Иван Еленков

КУЛТУРНИЯТ ФРОНТ

8175

ИИБМ Институт за изследване на близкото минало

ciela

Иван Еленков

КУЛТУРНИЯТ ФРОНТ
Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими

ciela

На корицата:
Паметник 1300 години България,
пространството пред НДК,
от 1982 г. наричан "Людмила Живкова", 1981 г., гранит, бронз, 32 х 30 м
автори: Валентин Старчев, арх. Ал. Баров, арх. Ат. Агура,
арх. Вл. Роменски, арх. Ал. Брайнов
фото: проф. д-р Ат. Стаматов.

© Иван Еленков, автор
© Веселин Праматаров, корица
© Институт за изследване на близкото минало

ISBN 978-954-28-0338-6

Иван Еленков

КУЛТУРНИЯТ ФРОНТ

Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими

Институт за изследване на близкото минало

Институт Отворено общество София

2008

Институт за изследване на близкото минало

1000 София, пл. Славейков №11
тел. /факс (2) 981 49 88
e-mail: minaloto@qmail.com
www.minaloto.org

Управителен съвет на института:

Ивайло Знеполски (председател)
Димитър Паница
Ленко Ленков

Експертен съвет:

Цветан Тодоров
Румен Даскалов
Иван Еленков
Георги Господинов
Румен Аврамов
Мартин Иванов
Алексей Кальонски
Даниел Вачков
Александър Везенков
Михаил Груев
Момчил Методиев
Ивайло Знеполски

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 9

Глава първа:

Политика, пропаганда, култура: административна централизация (1944–1947) Министерство на пропагандата (1944–1945) и Министерство на информацията и изкуствата (1945–1947) – наследени и нови институционални форми в нов работен режим. Призивът за „народна култура“ като проекция на отечественофронтовските консенсусни реторики за равенството, спасението и спасителния път 19

Глава втора:

Още наследени и нови институционални форми в нов работен режим. Камара на народната култура (1943–1944) и Камара на народната култура (1945–1947). Клубовете за изкуство и наука от есента на 1945 г. и преобразуване общия профил на културните публики. Проблемът за „приобщаването на творците“ към институционалните стандарти на културата в отечественофронтовска България. Челният дозор I – поглед към организацията и работата на оперативните поделения в помощ на партийното ръководство за управление на културата към ЦК на БРП (к) 75

Глава трета:

Комитетът за наука, изкуство и култура и функциите му на средищен идеологически институт (1948–1954). Новите пространства на публичен културен обмен като главно място за разгръщане на актуалната официална българска социалистическа културна политика 137

Глава четвърта:

Ръководството на официалната култура до началото на 70-те години. Раздвижване на идеологическото въображение. Експерименти с нови институционални форми. Трудно проницаемото „обществено-държавно начало“. Националният комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация“. Новият администратор в културата. Челният дозор II – новият партиен работник в принципно неизменните структури по управлението на културата при Централния комитет през 70-те. Програмните проекти от началото на това десетилетие – нова стратегия в културната политика на „зрелия социализъм“ 181

Глава пета:
Лукс и ширпотреба. Идеологическата консумация на дефицита и аспекти на институционалната организация за контрол на изделия и услуги през 60-те и началото на 70-те години на XX в. Е ли лукс социалистическата култура? .. 239

Глава шеста, параграф първи:
Политика на красотата. Управление на културата чрез програмни проекти като нова техника за ръководене на диференцирани социални процеси. Всенародната програма за естетическо възпитание. Нови насоки с издигането на Людмила Живкова начело на управлението на Комитета за изкуство и култура – наставленията ѝ по Всенародната програма за естетическо възпитание, положението на програмата след нейната смърт и посоките на развитието ѝ до края на комунизма 279

Глава шеста, параграф втори:
Неотразимата сила на Големия пример: Програмата „Николай Константинович Рьорих“ 317

Глава шеста, параграф трети:
Още веднъж за неотразимата сила на Големия пример: Програмата „Леонардо да Винчи“ 337

Глава седма:
„Хуманно-класовият“, „Втори „Златен век“. 1300-годишнината от основаването на българската държава и историзиране на културата в юбилейната действителност (1976–1981) 357

Глава осма:
Промените в културния контекст през 80-те. Следване на инерцията, зададена от „епохата Живкова“ и нейното постепенно изгубване. Настъпление на идеологическата реакция. „Такива са историческите факти...“: „възродителният процес“, „общият родов корен“ и официалната култура на късния социализъм. Челният дозор III – структурите в помощ на управлението на културата при Централния комитет на БКП в края на епохата 413

Глава девета:
Несъстоялият се Пети конгрес на българската култура през ноември 1989: „новите икономически регулатори“ и старият политически произвол 475

Заключение 513

Библиография 519

Резюме на английски 537

CONTENTS

Preface 9

First Chapter:

Policy, Propaganda, Culture: administrative centralisation 1944–1947. Ministry of Propaganda (1944–1945) and Ministry of Information and Arts (1945–1947) – inherited and new institutional forms in new meanings of their organisation. Call for a „culture for the common people" as a projection of the consensual rethorics for equality, salvation and the ways it could be achieved in the Fatherland front 19

Second Chapter:

More inherited and new institutional forms acquiring new meanings of their organisation. Chamber of People's Culture (1943–1944) and Chamber of Folk Culture (1945–1947). The clubs for arts and science of the autumn of 1945 and transformation of the general profile of the cultural audiences. The problem of „incorporating the artists" to the institutionalised cultural standards in fatherland Bulgaria. A view to the work and organisation of the highest and supreme structures of the Party 75

Third Chapter:

The Committee for Science, Arts and Culture and its functions as a central ideological institute (1948–1954). The new places for social and cultural exchange as major places for unfolding the official Bulgarian Socialist cultural policy 137

Forth Chapter:

The management of the official culture until the beginning of the 1970s. Animating of the ideological imagination. Experiments with new institutionalised forms. The start of the vague relationship between the society and the State. The National body „Artistic creativity, Cultural activities and Mass media". The new administrator in the culture. Once again, a view to the work and organisation of the highest and supreme structures of the Party – the new Party worker of the principally constant structures in the management of the culture by the Central Committee during the 1970s. The programme projects from the beginning of that decade – new strategy in the cultural politics of the „mature Socialism" 181

Fifth Chapter:

Luxury and Goods for the common people. Ideological consumerism of the deficit and aspects of the institutionalised organisation for control over production and services during the 1960s and the beginning of the 1970s. Is it luxury the Socialist Culture? 239

Sixth Chapter: First Paragraph
Beauty Policy. Management of the culture through programme projects as a new technique for management of differential social processes. National Programme for Aesthetic Education. New directions after electing Luydmila Zhivkova leader of the Committee for Art and Culture – her directions on the National Programme for Aesthetic Education; the programme's situation after her death and its development until the end of Communism ... 279
Sixth Chapter: Second Paragraph
The great power of a Bright example: „Nicholas Konstantinovich Roerich" Programme 317
Sixth Chapter: Third Paragraph
Once again talking about the great power of a Bright example: „Leonardo Da Vinci" Programme 337
Seventh Chapter
Humanistic and belonging to the classes. „Second Golden Era". 1300-year anniversary since the establishment of the Bulgarian country and a new historical approach towards the culture in the realism of the event (1976–1981) 357
Eight Chapter
The changes of the cultural context during 1980s. Following automatically the „Zhivkova epoch" and its gradual abandoning. Advance of the ideological reaction. „Such are the historical facts...", „Revival Period", „the common generic root" and the official culture in the late Socialism. A view to the work and organisation of the highest and supreme structures of the Party – the structures in help of the management of the culture in the Central Committee at the end of the epoch 413
Ninth Chapter
The failed Fifth Congress of the Bulgarian Culture during November 1989: „new economic regulators" and old political arbitrariness 475
Conclusion
The Cultural Front 511
References 519

ПРЕДГОВОР

Предмет на изследване в този труд са политическото управление, идеологическите основания и институционалните режими на организация на културата през времето на комунизма в България. То се започва с убеждението, че отношенията в пространството, мислено за култура през тази епоха, са изцяло властови и всички прояви в него могат да се разбират като реплики в тези отношения. Това убеждение именно наведе към изучаването на партийното ръководство, идеологията и историята на културните учреждения, защото властовите разположения и позициите на подвизаващите се из измеренията на социалистическата култура агенти изглеждат най-открити и гласовете им най-неподправени.

Отпук дойде, както се казва, неповикано, и името на книгата – „Културният фронт". То е позоваване на реторическа фигура, посочване на тежко агитационно-пропагандно клише, изкарано през първите дни и удържало се в постоянно обращение до пропадането на режима. На привързаността към образи, вадени из военни и военизирани представи през втората половина на 40-те, та дори и през 50-те години на XX век, може да се гледа като на опиране и действена употреба на колективно споделяни и извънредно важни афекти на волево и силово разрешение, отглас на войните от първата половина на столетието и на поуките от тях в теорията и практиката на партията[1]. За тяхна производна и разбира се, производна на политическия и идеологическия контекст след 1944 г. може да се взема и постулатът „културна революция". Той обаче има ограничен срок на годност; употребява се до към 70-те години, когато предвид градената култура на зрелия социализъм, идеологически солид-

[1] Високите партийни структури за управление на културата от самото начало на съществуването им се числят към отдел „Агитация и пропаганда" на ЦК на БРП (к); за това става дума повече нататък в книгата. В документ от 4 март 1948 г., озаглавен „По въпроса за приемствеността в Агитпропната работа", се казва, че „... във всяка една работа приемствеността е важен елемент, за да протича тя по-гладко и винаги устремено напред. В армията има един строго определен ред на предаване и приемане на постовете от часовите. Новият часови знае добре характера на своя обект, обстановката и мерките, които трябва да вземе в случай на нужда. Това важи за всяка една работа, където се променят отговорните лица. Това важи и за агитпропната работа..." и пр. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 222, л. 28.)

но, което тогава значи и научно обосновано, остава като означение преди всичко на „исторически приключил етап от нашето развитие“[2]. Свободно от идеологическа рефлексия, и точно поради това може би, приложението на словесната формула „културен фронт“ покрива всичкото време на комунизма в България – тя бодро продължава да си се шири и през 60-те, където се върти не само в изказа и материалите на низови пропагандисти, но изобилства в речите и по страниците на документи от името на най-високи партийни и държавни инстанции[3]. През втората половина на това десетилетие и в началото на следващото в структурата на Комитета за изкуство и култура има цял отдел „Политика на културния фронт“, в чиито книжа не се минава никак, без да бъде споменавана тя поне през лист[4]. Формулата продължава да е важна за стилистиката на служебно-партийния, и логично, на ведомствено-административния език на държавните културни учреждения и през 70-те[5]. Да се мисли, че това е преимуществено реторика на ограничен и оредяващ с годините кръг твърдолинейчици, не е оправдано, защото я намираме също в текстове и изявления на деятели, в ония години млади и по общо мнение – извънредно напредничави[6]. Да се каже, че с времето

---

[2] Гановски, Сава. Културната революция в Народна република България. – Философска мисъл, 1970, № 9, 27–37; същият, Културната революция и изграждането на развитото социалистическо общество. – Философска мисъл, 1974, № 8, 17–27; Горанов, Кръстю. Социализмът и културата. – Ново време, 1971, № 3, с. 112–125; Аврамов, Петър. Културната революция в България. С., 1980. (242 с.); Българската комунистическа партия и културата (в 2 тома). Съст.: Аврамов, Петър, Мария Маринова и Атанас Атанасов. Отг. ред. Атанас Стойков. (Специално т. 2. 1944–1981.) С., 1983. (728 с.) и мн., мн. др. Този въпрос на времето си не е безспорен. Има тогава автори, които намират, че „социалистическата културна революция“ е перманентна, ще продължи и през комунизма; в официалния идеологически дискурс обаче остава като историческо понятие.

[3] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 364, л. 1. Например решението на Политбюро на ЦК на БКП от 15 октомври 1969 г. „За нов подем на литературата и изкуството, на целия културен и идеологически фронт“ и мн.др.

[4] ЦДА, ф. 405, оп. 8, а.е. 29, л. 1–3. Структура на Комитета за изкуство и култура, май 1967 г.

[5] Постановление на Министерския съвет на НРБ и ЦК на БКП № 34 от 24 април 1974 г., „За по-нататъшното усъвършенстване управлението на културния фронт у нас“. – В: ЦДА, ф. 136, оп. 58, а.е. 34, л. 2–13.

[6] Фол, Ал. По някои основни въпроси на културния фронт. Изказване на Националното съвещание по ефективността и качеството на идеологическата работа (1978). – В: Борбата за претворяване в живота стратегията на партията за висока ефективност и високо качество – задача над задачите на идеологическия фронт. Сб. материали от Националното съвещание с ръководители на идеологически кадри, състояло се на 2 ноември 1978 г. в зала „Г. Кирков“ на Партийния дом. С., Партиздат, 1979, с. 180. Формулата не липсва никак и в документи на Людмила Живкова. (Вж. ЦДА, ф. 136, оп. 73, а.е. 82, л. 103 и мн. др.)

се изоставя, също не е основателно, защото и в средата на 80-те тя още е постоянна фраза в документи на високи партийни форуми и в отговорни обзори по културната политика[7]. А и през август 1989 г. в най-официални партийни документи не е необичайно да се говори даже за „духовния фронт"[8]. Из фронтовата лексика произхождат и множество други такива и техни многочислени разсейки, изтраяли в официалния език до последно, стигайки крушението на режима; всички, изглежда, положени на широко засвидетелстваното негово непреодолимо влечение към тотално надмощие посредством институционализирана рационалност, стратегически начертания, тактически обрати и все тъй нататък маневри, всички насочени към „... окончателната победа на комунизма". Това са някои от съображенията, които отнесени към изтъкнатото водещо убеждение в труда, правят заглавието му да бъде „Културният фронт".

На това решение не попречи и работата с издадената през 1992 г. книга на Шийла Фитцпатрик „The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia"[9]. В нея са събрани и наредени текстове, проучващи различни измерения на съветската култура през 20-те и 30-те години на XX век, писани от авторката в последните две десетилетия преди свършека на комунизма. Всеки от тях последователно я извежда нагоре и все по-нагоре към високото място, което тя има за установяване правата на т.нар. „ревизионистична парадигма" в отпор на „тоталитарната", преобладаваща в изучаванията на комунизма до първата половина на 80-те, и в частност, в съветоложките изследвания оттогава – класовият подход в партийната културна политика през ранните години на съветската власт; образование и социална мобилност (1921–1934); пол и революция през 20-те; „гъвкавата" линия в културата и нейните врагове (1922–1927); Сталин и формирането на новите елити (1928–1939); социалистическият реализъм като изява на привилегии и вкус през 30-те и т.н.

Тази фрагментирана сюжетика Фитцпатрик обобщава в своето заглавие „The Cultural Front". Според аргументираното в книгата разбиране това е метафора, изразяваща отношението „власт и култура" преди всичко в политическия контекст на сложните отношения между бол-

---

[7] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 48, л. 2–24. Справка на отдел „Идеологическа политика" на ЦК за основните направления в развитието на културната политика на БКП, отразени в документите на X, XI, XII конгреси и на Националната партийна конференция през март 1984 г. Юни 1985.

[8] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3799, л. 55. Становище по подготовката на Втори конгрес на народната просвета, Първи конгрес на науката и Пети конгрес на българската култура. Август 1989 г.

[9] Fitzpatrick, Sheila. The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia. Cornell University Press. Ithaca and London, 1992, (265 pp.).

шевишката партия и руската и съветска интелигенция[10]. При всичките ѝ уговорки, че партията и интелигенцията не са монолитно цяло, при всичките нейни детайлизации и нюансировки на представителите на „the two great protagonists in the struggle" – „младотурци", „войнстващи", „умерени" и „пролетарии", всред партийната политика и върхушка, или нейното деление на интелигенцията на „авангард", „традиционалисти", „реалисти", „символисти", „марксисти" и други, „повече или по-малко още не приготвени да са сподвижници на съветската власт", при всичко казано от нея за особения статут на т.нар. „выдвиженцы" през 30-те години, при всички тези прецизации, заглавието „Културният фронт" у Фитцпатрик изразява преди всичко много характерното за културната политика на руския комунизъм отношение „съветска власт и интелигенция".

Тя не се занимава с „културния фронт" като институционализирана политическа рационалност; не се занимава с историята на институционалната система за ръководство и управление на културата, континюитета на ведомствените форми, устойчивата същност на техните функции при всичките им преобразования, не изследва пределите и формите на обхват, с които институционалната мрежа обгръща културните публики, нейната дълбочина и т.н. Точно тази сюжетна линия пък е основополагаща за настоящия труд. Именно тя изразява смисъла на метафората „културният фронт" като означение на културната политика на комунизма в България. С това настоящото изследване признася разбиране за други същностни измерения на комунистическия „културен фронт" извън конкретно българския пример, на който е положено. Оттук дойде дързостта и след книгата на Фитцпатрик заглавието на настоящия труд да остане „Културният фронт" с неизбежните вече пояснения в подзаглавието, конкретизиращи изследователския обект.

И така, по „фронтовия рубеж" на историята на културните учреждения се изтегля основната линия на повествуването в тази работа. Тя се води от усилието да се постигне представяне на основните

---

[10] „Power was sometimes a synecdoche for the Bolshevik Party, „culture" for the intelligentsia. In this usages, „power" might threaten „culture" or seek an alliance with it. But „culture" was also one of the primary spheres of revolutionary contestation, like politics and economics. It was a locus of struggle, an arena in which power (hegemony) could be won or lost. From the standpoint of Marxist theory, the two great protagonists in the struggle were the proletariat, the new ruling class, and the bourgeoisie, the old one, still resisting its defeat. The standard-bearer for the proletariat was the Bolshevik Party, which was the same time the embodiment of power, while the standard-bearer for the bourgeoisie was Russian intelligentsia, simultaneously the embodiment of culture. Thus, in the terminology of the 1920s, „power" fought „culture" for power in culture. The Bolsheviks, lovers of military metaphor, soon dubbed the location of these conflicts „the cultural front". (Fitzpatrick, Sheila. Op. cit., p. 2.)

институционални форми за управление и контрол на културата през различните фази на комунизма у нас и сложната им организация и субординация в променящия се политически, икономически, социален, идеологически и културен контекст на епохата. Хронологичната последователност е това, което направлява развитието ѝ; на нея се опира като цяло постройката на книгата. Едно откъслечно очертание на контурите на тези форми, фрагментирано за различните десетилетия, съществува в произведения на редица български историци, работили и работещи по тази тематика във времето от 70-те години насетне; изрично следва да бъдат упоменати на първо място първопроходческите, извънредно стойностни работи на рано отишлата си Весела Чичовска[11]. Но написаното от нея опира само докъм края на 50-те и това може да се приеме за първо оправдание за провеждането на настоящето проучване. За реконструкцията на историческия контекст, из който се тегли повествователната нишка по това направление, съществено значение имат и някои важни работи на Димитър Аврамов, Владимир Мигев, Наталия Христова, Димитър Луджев, Ани Златева, Евгения Калинова, Искра Баева, Мартин Иванов, Михаил Груев[12] и др. Не могат да се пренебрегнат и да не бъдат използвани специфичните възможности на мемоар-

[11] Чичовска, Весела. Държавни културни институции в България (1944–1948). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1, С., 1981, с. 460 и сл.; Чичовска, Весела. Културната политика на народодемократичната власт 1944–1948 г. – Исторически преглед, 1979, № 4–5, с. 121 и сл.; Чичовска, Весела. Българската интелигенция в народнодемократическата революция. – В: Великият Октомври и социалистическите революции в Централна и Югоизточна Европа. С., 1980, с. 222–242; Чичовска, Весела. Председателят на Камарата на народната култура. – Исторически преглед, № 3, 1985, с. 60 и сл.; Чичовска, Весела. Примерът на съветската страна и възгледите и перспективите на социализма в България 1944–1947. – Летопис на дружбата, № 5, 1975, с. 172 и сл.; Чичовска, Весела. Главлит. Формиране на единна цензурна система в България (1952–1956). – Исторически преглед, 1991, № 10, с. 38–69; Чичовска, Весела. Культурная политика в Болгарии (1944–1958). – Bulgarian Historical Review, 1984, No 1, p. 26; Чичовска, Весела. Политиката срещу просветната традиция. С., 1995.

[12] Аврамов, Димитър. Летопис на едно драматично десетилетие. Българското изкуство между 1955–1965 г. Част първа. С., Наука и изкуство, 1994; Мигев, Владимир. Българските писатели и политическият живот в България (1944–1970 г.). С., Кота, 2001; Христова, Наталия. Специфика на българското „дисидентство". Власт и интелигенция 1956–1989 г. С., 2005; Христова, Наталия. „Социалистический реализм" и драма болгарского творца (середине 40-х–середине 50-х годов). – Bulgarian Historical Review, 1998, No 1–2, pp. 161 и сл.; Христова, Наталия. Българският художествен елит през втората половина на XX век между идеите и идеологията. – В: Двадесети век. Опит за равносметка, С., 2003; Христова, Наталия. Политика на „психотерапията". Щрихи към художествения живот в България от началото на 50-те години. – В: Лица на времето, № 2, 1997; Луджев, Димитър. Град на две епохи. История

ните съчинения, съобщаващи се с проблематиката; те обаче са друг вид текстове, и макар да са съвършено несъпоставими с горепосочените, си имат своето присъствие и значение при възстановката на историческата среда[13].

Действителната тъкан на тази историко-реконструктивна линия са нарочно проведените за нея архивни издирвания. Архивните свидетелства пълнят почти изцяло страниците на книгата, те съставляват емпиричната основа на труда, по тях се постига цялостният обхват на времето на комунизма у нас и се разгъща ходът на разказа. За да бъде съчленен той, се използват архивни фондове на Министерския съвет, Политбюро и Секретариата на Централния комитет на БКП, на отделите при него „Пропаганда и агитация", „Изкуство и култура", „Идеологическа политика", документални масиви на множество министерства, комитети, учреждения, ведомства, съюзи и обществени организации, имащи пряко отношение към културата през онова време. Това показва и естеството на преобладаващите източници, на които се крепи изследването – официални партийни и държавни документи. Последното обстоятелство разкрива нататък употребата на понятията „култура", „социалистическа култура" или дори „българската култура през епохата на комунизма" преди всичко в смисъла им на *официална култура.* То доведе до решението да отпаднат изучаванията на популярната култура, субкултури, контракултури, индивидуални светове, интимни пространства и цял ред други възможни ракурси на со-

---

на обществените групи в българските градове в средата на XX век. С., Университетско изд. „Св. Климент Охридски", 2005; Златева, Ани. Творческите организации и Отечественофронтовската власт 1944 г. – В: Страници от българската история. Събития. Размисли. Личности. т. 2. С., 1993, с. 169 и сл.; Калинова, Евгения. Симбиозата власт-интелигенция в България през 70-те години на XX век. – В: Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на проф. Любомир Огнянов. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски", 2006, с. 770–795; Калинова, Евгения, Искра Баева. Българските преходи 1939–2002. С., Парадигма, 2002; Баева, Искра. За народната демокрация – полемично. – Векове, 1989, № 6, с. 36–46; Баева, Искра. Из историята на българското дисидентство. Образуването на „Комитет за екологична защита на град Русе" и властта. – Известия на държавните архиви, № 76, 2000, с. 33–53; Мартин Иванов. Реформаторство без реформи. С., 2008; Груев, Михаил. Людмила Живкова – пътят към „Агни-йога". – В: Калинова, Евгения, Михаил Груев, Людмила Зидарова (съст.). Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на проф. Любомир Огнянов. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски", 2006, с. 796–815 и др.

[13] Александров, Емил. Аз работих с Людмила Живкова. С., Слънце, 1991; Александров, Емил. Културното ни откриване за света. Мемоари и съвременност. С., 1995; Райнов, Богомил. Людмила. Мечти и дела. С., 2001; Левчев, Любомир. Ти си следващият. Роман от спомени. С., 1998 и др.

циалистическата култура, изискващи самостоятелни емпирични проучвания по източници от съвършено друг разред и специализирани отделни методологически похвати.

Положената в основата на изследването историко-реконструктивна линия не само е пряко описателна; нейното проследяване има и назначението да разкрие същностните функции на контрол на официалната култура над културните елити. Възсъздаването на тази важна нейна страна наложи то да бъде освободено от образованието – гигантска самостоятелна проблематика, свързана с ръководството и управлението на всеобемащи културни практики, насочени към други социални ширини; проблематика, изискваща на свой ред отделни емпирични проучвания по собствени източници и специализирани методологически прийоми.

Но при все и явния стремеж към обща историческа реконструкция на основните институционални форми за управление и контрол на културата, постигането на тази линия не е единствена цел на изследването; би могло да се каже дори, че сама по себе си тази линия не говори много за *отношенията в пространството, мислено като култура през епохата на комунизма.* Без нея не може, тя е важна, но тя представя тези отношения действително „фронтово", еднопланово, плоско, а те не са такива. В съдържанието именно на такъв един замисъл – да се постигне изобразяване на многоизмерност, многоплановост, да се събуди усет за честото размиване на „бойната линия" между „властта" и „творците", да се даде представа за неопределения постоянно състав, преходането и взаимопроникванията у разположените по двете ѝ страни „сили", да се добие наглед за изменчивостта и множествеността на образите на социалистическата култура – се разкриват също основни цели на труда. Тук се събират неговите културологични претенции със заявката му да бъде историческо проучаване.

С прокарването на този първи план в композицията на изследването се разгръщат съпътстващи линията му, но никак не по-малко важни от него сюжети, определяни нататък като „приобщаване" на „интелигенцията" към институционалните стандарти на културата в „Отечественофронтовска България", „трансформация на общия профил на културните публики", „култура на организирана показност", „места на публичен културен обмен", „политестетика", „естетически плурализъм", „освобождаване на идеологическото въображение", „промяна на символната архаика на ранния комунизъм", „преместване и разширяване границите на официалния вкус", „идеологическа консумация на дефицита", „историзиране на културата", „икономизиране на културата" и т.н. Това са сюжети, важни дотам, че точно те, а не толкова промените в институционалната организация за управление на културата, ако се каже по маниера на ония времена, се наложиха убедително при разрешението на алфата и омегата на историческото изследване – периодиза-

цията на изучаваните тук процеси в културата. С това как те определиха и изгледа на структурата на книгата – общия брой, делението, хронологическия обхват, обема и вътрешното съдържание на всяка от нейните отделни глави. Силата им да са в състояние да направят всичко това се корени в обстоятелството, че по тях се откроява и описва по-нататък успоредно с водещата линия на историята на културните институции и *историята на консолидиращия елемент в социалистическата култура – променящият се през десетилетията идеологически дискурс с присъщите му обновявани, определящи съдържанието на официалната култура, актуални идеологически субнаративи.* Това положение, мисля, обяснява някои открити несходства между периодизацията на изследваните процеси в социалистическата култура и общата периодизация на епохата, давана през ключови политически събития. И особено, обяснява решението в четвърта глава да се побере изложението по ръководството на социалистическата култура от 1954 г. до началото на 70-те години, когато от систематика за провеждане на всеобщи ударни политико-просветни и агитационно-пропагандни мероприятия концепцията за управление на културата бавно прехожда в стратегическите заходи на дългосрочните програмни проекти като нова технология за управление и контрол на диференцирани социални процеси. Това положение обяснява и широтата на изложението върху програмните проекти в сравнително ограниченото време от средата и втората половина на същото десетилетие. В пряка връзка с метаморфозите на този дискурс, с новите концептуализации на управлението на културата и със самата концепция за култура през 70-те стои и главата, посветена на явленията, означени в книгата като „лукс и ширпотреба".

Усетът за гореспоменатите и други подобни на тях съпътстващи основната линия на изложение сюжети, както и методологическите подходи, от които те се извеждат и анализират, са зададени преди всичко от моята работа с изследвания, посветени на организацията, управлението и функциите на официалната култура в тоталитарните общества от междувоенния период[14]. Вероятно такова решение може да бъде оспорено, но и много би могло да се каже за негово оправдание; методоло-

[14] Steinwais, Alan E. Art, Ideology and Economics in Nazi Germany. The Reich chambers of music, theater, and the visual arts. The University of North Carolina Press. 1993. (233 pp.), Steinwais, Alan E. Conservatism, National Socialism, and the Cultural Crisis of Weimar Republic, In: Larry Retallack, (Ed.), Between Reform, Reaction, and Resistance. Studies in the History of German Conservatism from 1789 to 1945. Oxford. 1993 (pp. 329–346); Weisbrod, Bernd. The crisis of bourgeois society in interwar Germany. – In: Richard Bessel (Ed.), Fascist Italy and Nazy Germany. Comparisons and contrasts. Cambridge University Press. 1996. pp. 23–39; Affron, Matthew and Mark Antliff, (Ed.), Fascist Visions. Art and Ideology in France and Italy, Princeton, New Jersey, 1997 и др.

гическият дебат по проучванията на тоталитаризма в България те-
първа предстои. В последна сметка това е ефект и на моя досегашен
опит, който, каквото и да се прави, невъзможно е да бъде пренебрегнат
изцяло. За оптиката, осигуряваща видимост, и за анализите на инсти-
туционалните и културните явления през епохата на комунизма в Бъл-
гария в тази книга е необходимо изрично да бъде подчертано определя-
щото значение на монографията на М. Стоун, посветена на културата
и държавните културни политики във фашистка Италия[15].

Усетът за тези сюжети, тяхното схващане и представяне се за-
дава още и от множество произведения, стоящи далеч от установила-
та се историописна традиция и поради тяхната еклектичност, и най-
вече, за разлика от тази традиция, могат да се определят най-общо
като произведения, мислещи историята на комунизма. За книгата го-
лямо значение и влияние имат работи на Румен Аврамов, Владислав То-
доров, Ивайло Дичев, Мила Минева, Лиляна Деянова, Янош Корнай, Иво
Можни, важни издания на Дома на науките за човека и обществото и
мн. др.[16]

Въвеждането на гореизброените и тям подобни сюжети придава
смисъл на основната линия в повествуването; докрай удържаната нейна
хронологическа последователност и пълнотата при представянето на
управленските механизми в това изследване не се приема за оправдано;
те не могат да бъдат самоцел, защото сама по себе си историята на
културните институции през епохата на комунизма в България е не-
разбираема; сама по себе си една такава история прави разказа за ин-
ституционалното строителство в социалистическата култура лишен
от контекста на сложно преплитане на политическо насилие и безус-
ловна идеологическа доминация с икономически възможности, социална

---

[15] Stone, Marla Susan. The Patron State. Culture and politics in fascist Italy. Princeton. New Jersey, 1998. (345 pp.).

[16] Аврамов, Румен. Стопанският XX век на България. Център за либерални стратегии. С., 2001; Тодоров, Владислав. Адамов комплекс. С., 1991; Дичев, Ивайло. Дарът в епохата на неговата техническа възпроизводимост. С., ЛИК, 1999; Дичев, Ивайло. От принадлежност към идентичност. С., ЛИК, 2002; Болц, Николай. Консумистически манифест. С., Критика и хуманизъм", 2004; Минева, Мила. Разкази и образи на социалистическото потребление. – Социологически проблеми, № 1–2, 2003, с. 143–165; Деянова, Лиляна. Националното минало и „Големият декор". – Социологически проблеми, № 1–2, 2005, с. 37 и сл.; Корнай, Янош. Възпроизводството на дефицита. – Социологически проблеми, № 1–2, 2003, с. 37–57; Можни, Иво. Защо така лесно... Някои семейни основания на нежната революция. Социологическо есе. С., Изток–Запад, 2003; Знеполски, Ивайло (съст.). История, разказ памет. Дом на науките за човека и обществото. С., 2001; Знеполски, Ивайло (съст.), Франсоа Фюре и превъплъщенията на социалната утопия. Дом на науките за човека и обществото. С., 1997 и др.

обезпеченост, човешки, професионални и житейски приоритети. Тези съпътстващи сюжети често пъти смесват „високото“ и „ниското“, не им липсва известна развлекателност и се привеждат с надеждата да привнасят разбиране по историята на социалистическата култура отвъд нейното наставническо изписване като морална драма.

***

Дълг ми е да изкажа благодарност на Райна Гаврилова, без чието насърчение тази книга едва ли би се започнала; на много приятели и служители от Централния държавен архив, особено на Стефка Петрова, оглавяваща отдел в него, и на специалистките Евгения Трифонова, Симеона Найденова и Канка Дешева, без чиито професионализъм и колегиално съчувствие изнамирането на ценни за напредъка на делото ми документи би било невъзможно; на работещите в Университетска библиотека и извънредно на Диана Иванова за готовността ѝ всякога да ми помогне за откриване на необходимото; на проф. Ивайло Знеполски, за доверието, подкрепата и обсъждането на първия вариант на текста в неговия „Институт за изследване на близкото минало“, както благодаря и на участниците в това обсъждане за изказаните техни ценни критически бележки; на всички докторанти от Докторантското училище при Философски факултет, избрали да слушат през 2006 г. предложения от мен курс по тематиката на книгата, чиито просветени реакции ми помогнаха много да разбирам това, което правя в хода на неговото ставане; благодаря на скъпите приятели и колеги, на които с тази книга едва ли ще кажа нещо ново, защото сигурно в последните години вече съм им издал лист по лист нейното съдържание, а много вероятно, и доста отвъд него. Благодаря от сърце на Илия Илиев, който не се спря пред донякъде пренебрежителната ми незаинтересованост, намери сам книгата на Шийла Фитцпатрик и ми я подари. Накрая, благодаря на моите най-близки, които, стоически и с ненакърнима вяра в добрия край, понасяха редките възторзи и честите униния, съпровождащи катадневната ми черна работа на книжовната нива. Благодаря ви!

ГЛАВА ПЪРВА:

Политика, пропаганда, култура: административна централизация (1944–1947). Министерство на пропагандата (1944–1945) и Министерство на информацията и изкуствата (1945–1947) – наследени и нови институционални форми в нов работен режим. Призивът за „народна култура“ като проекция на отечественофронтовските консенсусни реторики за равенството, спасението и спасителния път

Три нови министерства се отличават в структурата на оповестеното на 9 септември 1944 г. правителство на Кимон Георгиев – Министерство на народното здраве, Министерство на социалната политика и Министерство на пропагандата[17]. Сравнени със структурата на предходните кабинети, те вкупом са несъмнен знак за новоизгряващата Отечественофронтовска ера.

Управлението на Министерството на пропагандата е възложено на Димо Казасов, некомунист, „независим интелектуалец“, определение също необичайно за дотогавашната практика, вероятно и поради трудността с някое от обичайните да бъде изказан смисълът на неговите обществени и политически прояви от предишните години.

Далечните задачи на новото министерство, в контекста на програмата за управление на Отечествения фронт, министърът дава в повечето случаи с един рядко определен, несъмнено вече архаизиран изказ

---

[17] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 1, л. 1. Постановление № 1 на Министерския съвет от 9 септември 1944 г. Протокол № 175.

например „развитие на народната култура в дух на демократичност и свободолюбие“[18] или пък, че по отношение на изкуството повереното му ведомство прави всичко, „... за да поднесе на народа чуждите за него досега наслади от висш род...“[19] и пр. В официалните документи на министерството обаче тези задачи имат категорично най-недвусмислено съвременно звучене – организиране борбата за морално-политическото изкореняване на фашизма, на великобългарския шовинизъм, на всички реакционни идеологии и провеждане на вътрешната и външната пропаганда на политиката на новата власт[20]. Мотивът за крайно наложителното *превъзпитание на българския народ* е фундаменталният политически аргумент за връзката между култура и пропаганда в специфичното структурно изграждане на това учреждение.

В своето принципно устройство вътрешната му уредба се схожда с организацията на всички останали министерства – кабинет на министъра с нижестоящи дирекции, отдели, отделения, служби, инспекции, съвети, комисии и т.н. В изграждането на тези вътрешни поделения и изясняването на указанията за насочеността на техните действия се отразява изцяло динамиката на промените и смисъла на конфликтите от това време – в периода на своето едногодишно съществуване в Министерството на пропагандата някои от проектираните звена така и не се създават или съществуват за много кратко, други пък търпят нескончаеми вътрешни реорганизации, някои щатове остават непопълнени, докато се създават постоянно други и т.н.; като цяло министерството не изглежда устойчива бюрократична постройка[21]. Независимо обаче от ведомствените трусове при откриване и закриване, трансформации, обединения, разделения, прехвърляния и пренареждания на звена и щатове от едни учрежденски сектори към други, в работата му остава водеща основната нагласа в политическия замисъл, вложен в основата при неговото изграждане – *пропагандният статут на култу-*

---

[18] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 143, л. 138. Доклад от министъра на пропагандата до председателя на Министерския съвет относно Камарата за народна култура; 26 януари 1945 г.

[19] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 206, л. 59. Доклад от министъра на пропагандата до председателя на Министерския съвет относно преименуването на Министерството на пропагандата в Министерство на информацията и изкуствата, 5 юни 1945 г.

[20] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 2, л. 90. Неозаглавен документ от юни 1945 г., аргументиращ промени в Министерството на пропагандата; също: Чичовска, Весела. Държавни културни институции в България (1944–1948). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1, С., 1981, с. 460.

[21] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 149. Протокол от заседание на Агитпропа при ЦК на БРП (к), от 22 юни 1945 г.; също: Българските държавни институции 1879–1986. Енциклопедичен справочник. С., Петър Берон, 1987, с. 233.

рата. С тази нагласа е свързана и неотклонната тенденция в развитието на Министерството на пропагандата, продължаваща и при непосредствените му по-сетнешни приемници – цялостен обхват в една свръхинстанция, пряк контрол, постоянен надзор и ефективно ръководство над всички културно-просветни институти, организации и инициативи в страната, изявите на които посредством живото слово, печата, радиото, киното, изобразителните изкуства, фотографията, изложбите, театъра, музиката, хореографията, книгите, музейното дело и т.н., могат да бъдат средство за пропаганда.

Ръководното равнище в организацията на дейността министерството е т.нар. „Централно управление". Средищно положение в него има „Кабинетът на министъра", числящ самия министър, главния секретар (втората след министъра, ключова във ведомствената йерархия, позиция), секретар на министъра и двама стенографи. Централното управление разполага и с четири изпълнителски подзвена: „Инспекторат" и три отдела – „Административен", „Документация" и отдел „Печат и хартия"[22]. По последния е необходимо да се направи специален коментар – с официално установеното монополно право на Министерството на пропагандата да разпределя печатарската хартия в условията на военновременния недостиг се осъществяват и първите мерки на новата власт по контрола над прогласената свободна издателска практика в страната чрез изисквания спрямо тематиката, оформлението, обема и тиража на проектираните за публикуване произведения[23]. Същото е положението и с всички материали за художниците – друго постановление на Министерския съвет, подобно на това за разпределението на хартията, указва те да им се дават пак само от него[24].

---

[22] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 70 и сл. Обяснителна таблица по личния състав на Министерството на пропагандата за три месеца от 1944 г. (октомври, ноември и декември, б. м., И. Е.). Към 22 Постановление на Министерския съвет от 10 ноември 1944 г., одобрило Наредба-закон за бюджетен кредит по бюджета на Министерството на пропагандата за 1944 г.

[23] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 23, л. 11. Постановление на Министерския съвет № 11, Протокол 194, 6 октомври 1944 г. Поставеното под възбрана налично количество мителфайн, печатарска и вестникарска хартия „става с разрешение на Министерството на пропагандата, което определя размерите и тиража на изданията". Тя се запазва за държавната и общинската администрация; за канцеларски нужди на всички обществени и частни предприятия и учреждения; за училищни пособия и учебници; за научната, художествената и стопанската литература; „за нуждите на политическия и професионален печат, принадлежащ на имащи обществено значение политически и професионални организации". Също: Чичовска, Весела. Цит. съч., с. 464–465.

[24] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 29, л. 27. ПМС № 20 от 17 октомври 1944 г. Също л. 62 – Доклад на министър Казасов до председателя на Министерския съвет по тази материя.

Според коалиционното споразумение за паритетна партийна подялба на постовете в новия кабинет Централното управление на Министерството на пропагандата, макар и оглавявано от министър „независим интелектуалец", изцяло е попълнено с привърженици на бързо трансформиралия се в партия политически кръг „Звено–19 май"[25]. В случая не числеността на състава (общо 33 души)[26], а ръководните функции на управлението са важни за политиката и бъдещата участ на това учреждение, и особено, както ще видим по-нататък, позициите и работата на неговия главен секретар Менахем Файонов[27].

В йерархията на министерството по низходящ ред след „Кабинета на министъра" дирекциите са следващите поделения. Изградени са от различни, но родствени по основния признак на дейността си отдели, отделения, служби, комисии и т.н. Предназначението им е вкупом да осъществяват цялостно пропагандно покритие на българското общество. Оглавявани са от директори, които в границите на своята власт, упражняват правомощията си редом с оперативно-изпълнителското звено „Секретариат" – от един до трима секретари, които носят техническо-изпълнителската тежест по оделотворяването на директорските ръководни указания.

По замисъл координацията на дейността на всички дирекции би следвало да се осъществява от Централното управление. Според установената обичайна практика това би могло да се прави на Директорски съвет, където, под председателството на министъра, всеки от директорите да известява останалите по нещата в своето направление, след което да бъде постигано общо съгласие по насоките на конкретната им работа в духа на принципните предначертания за цялостната политика на Министерството на пропагандата. Подобни идилична картина обаче едва ли някога е била постигната. В обсъждането на състоянието на министерството в края на юни 1945 г. в Агитпропа на ЦК на БРП (к) се констатира, че съвети не се провеждат, винаги е липсвал общ план за дейността на вътрешните поделения, самите задачи на министерството до този момент не са уточнени, по посоката на работата в разните служби постоянно се водят спорове[28]. Сам министърът в началото на същия месец в доклад до министър-председателя посочва, че „... когато се създаде Министерството на пропагандата, неговият обсег на действие не бе определен..."[29].

---

[25] Исусов, Мито. Политическите партии в България 1944–1948. С., 1978, с. 99 и сл.

[26] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 70 и сл. Обяснителна таблица...

[27] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 150. Протокол от заседание на Агитпропа при ЦК на БРП (к) от 22 юни 1945 г.

[28] Пак там, л. 153.

[29] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 206, л. 56. Доклад от министъра на пропагандата до председателя на Министерския съвет относно преименуването..., 5 юни 1945 г.

Наличните сведенията за броя и наименованията на вътрешните поделения на Министерството на пропагандата през различните месеци в годината на съществуването му са противоречиви[30]. Но политически острастените учрежденски стълкновения и произтичащата от тях административна нестабилност не са причина *като цялостна структура* министерството да отслабя апаратния контрол върху основните канали за ефективното препредаване на посланията на новата власт към българското общество – принципният замисъл на неговата организация, предопределил цялостното му развитие по-нататък, не може да допусне това.

Дирекцията „Печат и пропаганда" е средищното в работата на министерството вътрешно поделение. То е най-пряк приемник на основното звено в организационната структура и дейността на съществувалата преди 9 септември 1944 г. институция, близка по смисъл на назначението на новото Министерство – Дирекцията на националната пропаганда; важен момент, на който ще бъде отделено внимание по-нататък. Важността на тази дирекция, както и на дирекцията „Радиоразпръскване", е ясно съзнавана и при новото положение. От самото начало, до края на съществуването на Министерството на прогандата (а разбира се, и след него), неизменно директорските постове в тях са заемани от комунисти (първоначално за директор на печата е назначен Сава Гановски, заместен от Владимир Топенчаров, той пък на свой ред – от Георги Михайлов и т.н.; най-напред като директор на радиоразпръскването стои Орлин Василев, впоследствие сменен за по-постоянно от Карло Луканов)[31]. Не би било неоснователно заключението, че политическата принадлежност на директорите произвежда партийно определена дирекционна пропагандна политика, неподчинена на единна институционална концепция; изглежда, че първата фронтова линия в битката за културата след Втората световна война на институционално ниво е очертана от политическите позиции на пълномощниците на отечественофронтовската коалиция в пределите на самото министерство.

На пряко разположение на директора в управленското ниво на „Печат и пропаганда"[32] са предвидени трима негови секретари, машинопис-

---

[30] Според В. Чичовска в първите месеци след 9 септември 1944 г. дирекциите са четири: „Дирекция на народната култура", „Дирекция на печата", „Дирекция на радиоразпръскването" и „Дирекция на театрите". (Цит. съч., с. 461.) През юни 1945 г. се говори за три дирекции. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 153 и др.)

[31] Чичовска, Весела. Цит. съч., с. 461; 478.

[32] Това изложение по вътрешната структура на Министерството на пропагандата е изградено по документите, съпътстващи доклад на министъра на финансите Петко Стоянов до председателя на Министерския съвет от 9 ноември 1944 година. С тях се аргументира издаването на Наредба-закон за бюджетен кредит по бюджета на Министерството – солидно и детайлно

ци на български и чужди езици; литографи, архивар, телефонисти, разносвачи и пр. – екип от общо 28 човека. Във вътрешното си устройство тази дирекция се подразделя на три отдела – отдел „Печат", отдел „Пропаганда" и отдел „Агитация".

Отделът по печата е съставен от три отделения – „Информация", „Политически печат" и „Професионално-стопански печат". Възлово в организацията на отдела е информационното отделение; по тази причина и най-многобройно – общо 30 души – са предвидени като изпълнители на различни нива в пределите на неговата работа[33]. То събира изчерпателни сведения по произтичащото в „организационно-професионалната дейтелност", в политическия, стопанския и културния живот на България, подрежда ги и изобщо води обширна документация по всичко, което се печати на български език. Натрупваните информационни масиви са предназначени най-напред за нуждите на държавния надзор и управление, отговарят на потребността да бъде известен чуждестранния свят за съвременния български живот и са подчинени на амбицията „... Министерството да стане разменна станция на полезни опити и начинания"[34]. В протокола от споменатото обсъждане на положението в министерството на заседание на Агитпропа при ЦК на БРП (к) от 22 юни 1945 г. се говори вече за три отделения за информация – отделение „Външна информация", издаващо всеки ден четири бюлетина на френски, английски, руски и сърбохърватски, а редом с това и четири обзора на чуждия и българския периодичен печат; отделение „Вътрешна информация", също всекидневно издаващо четири бюлетина, и отделение „Радиоинформация" с 5 всекидневни бюлетина – служебно-информационни, стопански и културен[35]. Бюлетините са ежедневното производство на необходимите за момента информационни и аналитични акценти, препредавани по контролираните информационни канали към публичността.

Двете отделения по печата, всяко в своето направление, оказват всеки ден пряко въздействие върху текущата периодика и до голяма степен действията им могат да се приемат като работа в посока обратна на тази, по която се води работата в информационното отделение –

разработена документация, даваща представа за широтата на принципния замисъл за институционалния обхват на това високо учреждение на новата изпълнителна власт – Обяснителна таблица по личния състав на Министерството на пропагандата за три месеца от 1944 г. и др. ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 96 и сл.

[33] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 71. Обяснителна таблица...

[34] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 206, л. 57. Доклад от министъра на пропагандата до председателя на Министерския съвет, относно преименуването..., 5 юни 1945 г.

[35] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 149. Протокол от заседание на Агитпропа при ЦК на БРП (к), от 22 юни 1945 г.

тук натискът е от страна на пропагандното ведомство към пресата. Централно място в дейността на отделенията по печата заема организирането на всекидневни конференции, на които дирекцията, чрез своите пълномощници, се стреми да установи единство сред вестникарите при осветлението и обсъждането на вътрешната и външната политика, провеждана от Отечествения фронт. Никак нелека ежедневна тяхна грижа е също и отстраняването на грешките, допускани от тях, както и запълването на някои съществени непълноти в периодиката, чрез снабдяването ѝ със статии, написани от утвърдени специалисти по предварителна поръчка на същата тази дирекция[36].

На неустановени в постоянната структура на министерството звена, неотбелязани изрично в щатната таблица от ноември 1944 г. (комисии, съвети и пр., конституирани ситуативно, по всеки конкретен повод пак от дирекционното ръководство), е вменена и грижата по идеологическата чистота на книжния пазар, с което и елиминирането на възможни идейни алтернативи; постепенно, с поетапно организираното изземане на фашистка литература, в длъжностните им характеристики се появява и предписанието да изземват „и всяка друга, която е чужда на един напредничав дух“[37]. На такива звена е поверена и оценката за художествените достойнства на издателската продукция – по думите на министъра, все в неговия слог, на министерството по принцип тежи и задължението да не допуща на пазара, „... уличната, сензационната литература, която спекулира с низките страсти на читателя и убива у него вкуса към красивото, здравото, полезното и напредничавото“[38].

---

[36] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 206, л. 58. Доклад от министъра на пропагандата до председателя на Министерския съвет относно преименуването..., 5 юни 1945 г.

[37] Пак там, л. 58. Първият етап на организираното изземане на фашистка и припознаваната като „фашистка“ друга литература предполага пълно претърсване на българската книжнина, излизала след 1938 г. и е подет от министерството непосредствено след 9-ти септември 1944 г. Вторият етап простира претърсването в пределите на издаденото след 1923 г. и работата по това тръгва от средата на 1945 г. (Вж. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 151. Протокол от заседание на Агитпропа при ЦК на БРП (к) от 22 юни 1945 г.) В края на 1945 г. се отчита, че „... са иззети 150 000 екземпляра, или около 30 тона фашистка литература“. (Вж. ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 2, л. 116. Предложение по Министерството на информацията и изкуствата, недатирано, по всяка вероятност от януари 1946 г.)

[38] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 206, л. 58. Доклад от министъра на пропагандата до председателя на Министерския съвет относно преименуването..., 5 юни 1945 г.

Отделът „Пропаганда" е изграден от четири отделения и една служба – „Политическо движение", „Отечествен фронт", „Стопанско-професионални движения", „Народно стопанство" и службата „Проучване"[39].

В рамките на дирекцията „Печат и пропаганда" в бюджета на министерството за трите последни месеци на 1944 г. е предвиден и трети отдел – „Агитация". Съставен е от две отделения: „Политическа агитация" и „Стопанско-професионална агитация"[40]. Очевидно структурата на този отдел повтаря плътно структурата на отдел „Пропаганда"; през 1945 г. за него вече не се споменава.

Добра представа за приложението на разработената технология и обхвата на пропагандния тематичен регистър в министерството в сравнително ранен етап на неговото изграждане, дава един доклад за работата на числящата се към този кратко просъществувал отдел служба „Агитация чрез изобразителни изкуства"; докладът, ентусиазирано одобрен с резолюция на главния секретар, отразява както съществуващото положение, така и посоките за повишаване ефикасността на специфичната работа в учреждението като държавен пропагандан институт[41]. Предписваните дейности на службата следват основните посоки на пропагандния натиск, осъществяван чрез министерството – политическа, военна, стопанска и възпитателна пропаганда. По спецификата на всяка от тях нейните служители издирват и откупуват пригодни за целите им произведения на изобразителните изкуства; съблюдават изобщо съзвучието на изобразителните изкуства с политиката на Отечествения фронт, подбуждат създаването, както и сами разработват почини за създаване и разпространение на „пропагандан материал". В оценката на художествените достойнства на откупуваното те си сътрудничат със Съюза на художниците в България; придобитото остава собственост на министерството и с него се разполага както се намери за най-добре.

---

[39] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 71, л. 95. Обяснителна таблица... В обсъждането на състоянието на Министерството в Агитпропа при ЦК на БРП (к) на 22 юни 1945 г. Пропагандният отдел се представя като съставен от две отделения – „Политически движения" и „Стопански и професионален живот". Началник-отдел е комунистът Б. Спиров. (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 149.)

[40] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 95. Обяснителна таблица...

[41] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 83, л. 36–39. Доклад от Веселин Томов, началник служба „Агитация чрез изобразителни изкуства", 20 ноември 1944 г. Година след този доклад в автобиографична справка авторът му вече нарича службата „Пропаганда чрез изобразителни изкуства" и пояснява: „Поради това, че вестниците бяха намалени по брой и обем, рисунките почнаха рядко да се поместват и така се наложи моя род пропаганда да се изостави." (ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 83, лист 24–25.)

На политическата пропаганда е отдадено първенствующе място; инструктивно тя е приемана за побираща всички останали посоки за работа и нейната далечна цел е „... да превъзпита българския народ в духа на новото време и ликвидира с великобългарския шовинизъм, като се посочи пътят на взаимното сътрудничество между балканските народи, да се спомогне за измъкването на България от положението на изолация, да се съкрати процесът на ликвидация и изкореняване на фашизма и най-после да се приобщи България по-силно към великите СССР и демократичните Съединени щати, Англия и другите народи“[42].

Мерките, с които политическата пропаганда би постигнала това посредством служебните длъжности по агитация чрез изобразителните изкуства, са неотклонният надзор върху ежедневната периодика и поместваните там карикатури и рисунки; обстойният преглед на възможните проводници на фашизма – старите илюстровани издания и илюстрациите на старите учебници в текуща употреба; действеният контрол върху уреждaните художествени изложби. Особен акцент се поставя на удържането на амбулантната търговия с портрети, репродукции, календари, илюстровани картички и пр. свободни издания с политическо съдържание; следене на този пазар и изземането на произведения, „... които по съдържание или по-външна форма излагат властта“; разработване на ефикасна система за превантивен контрол върху издания, отпечатването на които предстои; организация на лесно преносими пропагандни витрини с подходящо за момента политическо съдържание; уреждане на антифашистка изложба и пр. По всяка от тези мерки в следващите месеци Министерството на пропагандата ще предприема конкретни действия.

Поради българското участие във войната с Германия по своята значимост военната пропаганда заема място непосредствено след политическата. Службата предвижда разработката и издаването на изображения по теми като „Да помогнем на войнишките семейства в труд и материали“, „Нашите победи при Ниш и Страцин“, „Изстъпления на неприятеля над наши пленници“, „Да помогнем на нашите ранени войници“. Тиражирането им трябва да постигне дълбокото проникване на тяхното послание в българското общество, което налага още те да бъдат отпечатвани и във вестници, върху пощенски картички, дори на гърба на билетите за кино и театър; да бъдат излъчвани постоянно в кинопрожекции.

Стопанската нагледна агитация е само щрихирана, но и тук е лесно уловима общата концепция, вложена в замисъла за създаването на това министерство – темата на всеки проектиран сюжет е в пряка връзка с идеологията на правителствената, в случая възстановителна

[42] Пак там, л. 36–37.

икономическа политика – „Нито педя неизползвана земя“, „Ползата от кооперативното обработване на земята“, „Недостатък на гориво защото...“, „Недостатък на дрехи и обуща, защото...“, „Да пътуваме по-малко, влаковете са необходими повече за военни цели“ и т.н.[43] Осъществяването им предвижда да бъдат самостоятелно тиражирани или показвани във вида и на обяснителни диаграми по стопанското положение в списания, вестници и кинопрожекции; да бъдат разлепвани плътно по стъклата на витрини, гишета за издаване на билети, маси на аперитиви, ресторанти, кафенета, кръчми, чакални на гари, театри, кина, болници, кабинети на лекари, кантори на адвокати, търговци, преддверия на казарми, купета във влакове, фабрики, клубове и т.н.; да бъде вграждана тази тематика в организацията на стопански изложби у нас и в чужбина и пр.[44]

Възпитателната пропаганда завършва почините на организаторите на службата. Тя обхваща широк кръг сюжети, третиращи индивидуалното гражданско поведение в условията на все още военновременното общество, икономика, публично държание, човешки взаимоотношения, лична и обществена хигиена и т.н. Предвижда се разработването в плакати, рисунки, фотографии и кинопоказ на теми като: „Предаване на черна борса между четири очи“, „Разпространение на неверни слухове“, „Качване и заемане на място във влакове и трамваи“; „Непазене на ред при влизане в учреждения, в продоволствени магазини“, „Да не се говори високо на обществени места“, „Обществена чистота“, „Лична чистота“, „Насаждане повече усет за любезност“ и т.н.

За постигане на всичко това службата организира нарочни по всеки случай комисии за провеждането на тайни и „ограничено явни“ конкурси или пък възлага открито поръчки на вече изпитани художници, като изрично определя условията за участие, идеите, формата на изпълнение и сроковете[45].

Специално разработени служебни бланки допълват представата за действието на тази технология до нейния краен завършек. При оставено празно място за ръкописно нанасяне на датата и името на съответно издание, към което службата се обръща, бланката уведомява за следното:

---

[43] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 83, л. 38. Доклад на Веселин Томов...

[44] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 83, л. 108. Документ, озаглавен „Как да се разпространяват диаграмите рисунки“.

[45] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 83, л. 39. Доклад на Веселин Томов... „Ограничено явен“ означава открита покана към няколко художници за работа по зададена тема. Службата избира и хонорува една от създадените по нейната поръчка творби.

„До г–н Гл. редактор на вестник...., дата....

При провеждане на своите задачи, Министерството на пропагандата дава ударно чрез пресата политически рисунки, които са и заплатени от него. Същите рисунки са и предварително прегледани в художествено отношение от Съюза на художниците, а в политическо отношение от Дирекцията „Печат и пропаганда“ при Министерството.

Като имате предвид горното, необходимо е дадените ви рисунки да бъдат веднага поместени във вестника ви, или ако горното е технически невъзможно (липса на място, лош печат и пр.), рисунките да бъдат незабавно върнати, за да може да се поместят в друг вестник“[46].

При положение, че до средата на 1945 г. други издания освен отечественофронтовските не съществуват[47], макар и да изглежда несъкрушима и промислена докрай, тази пропагандна технология никак не е с неограничени възможности. Илюзорни остават настояванията на Централното управление на министерството за съгласуваност с неговата работа и за постоянно допитване до Националния комитет на Отечествения фронт от страна на всички обществени и политически формирования, развиващи собствени пропагандни инициативи, за едно общо съзвучие на отечественофронтовската пропагандна тематика; всъщност тези настоявания са част от острото политическо съперничество и пропагандната конкуренция, особено спрямо пропагандната машина на БРП (к), чиято мощ отток насетне само ще расте и силата ѝ не ще има удържане[48].

---

[46] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 83, л. 32. В случая бланката е адресирана до вестниците „Изгрев“ и „Отечествен фронт“ с дата 4 декември 1944 г. Технологията е сходна и при работата на съответното отделение на отдел „Печат“, когато става дума за публикуването на поръчан от Министерството на пропагандата конкретен текст – интервю, известие за правителствена инициатива, политическа статия, аналитичен обзор и т.н.

[47] Със загриженост за целесъобразната употреба на ограничените количества печатарска хартия, съгласно специално разпореждане на Министерството на пропагандата, се преустановява от 1 декември 1944 г. издаването на всички периодични издания на частни лица и политически групировки, останали извън правителствената коалиция. Според него продължава излизането само на вестниците на четирите ОФ партии, на НК на ОФ и в. „Народна войска“. Пак според същото разпореждане излизането на ежедневници се допуска в Пловдив, Варна, Русе и Бургас, а за останалите областни центрове – само седмичници. (Чичовска, Весела. Културната политика на народодемократичната власт 1944–1948 г. – Исторически преглед, 1979, № 4–5, с. 121. също: Чичовска, В. Държавни културни институции..., с. 465.)

[48] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 120, л. 31. Искане на Министерството на пропагандата при покани на чужденци от страна на политически, професионални, културни и др. обществени организации да се взема съгласието на НК на ОФ и одоб-

С постановление на Министерския съвет от 12 септември 1944 г. от Министерството на народното просвещение към Министерството на пропагандата се прехвърля Дирекцията за културно творчество и народно възпитание. „Прехвърлянето" бележи началото, и то от толкова рано, на основната тенденция в институционалното строителство за управление на българската култура след Втората световна война – *административната централизация.*

Всъщност самото съставяне на бюджета на Министерството на пропагандата и цялостното изграждане на вътрешната му структура е живо въплъщение на тази тенденция. С друго постановление на Министерския съвет от 10 ноември 1944 г. се одобрява Наредба-закон за бюджетен кредит по бюджета на Министерството на пропагандата за 1944 г. в размер на 77 383 000 лева. Сумата се набира от намалението на кредитите по бюджета на Министерството на народното просвещение за бюджетната 1944 г., произтичащо от гореказаното прехвърляне на Дирекцията за културно творчество и народно възпитание; от намалението на кредитите по бюджета на Министерството на външните работи и изповеданията, свързани с прехвърлянето към новото министерство на съществуващите към „Дирекция на печата" при Външното министерство служба „Информация" и „Отделение за културни връзки с чужбина"[49]; от намаление на бюджета на Министерството на железниците, пощите и телеграфите, във връзка с прехвърлянето към пропагандното ведомство на отдел „Радиоразпръскване", бил дотогава

рението на Министерството на пропагандата (27 март 1945 г.) и др. Агитационно-пропагандният апарат на БРП (к) е отделна тема и не е обект на това изследване. По него има немалко проучвания от времето на социализма. (Вж. Славчева–Рибарова, Цанка. България през епохата на социализма. 1944–1984. Историческа библиография. С., 1986.)

[49] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 76. Обяснителна таблица на съкратените служби и длъжности по бюджета на МВнРИ – Дирекция на печата за 1944 бюджетна година. Изцяло тази дирекция на Външното министерство се прехвърля към пропагандното ведомство, вече преименувано на „Министерство на информацията и изкуствата", с указ № 287 от 30 ноември 1945 г. През лятото на 1945 г. в Агитпропа на ЦК на БРП (к) се обмисля прехвърляне към Министерството на пропагандата на БТА, останала при Външното министерство. По мнението на обсъждащите агенцията е останала незасегната от прочистването на държавния апарат от „фашистки елементи" и с прехвърлянето ѝ това трябва да бъде първото, което да се направи, защото всички, които понастоящем заемат служби в нея, са обслужвали Германската телеграфна агенция и германската пропаганда. (Вж. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 152. Протокол от заседание на Агитпропа при ЦК на БРП (к), от 22 юни 1945 г.) В последна сметка тези намерения не се осъществяват, но привеждам епизода като свидетелство за силната тяга към административна централизация.

към неговата „Главна дирекция на пощи, телеграфи и телефони“. Двете най-значителни суми в бюджета на Министерството на пропагандата се набират от намалението по бюджета на Върховното правителство, произтичащо от закриването на подведомствената му до 28 юли 1944 година Дирекция на националната пропаганда (25 081 699 лв.) и от „произведението на 3% държавни съкровищни бонове“ (25 406 427 лв.)[50].

При все че от Освобождението културните институти у нас винаги са били в разпореждане на Министерството на народното просвещение, едва след Първата световна война се стига до мисълта за създаване на нарочно структурно поделение, на което да е поверена изрично грижата за тях и за поддържане на едно най-общо съответствие на работата им с принципните начала на правителствената политика в момента. Не е чудно, че това се случва тъкмо при управлението на БЗНС в плана на реформите на тогавашния просветен министър Ст. Омарчевски[51]. Първоначалният му статут е на отделение, именуемо „Отделение за културни учреждения“. През 30-те години, до началото на Втората световна война, освен него намираме и „Отделение за народна култура и изкуства“[52]. В началото на 40-те вече ги виждаме в по-усложнената организационна структура на „Дирекция за културно творчество и народно възпитание“.

Идването на руснаците през септември 1944 г. заварва дирекцията с вътрешна структура от един отдел („Отдел за културно творчество“) и две отделения („Отделение за народно възпитание“ и „Отделение за учебния филм“); общата численост на целия служебен персонал в нея възлиза на 20 души[53].

Настъпилото прегрупиране на вътрешноучрежденските звена на Министерството на народното просвещение във връзка със създаването на Министерството на пропагандата преразпределя кредитите по неговия бюджет за 1944 бюджетна година; това преразпределение по отделни пера разкрива най-детайлно вършеното от дирекцията – общата рубрика, по която тя е получавала дотук бюджетно финансиране, е „Насърчение на българската наука, литература и изкуства и културните връзки с чужбина“[54].

---

[50] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 32. Писмо от Министерския съвет до Министерството на финансите, Дирекция „Държавен бюджет и отчетност“, известяващо съдържанието на 22 ПМС от 10 ноември 1944 г.

[51] Велев, Ал. Културната политика на БЗНС. С., 1978.

[52] Сборник с отбрани окръжни на МНП от Освобождението до края на 1942 г. Отбраха и наредиха Никола Т. Балабанов и Андрей Манев. С., 1943, т. I–II.

[53] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 29, л. 31–32. Таблица за съкратените служби по бюджета на МНП, Централно управление за 1944 бюджетна година. 17 октомври 1944 г.

[54] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 29, л. 28. Доклад от министъра на финансите Петко Стоянов до председателя на Министерския съвет относно намаление на кредита по бюджета на МНП за 1944 г. във връзка с прегрупиране на службите при МНП и създаването на Министерството на пропагандата.

Най-напред отпусканите ѝ бюджетни средства са насочени към подпомагане на научни дружества и съюзи, културно-просветни комитети, институти, частни лица и пр., които се грижат за или провеждат научни и художествени издирвания по българските старини у нас и в чужбина; за награди на учени, писатели и културни дейци чужденци с интереси към българския културен живот; за откупуване и отпечатване на значими научни, литературни, критични, обществено-полезни произведения и за раздаването им безплатно на читалища, библиотеки и училища; за паметници и бюстове на народни будители, заслужили лица и пр. Бюджетното разпределение формулира правеното в такъв порядък откровено като „културна пропаганда“ и затова се предвиждат още и суми за преводи и издаване на български произведения на чужди езици, за международни вноски и разходи по изпълнение на културни конвенции с чужди държави, за посрещане у нас на гости по културни спогодби и пр.

На второ място във вършеното от дирекцията се открояват дейности, свързани с подпомагане на съществуващите организации на писателите, музикантите и художниците и техните литературни, музикални и художествени списания и издания; за откупуване на ценни художествени произведения; за подпомагане на артисти, композитори, музикални изпълнители и художници, разгърнали стойностни художествени дейности, за посещенията им в чужбина по специализации и по разни проучвания; за подпомагане събирането, изучаването и популяризирането на народна музика и народни песни; за провеждане на културни седмици в селата и пр. В пределите на тези активности е разположена и по-ясно изразената социална работа на дирекцията – постоянните грижи по привеждане на бюджетни средства към пенсионните фондове на писатели, артисти и на заслужили към театъра лица, на музиканти и художници, както и на помощи за преживяване и лечение на хора от тези колегии, по-стари от 50 години, неполучаващи пенсии и в затруднено материално положение.

Накрая, но никак не и по размери в сравнение с горепосочените, стоят бюджетните субсидии, с които Дирекцията за културно творчество и народно възпитание проявява държавната загриженост към определени културни институти – Народните театри в София и Скопие, областните, общинските, читалищните и детските театри, Държавната филхармония, симфоничните оркестри към Музикалната държавна академия, утвърдените певчески хорове, – както и субсидии за усилване на наличните фондове при някои читалища[55].

---

[55] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 29, л. 28, 29 и 30. Доклад от министъра на финансите Петко Стоянов до Председателя на Министерския съвет относно намаление на кредита по бюджета на МНП за 1944 г., във връзка с прегрупиране на службите при МНП и създаването на Министерството на пропагандата. Докладът е одобрен от министър-председателя на 17 октомври 1944 година.

Споменатото прегрупиране води до съкращение на кредитите по бюджета на Министерството на народното просвещение за оставащите месеци от 1944 г. в размер на 14 967 000 лева[56].

Отпък следващата стъпка е прехвърлянето на тези кредити и на всички щатове на Дирекцията за културно творчество и народно възпитание към новоизграждащото се Министерство на пропагандата. Сега тя получава вече друго име – „Дирекция на народната култура“ – и принципно, поради разширения обхват на дейността си, по-широки правомощия. Неин нов директор става писателят Константин Петканов[57].

Структурата на дирекцията в пределите на пропагандното ведомство вече предполага друга организация – ръководно ниво от 3 души, съставено от директора, неговия секретар и организатор, плюс четири отделения – „Отделение за културно творчество“, „Отделение за обществено възпитание“[58], „Отделение за културни връзки с чужбина“ и „Отделение за кината“[59]. В сравнение със старото щатно разписание ярко впечатление прави трикратно увеличеният като цяло числен състав на служителите в дирекцията – общо 60 души. Това, както се каза, се дължи и на споменатото разширение на нейните правомощия – например отделението за кината вече има грижи по цялата киномрежа в страната, или особено на петкратното увеличение на служителите в отделението за обществено възпитание, стигнало вече 20 човека. Интересно е положението в Отделението за културно творчество – в сравнение със старото положение то единствено е намалило своя състав (от 12 на 9 души), но това е станало по много характерен за новата ера начин – съкратени са от старата таблица двамата уредници на учебно-училищните музеи, двамата художници и двамата скулптори, за сметка на което двамата началници на секции по изкуствата от стария отдел за културно творчество в просветното ведомство са станали вече петима в новата щатна таблица на Министерството на пропагандата. С още един началник, архивар, деловодител и регистратор окомплектоват пълния състав на така подновеното звено[60]. До това положение се стига и защото гореспоменатите три отделения поемат към своята

---

[56] Наредба-закон за намаление на кредитите по бюджета на МНП. – Държавен вестник, 1 ноември 1944 г., бр. 241.

[57] Чичовска, Весела. Държавни културни институции..., с. 461.

[58] До средата на 1945 г. началник на отделението е поетът Атанас Далчев (вж. ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 83, л. 48).

[59] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 72. Обяснителна таблица по личния състав на Министерството на пропагандата за три месеца от 1944 г. (октомври, ноември и декември, б. м., И. Е.).

[60] Пак там. Началник на отделението е поетът Никола Фурнаджиев.

дейност и онази част от работата на закритата на 28 юли 1944 г. Дирекция на националната пропаганда, преценявана като близка до естеството на техните нови служебни задължения. Разбира се, общото увеличение на числеността на Дирекцията на народната култура се дължи и на прехвърлената тук от Министерството на външните работи служба „Информация" и „Отделение за културни връзки с чужбина"[61].

Първоначално описанието на вършеното от дирекцията в Министерството на пропагандата на пръв поглед малко се различава от описанието на нейните дейности, разгръщани и отнапред в пределите на Министерството на народното просвещение. Но по уловимата в бюджета на новото министерство тенденция да се разширява опеката на дирекцията над още културни институти (над спосредстващата държавния контрол върху филморазпространението и филмопроизводството в България частна фондация „Българско дело"[62], над Народната опера и Народните театри в Пловдив, Варна и Русе[63]), да съсредоточи в себе си звена, до този момент разпръснати по други ведомства, или пък по някои от специфичните редакционни поправки в стария текст (като помощи за *„чужденци* с интереси върху българския културен *и политически* живот"; за „специализация на *журналисти* в странство"), по новата IV глава в бюджетното разпределение, озаглавена „Насърчение на *обществено-политическата пропаганда*", в която намираме „Вноски и разходи по изпълнение на разни конвенции с чужди държави, помощ на чужди обществени и *политически деятели*, проявяващи интерес към България" и пр.[64], по тези малки на пръв поглед различия не е трудно да се разпознаят кълновете на онова, което след няколко години ще се яви в един пределно завършен вид. В средата на 1945 г. дейността на дирекцията в контекста на вършеното от министерството се описва с вече клишираните най-общи отечественофронтовски идеологеми, установени като учрежденски бюрократичен език. В областта на художествената литература, тя „води борба с паразитизма, с бездарността и маниачеството, които внасят безвкусицата, безидейността и разложението в на-

---

[61] Пак там, л. 94. Като отделение в Министерството на пропагандата, начело-ствано от поетесата Дора Габе, числеността му вече стига 15 души. При старото си положение в Министерството на външните работи то има 1 началник, 2 редактори и 1 помощник-редактор – общо 4 души (пак там, л. 76).

[62] По този въпрос: Пискова, Марияна. Из документалното наследство на фондация „Българско дело". – В: Известия на държавния архив. ГУА при МС, т. 80. С., 2000, с. 90–205.

[63] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 68. Доклад от министъра на финансите Петко Стоянов до министър-председателя от 9 ноември 1944 г. за издаване Наредба-закон за бюджетен кредит по бюджета на Министерството на пропагандата.

[64] Пак там, л. 97. (Курсивът мой, И. Е.)

шата книжнина". В областта на „тоналното изкуство", освен че се грижи за всепризнаните вокални сили на народа ни, развитието на хоровото дело и градежа на широка народна музикална култура, вече е призована да води и „... една твърда борба с упадъчното влияние на една разпространена напоследък у нас музика, пренесена от развратните вертепи на едно разлагащо се общество...". В областта на театъра дирекцията работи, водена от съзнанието за огромните възпитателни възможности и от отговорността пред тогава искреното, масово, увлечение на българския народ по чаровете на това изкуство. Подпомогнатите от държавата и патронирани от министерството театри по това време вече са 20 – 6 народни, 6 областни и 8 общински. Оттук и новите черти в театралната политика на учреждението – грижи за професионалната квалификация на артистичния състав и превръщане на театралния репертоар в програма с ясно определена цел, завинаги освободена от произволните хрумвания на някое случайно художествено ръководство и пр.[65]

Крайните цели, основание на политиката на Министерството на пропагандата, споменатата вече Дирекция на радиоразпръскването конкретизира като перспектива за собствената си работа така: „... всестранно и обективно осведомяване на радиослушателя по всички вътрешнополитически и външнополитически въпроси, борба срещу фашизма и расовите заблуди, разясняване и проагитиране на всички обществени и социални инициативи и акции на отечественофронтовската власт, подпомагане изграждането на обществените организации и проагитиране на техните инициативи, разяснителна и агитационна работа във връзка със стопанското възстановяване на страната, изграждане дружбата между българския народ и Съветския съюз, славянското братство и международното сътрудничество, обществено-политическо възпитание и разпространяване на положително научни знания, запознаване с културния живот на славянските и други народи"[66].

Възникнало като любителска частна инициатива, радиото в България се превръща в национален културен институт по силата на Наредба-закон за радиото от 31 януари 1935 г.; наредбата изрично подчертава обстоятелството, че то е изключителен монопол на българската държава[67]. Неговото управление в тази ранна фаза на конституирането му в системата на държавните институции е отдадено на принадлежащата към Министерството на железниците, пощите и телеграфи-

---

[65] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 206, л. 59–60. Доклад от министъра на пропагандата до Председателя на Министерския съвет относно преименуването на Министерството на пропагандата в Министерство на информацията и изкуствата, 5 юни 1945 г.

[66] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 68, л. 97. Доклад за дейността на Дирекцията по радиоразпръскването в периода 9. IX. 1944–31 XII. 1946 г.

[67] Наредба-закон за радиото. – Държавен вестник, бр. 22, 31 януари 1935.

те Главна дирекция „Пощи, телеграфи и телефони“, към която е субординирано като отдел „Радиоразпръскване“. Административно и програмно отделът е изграден с „Правилник за радиослужбата в страната“, утвърден с указ на МС № 2 от 18 май 1938 година. Отделът тогава бил възглавен от главен програмен уредник; радиоразпръскването се осъществявало от няколко технически и четири програмни служби – музикална, образователно-възпитателна, професионално-стопанска и информационна с клонове във Варна, Стара Загора и за кратко време – през войната, в Скопие. В това положение отделът съществувал до август 1944 г., когато се създава „Дирекция на радиоразпръскването“[68].

Държавният монопол върху радиото е препотвърден категорично и при новата власт и въпреки ожесточените спорове, подбуждани от отечественофронтовските, а малко по-късно и от опозиционните партии, по това, кой точно партиен пълномощник, по какъв ред, при какви условия и за колко време трябва да упражнява тези изключителни права на държавата в националния радиоефир, ръководството на Дирекция „Радиоразпръскване“ към Министерството на пропагандата остава изричен политически монопол на БРП (к).

В статута на дирекция при Министерството на железниците, пощите и телеграфите вътрешната организация на радиоразпръскването, преди прехвърлянето му към Министерството на пропагандата, включва ръководно ниво и две отделения – „Програмно“ и „Техническо“. Отделение „Програмно“ е изградено от шест „Служби“: „Образователно-възпитателна“, „Осведомителна“, „Професионално-стопанска“, „Българска художествена и народна музика“, „Чужда музика“ и „За връзка с чужбина и радиотеатър“. Отделение „Техническо“ има пък три „Служби“ – „Техническа контрола и поддържане на радиостанциите“, „Радио смущения“ и „Техническа служба при Радио София“; към него се числи още и персоналът от радиопредавателите в Павлово и Вакарел. Отделно подразделение към дирекцията са и районните радиослужби и секции във Варна, Стара Загора и за известно време – в Скопие. Целият щатен състав на Дирекцията по радиоразпръскването в това ѝ положение брои 161 човека[69].

С прехвърлянето си към пропагандното ведомство дирекцията добива най-голяма численост и се оформя като най-сложната конструкция в неговия вътрешен строеж. Основни нейни поделения са осемте отдела – „Музикален“, „Художествен“, „Осведомителен“, „Технически“,

---

[68] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 68, л. 89. Доклад за дейността на Дирекцията по радиоразпръскването...

[69] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 78–81. Обяснителна таблица за съкратени служби и длъжности по бюджета на МЖПТТ – „Радиоразпръскване“ за 1944 бюджетна година.

„Софийски радиопредаватели", „Технически измервания, проучвания и радиолаборатория", „Отдел отстраняване радиосмущенията и контрол на радиослушателите" и „Бюджетоконтролен". Освен тях важно място в нейната организация заемат т.нар. „Външни служби" – районните радиостанции във Варна и Стара Загора – и особено учредените към всяка от административните области на страната „Областни служби", на които е възложено осъществяването на стратегическото задание по цялостна радиофикация на страната[70]. Според щатната таблица общият брой на ангажираните служители към дирекция „Радиоразпръскване" на всички нива сега възлиза на 342 души – чувствително превишаващо половината от щатния състав на цялото министерство: *586 човека*, според бюджетното разписание от ноември 1944 година[71]. Очевидна е тенденцията в развитието на тази дирекция да бъде обезпечена нейната недосегаемост спрямо посегателства от страна на Централното управление, както и независимост от бюджетното финансиране на пропагандното ведомство – с Постановление на Министерския съвет № 2 от 30 декември 1946 г. Дирекцията на радиоразпръскването се обособява като отделна стопанска единица на началата на самоиздръжката, макар формално да остава и занапред в рамките на същото министерство[72].

Дирекционната политика може да се характеризира като насочена към овладяване на все по-широки социални пространства, към излъчвания във все по-дълго време и към все по-неотклонна политизация на

---

[70] Пак там, л. 73, 74, 75, 91, 92, 93, 94. Обяснителна таблица по личния състав на Министерството на пропагандата за три месеца от 1944 г.

[71] Пак там, л. 91.

[72] Пак там, а.е. 416, л. 3. ПМС № 2 от 30 декември 1946 г. Мотивите в доклада към постановлението са, че понеже дирекцията била много полезна за културнопросветната дейност, самостоятелността ѝ премахвала ред бюрократични прагове пред нейната работа; после самостоятелността щяла да даде тласък на радиофицирането на страната и като цяло да направи по-добра радиотехниката у нас. Съществена страна на стопанската самостоятелност на дирекцията е завръщането на радиорекламите в ефир, отхвърлени твърдо непосредствено след 9-ти септември. По този въпрос в средите на БРП (к) се дебатира активно от края на 1945 година. В „Предложение по Министерството на информацията и изкуствата" от януари 1946 г., отправено към ПБ на ЦК на БРП (к) от нарочна партийна комисия, се уверява, че „Дирекцията на радиоразпръскването трябва да въведе радиорекламите, изгодни във всяко отношение и докарващи допълнителни доходи на държавата. Във връзка с това е предвидено едно рекламно отделение, несъществуващо през 1945 г., в състав от 6 щатни единици. Разходите по този параграф, ще се покрият многократно от таксите за радиорекламите", и още, че „от реклами и концертна дейност Дирекцията на радиоразпръскването може да си докара не по-малко от 20 млн. лв." и пр. (Вж. ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 2, л. 120.)

съдържанието на радиопрограмите. Доклад за дейността на Дирекцията по радиоразпръскването за времето от 9 септември 1944 до 31 декември 1946 г. уверява, че разработването и обзавеждането с усилвателни и високоговорителни системи за озвучаване на площади, улици, държавни учреждения и големи обществени сгради с постоянно (или на определени емисии) излъчване е положение, възникнало и разрешено с идването на отечественофронтовската власт[73]. Същият указва, че 205-те хиляди радиоабонамента (196 000 частни и 9 000 за обществено ползване), в добавка към тях и между 30 и 40 000 „чернослушащи" (собственици на нерегистрирани радиоприемници, без надлежно изискуемите документи за радиослушане), всички те покриват повседневно около 1 500 000 души радиослушатели – число несравнимо с нещата у нас отпреди 9-ти септември 1944 г., но пък нищожно по отношение на същите показатели от това време за Дания и Великобритания. Дирекцията ясно съзнава, че мнозинството от населението не слуша програмите на българското радио, че е необходим нов закон за радиоразпръскването, възобновяване на разстроената през войната работа на съществувалите радиоработилници, изграждане на фабрики за евтини общодостъпни типови радиоприемници и радиоматериали, както и строен план за пълното жично и безжичното радиофициране на страната[74].

Трайно установената тенденция на постоянно увеличение на съвкупното време на радиоизлъчванията в денонощието прави през 1946 г. за Радио София то да е вече 20 часа и 20 минути (срещу средно 8.30–9 часа в навечерието на епохалната дата); за Радио Варна – 5 часа и за Радио Стара Загора – 3 часа за същия времеви отсек[75].

С най-голямо покритие за страната, с най-продължително времетраене и основна в предаванията на Радио София е т.нар. „Централна" или Първа програма с излъчвания сутрин от 5 ч. и 55 мин. до 8,00 ч., на обяд от 11,55 до 16,10 ч. и вечер от 17,55 до 0,20 ч. (във вторник и петък от 17,10 до 0,20 ч.), с общо времетраене 12 ч. и 40 мин.

---

[73] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 68, л. 86. Доклад за дейността на Дирекцията по радиоразпръскването в периода 9. IX. 1944–31 XII. 1946 г. В края на 1946 г. тази система вече дава основания за недоволство, че „радиовъзлите" действали разпокъсано, без централна координация на предаванията им, ентусиазмът на някои от организаторите им често пъти пречел на централните емисии, защото излъчвали по време на предаванията на Радио София, както ставало в Сливен, Бургас и Добрич, и пр. Като идеален пример докладът посочва радиовъзела в Ямбол. Пак според него основен недостатък на районните радиостанции е склонността им към програмна независимост. (Пак там, л. 113.)

[74] Пак там, л. 86.

[75] Пак там, л. 94.

Новоразработената допълнителна Втора програма предава сутрин от 8,00 до 10,00 ч. и вечер от 17,55 до 22,30 ч. (събота и неделя до 23 ч.) с общо времетраене 6 ч. и 40 минути.

Излъчваната на къси вълни от предавателя „Родина" Трета програма на Радио София са всекидневни от 21 до 22,40 (сряда и петък от 20,50 до 22,40 ч.) с предавания за българите от пограничните райони в съседните държави, за политическата емиграция и емисии на чужди езици. Общата и продължителност е 1 час и 40 минути[76].

По отношение на съдържанието на радиопрограмите много съществена линия в политиката на Дирекцията на радиоразпръскването още от първите дни на новата власт е чувствителното засилване на тежестта на предаванията, подготвяни от Осведомителния отдел в разпределението на общото радиовреме и категоричното процентно увеличение на т.нар. „говорни материали" в общата програмна схема на българското радио. Четирите осведомителни емисии до началото на септември 1944 г. бързо нарастват после на девет, като и времетраенето им също чувствително се увеличава, а нататък, както видяхме и от данните за 1946 г. по-горе, ще продължава и още да се увеличава[77]. Споменатите „говорни материали" постигат невиждан дотогава разцвет и многообразие на своите форми – информационни бюлетини, дълги прегледи на столичния, провинциалния и чуждия печат, аналитични акценти по текущата политика – „Въпроси на деня", сказки, беседи, репортажи, интервюта, диалози, художествена рецитация, радиопиеси радиомонтажи и пр. В съотношение с „музикалните", въпросните „материали" добиват в дневните програми на българските предаватели средно разпределение 50 към 50%, а при централната програма изразът, с който отделът отчита въпросното съотношение, е „говорните материали преобладават с около 60% над музикалните", каквото и да означава това[78]. Развитието на тази линия в политиката на Дирекцията на радиоразпръскването се мотивира с борбата срещу фашизма изобщо, с необходимостта да бъде пропагандирана и разяснена всяка акция на отечественофронтовската власт и в същото време да бъде дадена колкото се може повече обща културна просвета за широките народни слоеве.

Дирекционните инструкции по музиката в радиото, научните беседи, подготовката на предавания за литература и изкуства и пр. не очертават ни най-малко алтернатива на крайната политико-пропагандна изпълненост на програмното радиовреме. Музикалният отдел на дирекцията разкрива като несъмнени свои постижения разработените

---

[76] Пак там, л. 94–95.

[77] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 68, л. 99. Доклад за дейността на Дирекцията по радиоразпръскването в периода 9. IX. 1944–31 XII. 1946 г.

[78] Пак там, л. 96–97.

цикли концерти и сказки за историческото развитие на руската класическа и съвременната съветска музика; концертни програми от творби на съветски, славянски и прогресивни западно-европейски композитори; особен акцент се поставя на инициативите по създаването и разпространението на първите масови хорови песни в отечественофронтовски дух, издирването и изнасянето пред микрофона на народни, възрожденски и партизански песни, също и на направеното от отдела по популяризирането на българска музика и подкрепата за съвременното българско композиторско дело в лицето на най-достойните му представители[79]. Подобно е положението и в Художествения отдел, където се пригаждат за радиопропаганда широко тиражираните в печата коментарии около дълга и мястото на прогресивната интелигенция в отечественофронтовска България, политизирани беседи за т.нар. „художествен реализъм" и истината в изкуството; също не е по-различно това положение и в появилото се през 1945 г. „Научно-стопанско отделение", „... готвещо голямо число специални предавания по всички актуални задачи предимно от стопански характер" и т.н.[80]

В политическото домогване към широка обществена опора за новия режим, Дирекцията на радиоразпръскването отрича основанията на преддеветосептемврийската програмна схема да бъде насочена към т.нар. „среден слушател"; изоставя тази „формалистична и упадъчна линия" и ориентира програмите на радиото към неподатливи доскоро за цялостно пропагандно въздействие социални среди (селяни, работници, младежи, военнослужащи, жени), като разработва цялостни блокове със специализирани предавания за такива категории слушатели, разбира се, в тяхната чиста форма съзирани през увеличителното стъкло на идеологическото фантазиране – „Часът на селото", „Часът на работника", на жената, на младежта, ученика, войника и т.н.[81]

Дирекцията съзнава сама слабостите, произтичащи от развитието на тази основна линия в нейната програмна политика – претрупаност с много специални предавания в най-слушаното време, предназначени за публика все пак с конкретен социален профил; изключителна претовареност със слово; трайна (вече) шаблонизация както на словесните, така и на музикалните форми. Особени разстройства в програмните предначертания предизвиквали извънредно многото „външни предавания" (особено в ситуация на „ударни" правителствени акции около Отечествената война, т.нар. „Заем на свободата", почините за изхранване на населението и добитъка, и както по провеждането на предизборни-

[79] Пак там л. 101–102.

[80] Пак там, л. 107.

[81] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 68, л. 98. Доклад за дейността на Дирекцията по радиоразпръскването в периода 9. IX. 1944–31 XII. 1946 г.

те и изборни кампании през 1945 и 1946 г.) – предавания технически трудно осъществими, разстройващи предварително утвърдената програма, предизвикващи чести промени в нея и обща програмна нестабилност[82]. Оправдателният мотив е изграден на общото *фоново пропагандно паническо настояване за изключителността на „днешното положение“.*

Подделения на Министерството на пропагандата и подведомствени нему са и т.нар. „Областни инспекции“, по един министерски инспектор във всяка област (общо 10 души) с един или двама местни помощници, обичайно лица от Агитпропите при Областните комитети на Отечествения фронт, надзиращи и довеждащи до знание в съответните отдели на министерството за културните прояви по места на местните културни институти, училищата, читалищата и обществено-политическите организации, както и проследяващи завършващата фаза по изпълнението на окръжните нареждания на пропагандното ведомство, отправяни към провинцията[83].

Така направеният дотук общ преглед на структурата на Министерството на пропагандата, както и погледът върху предназначението и организацията на работата на някои от неговите най-важни вътрешни звена, при все че бяха споменати и имена, изтъкнаха се особености и се направиха мимоходом някои бързи обобщения, дават до голяма степен статично и непълно кратката история на това първо държавно учреждение по управление на културата след Втората световна война; оставят неразкрити и без обяснение изключително важните, органично присъщи на отечественофронтовската ера, механизми на политическото давление над изпълнителната власт и тежката борба за политическо първенство в нея, борба отчаяна, и в много отношения – с предизвестен завършек.

Основен в това отношение, чието разглеждане би внесло допълнително осветление по тази проблематика, е механизмът за назначенията в Министерството на пропагандата. Издигането в длъжност на ключовите ръководни фигури не може да даде пълно разбиране по него, защото то става съгласно предварително политическо споразумение и въз основа на взаимното разбирателство на коалиционните партии в рамките на Националния комитет на Отечествения фронт по всяка една от предлаганите кандидатури[84]; както бе показано и по-напред, предус-

---

[82] Пак там, л. 98–99.

[83] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 9, л. 1–38. Доклади на областните инспекции за дейността им; също: ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 152. Протокол от заседание на Агитпропа от 22 юни 1945 г.; също: ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 2, л. 110 и сл.; също и Чичовска, Весела. Държавни културни институции..., с. 461.

[84] Съставен на принципа на паритетното представителство на отечественофронтовските партии, председателстван от представителката на БРП (к) Цола Драгойчева.

тановеното формално равенство на позициите с назначението на тези фигури трябва да удържа политическия баланс в Министерството на пропагандата с министър – „независим интелектуалец", главен секретар – представител на „Звено–19 май", а от тримата директори – двама комунисти и един безпартиен.

Важно е да бъде обърнато внимание на отбелязаното по-напред само за сведение обстоятелство, че през ноември 1944 г. в щатното разписание на министерството се предвижда наличието на специално отделение „Отечествен фронт" към отдел „Пропаганда" на дирекцията „Печат и пропаганда". В началото на 1945 г. главният секретар съкращава отделението. Това, редом с още други някои действия на Менахем Файонов, предизвиква острото недоволство на БРП (к) и е повод за постоянните непримирими протести на комунистите, където грубо се нарушавало партийно-политическото равновесие в пропагандното ведомство.

За съжаление съхранените документи в партийните архиви и фонда на Министерството на пропагандата не казват нищо за личността на Менахем Файонов; наличното за неговата дейност иде преди всичко от документи на БРП (к), регистриращи предимно тактическото противодействие на партията и крайно заинтересувани, никак недобронамерени преценки; но дори и такива, те разкриват откритото усилие на главния секретар да провежда и отстоява независима, поне от вмешателствата на БРП (к), политика на министерството.

Съкращението на отделение „Отечествен фронт" затваря прекия път на постоянна и непосредствена връзка с Националния комитет на Отечествения фронт, с което затваря и официално установения канал на преките политически вмешателства, пресича транслирането на разработваните в Културно-просветния отдел на Националния комитет на ОФ пропагандни почини, свеждани само за изпълнение в министерството[85]. По тази причина през юни 1945 г. положението тук вече изглежда на БРП (к) изключително тревожно, дотолкова, че видни партийни функционери и хора на високи длъжности в него, като Карло Луканов, направо питат „Има ли смисъл Министерството?"[86]. Щатът му е нараснал на 851 човека, от които само 32 били комунисти и 14 ремсисти[87]. От общия персонал на Централното управление (представен в този документ с численост вече 119 човека), само от четирима БРП (к) би могла да търси подкрепа; то изцяло било в ръцете на звенарите. На нея бил отказан и всякакъв достъп до административните механизми за по-

[85] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 151. Протокол от заседание на Агитпропа, 22 юни 1945 г. „Цялата работа на Министерството върши Агитпропът при НК на ОФ", казва Жак Натан, в смисъл – цялата работа, каквато тя всъщност трябвало да бъде. (Пак там, л. 153.)

[86] Пак там, л. 153.

[87] Пак там, л. 149.

пълване на служебния състав на министерството, въпреки че неведнъж се отправяли искания някои от службите на Централното управление (преди всичко Административният отдел) да бъдат попълнени и с комунисти[88]. Според сведенията на Културната комисия при Агитпропа на ЦК на БРП (к) за обследване положението в министерството от няколко месеца по-късно, началникът на Административния отдел Любен Пеков бил бивш фашистки кмет във Видинско и сега назначавал фашисти, легионери и некадърници; като злостен противник на Отечествения фронт препятствал назначението на препоръчани от отечественофронтовските комитети лица, какъвто бил случаят с някой си Христо Вълчев, ценен кадър от Плевен. Не по-добронамерено било отношението на Пеков и към Съветския съюз, което се проявило най-открито с издадения от него некролог за смъртта на брат му, загинал внезапно, ударен от съветски военнен автомобил. Началникът на отдела нагло писал в некролога, че покойният станал „жертва на злодейска ръка“[89]. Според същата комисия целият управленски ешелон на министерството бил по принцип съставен от враждебни на отечественофронтовска България и с нисък морал лица – завеждащият служба „Личен състав“ Евгений Лозанов бил прекомерно предан Бакхусу[90]; началникът на отделението по кината Борис Попниколов по време на свои инспекции в провинцията държал речи против Отечествения фронт и се занимавал с черноборсаджийство; информаторът на турски език Христо Пачев, въпреки неговото крайно съмнително недалечно минало, „явно и нахално защитава махзарджиите“[91]; преводачът от английски език Шаул Шаулов, като посрещал чужди журналисти, открито говорел против ОФ дотолкова, та предизвикал дори и тяхното възмущение. С подобен език са характеризирани и други служители на важни постове в Централното управление като В. Янков, Ст. Сърбински, съпрузите Хаджиеви, О. Карастоянов, Д. Топалов, М. Добрева, Г. Шопов и др., но най-обезпокоителното – като цяло много голям бил процентът на антиотечественофронтов-

---

[88] Пак там, л. 149–150.

[89] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 2, л. 117–118. Предложения на Културната комисия при Агитпропа на ЦК на БРП (к) за структурата, щатната ведомост и произтичащия от тях бюджетопроект в съответствие със задачите на Министерството на информацията и изкуствата, недатирано, по всяка вероятност от януари 1946 г.

[90] Точният израз в документа е „пияница“ (б. м., И. Е.).

[91] „Махзарджии“ партията нарича опозиционните деятели Н. Петков, Ас. Стамболийски и Г. Йорданов (и съмишленици), изпратили на 26 юли 1945 г. изложение до Министерския съвет, Регентския съвет и Съюзническата контролна комисия за отлагане на изборите за XXVI ОНС и за провеждането им под международен контрол. (Вж., Исусов, Мито. Политическите партии в България 1944–1948. С., 1978, с. 144, с. 164.)

ските прояви и сред работниците в учреждението изобщо[92]. Основният извод на обследващата комисия спрямо този пункт от нейното критично наблюдение е, че „министерството, като пропаганден институт и на първо място политически апарат, следва да има квалифициран отечественофронтовски персонал. Всички служби от инспектор нагоре трябва да се заемат от лица с изпитан антифашистки стаж“[93].

Това заключение повдига друг въпрос с голямо значение за разбиране механизмите на политическите издевателства над изпълнителната власт в непосредствената историческа ситуация; буен извор на постоянно напрежение и всекидневни опустошителни учрежденски войни – цензът на служителите, в отношението му спрямо заеманата от тях конкретна длъжност. По принцип това е голяма пречка пред цялото ранно отечественофронтовско управление. В първите заседания на Министерския съвет неизменно в дневния ред стои процедурата по утвърждаване на наредби-закони за снемане разпорежданията на Закона за длъжностите, цензовете, заплатите и възнагражденията на държавните служители по отношение на групи, а често дори и на поименно упоменати лица. Твърде занимателна е една такава от 6 октомври 1944 г., одобрена с Постановление на Министерския съвет № 9, която разпорежда „... да се признава цензът висше образование при заемане на държавна, общинска или обществена служба, на писателите, членове на Писателския съюз, които нямат висше образование“[94]. Още същия ден, сигурно срещу високия наплив от подобни искания, Постановление на министерския съвет № 13 одобрява една по-широкообхватна Наредба-закон за временно отменяване изискванията за служебен ценз по закона за длъжностите, цензовете, заплатите и възнагражденията на държавните служители, като в доклада на министъра на финансите П. Стоянов се обяснява, че „... създават се особености по уреждане на персонала в новоучредените министерства, а също и за попълване на персонала при същест-

---

[92] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 2, л. 118. Предложения на Културната комисия при Агитпропа на ЦК на БРП (к) за структурата...

[93] Пак там.

[94] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 23, л. 9. ПМС № 9 от 6 октомври 1944 г. Докладът на министъра на пропагандата по този повод от 5 октомври 1944 г. (пак там, лист 29) уверява, че при старата власт, преди да влезе в сила Законът за длъжностите, цензовете, заплатите и възнагражденията на държавните служители, писателите, членове на Писателския съюз, се ползвали с правата на висшисти при заемане на гореупоменатите служби. „На всички нам е известно при какви условия работи българският писател и колко трудности трябваше да преодолява, за да твори“, аргументира се министърът и изразява мнение, че тази привилегия трябва да им се върне. Което, поне за известно време, и става.

вуващите такива. Това налага временното отменяване на служебния ценз, за да могат да бъдат назначавани подходящи за целта лица“[95].

Особеностите по уреждане с подходящи лица Министерството на пропагандата са по-големи, а са увеличавани допълнително и от кадровата политика на главния секретар. Първата особеност иде от обстоятелството, че в Министерството на пропагандата, като новоучредено ведомство, не е провеждана установената политическа процедура по повсеместното прочистване на държавния апарат от „фашистки елементи“ през септември и октомври 1944 година. Поддържаният от Файонов формален цензов критерий при новоназначенията довежда в министерството най-често „хора с непроверено минало“; единствено в Дирекцията на радиоразпръскването в това отношение кадрите били изрядни. В цитираното обсъждане по състоянието на Министерството на пропагандата в Агитпропа на ЦК на БРП (к) на 22 юни 1945 г. се констатира, че от неговия общ състав със сигурност само 150 човека можело да се считат за проверени и че има за тях сигурни основания да продължават да работят на това място[96]. „Централното управление не е в състояние да води отечественофронтовска кадрова политика – констатира новият директор на „Печат и пропаганда“ Георги Михайлов. Особено болен е въпросът с *така наречените* цензове, които трябва да се анулират за нашето министерство. Случаят с Ангел Гергов е типичен. Същото нещо е и с началника на пропагандата. Съзнателно се спъва заемането на разни служби с течение на месеци, въпреки че има кандидати с антифашистки и дееспособен ценз. Но за всяка една служба, стига да има за кандидата подозрение, че е от нашата партия, независимо от всичко друго, той се слага под миндера, а се искат хора, които нямат нищо общо с антифашисткото движение.“[97] „Работата в Министерството на пропагандата не ми харесва – мрачно го допълва споменатият като типичен случай, колега и съидейник, Гергов – По въпроса за ценза; болшинството от нашите хора нямат *така наречения* ценз. Поради нелегалния живот, затвори, лагери висше образование нямат, а това значи, при наличието на ценз, да не могат да постъпят при нас на работа. А време е да се направи едно коренно преобразование. И второто зло, Файонов, ако не вземем административния отдел – няма да се оправи.“[98]

Дилемата „антифашистки и дееспособен ценз“ или цензове по закона за длъжностите, цензовете, заплатите и възнагражденията на дър-

---

[95] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 23, л. 13, ПМС № 13 от 6 октомври 1944 г. Докладът на министър Стоянов е пак там, лист 33.

[96] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 150. Протокол от заседание на Агитпропа, 22 юни 1945 г.

[97] Пак там. (Курсивът мой, И. Е.)

[98] Пак там, л. 153. (Курсивът мой, И. Е.)

жавните служители остава за дълго постоянна остра конфликтна точка в отровните, крайно политизирани служебни отношения в министерството; за дълго – чак до оставането на „злото“ в него, до началото на 1946 година.

Приетите мерки за промени в Министерството в резултат на обсъждането в отдел „Агитация и пропаганда“ на ЦК на БРП (к) имат изключителна обяснителна сила за присъщите на отечественофронтовската ера механизми за партийното надмогване над изпълнителната власт: „отделът по печата при ЦК да подбере нужните кадри (началник на отдел печат при Дирекцията и четири-пет началници на служби и отделения, *които да се проведат чрез културпросвет-отдела на Националния комитет на Отечествения фронт*“; „да бъде свикана една конференция на всички комунисти, които работят в това министерство, тук“ (в Агитпропа при ЦК на БРП (к), б. м., И. Е.); „да се привличат директорът и съответните началници на отдели (комунисти) в съвещанията на секторите печат и устна агитация при Агитпропа на ЦК“; „главен секретар или началник административен отдел да бъде комунист“[99] и др. Не би било пресилено да се каже, че служителите в оглавяваните от комунисти дирекции „Печат и пропаганда“ и „Радиоразпръскване“ са повече на пряко подчинение на „Агитпропа“ и „Отдела по печата“ при ЦК на БРП (к), отколкото на Централното управление на собственото си ведомство – на това заседание Георги Михайлов обсъжда с партийното си ръководство новата издателска линия на неотдавна поверената му дирекция: ново политико-обществено списание, обърнато с лице към задачите на отечественофронтовска България, ново седмично издание на чужди езици за вярна популяризация на политиката на Отечествения фронт в чужбина, издаване на поредица с документи по Народния съд и друга по „армията на съпротивлението в България“; също ново издание за популяризация на стопанската политика на нова България „в духа на указанията на др. Георги Димитров“[100].

---

[99] Пак там, л. 157. (Курсивът мой, И. Е.)

[100] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 153. Протокол от заседание на Агитпропа от 22 юни 1945 г. На 26 ноември 1947 г. Политбюро на ЦК на БРП (к) приема решение за забрана публикуването на статии и речи на партийни членове от миналото. На комунистите, работещи в Партийното издателство и в Министерството на информацията и изкуствата, изрично се казва, че без предварителното разрешение на ЦК не бива да се допуска отпечатването на брошури и книги на нито един партиен член, независимо от неговия партиен и служебен пост. При обсъждането дали решението да се публикува, или не в „Работническо дело“, решаващият аргумент е на Тр. Костов: „Не може публично да се казва, че комунистите в Министерството на информацията трябва да питат ЦК, а не своя министър.“ (Вж. ЦДА, ф. 1б, оп. 6, а.е. 379, л. 1. Решение № 213 от 26 ноември 1947 г. против публикуването на произведения от партийни членове без разрешение на ЦК.)

От предложенията на Георги Михайлов, приети в окончателното решение на обсъждането, нека бъде специално обърнато внимание на едно: „да се даде възможност, работата, която се върши, да стане обществена“[101]. Става дума за работата, извършвана в министерството, и това, което предлага Михайлов, е важно, вече добре изпитано и много характерно за онова време пособие за овладяването на властта на различни равнища. Предлага се изграждането на външна „обществена“, „самоинициативна“ организация, чиято дейност да повтаря работата на някоя оспорвана структура – държавно учреждение, политическа партия, обществена организация, стопанско сдружение, културно-просветно дружество и пр.; „обществена“ и „самодейна“ организация-дубликат, чиято активност постепенно да изземва и измества в постоянни спорове на друга посока активностите на официално утвърдената организация, да се превръща в сигурен източник на изпитани кадри за постепенна подмяна на назначените (или избраните) по установените правила до окончателното овладяване на въпросната спорна структура. Историята за повторния живот и закриването на Камарата за народна култура, която ще последва по-нататък, е едно от конкретните въплъщения на този механизъм.

Защо е всъщност тази крайна непримиримост срещу Файонов, срещу единственото разпознаваемо по собствените си дела в това учреждение име? Дали, защото от самото си встъпване в длъжност главният секретар отказал категорично на партийната група комунисти да провежда, макар и след работно време, своите събрания в министерството, снел и забранил да се разпространява из учреждението стенвестникът на тукашната ремсова дружинка? Дали, защото по отпразнуването на 1 май 1945 г. издал нареждане Министерството на пропагандата да не участва като институция в тържествата, а отделно и нарочно цирkулярно никой от чиновниците да не участва в Централния първомайски комитет[102]? Или защото в пресконференция от късната пролет

[101] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 152, л. 157. Протокол от заседание на Агитпропа от 22 юни 1945 г.

[102] Според сценария, утвърден от Агитпропа на ЦК на БРП (к) на 4 април 1945 г., първомайската манифестация в София трябвало да представлява следното: 1. Начело, върху камион, макет на огромен червен трактор, украсен с трикольора и с инициалите О. Ф. – символ на Отечествения фронт – мотор и организатор на труда. След него, на каросериите на 4 други камиона да са покачени алегорически фигури на индустриалния труд (хористи и хористки в работнически костюми около огромно зъбно колело), на селскостопанския труд (около огромен сърп хористи и хористки, облечени като жетвари и жетварки), на занаятчийския труд (около огромен чук – занаятчии – също костюмирани хористи) и на интелектуалния труд – около огромно перо и книга всички видове интелектуален труд: служащи, свободни професии и др. (не ще и дума, също хористи и хористки, б. м., И. Е.); 2. Гротескно погребение на

на 1945 г. същият развил пред журналисти вражески гледища по външната политика и отношенията на България със СССР, които разгърнал и в свои статии под крайно неиздържаната теза, че режимът в СССР е фашистки и че БРП (к) се стреми да наложи и у нас фашистки режим? Или заради поведението му по време на предизборната кампания, когато, още далеч преди официалното отлагане на изборите за XXVI ОНС от края на август 1945 г., издал нареждане до областните инспекции да не вземат участие в нея, не разрешил извънредни кредити за издаване на компрометиращи материали, насочени срещу опозицията, „за да не се тя „обидела", а в навечерието на самите законодателни избори (18 ноември 1945 г.) наредил да се свали в министерството украсата от портрети на Й. В. Сталин, Г. Димитров, Ал. Стамболийски, Кимон Георгиев, Труман, Атли и плакати на НК на ОФ? Или може би най-вече заради това, че ходовете му, довели до изключването от проектобюджета за 1946 г. на целия отдел „Пропаганда" в Дирекцията на печата и пропагандата, решение немислимо и вредно, но решение, логично следствие от насоката на всички действия на главния секретар, „... когато е имало структурни възможности за развиване на пропагандна дейност – службите са спъвани в техническо, материално, политическо и организационно отношение"[103]?

Поведението на Файонов надхвърля обичайното държание на поддръжник на опозицията в изгигната учрежденска позиция; в две кратки реплики, изказани в цитираните дотук много пъти по случая с главния секретар партийни документи, това изпъква с особена сила. В обсъждането от 22 юни 1945 г. намираме, че „... гледището на Файонов е такова, че Министерството на пропагандата трябва да изиграе ролята на балансатор и регулатор между партиите"; самото отделение „Политически движения" (към отдел „Пропаганда" на Дирекцията „Печат и пропаганда") било изграждано от него като своеобразно разузнавателно отделение на пропагандата, което „... да обхване политдвиженията в стра-

---

инфлацията. Зад ковчега, в който лежи инфлацията, в дрехи от обезценени банкноти се движи погребално шествие от опечалените близки – фашизъм, спекула, черна борса и пр. Всички с огромни комични маски; 3. Кооперативно обработване на земята – фигури и образи; 4. Политически карнавал: дракон 15 метра, носен на ръце – фашизъм; Ал. Цанков и с–ие в клетка; черноборсови типове; типове от довчерашното минало – „джандар побойник, агент палач и пр."; бесилка с увесени на нея Хитлер, Гьобелс и Цанков; бюрокрация и пр. (Вж. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 51–52.) Дали нещо в този сценарии е смутило Менахем Файонов, и какво точно, разполагаемите документи не дават отговор.

[103] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 2, л. 116–117. Предложение по Министерството на информацията и изкуствата...

ната, да събира и обобщава сведенията..."[104]. И в изводите на обследващата пропагандното ведомство Културна комисия при Агитпропа на ЦК на БРП (к) от началото на 1946 г. „Файонов е принципален противник на пропагандните задачи на министерството. Нещо повече – той пледира „неутралитета" на министерството, като поставя на една дъска Правителството на Отечествения фронт и противонародната опозиция"[105].

Възможна ли е независима политика на едно министерство и то каквото е на Пропагандата? При все че е приемал Министерството като пропаганден институт, с положителност Файонов не го е разбирал като „политически апарат", и то партиен политически апарат, на какъвто много скоро след неговото напускане то се обръща. Дори при ясно установеното правно положение за контрол над издателското дело чрез разпределението на хартията главният секретар правел политически разправии и наддумвания едва ли не по всеки отделен случай[106]. Всъщност възможно ли е да бъде разработена и отстоявана алтернативна пропагандна концепция, балансираща политическите напрежения и регулираща междупартийното съперничество? И в името на какво? Историята на самото министерство и освобождаването на Файонов от длъж-

---

[104] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 150–151. Протокол от заседание на Агитпропа на ЦК на БРП (к) от 22 юни 1945 г. ...

[105] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 2, л. 117. Предложение по Министерството на информацията и изкуствата... Този неутралитет Файонов опитва да защити не само с концептуална аргументация, но и чрез практически действия посредством работата на акционерното дружество „Български печат", субсидирано от бюджета на Министерството на пропагандата; намерението е то да може да поддържа самостоятелна издателска дейност. Партийната комисия обвинява Файонов като председател на това акционерно дружество в користна заинтересуваност и предлага бюджетната субсидия за него да бъде преведена на фондация „Българско дело", като към последната се приведе и печатницата на Министерството на пропагандата, заедно с нейните бюджетни субсидии. (Пак там, л. 119.)

[106] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 151. Протокол от заседание на Агитпропа на ЦК на БРП (к) от 22 юни 1945 г. Изказване на Г. Михайлов: „Разпределението и даването на хартията не обезпечава контрол и регулиране на издателското дело; имаме вече случаи, когато трябва да се изземват издания, излезли след 9-ти септември. От самото начало поставихме въпроса за рецензиите и се дойде уж до споразумение, че без две рецензии няма да се пуща книга; но и до днес се оспорва даже този малък контрол. Въпросът за политиката по правилното ползуване на хартията не е подчинен на Директора на печата. Аз съм само член на комисията, а самият отдел „Хартия и печат" е съставна част на Централното управление. Единственото, което мога да направя, това е да изисквам, преди да се отпусне хартията, да ми се представи заявлението и да наложа рецензиране на въпросната книга" и пр.

ността му през 1946 г. отговарят отрицателно на тези въпроси. Изглежда домогването към една независима, надпартийна, институционална държавна пропагандна политика през това време е повече въпрос за основанията на т.нар. „отечественофронтовски илюзии" и за тежките им последици върху много личности и върху българското общество като цяло, което вече е друга, изискваща специални занимания, тема.

***

За да прибави още един изобличителен аргумент срещу несериозната министерска управа, директорът Михайлов негодува пред Агитпропа на ЦК на БРП (к), че много показателно за работата на ведомството било, как близо година то още се бъркало със закритата на 28 юли 1944 г. Дирекция на националната пропаганда; вече имало внесен проект да се промени името му на „Министерство на информацията и изкуствата", а всеки ден при него пристигали писма на адрес „Министерство на националната пропаганда"[107]. Дали са имали пишещите граждани основания да припознават тези, в представите на встъпилия в новата ера висок министерски служител съвършено несводими една към друга, инстанции? И какви са били тези основания? Какво е поддържало психическия автоматизъм на произволното проектиране на старорежимното пропагандно учреждение върху това от нова, отечественофронтовска България?

Институционалните прецеденти на пропаганден натиск у нас са свързани с изграждането в условията на авторитарните управления след 19 май 1934 г. Дирекция на обществената обнова (19 май–16 октомври 1934 г.), производната от нея реорганизирана Дирекция на обновата (октомври 1934–1 юли 1935 г.)[108] и Дирекцията на националната пропаганда (5 април 1941–28 юли 1944 г.)[109].

Не би било неоправдано да се гледа на раждането на тези учреждения като институционализация на нагласи и идеи, идещи от дълбинни стойности в българската култура през XIX и първата половина на XX в., като ефект на радикализацията на преживяването за нация след Първата световна война. От свързващ и означаващ преди българското знак,

---

[107] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 150. Протокол от заседание на Агитпропа на ЦК на БРП (к) от 22 юни 1945 г...

[108] ЦДА, ф. 232, оп. 2, а.е. 4, л. 3 и сл. Материали по учредяването на Дирекция на обновата. Нейните цели, задачи, закриване (юни 1934-юли 1935 г.).

[109] Белоконски, Петко. Истина по време на война (Пропагандата в България през 1941–1944). С., Университетско изд. „Св. Климент Охридски), 2000.

разбирането за нация се развива в „българизъм", в доктрина за присъщото колективно превъзходство на онеправданите в миналото българи пред другите; в идеологически постулати за етнически и племенно означен човек; в увереност, че „националното възпитание" и „формирането на национално съзнание" са единствен залог за нов обществен активизъм, за революционно-преобразуващо публично държание на съвременника, задължено и отдадено до сетен дъх на националната общност, кулминираща последователно с тържествен възход във формите на ново държавно величие[110].

Това е оправдание изцяло на една национална пропаганда, която с просвета и гражданско възпитание следва да стигне естественото доверие и привързаност на народа към държавата и нейните учреждения; да „упазва" този народ от „духовно увреждане"; „да осведомява населението върху всички намерения, почини и дела на властта, за да може то да проникне в техния смисъл и значение, да ги приема с готовност, вътрешно убеждение и разбиране и да сътрудничи на управлението"[111]. Още от 1934 г. възпитателният и превъзпитателният мотив е основният политически аргумент за връзката между култура и пропаганда и основополагащ в структурното изграждане на първите пропагандни учреждения. Тогава тези мотиви са отпратка към базовия социален адрес на пропагандните политико-стопански и културни послания – компетентните люде: агрономи, лекари, ветеринари, лесовъди, учители, инженери, архитекти, администратори (от държавната, общинската, финансовата и съдебната администрация), трудови началници и инспектори, юристи, служащите в системата на полицията, свещеници, кооперативни деятели, запасни офицери и подофицери, представители на разните стопански слоеве, на спортни, младежки, родолюбиви и други организации. Техният изначален градивен активизъм и тяхната предполагаема лоялност към държавата, чиито подведомствени повечето са, биха могли да умножат много пъти ефекта на възприетите позитивно намерения и действия на върховната власт, като в слово и живо дело ги предадат към по-недостъпните за пряко облъчване, по традиция недоверчиви и затворени в себе си народни низини. Така пропагандата би могла „събуждайки светлия пламък на народното въодушевление и превъзпитание на гражданина в духа на настъпващата епоха, да даде топлота и размах на творческата деятелност на новата държава"[112]. Това

---

[110] Еленков, Иван. Родно и дясно. Принос към историята на несбъднатия десен проект в България от времето между двете световни войни. С., ЛИК, 1998.

[111] Наредба за националната пропаганда. – Държавен вестник, № 76, 5 април 1941.

[112] ЦДА, ф. 232, оп. 1, а.е. 19, л. 2 и 2 гръб. План-инструкция за дейността на пропагандата и нейните задачи. Обобщение на резултатите от конференцията, състояла се на 26, 27 и 28 декември 1934 г.

е „превъзпитание чрез истина" и само то би възсъздало народното единство, тежко уронено от дълго задържалото се безнаказано, престъпно развращаване с лъжите на умрялата безвъзвратно многопартийна парламентарна либерална система.

Превъзпитанието на българския народ чрез тази истина задава пределите на тематичния обсег и устойчивата приемственост на съдържанието в пропагандните призиви и практики от първите акции на ранните учреждения. Необходимо е да се отбележи, че те радикално интервенират в съвременността, от която именно ще започне всичко отначало, преодоляват обичайната за нашата модерна култура диспропорция между минало и настояще, запълват винаги наличния дефицит на достойно съвремие при посочването и познанието на българското днес. Освен прозрачно идеологически обоснованите теми за гражданското съгласие, организация на стопанския живот чрез държавната намеса, новите социални и професионални опори на обществената стабилност и пр., действителността през 1934 и 1935 г. се тематизира в серия пропагандни изяви по детайлната конкретика на подетите реформени начинания и то в пряката им свръзка с непосредствено отговорните за тях държавни ведомства: по Министерството на вътрешните работи – новото административно законодателство, почините по народното здраве; по Министерство на народното стопанство – стопанско-социалното законодателство, монополите (върху конопа, арпата и др.), професионалните сдружения и сдруженията на държавните служители, стопанските кредити при новото положение, „горски въпроси", земеделието и отраслите му, скотовъдство и пр.; по Министерството на народната просвета – новата образователна реформа и ред специални просветни въпроси (спортът, телесното и душевното здраве, предпазна медицина и хигиена, ролята и задълженията на майката, съвременното възпитание на децата и пр.); по Министерството на финансите – данъчно-фискалното законодателство, смисълът на държавните монополи върху тютюна, спирта, солта и пр.; по Министерството на правосъдието – новата съдебна реформа, „закони, които интересуват селото"; по Министерството на благоустройството – законът за пътищата, трудовата повинност (редовна и временна) и смисълът от нея и т.н.[113]

Тематизацията на миналото включва класически изложения по винаги възраждащото България дълбоко значение на родната ни история, идеализма на дейците преди Освобождението, заслугите на българската църква, войните за обединение на българското племе и пр., но нека се забележи, че миналото мнимо изпълва пропагандния хоризонт; замисълът на пропагандните тематизации на миналото предполага насочва-

[113] ЦДА, ф. 232, оп. 1, а.е. 19, л. 3. План-инструкция за дейността на пропагандата и нейните задачи. Обобщение на резултатите от конференцията, състояла се на 26, 27 и 28 декември 1934 г.

нето и идеологическото му проектиране в непосредственото съвремие – „Възрожденският учител и новата държава", „Селото и народният учител", „Значението на народните будители за националното възпитание", „Значение на училището за формирането на новия гражданин", „Национално, гражданско и държавно възпитание" и пр.[114] Ранната пропагандна организация последователно превежда *стойностите на националната идеология в понятията на актуалния официализиран, одържавен български модернизационен дискурс.*

При Дирекцията на националната пропаганда от началото на 40-те години положените тематични ударения имат пряка приемственост, макар и установените рубрики да са понесли суровата редакция на военната конюнктура и спецификите на българското вписване в нея. Видимо обособен, нараснал и с повишена стойност сред тях е дялът на политическата просвета – „България към днешния момент"; „Световните събития и дългът ни към държавата"; „Вътрешно и външно положение на страната"; „Задачите на днешното време и дългът на българина"; „Мястото на България в днешната война"; „Българската младеж и новата световна война"; „Обединена България и нейните врагове"; „България и чуждите пропаганди"; „Чуждата пропаганда и селото"; „Болшевизмът и войната", „Нужна е бдителност" и пр.

Тематизациите на миналото са добили неизбежното пропагандно осветление през призмата на дипломатическите и външнополитически напрежения на военното време и са получили ориентация към едно по-близко или по-далечно, но непременно по-добро копнежно българско бъдеще: „Необходимост от държавно единство"; „Българският национален въпрос след Освобождението"; „Източници на народностен дух"; „Националната гордост на българина"; „Духът на българина"; „Силата на нацията"; „Строи се нов свят и ние участваме в него"; „Историческата мисия на българския народ"; „Върховните стремежи на българския народ" и пр.

Неизменна грижа продължава да бъде привеждането на националния обществен и държавен опит във формите на модерния социален и стопански ред: „Мероприятията на днешната власт"; „Стопанско и финансово положение на страната"; „Професионалните организации и днешните им задачи"; „Борба за повече производство"; „Социалният въпрос и държавата"; „България на труда", „Пътят на българското работничество"; „Значението на празника на труда и на българското законодателство по отношение на труда"; „Трудът като фактор на величието на България" и пр.[115]

---

[114] Пак там, л. 4.

[115] ЦДА, ф. 15, оп. 1, а.е. 104, л. 1 и сл. Списъци и отчетни таблици за изнесени беседи с имената на беседчиците, темите, мястото и броя на посетителите в 1943 г. Също, и в по-големи детайли, у: Белоконски, Петко. Цит. съч., с. 81–119.

Дълбокият смисъл и основната насоченост на работата на тези първи пропагандни структури е чрез планиран натиск да бъдат поддържани тематичните матрици до установяването им като всеобщ културен фон и норма на взаимно споделяна индивидуална култура, да бъдат положени в основата на етическото съдържание на една нова национална идеология, нов революционен национализъм; да бъдат вградени в естетическата структура на символите у държавната политическа литургика, докато произведат емоционалните и мистическите измерения на едно родно трансцендентно колективно битие. *Голямата новост*, която откроява с появата си, това е обстоятелствено промисленият режим за генериране на теми и идеи, утвърждаването им като алтернативни ценностни ядра, налагане и удържане доминацията им чрез постоянно действаща институционална организация до пълното тяхно тържество в осъществяването на политическия („държавен") проект за изграждане на нова национална общностност и култура. От това място *започва историята на репресивните функции на тези учреждения.* Преди да се превърнат в пропагандни клишета, няма случай някоя от идеите им да не е вече авторски изказана; с тяхното въвличане в пропагандна циркулация се придава институционална монументалност и сила на внушенията им, те се фокусират пробивно чрез последователността на многократната им повторяемост и са с несравнимо по-голям обсег поради широкомащабното им тиражиране чрез многообразни носители в най-различни форми; преодоляват произволната си разпръснатост из времето и периодиката и добиват надиндивидуална систематизация в концентрирана държавна авторитарна идеология. Това се съзнава ясно в целите на наредбата от 1941 г., където член 1 настоява, за „... организирането на цялостна, планомерна и целесъобразна национална пропаганда". И затова нейните средства не могат да са други, освен: „чл. 3. а) печат и печатни издания въобще; б) радиото; в) театърът и филмът; г) литературата, изкуствата и проявите им; д) живото слово (сказки, речи, народни университети и пр.); е) показни прояви като изложби, панаири и др.; ж) тържества, чествания, манифестации и пр.; з) снимки, афиши, плакати, и пр.; и) спорт, туризъм, посещения, размяна и др."[116].

Според обяснителната таблица на съкратените служби, длъжности, съответно и кредити по бюджета на Министерския съвет за последните три месеца на 1944 бюджетна година, вътрешната уредба на закритата отпреди възшествието на отечественофронтовската ера Дирекция на националната пропаганда се състои от Централно управление, четири отдела и външни служби[117].

---

[116] Наредба за националната пропаганда. – Държавен вестник, № 76, 5 април 1941.

[117] Настоящото изследване се интересува главно от връзката в структурния градеж на ранните пропагандни учреждения и отечественофронтовското Ми-

Ръководното равнище на Централното управление включва директор, главни организатори (10 души) и секретар; на пряко разпореждане на ръководството са още и две отделения „Административно“ и „Контролно-касово“.

Отделът „Инспекторат“ има преки грижи по функционалността на общата структура на цялата дирекция; нему са предписани вътрешнорегулативни и вътрешноконтролни дейности.

Отделът за печата е съставен от 3 отделения и едно Бюро – Отделение за софийския, професионалния печат и дирекционните издания, Отделение за провинциалния печат, Отделение за осведомяване и Бюро за разпространение на дирекционните издания.

Отделът за надзора по основния предмет на дейността си също е насочен към печата – три от общо четирите негови звена са посветени на текущата периодика: Служба за надзора на софийския ежедневен печат; Служба за надзора на провинциалния печат; Служба за надзора на периодичния печат, и накрая четвъртото – Отделение за надзора на кината.

Отделът за устна и практическа пропаганда е изграден от две отделения – Отделение за устна пропаганда и Отделение за практическа пропаганда.

Така наречените „Външни служби“ са представителства на Дирекцията на националната пропаганда, обикновено от по един инспектор в областните градове на тогавашната целокупна България – Бургас, Враца, Горна Джумая, Ксанти, Пловдив, Плевен, София, Стара Загора, Шумен и Смолян; само в Битоля инспекторите са 3 души и в Скопие – цялата външна служба брои 9 души. Работата на тези инспектори се координира с местните управи по основните направления от дейността на дирекцията.

Общата численост на служебния състав в гореизброените звена на Дирекцията на националната пропаганда в навечерието на нейното закриване възлиза всичко на 168 човека[118].

нистерство на пропагандата. Това е причината то да не се занимава с реконструкция на вътрешното устройство и неговите промени във времето при Дирекцията на обществената обнова, Дирекцията на обновата и Дирекцията на националната пропаганда. Тази е и причината за вниманието само към последната от тях – Дирекцията на националната пропаганда, чиято структура се представя по източник, установяващ нейното устройство в една крайна точка на съществуването ѝ – по бюджета на правителството за 1944 година.

[118] Параграф 74 от бюджета на Върховното правителство за последните три месеца на 1944 бюджетна година, отнасящ се до нему подведомствената Дирекция на националната пропаганда. (Вж. ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 82 и сл.)

Основната ѝ дейност е съсредоточена изключително върху печата и наличните издателските практики – броят на служителите в отделите „Печат“ (41) и „Надзор“ (40) значително надвишава този на всеки друг. Върхето в кръга на задълженията на Отдела за печата включва най-напред издаването на осведомителни бюлетини по основните акценти на днешното положение – единични листове по нарочен повод и постоянен „Бюлетин за печата“, – изпращани безплатно на редакциите. Постоянна е грижата на отдела по подготовката на бюлетин и за чужбина, както и по прякото подпомагане на българските вестници, издавани извън пределите на страната. Към неговата работа принадлежи и редовното издирване и установяване на връзка с подходящи автори за статии, репортажи и литературни творби, както и определяне на техните хонорари. Осъществява се единично, спорадично или непрекъснато захранване на държавния и частния печат с вече налични статии, репортажи и литературни творби, както и снабдяване на същия с подходящи към момента снимки и печатарски клишета. Изключителни са грижите на отдела за дирекционните издания – седмичният преглед „Народна информация“, преобразуван в най-представителното дирекционно издание за всички българи – „Народен вестник“; трите регионални издания със сведения за и из „новоосвободените земи“ – в. „Целокупна България“, предназначен за българите в Македония; в. „Беломорска България“ – за българите по Беломорието; в. „Български запад“ – за българите от Западните покрайнини; вестникът за пресни политически събития и най-последни известия из правителствените и държавни дела – „Днес“ и в. „Нова вечер“ – вечерно издание за „политика, стопанство и култура“[119]. Замисълът за тези издания е да станат *пропагандната мостра*, по която ще се равнява цялата българска преса. Към работата на отдела по печата спада и организирането на направляващи професионалната работа журналистически конференции, срещи, приеми, творчески екскурзии, награди и стипендии за вестникари, откупуване на пригодни за пропаганда книги, брошури и списания с „национално съдържание“, разпространението им, както и създаването на такива по поръчка на дирекцията; издаване на книги и брошури на български и чужди езици и др.[120]

Надзорническите задължения на Дирекцията на националната пропаганда са свързани с най-голямата ѝ отговорност – осъществяването на последователността, единството и общата насока на пропагандните усилия. Затова са най-тежкото ѝ бреме. Тази базова линия в нейната политика е поверена на специално подразделение – отдела „Надзор“ – и е

[119] Белоконски, Петко. Цит. съч., с. 81–119.

[120] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 82 и сл. Таблица за намаление на кредитите по бюджета на Дирекцията на националната пропаганда за 1944 г. (параграф 74 от бюджета на Върховното правителство).

провеждана посредством сложна система на ограничения и забрани, съставящи дългата процедура на цензорското проследяване на всеки текст от момента на неговото създаване, до последната сверка на публикуваното с препоръките на различните инстанции, направени по стъпките в придвижването му към окончателното обнародване[121].

С нарочно постановление на Министерския съвет от 6 април 1943 г. на Дирекцията на националната пропаганда, респ. на отдел „Надзор", се възлага да продължи „да издава и занапред разрешителни за печатане на печатни произведения". Сега обаче към това по начало установено задължение се притуря и още нещо – разрешителни „... и за снабдяване с хартия за същите с оглед на тяхната обществена необходимост в момента. Без такова разрешително, нито автор, нито издател, нито печатар може да издава или печата книги, вестници, списания, библиотеки, брошури, календари и др."[122].

Работата в Отделението за практическа пропаганда към не така многобройния Отдел за практическа и устна пропаганда (19 души), е посветена на организационните грижи по идейната разработка и провеждане на конкурси във връзка с издаването и разпространението на плакати, картички, позиви, афиши, лозунги и др. „хвърчащи издания", издържани в духа на общата линия на дирекцията и съсредочени в съдържанието на конкретната за момента пропагандна акция. Негова работа също е организирането и поддържането на временни пропагандни танцови и певчески групи, както и подпомагането на частни инициативи за изнасяне на концерти и забави сред населението, работничеството, войската и пр. Към този практически дял на вършеното от него е и организирането на битови прояви и подпомагане на почини като провеждане на народни вечери, събори, надпявания, лазарувания, коледувания, чествания, освещавания и т.н. То има още и дял по уреждане и осигуряване на участие в изложби, временни и мострени панаири у нас и в чужбина, ориентирайки експозициите им към животрептущия обществено-политически момент.

В кръга на т.нар. „устна пропаганда" се разполагат дейностите на другото отделение по устрояване на политически събрания за работниците, земеделските стопани, занаятчиите и други разни стопански групи и прослойки относно общоикономическа или стопанско-законодателна просвета; поддържането на т.нар. „народни университети" с грижи по концептуално проясняване на съдържанието и планиране реда на сказките, осигуряване на сказчици и на хонорарите за тях; мерки по ползотворната работа на сътрудниците от системата на т.нар. „поверителна устна пропаганда" и пр.

---

[121] Белоконски, Петко. Цит. съч., с. 123–147.

[122] Държавен вестник, 6 април 1943 г.

В бюджета на дирекцията за 1944 г. съществуват множество точно установени дейности, подлежащи на строго предвидено бюджетно финансиране, без обаче изрично да са поверени като отговорности на някое нарочно указано нейно вътрешно подразделение. Учредителният документ от 1941 г. предвижда специален „Отдел за радиопропаганда, изкуства и други културни прояви“[123]. В обяснителната таблица на съкратените служби и длъжности по бюджета на Министерския съвет – Дирекция на националната пропаганда за 1944 бюджетна година, такъв отдел вече не фигурира[124]. В доклад на директора на националната пропаганда Борис Коцев за дейността на дирекцията за времето от 1 януари до 31 юли 1943 г. се доверява, че Отделът за радиопропаганда, изкуства и други културни прояви, не се създава и развива, а че предвидената за него работа се е разпределила между другите отдели[125]. Дейностите, предписвани на този отдел, постепенно се разтварят в работата на всички звена съобразно специфичния контекст на случващото се в непосредствения момент; вероятно причината за това е и в положението, че осъществяването им е в зависимост от учреждения, *ведомствено неподвластни на Дирекцията на националната пропаганда* и правно тези дейности в детайли са обосновани според предписанията на *други*, незасягащи я директно в същността закони.

Според Закона за радиото, радиопрограмите за общо ползване в окончателната им форма се одобряват от Главния директор на Обществената обнова по доклад на програмния уредник, след което се и публикуват[126]. Както се изтъкна и по-напред, българското радио е съподчинено в Министерството на железниците, пощите и телеграфите и пропагандната дирекция няма пряка власт върху неговата ведомствена организация, вътрешен ред, служебен състав и пр. В Наредбата за националната пропаганда от 1941 г. казаното в този закон се осъвременява с указанието, че „програмите на радиоразпръскването се уреждат въз основата на годишния пропагандан план и се одобряват от Дирекцията на националната пропаганда“[127]. Тя отново няма пряк досег с отдела „Радиоразпръскване“ в Министерството на железниците, пощите и телеграфите по организацията му, но с изрични разпореждания на нея се вменява и грижата да организира за България и чужбина радиосказки, радиопиеси, концерти и „специални предавания, в които ще бъдат засегнати всички въпроси на нашето народностно битие..., богатствата и красо-

---

[123] Наредба за националната пропаганда. – Държавен вестник, № 76, 5 април 1941.

[124] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 85 и сл. Обяснителна таблица на съкратени служби и длъжности по бюджета на Министерския съвет – Дирекция на националната пропаганда за 1944 бюджетна година.

[125] Белоконски, Петко. Цит. съч., с. 154.

[126] Наредба-закон за радиото. – Държавен вестник, № 22, 31 януари 1935.

[127] Наредба за националната пропаганда. – Държавен вестник, № 76, 5 април 1941.

тата на българската земя и българския бит, величието на българското минало, постиженията на българската култура, силата и богатството на българската реч..., запознаване с духа и основните линии на устройството на българската държава, както с различни клонове на българското законодателство и живот“[128] и пр. Дирекцията упражнява надзор и довежда до знание на организаторите на осведомителните радиоемисии специална подборка новини и сведения, с характерни аналитични ударения. Тя издава специален бюлетин за радиото за открита употреба, а от ноември 1943 г. и поверителен бюлетин от прослушани предавания из недостъпните за българския слушател радиостанции Лондон и Москва; назначението му е да осигури адекватните реакции на съответните управленски и осведомителни равнища и да не се допуска превратно тълкуване на събития от неизгодно за българската кауза естество[129].

Наредбата за националната пропаганда от 1941 г. разпорежда открито, че „никаква показна проява, като изложба, панаир и пр., не може да стане в страната без предварително одобрение от Дирекцията на националната пропаганда. Никаква българска показна проява, включително и спортни срещи, концерти, размяна на артисти и пр., не може да стане в чужбина, без предварителното съгласие на Дирекцията на националната пропаганда. Дирекцията на националната пропаганда може да даде задължителни указания за всяка показна проява“[130]. Но *по други закони* ѝ се назначават конкретните мерки на нейния принципно регламентиран надзор и координация по различни прояви в българския културен живот, изначално основно задължение на други ведомства. Според закона за театрите например, тя трябва да дава съгласието си за одобрение на техния репертоар (особено досежно новата българска драматургия), в сложна процедура при съгласуване на общо предписаните ѝ цензорски пълномощия с Министерството на народното просвещение, което продължава да си бъде основната институция, осъществяваща държавния патронаж над театралното дело[131]. Установеният ред изис-

---

[128] ЦДА, ф. 15, оп. 1, а.е. 99, л. 7–21. Преписка с Дирекция на националната пропаганда за изнасяне на беседи, музикални предавания по радиото, за откриване на художествени изложби, за одобряване на репертоара на държавните театри, за разрешение на народни певци да пеят и др., свързани с надзора по радиото и устната пропаганда 1942–1943 г.

[129] ЦДА, ф. 15, оп. 1, а.е. 98. Поверителен периодичен информационен бюлетин, 20 ноември 1943 г.

[130] Наредба за националната пропаганда. – Държавен вестник, № 76, 5 април 1941 г.

[131] ЦДА, ф. 15, оп. 1, а.е. 99, л. 43. Особено при случаи на премиери на нови български пиеси. Преписка с Дирекция на националната пропаганда за изнасяне на беседи, музикални предавания..., свързани с надзора по радиото и устната пропаганда 1942–1943 г.

ква молба за изнасяне на представление с няколко задължителни приложения. Бюрократичната процедура много бързо стандартизира трябваното съдържание на молбите и обичайно в исканията за разрешения на театрални представления се набляга на изключително възпитателно-съграждащата роля на конкретната пиеса; но никак не е за първи път от това време положението, естетическият хоризонт на проектираното представление да е функция на неговото възпитателно значение. Дирекцията завежда преписка с Министерството на народното просвещение (Дирекция за културно творчество и народно възпитание), в която съгласува мнението на своите експерти с експертите от съответното тамошно звено и издава или не издава разрешение. Много често цензорският формализъм води до комични прекалености: в писмо от 30 септември 1942 г. Светлозар Димитров (небезизвестният Змей Горянин) изразява мнение, че пиесата „Борил" от Славчо Красински не бива да бъде поставяна на сцена, защото „разкрива твърде неприятна страница от нашата история – царуването на узурпатора Борил. Не бива да се поставя, още повече в новоосвободените земи. Завършва с миролюбива тенденция, несъответстваща на сегашната война на България и Англо–Американския блок"[132] и пр.

Трайно установен дял в бюджета на дирекцията е финансирането на дейността ѝ по организиране на контракомунистическа пропаганда – концептуализация на идейни разработки за надписи, плакати, лозунги, диаграми, табла, картички, пощенски марки; на идейни проекти за противокомунистически изложби и за подпомагане разставянето на чужди такива у нас; за фототабла, за поддържането и постоянното им подновяване; за откриване на пропагандни магазини из страната в облекчение на местните ведомствени потреби от пропагандни артикули и литература, както и на интереса към такива от страна на добри граждани; издаване на хвърчащи листове, брошури и албуми от подобно естество и пр.[133]

Бюджетът предвижда и уреждане на опознавателни екскурзии у нас за лица от „новоосвободените земи" и за българи от чужбина, покрива техните разходи по посрещане, настаняване, пребиваване и развеждане, както и екскурзии из новите земи и чужбина с пропагандна цел и пр.

Той предвижда и средства за покриването на технически разходи, свързани със специфичната работа на учреждението: организиране на фототека (фотоархив), обзавеждане и поддържане на фотолаборатория, покупка и поддържане на фотоапарати, фотоматериали, изкарване и съхранение на цветни диапозитиви; доставка на машини и апарати за

---

[132] Пак там, л. 118.

[133] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 84. Таблица за намаление на кредитите по бюджета на Дирекцията на националната пропаганда за 1944 г. ...

двете подвижни кина на дирекцията и нейния театрален омнибус със съответните реквизити и съоръжения, и пр.[134]

Ако по голия релеф на тематичните матрици, подравняван допълнително и в текущата дейност на Дирекцията на националната пропаганда, изследователският поглед сравнително лесно може да улови и реконструира общия пропагандан фон, нему никак не е лесно да открои фактите, навеждащи към подобно *обобщено виждане за ефективността на пропагандните практики*, разгръщани в течението на нейната работа. Между правно-юридическата регламентация на статута и правомощията и фактите, които съставляват действителната история на вършеното от дирекцията, има впечатляващи несъответствия. Учредителният документ ѝ предписва категорично надведомствено значение – тя е на пряко подчинение на Министерския съвет и от тази позиция трябва да центрира идейно и организационно националната пропаганда, съгласувайки работата на всички, които имат отношение към нея. Наредбата указва, че разгръщането на дейността на дирекцията става чрез нейните органи или чрез всички министерства и публичноправни учреждения (държавни, общински и автономни); чрез Българската православна църква; чрез професионалните организации, организацията „Бранник", Федерацията на запасното войнство и спортните организации, читалищата, кооперациите, всички съюзи, сдружения и организации с идеални цели и всички частни, физически и юридически лица, които работят с пропагандни средства. Предписаните ѝ надведомствени координационни функции предвиждат и конкретно институционално въплъщение – Съвет за национална пропаганда, съставен от директора на националната пропаганда, директора на печата при Министерството на външните работи, началника на отдела за радиоразпръскване при Главната дирекция на пощите, телеграфите и телефоните, началника на отделението за висше образование и народна култура при Министерството на народното просвещение и по един представител на Министерствата на войната, на търговията, промишлеността и труда, на земеделието и накрая – представител на Главната дирекция на гражданската мобилизация[135].

Нормативно предписаното „идейно ръководство" на дирекцията обаче не предполага намеса, още по-малко ограничения във ведомствената или бюджетната самостоятелност на нито едно от тези учреждения и мисля, че това е основната причина нейното „идейно центриране" през цялото време на съществуването ѝ да не постигне не само единна посока, но дори и координация на дейностите на гореспоменатите, неподвластни ней инстанции. Нещо повече – всяка от тях полага повече

[134] Пак там, л. 85.

[135] Наредба за националната пропаганда. – Държавен вестник, № 76, 5 април 1941 г.

или по-малко последователни усилия за ограничаване на дирекционните културно-пропагандни почини, навлизащи в упорито защитавания, „чужд“ периметър[136]. Източниците сведочат направо за „служебна ревност“ – отклоняване на сътрудничество с дирекцията, открито пренебрежение към нейни служители, надпредвара в безсъвестно присвояване авторството на чужди инициативи, укриване на данни от общопропагандно значение в името на теснослужебни интереси и пр. В отчетен доклад на дирекцията се споделя огорчено как и през цялата 1942 г. тя „... имаше да се справя с доста наслоения в нашия обществен и междуведомствен живот, които в известни случаи не позволяваха едно бързо и съответстващо на важността на моментите експедитивно разрешение на редица въпроси. Дългото развитие на нашия обществен и държавен живот без наличността на едно пропагандно учреждение, беше наложило различни пропагандни функции, без които не може да мине една държава, да се разпределят по разните учреждения, без някакава видима или пък дори и само вътрешна връзка...“[137]. Би могло да се каже, че изпълнителските правомощия и функциите на Дирекцията на националната пропаганда в много отношения докрая остават съчетани с правомощията на други държавни учреждения в система на неясни или изобщо нерегламентирани сложни зависимости – с Министерството на вътрешните работи и народното здраве, с Министерството на външните работи и изповеданията, с Министерството на народното просвещение и т.н. Действителен и цялостен е контролът на дирекцията върху печата с точно установени периметри на нейните действия и действията на продължаващата самостоятелната си работа Дирекция на печата при Външното министерство. Практически спрямо културните институти в страната Дирекцията на националната пропаганда е със стеснени ръководни и организационни правомощия[138].

Друго, на което е необходимо да се обърне внимание, когато се говори за трудностите при съставяне на обобщено виждане за пропагандната политика, прилагана на дело в хода на нейната работа, е тъй и ненамереният подходящ ръководител, човекът, който да съчетава отговорната държавно-средоточна работа на учреждението с висшата материя на националната идеология. Сред първите кандидатури за директорското място се спрягат имената на художника Борис Денев, писа-

---

[136] Примерно със създаването на Камарата за народна култура при просветното ведомство през 1943 г. на Дирекцията на национална пропаганда се отнемат, или се дава основание да се оспорват, много от нейните преки надзорнически правомощия върху изкуствата; както видяхме и по-напред, отделът ѝ „Радиопропаганда, изкуства и други културни прояви“ в началото на следващата година вече не съществува.

[137] Цитирано по: Белоконски, Петко. Истина по време на война..., с. 152–153.

[138] Пак там, с. 153.

теля и публициста Стилиян Чилингиров, проф. Георги П. Генов, проф. Любомир Владикин; очевидно замисълът е предполагал редом с високите дарби в администрирането и специфичен интелектуален профил на поелия тежкия товар на длъжността. Категоричният отказ на гореизброените авторитетни личности оставя дълго дирекцията без титуляр, като пряката ѝ работа се ръководи от чиновник, завеждащият отдел Климент Далкалъчев. Едва в началото на ноември 1942 г., година и половина след учредяването ѝ, царят подписва назначение за Директор на националната пропаганда на Борис Коцев, дотогавашен управител на Старозагорска област[139]. Едва ли при това положение е възможно да се говори за убедена, последователна, индивидуално отстоявана концепция в пропагандната политика на учреждението (и държавата).

И накрая, но никак не на последно място, трябва да бъде взето предвид и едно обстоятелство, привнасящо още разбиране към невъзможността да се направи обобщено виждане за единството на предписаната нормативно линия на действие и пропагандните практики, разгръщани в работата на дирекцията – непостоянният ѝ ведомствен подслон; неколкократната промяна на ръководещите я високи държавни инстанции.

По замисъл учредена към Министерския съвет и подчинена пряко на министър-председателя, от самото начало на нейното съществуване управлението ѝ е възложено на министъра на вътрешните работи, фактически към структурната организация на Министерството на вътрешните работи; с други думи при раждането си дирекцията се конституира като негов институт.

В началото на февруари 1944 г. нейното ръководство е прехвърлено на министъра на просвещението, съответно с реорганизацията ѝ в системата на просветното ведомство. В средата на същата година с указ на регентите от длъжност е освободен директорът Борис Коцев и ръководството на дирекцията е поверено на директора на печата Георги Серафимов, като по този начин преминава към ведомството на Министерството на външните работи и изповеданията.

С постановление от 28 юли 1944 г. Министерският съвет закрива Дирекцията на националната пропаганда с мотиви „някои основателни обществени преценки за дейността на Дирекцията“ и крайно наложителната необходимост от икономии в държавата. Освободени са от длъжностите си всички служители, с изключение на тези от Отдела за надзора върху печата и Държавното бюро за осведомяване, прехвърлени към Дирекция на печата при външното министерство[140]. Като държим сметка и за войната, в условията на която се разиграва всичко това,

---

[139] Пак там, с. 222–223.

[140] Белоконски, Петко. Истина по време на война..., с. 229.

очевидно е, че не може да става дума и за последователно институционално строителство в пряка връзка с определящия профил на патронирашото висшестоящо ведомство; по време надделява институционалната принадлежност на дирекцията към Министерството на вътрешните работи, принадлежност изобщо непредопределена от нейните конститутивни документи.

***

И така, след изнесеното дотук, какво би могло да се каже по положението, избрано за точката, от която се отправи поглед към историята на нашите първи пропагандни учреждения; дали може вече да бъде обяснен психическият автоматизъм у българските граждани през 1945 г., позволяващ им без задръжки да проектират името на старорежимното върху адреса на учреждението от нова, отечественофронтовска България?

Несъмнено съществува едно дълбоко сходство в *шума*, произвеждан от задаващите общия пропаганден фон панически възгласи за изключителността на „днешното положение", за настоящето, от което именно ще започне *всичко отначало*, единозвучието на едрите пропагандни клишета „отечество", „освобождение", „спасителен път"; многократно в пропагандната интервенция на „превъзпитанието чрез истина" са едни и същи дори гласовете на ободрителното родолюбиво слово от радиото и от киноекрана[141]. Пропагандното послание все поръчителства за легитимността на държавната власт и особени съмнения в това отношение изглежда не съществуват, защото с *възобновяването на пропагандното ведомство на 9 септември 1944 г.* чиновническата машина подема наново своята работа, като да не е прекъсвала никога; архивният фонд на учреждението пази стотици преписки с граждани, интересът и съществуването на които е неизменно свързан с добиване на държавното позволение за упражнение на дейности по процедури, надлежно установени още през времето на Дирекцията на националната пропа-

[141] Деянова, Лиляна. Националното минало и „Големият декор". – Социологически проблеми, № 1–2, 2005, с. 37. По серийни данни от кинопрегледи след 9 септември 1944 г., редом с проникновеното изследване на експроприацията на националната памет и установяването на идеологически контрол над преписванията и тълкуванията на миналото, в разглеждането на кинопрегледа като „институция за образна пропаганда", Лиляна Деянова установява приемствеността не само в структурната организация на производството, но и това, че след епохалната дата продължават работата си и повечето от създателите на старорежимните кинохроники, озвучавани и със същия дикторски глас.

ганда. Имало ли е някой, който да е взел нейното закриване на 28 юли за сигурен знак на намеренията на Багряновото управление за либерализация на обществения живот, усетил ли е някой изобщо отсъствието ѝ; колцина ли са приели възобновяването на централна институция за производство и преработка на култура в пропагандни послания на 9 септември 1944 г. като тревожно повторение на лош прецедент от близкото, „позорното минало"? Наличната документация не дава отговор на нито един от тези въпроси. Общо споделяното тогава знание за това, „как стоят" и „накъде отиват нещата", изглежда е в основата на бързото и безконфликтно пригаждане на тези граждани към *поредните идеологически обосновани на вселегитимната държавна власт* при общо взето непроменените процедури на цензурния порядък спрямо неща с отношение към основния предмет на дейност на ведомството. В заявление от 20 ноември 1944 г. до министъра на пропагандата седемдесетгодишният софийски жител Спас Попов моли да бъде отменена заповедта на директора на Народната милиция за запор на негови оригинали, от които изваждал образите на „известните идеалози – учители на Работническата партия (к) и на световните почитатели маршалите Сталин и Тито". Молителят уверява, че ги купил от сигурно място, от руската книжарница в София, и тиражираните от тях копия пуснал в продажба още непосредствено след 9-ти септември с единствена цел не за печалби, а от висок идеализъм на най-ниски цени, за да бъдат популяризирани те из широките народни маси[142]. Към преписката са приложени и някои от издадените портрети – на Георги Димитров и Васил Коларов, обрамчени в елипса от дъбови листа, свързани на върха с несръчно изписани петолъчни звезди[143]; на друго място фотоколаж събира в едно същите два индивидуални портрета и дава „известните идеалози" вече като седнали, дружески опрели рамо до рамо[144]; по-нататък следва фотография на Г. Кирков и Хр. Максимов със затрогващ надпис „Старите другари – комунисти Г. Кирков и д–р Максимов, партийни водачи и фактори"[145]. По същото време производител на гипсови изделия от Кюстендил иска разрешение да „прави" бюстове на Сталин, Молотов и Ленин, като уверява министъра на пропагандата, че ще ги изкарва с личен труд и труда на своите деца, без да експлоатира чужди такъв и мн. др.[146] Интересът на частната инициатива към новия символен режим е неудържим дотолкова, че за да бъде установен ред, с подписа на министър Казасов

[142] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 88 л. 132. Заявление до министъра на пропагандата от 20 ноември 1944 г. от софийския жител Спас Попов. (Стилът и правописът на заявителя са запазени при цитирането.)

[143] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 88, л. 110 и 111.

[144] Пак там, л. 77.

[145] Пак там, л. 107.

[146] Пак там, л. 99.

на 18 октомври 1944 г. към Министерство на пропагандата, отделение „Политическа агитация", се урежда Художествен съвет, чието изрично назначение е да не допуска „нехудожествени и вредителски литературни и изобразителни произведения (картини, илюстрации, снимки, скулптури и др.) в частни търговски издания, неконтролирани от никакви художествени и обществени съображения". Заповедта назначава и първия състав на този съвет – за председател писателя Кръстю Белев, главен инспектор към същото министерство, и членове Леонид Паспалеев, началник служба „Пропагандни материали" при него, и Владимир Рилски, художник. Като начало се предписва да бъде прегледано изкараното на пазара; лошото да бъде изхвърлено, а нови произведения да не се допускат без изричното им одобрение[147]. В писмо от Дирекция на милицията от 16 ноември 1944 г. до Художествения съвет направо се говори за невъзможността да бъде контролиран напливът на такава продукция и се настоява да им се изпращат копия на всички издадени от тях разрешителни за производство и разпространение на каквито и да са портрети, защото „... пазарът е наводнен с такива, без ние да знаем кои от тях са одобрени от Вас и кои не са..."[148]. Не е пресилено да се каже, че първият конфликт в сферата на това производство възниква не от конфронтацията на символни стойности, а в конкурентното съперничество на частната инициатива с *уредените като държавни издателства* на БРП (к), на ОРПС, на Министерството на просветата и на Българо-съветското дружество в София[149], скоро стигнали обяснимото положение на пълни монополисти в бранша.

Самата пропаганда кръжи внимателно около тематичните ядра на стария режим, подемайки с отечественофронтовския, „димитровски" курс тиражирането на *консенсусните реторики на ранния комунистически популизъм* – „... социалистическата революция ще означава *спасение на нацията* и ще и открие пътя към висш подем. С това, че работническата класа в настояще време строи своите организации и укрепва своите позиции, че тя защитава демократическите права и свободи от фашизма, че тя се бори за събарянето на капитализма, *със самото това* вече тя се бори за това бъдеще на нацията"[150] и мн., мн. др.

---

[147] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 88, л. 59. Министерство на пропагандата, Заповед № 94/18 октомври 1944 г.

[148] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 88, л. 133. Писмо от Дирекция на Народната милиция до Художествения съвет при Министерството на пропагандата...

[149] Чичовска, Весела. Държавни културни институции в България (1944–1948). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1, 1981, с. 465.

[150] Димитров, Георги. Идеологическата борба против фашизма. Откъс от доклада, изнесен пред VII конгрес на Коминтерна, 2 август 1935 г. „Настъплението на фашизма и задачите на Коминтерна в борбата за единството на работническата класа против фашизма". – В: Г. Димитров за литературата, изкуството и науката. С., 1950, с. 24. (Курсивът е на Г. Димитров.)

В самите техники на пропагандното „анти“ третиране на фашизма и комунизма и има много сходни моменти; концептуализацията на антифашистката изложба от края на 1944 г. разкрива поразителни съвпадения с „идейните разработки“ на постоянни „контракомунистически табла“ от Отделението за практическа пропаганда при старата Дирекция на националната пропаганда[151].

Очевидно голият релеф на тематичните матрици „преди“ и непосредствено „след“ не помага много на гражданите да различават принципно двете учреждения, нито пък разликите в техния процедурен ред допринасят нещо за изписването на новия точен отечественофронтовски адрес; възмущението на директора Михайлов пред продължаващото „толкова вече след Девети“ тяхно постоянно бъркане издава само известни „сектантски“ нагласи у него, такива, срещу които „димитровският курс“ има много против и воюва безкомпромисно; поддържането на смесен пропаганден шум в непосредственото „след“ е от изключително значение за Бъдещето.

Недостъпно за окото на гражданина, все още, и неразбираемо остава очевидното структурно превъзходство на отечественофронтовското Министерството на пропагандата – заредената с гигантски потенциал за контрол административна централизация на всички културни ведомства и принципното единоначалие в организацията на управлението им, така и непостигнати „преди“ в лишената от тоталитарно въображение и най-вече от тоталитарен контекст, недомислена, недоправена и непоследователна в работата си Дирекция на националната пропаганда.

***

Някак си бързо и естествено към средата на 1945 г. се стига до усещането, че понятието „пропаганда“ носи компрометиращо внушение; само по себе си то е знак за промени в „международното и вътрешното положение“, в статута на учреждението и донякъде за готовността за промяна в методите на неговите действия. На 5 юни с.г. министърът изпраща на председателя на Министерския съвет доклад, „относно преименуването на Министерството на пропагандата в Министерство на информацията и изкуствата“[152]. В него Димо Казасов при-

---

[151] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 88 л. 48–49. Протокол № 7. Конференция на комисиите по антифашистката изложба, открита на 21 декември 1944 г. На всичко отгоре като председател на комисия „Проагитиране на изложбата“ намираме и „Борис Коцев, Дирекция на пропагандата“.

[152] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 206, л. 56. Доклад от министъра на пропагандата относно преименуването на Министерството на пропагандата в Министерство на информацията и изкуствата, 5 юни 1945 г.

помня, че когато се създало, никому не било потребно да определя изрично обсега на действията му, приемало се за явно, че задачите му са „... да пропагандира програмата и задачите на ОФ и на отечественофронтовската власт, да прави достъпни за народа постиженията на българската култура и да създава връзки на българския живот с чуждия свят, да популяризира и защитава културата и интересите на българския народ“[153]. Основният аргумент в предложението на министъра за промяна на името сега вече е *проблематичната явност на пропагандните задачи.* Най-напред понятието било компрометирано от фашистките режими дотолкова, че днес на всеки материал в пропагандна опаковка се гледало като на откровено предупреждение за стока със съмнително качество. При пропагандното послание трябвало да се държи сметка за методите и средствата на неговото насочване с оглед манталитета и психиката на средите, в които ще се насажда; то трябва да не издава своята преднамерена цел, трябва да предразположи тия, за които е предназначено, така, че да бъде снето от него изцяло всяко подозрение, че е пропаганда и да добие вида на незаинтересувано и безпристрастно разпространение на сведения, знания, истина, идеи и пр., и пр.[154] Освен тази линия на аргументация, министърът споделя и убеждението си, че далеч не всичко, което се прави във ведомството му може носи „марката „пропаганда“. За разлика от преките пропагандни почини, развивани от началото на съществуването му, неговите дейности сега са с обсег разпрострян, много по-далеч – добиване на информация и постоянно поддържане на информационни канали за нейното разпространение (печат и радиоразпръскване), изкуство (литература, изобразително изкуство, тонално изкуство, театрално изкуство), обществено възпитание (осъществявано чрез министерския патронаж над мрежата читалища и културни организации), фото – и кинокултура, филмопроизводство. Това е логиката, по която министърът извежда заключението, че едно ново име – „Министерство на информацията и изкуствата“ – ще отрази найдобре смисъла на неговата действителна работа и важната му мисия[155].

С постановление № 14 от 3 септември 1945 г. Министерският съвет одобрява Наредба-закон за преименуване на Министерството на пропагандата в Министерство на информацията и изкуствата, като и под новото име то остава занапред да действа със службите, длъжностите и кредитите, определени в Наредбата-закон за бюджета на държавата за 1945 г. и с функциите, които са възложени на пропагандното ведомство в разните закони, наредби и постановления[156].

---

[153] Пак там.

[154] Пак там.

[155] Пак там, л. 60–62.

[156] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 206, л. 22. ПМС № 14 от 3 септември 1945 г.

Дали законът за Министерството на информацията и изкуствата от началото на 1946 г. постига намеренията на министъра, заявени в доклада за новоименуването му, е трудно да се каже; очевидно е обаче, че той отразява вече постигнатата през първата година от новото летоброене административна централизация на управлението на българската култура.

Трите основни дирекции, съставящи главната насока на действията на Министерството на пропагандата („Печат и пропаганда", „Народна култура" и „Радиоразпръскване") по принцип са запазени и в структурата на реорганизираното ведомство[157]. Те понасят обаче някои характерни промени в названията, следствие на общата тяга към подмяна на думата „пропаганда" с думата „информация" в духа на изказаните по-горе съображения на Казасов, както и известни вътрешни преобразования. В по-ранни документи от края на 1945 и началото на 1946 г. „Дирекция на печата и пропагандата" продължава да се именува така, както си е била преди. През 1947 г. тя вече е само „Дирекция на печата". Съставена е от два отдела – „Вътрешна пропаганда и печат" и „Външна информация и печат". Отделът „Вътрешна пропаганда и печат" събира в едно съществувалите преди отделно служби по печата и тия за преки пропагандни акции; принципът, по който организацията им насочва техните действия още носи следите от институционалното строителство на Дирекцията на националната пропаганда – „Столичен печат", „Провинциален печат", „Политически движения", „Стопански и професионален живот", „Областни инспекции"[158]. Важно е да се отбележи обаче, че макар името на отдела да е задържало в себе си понятието „пропаганда", пропагандните начинания вече не са обособени в самостоятелно вътрешно звено; разтворени са във работата на всички, та по този начин, както бе писал министърът, вършеното от тях да добие вида на незаинтересувано и безпристрастно разпространение на сведения, знания, истина, идеи. Отделът „Външна информация и печат" говори за действителни нововъведения, отглас на променената външнополитическа конюнктура – отделение „Външна информация" със служби „Съветски съюз, Полша и Чехословакия", „Англосаксонски и далечни страни", „Западноевропейски и Латиноамерикански страни" „Средноевропейски и Скандинавски страни" и „Балкански страни"), и отделенията „Радиоинформация" и „Хел и Морз, приемане и предаване"[159].

Дирекцията, именувана в Министерството на пропагандата „Народна култура" вече се казва „Дирекция на изкуствата". В своя организационен строеж тя не търпи съществени изменения – съставена е от

[157] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 2, л. 148–157. Закон за Министерството на информацията и изкуствата.

[158] Пак там, л. 110.

[159] Пак там, л. 121.

познатите отделения „За културно творчество“, „За обществено възпитание“, „Културни връзки с чужбина и „За кината“. Нов е обособеният от есента на 1945 г. „Инспекторат на народните библиотеки и музеи“, на чиито ръководни разпореждания са отдадени изцяло Народните библиотеки в София, Пловдив, Варна, Бургас, Търново, Шумен и Свищов, Археологическият и Етнографският народни музеи в София, а също и народните музеи в Пловдив, Търново, Шумен, Варна и Свищов[160]. Както преди при Министерството на пропагандата, така и сега дирекцията се грижи за развитие на родната литература, живопис, музика, театър, хореография и за всички свързани с тях институти; подпомага усилията на творците в посочените области за създаване на самобитна, свързана с интересите и тежненията на народа, българска култура; продължава да организира и напътства свободните и неофициалните почини, като ги подкрепя и подтиква в съгласие с общата културна политика на държавата, представя българската култура в чужбина, „за опознаване на културния живот на страната и в защита на нейния културен облик“ и т.н. Ново е задължението ѝ да ръководи научно-изследователската дейност из областта на предисторическата, античната и особено на старобългарската и възрожденската култура; да събира и съхранява художествени, исторически, архитектурни, етнографски и библиографски паметници и ценности, свързани с развитието на българския народ, а и на световната култура и пр.[161]

Отделите, отделенията и службите на Дирекцията на радиоразпръскването почти не понасят промени; дирекцията продължава да бъде най-голямата по численост и най-сложна конструкция във вътрешен строеж на реорганизираното учреждение; вече бе споменато за обезпечаването на нейната недосегаемост спрямо Централното управление, както и за независимостта ѝ от бюджетното финансиране на ведомството – обособяването ѝ през 1946 г. като отделна стопанска единица на самоиздръжка, макар и останала в пределите на министерството[162].

Изцяло нова е Дирекцията на кино- и фотокултурата. Законът ѝ предписва да ръководи и наблюдава развитието на проявите в тези области, „с цел последните да станат могъщо средство за демократичното, прогресивното и художественото възпитание на масите“. Грижа на новата дирекция са още осъществяването на държавния монопол върху вноса на филми и киноапаратура, контролът по качеството и съдържанието на всички нови филми, надзорът върху дейността на съществуващите кина и разрешителните за отваряне на нови. Тя използва и фотографията като средство за образна пропаганда на материалните и

---

[160] Пак там, л. 125.

[161] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 2, л. 149. Закон за Министерството на информацията и изкуствата.

[162] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 416, л. 3. ПМС № 2 от 30 декември 1946 г.

духовните постижения на народната култура, урежда и поддържа държавен фотоархив и пр.[163]

Законът отделя място да опише статута и дейностите и на друга, също изцяло нова, структурна единица към Министерството на информацията и изкуствата – Камарата на народната култура. Понеже тя самата се конституира по силата на специално изкаран за нея закон, посветените ѝ редове в Закона за Министерството на информацията и изкуствата повтарят с други думи принципните положения от нейния конститутивен акт – че обединява за задружна работа на професионална и културна основа всички творчески съюзи в името на напредъка на изкуството, науката, печата, киното и фотографията; че събира в своите секции и координира дейността на всички „работници", членове на гореупоменатите съюзи, та „да насочи развитието ѝ в правилни и прогресивни насоки, за да може тая деятелност да обслужва пълно и да издигне всестранно духовните нужди на народа"; че тя, камарата, „подлага творческите постижения на своите членове на една вътрешна, толерантна, проникната от чувство на отговорност и взаимоуважение критика, с цел не да унижи и покруси, а да поправи, насърчи и издигне тия свои членове в пътя на тяхното развитие"[164] и пр., и пр. Единственият пункт в закона за Министерството на информацията и изкуствата, който пояснява връзката и йерархическото съподчинение на двете учреждения, стои малко неясно, звучи, неизвестно защо, почти като предупреждение: „Камарата на народната култура не може да упражнява каквато и да било функция на изпълнителна или контролна власт. Тя, като свободен изразител на идеите, схващанията и отношенията, които се оформят в нейната среда по всички въпроси, свързани с деятелността на нейните членове, има за основна своя задача да обезпечи, по пътя на общественото въздействие, тяхното реализиране."[165] Не може ли камарата наистина да упражнява функции на изпълнителна или контролна власт, на какви идеи, схващания и отношения тя е свободен изразител и какъв ще е този път на обществено въздействие, из който тя явно уверено се подвизава – за отговор на тези питания ще бъде предоставено отделно място в това изследване.

Законът потвърждава на Министерството на информацията и изкуствата правата на неговия предшественик да разполага с печатарската хартия и да следва установилия се с течение на времето ред по разпределението ѝ. Но освен това той предписва и ред дейности, каквито предишното пропагандно ведомство не е имало изрично юридическо основание да извършва – концептуализиране честванията на исторически съ-

[163] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 2, л. 151. Закон за Министерството на информацията и изкуствата.

[164] Пак там, л. 152.

[165] Пак там.

бития и личности от национална величина, одобрение на идейните задания, проектите, както и грижите по изпълнението на всички големи паметници, бюстове и барелефи из страната; приемане, редом с Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството, на обекти с предназначение да са места на значими културни изяви и събития, и изобщо одобрението на архитектурните и художествените достойнства на всички сгради с обществено значение; притежание на изключителните права да подема почини и да допуска уреждането на изложби, както у нас, така и в чужбина; чрез постоянно действаща министерска комисия да има основна посредническа роля по закупуване на картини и скулптури за общински и държавни учреждения; правата по поддържането на установения режим за надзор и контрол върху книгоиздаването и книжарската дейност; върху преводаческата дейност и т.н. – това се все работи, които допълват представата за мястото на Министерството на информацията и изкуствата като средищен административен център в управлението на българската култура[166]. Изцяло подобаваща на това му място, естествена за централизиращия принцип на неговото изграждане, е и неотклонната тенденция на увеличаване числения състав на персонала му, стигнал през януари 1947 г. 1218 човека[167]. Неотклонна е и тенденцията на увеличение на бюджета на министерството (за същата година – 370 000 000 лева)[168]. Сумата през годините 1945–1947 винаги изглежда внушителна, но така и не стига превишение на 1% от общия бюджет на държавата[169]. Често пъти за да се подчертае грижата на отечественофронтовската власт за културата, с бюджета на министерството се събират *самостоятелните бюджети* на Камарата на народната култура, на фондацията „Българско дело", на дирекцията „Радиоразпръскване", на Народния театър и Народната опера, някои целеви държавни субсидии за култура и др. Тогава сумата надхвърля 1 млрд. лв. и се сочат други проценти, но не бива да се забравя положението, че в бюджетната самостоятелност на повечето от тези учреждения е вложена политическа користи се преследват специфични политически цели, което и представя тази загриженост в малко по-особена светлина[170].

---

[166] Пак там, л. 153–155.

[167] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 86. Реч на министъра на информацията и изкуствата, произнесена в Клуба на КНК на 10 януари 1947 г.

[168] Пак там.

[169] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 2, л. 120. Предложения на Културната комисия при Агитпропа на ЦК на БРП (к) за структурата, щатната ведомост и произтичащия от тях бюджетопроект в съответствие със задачите на Министерството на информацията и изкуствата.

[170] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 87. Реч на министъра на информацията... По този начин Казасов изчислява „общия бюджет на министерството" за 1947 г. като надхвърлящ 1 млрд. лв. и числеността на заетите в неговите структури, стигаща 3 000 души.

В последните месеци на 1947 г., в хода на подготовката на проекта за новата конституция, за Министерството на информацията и изкуствата никъде не се предвиждат радикални изменения – нито в установената насока на работата му, нито пък в неговата организационна структура. Замисля му се нова промяна на името – да стане „Министерство на културата“ и някои вътрешноведомствени размествания, навеждащи на сходства с устройството на Министерството на народното просвещение. Така че донякъде изненадващо, малко след като на 4 декември 1947 г. Великото народно събрание приема първата, Димитровската конституция на Народна република България, на 11 декември Министерският съвет разпорежда закриването на Министерството на информацията и изкуствата и указва реда, по който да бъдат ликвидирани неговите дирекции, отдели, отделения и служби[171].

***

Така описаната история на двете учреждения представя институционалната конструкция на Министерството на пропагандата и Министерството на информацията и изкуствата като развитие на експеримент, политически експеримент, насочен към създаване на инстанция за обхват, контрол, надзор и ръководство на културните институти, организации, начинания и изяви в страната. Не ще и дума, че има носещи *елементи* в конструкцията – пренос на старорежимен институционален опит. Но ефективността на експеримента не иде от механичния пренос на *стари институции*, а от възможността те да се свържат в йерархическо съподчинение по нов начин и се организират около идеология, позволяваща плодоносна експлоатация на *стари нагласи* от времето на буржоазна България в променения тотално обществен и политически контекст. Стъпките, които следва експериментът са малки, често повечето изглеждат несвързани, нелогични – бюрократичен хаос от откриване и закриване, трансформации, обединения, разделения, прехвърляния и пренареждания на звена и щатове от едни сектори към други, отмяна на цензове, политически назначения и уволнения; свидетелствата, в които са регистрирани, понякога са си чист учреждански фолклор, със сюжети възсъздаващи ведомствената политическа демонология на това насилно време. Над всички противоречия обаче прозира последователно прокарваната монолитна визия за „народна култура“, пресечна точка на пропаганда и култура, конкретна проекция на тоталитаризиращата публичността отечественофрон-

[171] Чичовска, Весела. Държавни културни институции..., с. 475.

товска консенсусна реторика на равенството, спасението и спасителния път. При всичката им привидна неустойчивост, министерствата са държавно-легитимното институционално въплъщение на монолитността на тази визия, инструментът на политиката за създаване на нова официална, идеологически унифицирана култура, преодоляваща наследения културен партикуларизъм и сурово изличаваща условията за продължаване на неговото съществуване.

ГЛАВА ВТОРА:

Още наследени и нови институционални форми в нов работен режим. Камара на народната култура (1943–1944) и Камара на народната култура (1945–1947). Клубовете за изкуство и наука от есента на 1945 г. и преобразуване общия профил на културните публики. Проблемът за „приобщаването на творците“ към институционалните стандарти на културата в отечественофронтовска България. Челният дозор I – поглед към организацията и работата на оперативните поделения в помощ на партийното ръководство за управление на културата към ЦК на БРП (к)

Създаването на Камарата на народната култура през 1943 г. бележи крайната точка в развитието на институционалните форми на държавния патронаж над културата във времето на стара, буржоазна България. Това е друг сюжет, различен от воденото дотук описание на преобразуванията в структурите и формите на пропагандните ведомства. Историята на последните, колкото и да има отношение към културната история, в по-голяма степен е свързана с политическата, защото пропагандната интервенция по начало е назначена да произвежда и удържа в неизменни форми *места*, където се формулира и усвоява настоящият политически и културен дневен ред; официални, без алтернатива *полета на политически стилизирана показност*, побиращи всичко каквото има за споделяне и разбиране по българския живот.

Държавният патронаж е културната политика на следосвобожденска България. Поради изключителното място на държавата в модернизацията на страната това е протекционизмът в културата – последователна екстензивна подкрепа, относително свободна от предписващи директиви. Такава културна политика не е централизирано политическо ръководство. В последна сметка тя се получава от усилията на въвлечени и сами произвеждащи модернизационни течения различни обществени среди – правителствените управления, с повече или по-малко установен профил и политически маниери[172]; образованите елити („интелигенцията" като социална основа на практическото културно (въз)действие), насърчаваната местна културна индустрия – най-напред образованието, изкуствата (особено литературата и театърът), издателското дело, пресата, после киното и радиото, а на края, каквото и както да кажем, но така или иначе, за нейния облик и съдържание не са без значение също и отговорите на възрастващата българска културна публика.

След Първата световна война правителствените управления все по-последователно укрепват с отчетлив идеологически профил и ответни политически практики; „интелигенцията" все по-често се наема да е техен медиатор; „родното" все по-решително побира каквото има за изразяване и схващане по българския живот. В промененените условия началните стъпки са направени от земеделския режим в пределите на общия замисъл на реформите, подети от просветния министър Стоян Омарчевски със Закона за детската литература (1920)[173], и особено, със Закона за поощрение на родната литература и изкуство (1921). В мотивите към проекта на последния намираме доводи, които трайно ще присъстват като основания за културна политика у политически на пръв поглед непримирими формации от времето между двете световни войни. Грижите за „култивиране на духовната дейност" и „правилния културен развой" оформят две разграничени, но взаимно допълващи се части на този ранен закон. Първата се изразява в изграждане на трайни институционални образувания за провеждане на *редовни* конкурси и присъждания на награди за литература, музикални произведения, изпълнителски умения и за организиране откупки на творби от изобразителни-

[172] В историографията първенството е отдадено на двата стамболовистки режима. (Вж. Радева, Мария. Културната политика на българската буржоазна държава (1885–1908). С., 1982.)

[173] Закон за детската литература. – Държавен вестник, № 195, 29 ноември 1920 г.; Правилник за приложение на закона. – Държавен вестник, № 254, 12 февруари 1921. Крайната точка в юридическата регламентация на тази материя е: Закон за детската и младежката книжнина. – Държавен вестник, № 1, 2 януари 1942 г.

те изкуства[174]. С втората, ограничителната част на закона, земеделският просветник призовава: „... нека попречим на всички плевели, които изсушават чистата пшеница на мисълта и на чувството към доброто и хубавото“[175]. Институционалната структура, чрез която това ще бъде постигано, е специална комисия към министерството, на която законът дава право да контролира всички оригинални и преводни литературни произведения, всички оригинални картини и репродукции у нас и тия, внасяни от чужбина, всички частни театрални и кинематографни представления, както и правото да спира разпространението на всяко произведение и да отмени театрално и кинематографно представление, „... щом то е насочено срещу личната или обществена нравственост“[176]. Омарчевски има ясно съзнание за прецедента, който създава собственото му законотворение: „Новото, което внисам аз, е, че поставям литературата и изкуството под контролата на Министерството на народното просвещение и на неговите органи, а не само под контрола на административните и съдийските власти. А това, всеки от вас ще признае, е една необходима крачка напред; всяка просветна дейност трябва да бъде организирана и направлявана от там, дето е възложена грижата за подема на духовната култура.“[177]

В една своя кратка, но ценна, дали не първата и единствена статия по тази материя, Н. Поппетров определя закона за Камара на народната култура от 1943 г. като „късна реплика на Гьобелсовия закон за Райхскултуркамарата“[178]. Това определение, отнесено само към 1943 г. и само към Гьобелсовия закон, има своите основания, но е добре да се отбележи и още, че законът е краен синтез на отдавна развиващата се тенденция в българското институционално строителство за държавен патронаж над културата; това особено проличава, ако се направи съпоставка с непосредствения му предшественик – Наредбата-закон за учредяване

---

[174] Закон за поощрение на родната литература и изкуство. – Държавен вестник, № 134, 14 септември 1921 г.; Правилник за приложение на закона. – Държавен вестник, № 202, 7 декември 1921 г.

[175] Мотиви към Законопроекта за поощрение на родната литература и изкуство. Стенографски дневници на XIX ОНС, I редовна сесия, 39 заседание, 8 февруари 1921, с. 1359.

[176] Закон за поощрение на родната литература и изкуство. – Държавен вестник, № 134, 14 септември 1921 г.

[177] Мотиви към Законопроекта за поощрение на родната литература и изкуство..., с. 1359.

[178] Поппетров, Николай. Опити за дирижиране на културата в България (1934–1944). – В: Модерна България. Сборник исторически изследвания в чест на 65-годишнините на проф. д-р Величко Георгиев и академик Илчо Димитров. Съст. Искра Баева. С., Университетско изд. „Св. Климент Охридски“, 1999, с. 191.

на фонд „Български театър, литература и изкуство“ от 1935 година. Системата за набиране на приходите за фонда е изключително интересна и с преки проекции върху реда за набиране на средствата по фондовете „Царица Йоанна“ и фонд „Литературни издания Иван Вазов и Цанко Церковски“ по закона за камарата, но с оглед задачите на настоящото изследване вниманието ще бъде съсредоточено върху приемствеността на идеите, вложени в организацията на държавното попечителство над културата от това време. Учреден към Министерството на народното просвещение, целите на фонда „Български театър, литература и изкуство“ са да улесни развитието на българското театрално дело и разшири възпитателното му въздействие чрез засилен достъп на българската драма до сцената; да създаде условия за развитието на българската литература и литературно-критическо творчество и да подпомогне родните живопис, скулптура, музика, както и изучаванията върху тях. Фондът се ръководи от Управителен комитет, съставен от главния секретар на просветното ведомство, началника на отделението за културните учреждения при същото, директора на Народния театър, един професор по литература, посочен от Факултетния съвет на Историко-филологическия факултет на университета, един професор от Художествената и един професор от Музикалната академии, посочени от своите си Академически съвети и по един представител на Българския писателски съюз, на Съюза на артистите, Съюза на музикантите и на Съюза на художниците. Комитетът се произнася само по общата администрация на фонда, а по въпроси на отделните изкуства и литература се решава на заседания на различните секции, ръководени от началника на отделението за културните учреждения при министерството с определящото съучастие, съответно, когато се обсъжда литература, на председателя на литературната секция – професора от Университета и представителя на Писателския съюз; когато думата е за театър – на председателя на Театралната секция – директора на Народния театър и представителя на Съюза на артистите, или по въпроси на изобразителните изкуства – с определящото съучастие на председателя на Секцията за пластични изкуства – професора от Художествената академия и представителя на Съюза на художниците или пък по събития из музикалния живот – на председателя на Музикалната секция – професора от Музикалната академия и представителя на Съюза на музикантите в България. Пълният състав на всяка секция включва и по още едно лице от съответните структури – държавните и професионално-творческите, – назначени от министъра на просвещението[179].

[179] Наредба-закон за учредяване фонд „Български театър, литература и изкуство“. – Държавен вестник, № 124, 5 юни 1935 г.

Не е трудно в подобна структура да се открие патетиката на идеите за сливането на властта с експертите в името на Новото българско възраждане и отпук, да се открият и основните принципи на политиката спрямо съществуващите отпреди свободни професионално-творчески организации. Политика, установена в годините след 1934-та: във всяка сфера – единен съюз под надзора на съответното браншово ведомство; във всеки регионален или подведомствен сектор, съюзите поддържат йерархически съподчинени на централното управление свои клонове, с представителство на държавната власт на съответното равнище в управителните им съвети. Централизирано е и управлението на съюзните фондове и на постъпленията от тях, а за причастие към градивно-управленческата симбиоза на компетентните люде с творческата власт са предвидени и задължителни членски вноски[180].

С общите цели, с организационните си начала и с много сходства в детайлите (особено в секционната структура), като предистория на закона за Камара на народната култура може да бъде разглеждан и неосъщественият проект на проф. Богдан Филов за „Институт за национална култура, наука и изкуство", обсъждан през 1937 г. с тогавашния просветен министър Н. Николаев[181].

През 1943 г. въвеждащият аргумент на министъра на просвещението проф. Борис Йоцов в мотивите към законопроекта за Камара на народната култура е положен на предходния опит, на очевидното положение, че във всички, без изключение, годишни бюджети от Освобождението насам, държавата е засвидетелствала неизменно грижата си за българската култура, „... подпомагала е творците, проявйте и почините в литературата, изкуствата и науките, както и учрежденията и сдруженията, свързани с техното развитие"[182]. Времето след Първата световна война е нова отправна точка в аргументацията на министъра; мотивите изрично посочват разклатения из дъно живот, „отрицателните учения", оправданата държавна загриженост против разрушителното им дело и изтъкват с признателност изпълнилите назначението

---

[180] Гаврилова, Райна. История на гражданските организации в България. – В: Гаврилова, Райна, Иван Еленков. Към историята на гражданския сектор. Фондация „Развитие на гражданско общество" със сътрудничеството на „Граждански институт", С., 1999, с. 45. Конкретни въплъщения на тази политика са приетите през 1934 и 1935 г. Закон за професионалните сдружения на държавните служители, Наредба-закон за професионалните организации, Наредба-закон за работническите професионални организации и Наредба-закон за професионалните организации на индустриалците.

[181] ЦДА, ф. 1137, оп. 1, а.е. 135, л. 1–6. Законопроект за Институт за национална култура, наука и изкуство.

[182] ЦДА, ф. 380, оп. 1, а.е. 2, л. 26. Мотиви към Законопроекта за Камара на народната култура (22 февруари 1943 г.).

си в това отношение споменати закони от 1920, 1921 и 1935 г., с многобройните им допълнения и изменения.

Според намеренията на вносителя, чрез новия закон гонените добрини за българската култура се събират в 3 точки. Най-напред с него се подсигурява личното съществуване на творците чрез бюджетната подкрепа на касите на професионалните им сдружения, на техните пенсионни фондове и се регламентират улеснения при издаване или откупуване на произведения, при назначение на служба, при пътувания по специализации, събиране на материали, проучвания и т.н. Към това измерение на вниманието на законодателя е и разработената система и ред на награждаване за постижения в областта на литературата, изкуствата и науките – високите държавни награди (със съответен също паричен еквивалент) „Насърчение", „Отличие „Княгиня Мария Луиза" и „Народно признание „Княз Симеон Търновски".

На второ място, амбицията на начинателите е чрез камарата да се прокарат просеки, които да отворят възможност за широк достъп сред народа на творби с художествено, научно и възпитателно значение; така той би опознал себе си и би повярвал в годността си да прави и свои приноси в „общочовешката съкровищница на духа".

Най-съществена е третата точка от намеренията на вносителя – „законопроектът си поставя за задача да използва организирано и под надзора на държавата силите на всички творци в областта на литературата, изкуствата и науките, за да приобщи народа към основните линии на вътрешното управление и на стопанския живот, а също и на международните отношения, като едновременно го предпази от домогванията на пакостни учения и пропаганди"[183]. Камарата е публично-правна юридическа личност под върховния надзор на Министерството на народното просвещение и обединява чрез задължително членство при нея всички признати от държавата дружества и съюзи на писатели, художници, музиканти, артисти, учени, публицисти и такива на периодичния печат.

Като споделя убедеността си, че с нея днес се дава тласък за развитието на духовната култура и националното ни възраждане – важни условия за изграждането на новия ред в България, неразделна част от Нова Европа, – министър Йоцов призовава народните представители да подкрепят проекта със своя положителен вот, което и последва по установените парламентарни правила без прение по същество[184].

Законът вече полага като първа цел на камарата да свърже и обедини споменатите дружества и съюзи „за задружна работа в полза на

---

[183] Пак там.

[184] Стенографски дневници на XXV ОНС, IV редовна сесия, 58 заседание, 26 март 1943 г., с. 1182–1188.

нация и държава", за съгласуване техните „духовни и културни схващания", „задачите и дейността им с оглед на професионалните, народните и държавни интереси" и точно това я прави „да бъде орган в помощ на управлението на страната, като провежда културната политика на държавата"[185]. Тук, мисля, е първото в буржоазна България изрично законово назоваване на учреждение, чиято грижа е да „провежда културната политика на държавата" в нейната цялост.

Би могло да се каже, че в най-висока степен идеята за институционална централизация на погледа върху българската култура е въплътена в представителния състав на Общото събрание на камарата – то включва на мандатен принцип със съвещателен глас ръководните фигури на всички културни учреждения и институти в страната от това време[186]. Събранието се свиква на редовни заседания два пъти в годината; основното му задължение е да приема годишния бюджет на Камарата. Извън това всички останали негови деяния са обозначени с понятията „осведомява се", „обсъжда и се произнася" по отчетни доклади и документи, „обсъжда и дава препоръки по разглежданите въпроси от литературата, изкуствата и науките и по всички въпроси за културното развитие на българския народ". Действителните правомощия на Ка-

---

[185] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 104. Също: – Държавен вестник, № 80, 10 април 1943 г.

[186] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 106. Също: – Държавен вестник, № 80, 10 април 1943 г. Членове на общото събрание са: председателят и главният секретар на Камарата за народна култура; председателите и секретарите на дружествата и съюзите на писатели, артисти, художници, музиканти, публицисти и пр.; председателите на секциите в камарата; по трима души от всеки съюз или дружество, избрани от съответни техни събрания; директорът на Дирекция средно, висше образование, народна култура и народно възпитание и началникът на отделението за народна култура и народно възпитание при Министерството на народното просвещение; председателят на Българската академия на науките и изкуствата, началникът на културното отделение на Светия синод, ректорът на Софийския университет, ректорът на Висшето техническо училище, директорът на Държавното висше училище за финансови и административни науки в София, директорът на Държавната музикална и на Държавната художествена академии, директорът на Висшето училище за телесно възпитание, ректорите на висшите търговски училища във Варна и Свищов, директорите на народните театри в градовете София, Пловдив, Варна, Русе и Скопие, директорът на Софийската народна опера, директорите или председателите на всички висши културни институти, началникът на отделението за професионална просвета при Дирекцията на професиите и представител на Дирекцията на националната пропаганда. Освен това се допуска с назначение на министъра на просвещението и участие в събранието на лица с особени заслуги в материалния и духовния живот на страната.

марата на народната култура, така както са определени от закона, я представят *не като управленчески*, а само като *представителен експертно-консултативен орган*, силата на чиято изпълнителска власт никак не е голяма: по свой почин или по искане на Министерството на народното просвещение тя дава мнение върху мероприятията (в закона е употребена точно тази дума) за развитието на литературата, изкуствата и науките, както и по съответни законопроекти; тя подпомага и насърчава творците на литература, изкуства и науки, както и институтите, учрежденията и сдруженията, свързани с развитието им; тя създава работа или условия за работа на отдалите се на тях; командирова ги единично или групово у нас или в чужбина, за да се обогатят духовно, да се усъвършенстват или да проучат нещо специално; присъжда отличия и дава парични награди на личности, или на издателства и институти, подкрепящи литературата, изкуствата и науките и накрая тя събира статистически и други сведения с оглед така очертаните нейни непосредствени задачи. Инициативите, спрямо които законът изисква отговор на камарата очевидно са външни за нея, той не ѝ предписва права на надзор, контрол или санкции. Както се вижда понятията, с които е определена насоката на нейните действия, са „обсъждане", „съгласуване", „даване на мнение", „препоръки", „подпомагане", „насърчение", „създаване на условия".

Експертно-консултативният статут на Камарата на народната култура се потвърждава от установения ред на организация и действие на най-важните и пряко свързаните с основния предмет на дейността ѝ нейни вътрешни поделения – секциите. Те са пет: за литература, за музика и хореография, за образни изкуства, за театрално изкуство и за науки и изобретения. Всяка от тях е малобройно *експертно звено*, съставено от председател, две вещи лица и един представител на съюз или дружество, избиран от председателя, всички те – задължително в обхвата на секционния творчески профил и „с призната компетентност и добросъвестност". Секциите имат длъжност да следят общия развой на съответните изкуства, „въздействието им върху народния живот" и да препоръчват за награди авторите на ценни произведения, творците, постигнали свое, самобитно изкуство, даровитите изпълнители, проявили забележителна творческа вещина; учените, които с общодостъпния характер на своите трудове особено са допринесли за повишаване образоваността на страната, изобретателите в областта на техниката и приложните науки, направили облекчения в народния бит. Решенията на секциите в това отношение подлежат на утвърждаване от Управителния съвет на Камарата на народната култура, който преценява само законосъобразността им, без да ги преценява по същество. Функциите им не са субординирани в йерархически отношения, работа-

та им е експертно-констативна без регламентирани в закона основания за намеса в нея.

Йерархическата съподчиненост на Камарата на народната култура, нейните задължения като подведомствена на Министерството на народното просвещение, откъдето и на правителството, както и силата на нейните нижестоящи ръководни разпореждания към обединените със задължително членство при нея творчески дружества и съюзи остават много неясни. Само ако министерството изрично поиска за постигане целите на закона, камарата е длъжна да предвиди в своя бюджет средства за заплати на длъжностни лица, които да бъдат командировани на работа в дружествата и съюзите, нейни членове. Те се назначават от просветния министър по представяне на дружеството или на съюза, в който ще работят, но ако министърът не ги намери за пригодни, дава му се право и сам си избира други. Не че тенденцията, която се установява с тази практика е похвална, но изразът „да бъдат командировани" внушава по-скоро мисълта, че внедряването в съюзния живот на такива „лица" иде *отвън*, че присъствието им е инцидентно; очевидно в случая камарата няма инициативата нито по избора, нито по назначението, нито по „командироването" им. В закона не се откриват положения, на които да се основава нейна намеса в организационния живот на съюзите и дружествата или да организира обсъждания досежно литературата, изкуствата или науките, с които те са свързани. Той указва твърде неопределено, как Камарата на народната култура *следи за проявите на отделни творци* и с оглед на конкретните техни възможности и способности, възлага им да проучват въпроси от културния, стопанския и социалния живот на страната; да проучват българския бит и труд и го пресъздават в художествени образи; възлага пак на *отделни творци* да подпомагат в определени места усилията на държавата да изгради у населението български светоглед, като по определен план, предварително одобрен от Министерството на просвещението, му изясняват основите на вътрешната и външната политика на държавата. Законът също не разпростира изрично помощите, насърченията или препоръките на камарата за назначения на служба или за поръчки, *единствено* спрямо организираните членове на привлечените в нея организации[187]. Общото очертание на отношенията между камарата и събраните със задължително членство при нея дружества и съюзи рисува една *лабилна конфедерация* от доброволно възникнали и признати впоследствие чрез санкцията на закона за обект на държавно попечителство свободни творчески обединения, без да се досягат установените от самите тях условия за членство и без основания за намеса в индиви-

[187] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 109–110. Също: – Държавен вестник, № 80, 10 април 1943 г. (Курсивът мой, И. Е.)

дуалната работа на отделните членове. Несъмнено издържани в реториката на актуалната политическа конюнктура, мотивите на законопроекта, а после и целите на закона, не са проектирани във вътрешната организация на Камарата за народна култура като ефективен ръководен институционален апарат за тяхното осъществяване. Законът не пояснява нищо за отношенията на камарата с далеч по-идеологически обоснованата работа на Дирекцията на националната пропаганда – нещо повече – с дейността на нейните секции се отнема много от вършеното в дирекционния отдел „Радиопропаганда, изкуства и други културни прояви“[188]. Тезата за експертно-консултативния статут на камарата се потвърждава и от малобройната численост на нейния постоянен щатен състав – 24 човека[189], както и от обстоятелството, че старият режим с първите попълзновения на министър-председателя Иван Багрянов за либерализация на общественото управление е намерил основания да закрие Дирекцията на пропагандата, но да запази съществуването на Камарата на народната култура. В края на краищата и съвременниците, и първите изследователи от по-късно време са единодушни, че поради развитието на политическите събития в страната през 1943 и 1944 г., тя на практика не само не успява да подхване изпълнението на почти нищо от предписаните ѝ задължения, но не успява да доведе докрай и изграждането си, както и да попълни изцяло щата на своя служебен състав[190].

За началните мигове от положението ѝ след 9-ти септември говори един прекрасен документ, свидетелстващ за механизма на вътрешноведомствените революции, приведен в действие по смяната на властта сред държавната администрация в дълбочина. Евакуираният поради бомбардировките над София в Долна Баня, Ихтиманско, Секретариат на Камарата на народната култура, съобщава с писмо от 13 септември 1944 г. на тамошния селски комитет на Отечествения фронт, че съгласно нарежданията на министъра на просвещението и при нея вече е образуван учреденски комитет от „приобщени към Отечествения фронт лица“, готов да провежда всички разпореждания на новата власт[191]. Усърдието на тия с положителност не ще да е било зачетено, защото до края на септември целият персонал на камарата е уволнен

---

[188] Поппетров, Николай. Опити за дирижиране на културата в България..., С., 1999, с. 191–192.

[189] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 46. Обяснителна таблица за разходите по личния състав на Камарата на народната култура – 1 секретар, 5 председатели на секции, 9 съветници към секциите; по един: началник касово бюро, писар, счетоводител; магазинер; машинописец; машинописец на чужд език; архивар; архивар-регистратор, библиотекар – всичко 24 човека.

[190] Чичовска, Весела, Държавни културни институции..., с. 466.

[191] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 155, л. 47.

по чистката на „фашистки елементи“ из просветното ведомство[192]. На 6 октомври 1944 г. с постановление на Министерския съвет камарата е извадена от системата на просветата и прехвърлена към Министерството на пропагандата[193]. Предвид предстоящите ѝ задачи и за назначение на служебен персонал, за последните три месеца на същата година на нея е приведен бюджет от 1 035 000 лева[194]. До приемането на новата Наредба-закон за Камара на народната култура през другата година сред по-известните нови имена в позиция на служащи при нея се откриват художникът Васил Стоилов – главен секретар, неговият колега Ненко Балкански – председател на секция „Образни изкуства“, Стефан Македонски – председател на секция „Музика и хореография“, д-р Никола Михов – на секция „Наука и изобретения“, Константин Константинов – на секция „Литература“ и т.н.[195] До пролетта на 1945-та обаче учреждението остава в летаргично състояние. Импулсите на неговата пробуда, обнова и свръхактивизиране идат от контекста на разгръщането на тоталната политизация на българското общество – камарата се вдига на нов живот като маневра в учрежденските битки из пропагандното министерство, изходът от които в един момент, както се видя от предишното изложение, започва да изглежда неясен, а поради това за някои от сражаващите се политически сили и крайно обезпокоителен.

За това оживени разговори се подемат в ЦК на БРП (к) в края на 1944 година[196]. В свое отлично, изключително прецизно детайлно изследване, Ани Златева[197] представя убедително как още преди тези разговори да са добили конструктивна определеност, непосредствено в следдеветосептемврийското време има една изначална загриженост и ясно съзнание за *липсващата връзка на „културната общественост“ с политическото*, с новата власт. Първият пряк, впоследствие неразривен контакт, „свързването“, става в самоинициативното или подбудено от ко-

---

[192] Чичовска, Весела, Държавни културни институции..., с. 466.

[193] Постановление на Министерския съвет № 10 от 6 октомври 1944 г. – Държавен вестник, бр. 234, 24 октомври 1944 г.

[194] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 40, л. 43. Доклад от министъра на финансите Петко Стоянов до председателя на Министерския съвет от 9 ноември 1944 г. В доклада се казва: „За изпълнение на задачите, които ще се възлагат за в бъдеще на Камарата на народната култура – помощен на Министерството на пропагандата орган, следва в бюджета на Камарата да има необходимия и предвиден в закона за Камарата на народната култура персонал...“

[195] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 155, л. 46; ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 68, л. 138–139.

[196] Чичовска, Весела. Държавни културни институции..., с. 466.

[197] Златева, Ани. Творческите организации и Отечественофронтовската власт 1944 г. – В: Страници от българската история. Събития. Размисли. Личности. т. 2. С., 1993, с. 167–180.

мунистите в съществуващите творчески организации създаване на Отечественофронтовски комитети.

Комунистите в артистичните професии и писателските среди още в първите следдеветосептемврийски дни формулират съдържанието на социалните и икономическите проблеми в културата. Всеобщото организиране на труда на учени, артисти и творци и централизираното му управление в техните реторики се основава на представата за изравненото положение на всички, на всеобщото равенство, произтичащо от високия нов статут, от високото им почетно обществено положение на „трудещи се". Централизираната организация на техния труд снема напрежението между труда, управлението му и държавата работодател защото отношенията между хората на всички тия нива са все отношения между равноправни трудещи се. Така трудът на учени, артисти и творци вече не е погълнат от грижи за самия себе си – всячески обезпечен от държавата, освободеният труд ще се насочи към постигане висините на истинската „народна култура". Над дежурното ласкателно признание, че интелектуалният, артистичният и творческият труд са особен вид труд, тържествува замъглявеният марксистко-ленински постулат, че този труд е част от общественото производство и първи и най-висш дълг на всеки истински учен, артист и творец. Така той става част от строителството на нова, отечественофронтовска България, едничък прав път за „приобщаването" им към нейните високи цели. Точно това е основанието за уважение, единственото основание на *творческото признание* към упражняващите този труд; те са „работници", не друго, те са научни *работници*, *труженици* на изкуството, културни *дейци*. Снемането на буржоазната аура на изключителност от работата им е основание за нейното безцеремонно политическо третиране в централизираната система на управление на професионалните съюзи (ОРПС), каквото е третирането и на всяка друга работа.

Само по себе си това е преврат в артистичните професии и писателските среди, революционно политическо действие, неизбежно предполагащо следващи други политически действия: публично установяване на необратимия разрив с вчерашния ден, декларация за принадлежност към настоящето с призив към всички за приобщаване и подкрепа, защото то няма, и не може да има друга, спасителна алтернатива. Всъщност такъв е ефектът на тоталната политизация на отношенията между индивидите през онова време, която далеч надхвърля произтичащото само сред „културната общественост", но в конкретния случай, с простата си наличност, отечественофронтовските комитети генерират политически отношения, обръщат в политически установените по други правила отношения между членовете *вътре* в творческите съюзи; подменят принципите, на които е основано съществуването им. Така в

артистичните професии и писателските среди се налагат за определящи в съюзния живот повеленията на политическия дневен ред, съставян от партийните централи. Промените в основополагащите документи и бързата смяна на ръководните тела, на практика преизграждането из основи на творческите съюзи в първите седмици от новото летоброене, са естествено и неизбежно следствие. След удивително бързо стигналия завършек процес на установяване на *политическото* в основополагащ принцип при учредяването на творческите организации и правомощията им чрез *него*, чрез факта на съюзната принадлежност, чрез *членството, при невъзможност вече каквото и да било друго, да поръчителстват за творческата изява*[198], би могло да се каже, че питанията за Камара на народната култура още от октомври 1944 г. очертават развитието на следващата, „по-висша" фаза на политическата централизация в структурното организиране на управлението на българската култура и контрола над „културната общественост". В този смисъл и на произтичащото в Министерството на пропагандата само донякъде, и то не без горчива ирония, може да се гледа като на първопричина за нейното създаване пак.

В хода на изложените принципно процеси в началните дни на новата ера към Националния комитет на Отечествения фронт се създава и т.нар. „Общ комитет на творческите съюзи", в чиито 24-членен Инициативен комитет са имената на личности като Асп. Темелков, Ст. Македонски, Ив. Димитров, Хр. Брумбаров, А. Жендов, О. Василев, Б. Ангелушев, Кр. Кюлявков и др., хора от артистичните професии и литературните среди, не без отношения с БРП (к), а някои от тях направо си ста-

[198] До средата на ноември 1944 г. преустройват дейността си почти всички основани отпреди дружества на образованите елити на професионален принцип – Съюзът на артистите (преобразуван в средата на 1945 г. като „Съюз на артистите и театралните служители"), СБП, Съюзът на журналистите в България, Български лекарски съюз, Съюзът на агрономите, Съюзът на архитектите и инженерите, Съюзът на техниците със средно образование. На 15 септември 1944 г. е основан Съюзът на българските художници, обединил съществуващите отпреди дружества „Родно изкуство", „Съвременно изкуство", „Дружество на южнобългарските художници", „Дружество на независимите художници" и „Дружество на новите художници". През втората половина на септември 1944 г. са формирани Съюзът на работниците по просветата и Съюзът на научните работници. Още от есента на 1944 г. почти всички се присъединяват към ОРПС. Отечественофронтовските комитети във всеки един от съюзите поддържа връзка с (по-добре да се каже получава инструктивни указания от) НК на ОФ, като същевременно е свързан (упражнява активен натиск) върху министерствата, имащи отношение към дейността на всеки от тях. (Вж. Чичовска, Весела. Българската интелигенция в народнодемократическата революция. – В: Великият Октомври и социалистическите революции в Централна и Югоизточна Европа. С., 1980, с. 222–242.)

ри партийни другари. Именно този комитет поставя въпроса за възстановяване на камарата в ЦК на БРП (к) с мотиви да се осъществи по-тесен контакт между отделните творчески организации, да се създадат условия за включване на по-широк кръг от „интелигенцията" в тях и „най-важното – по-пълноценното въвличане на творческите съюзи в държавната културна дейност"[199]. В тази връзка на 16 ноември 1944 г. министър Казасов приема управителните съвети на преродените творчески съюзи и на срещата се обсъжда проект за структура на една бъдеща, обновена Камара на народната култура, както и се споделят мисли учреждението да се изгради като обединителен и ръководен орган на творческите организации. Дни след това Управителното бюро при Националния комитет на Отечествения фронт, съвместно с Министерството на пропагандата свиква общо събрание на всички заинтересовани от тези среди, на което в приготвения вече проектозакон за камара необходимостта от обединение на творческите организации се доказва като условие за ускореното културно развитие на нова България. За представители в бъдещото учреждение съюзите делегират авторитетни и утвърдени имена, от разреда на горепоставените[200].

През януари 1945 г. Крум Кюлявков, тогава функционер в отдел „Агитация и пропаганда" на ЦК, уведомява Г. Димитров в Москва, че се е стигнало до решение „да се създаде нова Камара на народната култура, която да обедини отдолу – чрез самите творчески съюзи, а не отгоре – чрез чиновниците, дейците на българската култура"[201].

С доклад на министъра на пропагандата до министър-председателя от 26 януари 1945 г. готовият проектозакон се внася за утвърждаване в Министерския съвет. Интересно е, че в него се улавя почти същият базов аргумент: със стария закон на камарата били дадени насока за работа и устройство, противни на „новия демократичен дух, който стои в основата на нашата културна политика", затова целта на предлаганият нов е да създаде най-добри условия за развитието на изкуството и науката, „чрез непосредственото *ръководно участие* на самите им създатели". По-различно от аргументацията на Кюлявков тук е, че с оглед централизиращите функции на пропагандното ведомство в управлението на българската култура, надзорът върху дейността на обновената камара е добре да се възложи на министерството; в противен случай,

---

[199] Златева, Ани. Творческите организации и Отечественофронтовската власт 1944 г. – В: Страници от българската история. Събития. Размисли. Личности. т. 2. С., 1993, с. 169. Също: Мигев, Владимир. Българските писатели и политическият живот в България (1944–1970). С., ИК „Кота", 2001, с. 10.

[200] Златева, Ани. Творческите организации..., с. 169–170.

[201] Цитирано по: Чичовска, Весела. Председателят на Камарата на народната култура. – Исторически преглед, № 3, 1985, с. 60–61.

предвид новата регламентация на обсега в нейната дейност, министърът допуска възникване на неясни правоотношения между двете културни ведомства[202]; на съображението му обаче няма кой да обърне внимание.

С 18-то постановление, прието на заседание от 27 април 1945 г., Министерският съвет одобрява нова наредба-закон за Камара на народната култура[203], влязла в сила с публикуването ѝ в Държавен вестник на 6 юли същата година.

Според нея „камарата, е *автономна*, публично-правна, юридическа личност към Министерството на пропагандата" и нейната цел е да благоприятства условията за развитието и напредъка на изкуствата и науката, „*чрез непосредственото ръководство и участие на самите ѝ създатели*"; да бъде помощен орган на всички държавни, общински и обществени институти в провеждането на тяхната културна политика; сама, или като оказва помощ, да способства „размяната на културни ценности между България и другите страни"; да съдейства за приобщаването „на широките народни среди към творенията на българските културни работници" и накрая – „да обедини за задружна работа Съюзите на артистите, архитектите, художниците, журналистите, музикантите, научните работници, публицистите и филмовите дейци", които членуват задължително в нея[204].

Сега тя работи по предварително изготвен от нейното Общо събрание годишен план и редом с изпълнението му, кръгът на дейностите ѝ включва да обсъжда всички законопроекти по изкуствата, науките и печата с представяне на мотивирано мнение по тях, да създава условия за работа, да помага и насърчава творците на изкуствата, науките и печата, и нещо действително ново, най-късно до средата на февруари всяка година председателят на Камарата, в сътрудничество с председателите на секции, да изготвя отчет за развитието на изкуствата, науките и печата в България.

Управленската структура на обновеното учреждение е по-опростена, с повишена ефективност и разширени правомощия. Общото събрание е наследило отпреди идеята за широка представителност на кул-

---

[202] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 143, л. 138–139. Доклад от министъра на пропагандата до председателя на Министерския съвет относно Наредбата-закон за Камара на народната култура. 26 януари 1945 г. (Курсивът мой, И. Е.).

[203] ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 143, л. 21.

[204] Наредба-закон за Камарата на народната култура. – Държавен вестник, № 154, 6 юли 1945 г. (Курсивът мой, И. Е.) Пропускът да бъде изрично споменат Съюзът на българските писатели вероятно е техническа грешка, защото, както се вижда в член 18 от закона, секцията за литература е една от основните, а и впоследствие лица от СБП участват активно в нейната работа.

турните учреждения в страната чрез включването на техните ръководства в неговия състав[205]. Те пак са със съвещателен глас и право на мнение, но това им положение този път ги прави неравнопоставени по отношение на останалите членове на Събранието – членовете на Управителния съвет и избраните от всеки съюз по петима представители в него, на които е предоставен решаващият вот в работата му по избор на председател на камарата, по обсъждането и препоръките към поставените за разглеждане въпроси от литературата, изкуствата, науките и печата и по всички въпроси за културното развитие на българския народ; при обсъждането и произнасянето по доклада на председателя за дейността на камарата за изтеклата година, при изготвянето и приемането на годишния план и др.

Смисълът на новата наредба-закон става ясен с разбирането на статута и правомощията на секциите. Тук вече те не са малоброен експертно-констативен орган, а *оперативно управленческо равнище в йерархическия връх на построената с камарата система за ръководство на преродените творчески съюзи.* Сега секциите са девет: архитектура, журналистика, литература, музика, наука и изобретения, образни изкуства, периодичен печат и публицистика, театрално изкуство и филмово дело. „Всяка секция обединява *членовете* на съответния съюз и има свое ръководство, състоящо се от председател и секретар". Те си имат „подсекции", толкова, „колкото клонове съществуват в областта на съответната наука или изкуство" и те именно, подсекциите, „са основният и пряк осъществител на културно-творческата работа на Камарата"[206].

Секциите, с помощта на своите подсекции, *„следят за развитието и дават насоки на съответните клонове на изкуствата, науките и печата"*; проучват условията за работа на отделни творци и институти и предлагат начини и средства да им се помогне; обмислят, препоръчват и осъществяват набавянето на пособия, отпечатването или разпространението на отделни трудове в областта на изкуствата или науките; създават връзки между отелните творци и институти в България и чужбина чрез конгреси, размяна на трудове, кореспонденция, пре-

---

[205] Това са всички директори от Министерствата на пропагандата и просвещението; всички ректори и директори на ВУЗ в страната; началникът на учебно-възпитателния отдел при Щаба на войската; председателят на инженерно-архитектурната камара, директорите на народните театри и опери; директорът на Народната библиотека; председателят на Академията на науките; председателят на Читалищния съюз и директорът на държавната печатница, както и лица с особени заслуги в областта на народната култура, поканени от Управителния съвет на камарата.

[206] Наредба-закон за Камарата на народната култура. – Държавен вестник, № 154, 6 юли 1945 г. (Курсивът мой, И. Е.)

вод на български трудове на чужди езици, изпращат на специализации, на работа, организират концерти, срещи, изложби; представят за награди отличили се творци; вземат почин за набавяне, организиране и поддържане на изследователски, културни и художествено-творчески институти, провеждат експедиции, окуражават открития и т.н. Решенията на секциите подлежат на утвърждаване от Управителния съвет на Камарата на народната култура[207]. Очевидно според закона дейността им, както и *дейността на камарата като цяло, не оставя без внимание нищо и предполага отношение към всичко* онова, което е длъжност и се върши в Министерството на пропагандата.

По отношение на помощите, насърченията и наградите редът на присъждането им не изглежда чувствително променен – и новата камара отпуска парични помощи и подпомага творци, обществени учреждения, организации, частни лица, списания, вестници или при нужда – членуващите в нея дружества и съюзи, доколкото дейността им отвеча на нейните цели; и сега тя може може да възложи на отделни творци в областта на литературата, изкуствата, науките и печата да проучат на самото място бита на известни селища, области или околии, както и известен клон на производството и строителството, с цел да го пресъздат в художествени образи или да установят за него съответни научни истини; и сега наградите са три (със съответна парична равностойност), макар и с променени названия – „отличие"; (за) „изкуство" (респ. за „наука") и „народно признание". Ново е законово утвърденото право камарата да обявява конкурс за най-хубави литературно-художествени, музикални, научни и др. творби по зададени от нея теми и да раздава за тия специални награди. Ако не се отчита, че фонд „Царица Йоанна" в новия закон вече се именува „Христо Ботев", непроменен почти остава и редът за набирането на средствата за дейностите на учреждението, както и начинът на управлението им [208].

Учредителното събрание на Камарата на народната култура се провежда на 16 септември 1945 г. в духа на вече клишираната приповдигнатост на призива за единение на творците от всички творчески поколения и всички области на културата в името на доброто бъдеще на нова България. Ключовата идея в основния доклад, изнесен от Александър Обретенов, е идеята за камара – институт с водещо място в процесите на демократизацията на българската култура: демократизация на творчеството, демократизация на организационния строеж и демократизация на живота на творческите обединения на „интелиген-

[207] Пак там.

[208] Наредба-закон за Камарата на народната култура. – Държавен вестник, № 154, 6 юли 1945 г.

цията“[209]. Докладчикът вече се е проявил с най-усърдна дейност в тази посока и събранието единодушно избира неговата кандидатура за председател на новото учреждение[210]. Завършил архитектура във Виена, с дълъг членски стаж и активна партийно-организационна работа отпреди Девети, в отечественофронтовските условия Александър Обретенов вече е бил заместник-главен редактор на вестник „Работническо дело“ и заместник-завеждащ на Културния сектор при Агитпропа на ЦК на БРП (к). Одобрението на кандидатурата му за председател на още непрероденатa Камара на народната култура по всяка вероятност започва да надделява в ЦК от март 1945 година. През април и май с.г. той пребивава в Москва, където на няколко пъти има срещи с Г. Димитров, води разговори с представители на съветски учреждения, проучвайки възможностите за споразумения по внос на съветска литература и културен обмен между двете страни, запознава се с основните принципи на организационното изграждане на съветските творчески обединения[211]. След завръщането си в България Обретенов изготвя принципен документ по причастността на обществената инициатива в държавната културна политика, внесен за обсъждане в ЦК на БРП (к) през юли 1945 година. В него за главна цел на камарата – институционалното средоточие на „обществената инициатива“, се определя внимателното насочване на идейните процеси в творческите съюзи и помощ в „идейната еволюция“ на различните среди сред образованите към марксизма[212].

Освен председателя Обретенов, който е председател още и на секцията за архитектура, с важни позиции в състава на обновеното учреждение след 16 септември 1945 г. се откриват още и имената на Андрей Пухлев, главен секретар; Христо Берберов, секретар на архитектурната секция; Стоян Нейков, председател на секцията за журналистика и Теню Стоянов, неин секретар; Константин Константинов, председател на секцията за литература и Младен Исаев, секретар; Любомир Пипков, председател на секцията за музика и Иван Камбуров, секретар; д–р Никола Михов, председател на секцията за наука и изобретения и Владимир Христосков, секретар; Стоян Сотиров, председател на секцията за образни изкуства и Тодор Мангов, секретар; генерал-лейтенант Христо Стойков, председател на секцията за периодичен печат и

---

[209] Чичовска, Весела. Председателят на Камарата на народната култура..., с. 60–61.

[210] Чл.-кор. Александър Обретенов за приобщаването на Елин Пелин и други творци към делото на Девети септември. – Народна култура, № 33 (1206), 17 август 1979 г.

[211] Документите и наличната литература не дават разбираем отговор в качеството на какъв и от чие име той върши всичко това.

[212] Чичовска, Весела. Председателят на Камарата на народната култура..., с. 63–64.

публицистика и Кирил Григоров секретар; Петър Димитров, председател на секцията за театрално изкуство и Гочо Гочев, секретар; и накрая, Александър Вазов, председател на секцията за филмово дело със секретар Васил Пошев[213].

След изборите за XXVI Обикновено народно събрание през ноември грижите по насочване на идейните процеси в творческите съюзи и в помощ на идейната еволюция на техните членове добиват ново дръзновение и нова, по-ясно конкретизирана определеност. Съвсем скоро след тях, в следизборното положение, разглеждано (и с право), като благоприятно променено в полза на отечественофронтовската коалиция, нарочно заседание на Агитпропа на ЦК на БРП (к) от 24 ноември 1945 г. им посвещава дълго време и най-съсредоточено внимание.

Три са основните направления, в които се развива и се проектира да бъде развивана занапред дейността на Камарата на народната култура, според нейния председател – грижи за хората на изкуството и науката, разпространение на културното творчество сред широките народни маси и идейното ръководство на творците[214]. Подети били стъпки по учредяване на общ фонд за осигуряване творческата дейност и старините на деятелите в полето на българската култура; за техния отдих проведени вече били преговори по купуването на пансион в Пампорово; пристъпило се към „обзавеждане на кооперация, която да снабдява нашите дейци с продукти и с необходими материали за тяхното творчество“[215]; през 1946 г. за членовете на творческите секции в София е организиран продоволствен магазин и освен пансиона в Пампорово камарата разполага вече и с почивен дом в Балчик[216]. Подели се действия по „хонорарния въпрос“ – разработвал се таксов правилник и се работело по организацията на служба в защита на авторските права на хората на изкуството и науката; повела се активна преписка със Софийската община за определяне на терени за постройка на ателиета за художници и скулптори, които камарата ще кредитирала, при съучастие също и на заинтересованите; образувала се и концертна дирекция, която се наела изцяло с уреждане на концерти, разпространение на билети и с всичко останало, което дотогава правело музиканти и изпълнители жертви на спекулациите на частните антрепреньори и т.н.[217] Специално за

---

[213] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 155, л. 44. Списък на длъжностните лица от Камарата за народна култура от 20 септември 1945 г., които да се канят на тържества, организирани от Националния комитет на ОФ.

[214] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 202. Протокол от заседание на Агитпропа на ЦК на БРП (к) от 24 ноември 1945 г.

[215] Пак там.

[216] Чичовска, Весела. Председателят на Камарата на народната култура..., с. 68.

[217] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 203. Протокол от заседание на Агитпропа..., 24 ноември 1945 г.

обединените в научната секция се обмисляло изготвянето на план, който да насочи работата им към области, които могат да са в помощ на стопанството, „към ония области, които ще спомогнат за политическото осъзнаване на народа". За пропагандиране на българското изкуство в чужбина пък, ръководството на камарата проектирала скоро да бъде създаден специален институт и т.н.[218]

Във връзка с второто направление в нейната дейност, по мнението на председателя, законът оставил без изрично указание по кой път и как точно да бъде доставяна култура сред народните маси; ръководството обаче вече стигнало разбиране по това неясно положение – „... ние решихме да се образуват навсякъде клубове за изкуство и наука... Тия клубове ще имат за задача да обединяват на местна почва творците във всички области на изкуството, науката и културата... В тях могат да участват писатели, художници и др. *нечленове* на съответните съюзи, за които те са дали съгласие. Чрез тия клубове ние ще обединим разпръснатите сили, като ги сложим под крилото на камарата, като ги подпомагаме материално, създаваме плановост в тяхната работа. По този начин всички културни дейци в даден център ще работят в едно направление"[219]. Създадени вече имало в Пловдив, Сливен, Стара Загора, Бургас и Ямбол. Клубовете наистина са много важна част от историята на структурното изграждане на камарата и за тях ще стане дума отново не след дълго.

Към този дял от нейната работа се чертаят още и създаването на народни университети, където видни учени ще изнасят лекции с новости из науката и техниката; ще се организират и литературни четения – там поети и писатели ще изказват с всяка своя дума чувствата на трудещия се народ; ще бъде устроена и галерия при нея от последни произведения на членовете художници; с тях ще се организират подвижни художествени изложби из страната, а после, най-ценното ще поеме към Народния музей и галериите из провинцията, за да остане там навеки[220]. Ще се образувала и подвижна театрална катедра, съставена от режисьор, художник-сценограф, техник и гримьор, която ще изнася лекции в помощ на самодейните театри. Към този замисъл принадлежи и издаването на „многонумерна" театрална библиотека, като в последна сметка: „... по този начин ще можем да насочваме и ръководим идейно тези самодейни театри"; за професионалите и за образованата театрална публика било замислено друго нарочно театрално списание[221]. Близка

---

[218] Пак там.

[219] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 204. Протокол от заседание на Агитпропа..., 24 ноември 1945 г. (Курсивът мой, И. Е.)

[220] Пак там, л. 205.

[221] Пак там.

до този замисъл, но с организиране на нотно печатане, е и помощта на камарата, предвидена за стотиците самодейни хорове из страната.

По отношение на идейното ръководство на творците председателят е най-пестелив – замислен бил вестник – ръководен теоретически орган, който да направлява работата на секциите: „Той ще е орган на камарата и ще дава преценка и направление във всички области на изкуството и културата."[222] Във връзка с този замисъл от февруари 1946 г. тя поема издаването на съществуващото сп. „Изкуство", което в нов формат, с отдели за литература, изобразителни изкуства и музика, с 12 книжки годишно, с цветни и черно-бели илюстрации и намалени цени на абонамента става месечен неин орган[223].

Колкото и читателят на тази документация да е подготвен за всичко, заключението на Ал. Обретенов все пак идва малко неочаквано. Председателят намира, че дейността на камарата, тази, която „обединява дейността на всички творци", е спъвана от липсата на структури, които да и позволяват „да направлява целия наш живот" (в смисъл, целия наш културен живот), а Петканов (т.е. Дирекцията на народната култура при Министерството на информацията и изкуствата) е този, който имал в своето ведомство културните институти (читалища, театри, музеи, издания и пр.). Внушението на председателя е, че между министерството и подведомствените му институти протичали вяли бюрократични сношения без видим ефект, а изводът – „... няма граници между Камарата и Дирекцията на културата при Министерството на информацията... При съществуването на Камарата тя не оправдава своето съществуване. Най-правилно би било Камарата на културата да мине направо към Министерския съвет"[224]. Очевидно Обретенов настоява за закриване на едно средищно вътрешно поделение на министерството, разкъсване на онази формална свързаност с него, изразена в закона с вече цитираните думи, че „... камарата е автономна, публично-правна, юридическа личност към Министерството на пропагандата..." и признанието ѝ за единствен проводник на правителствената културна политика.

Обаче участниците в заседанието не се поддават никак на прекрасната картина, нарисувана по-горе, картина, повече или по-малко проектирана в бъдещето. Техните коментари и бележки се отличават с изключителна трезвост и пълна съсредоточеност в непосредствената действителност. Централен от множеството въпроси за обсъждане-

---

[222] Пак там, л. 206.

[223] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 4. Писмо от КНК до Клубовете в провинцията за масово записване на абонати за сп. „Изкуство". 22. 02. 1946 г.

[224] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 206. Протокол от заседание на Агитпропа..., 24 ноември 1945 г.

то, които следизборното настояще на Камарата поставя, става въпросът за автономията ѝ и притесненията, които този необясним сам по себе си неин статут причинява на министерството. Изказванията на мнозина внасят обилна светлина към инак не съвсем ясния генезис на камарата: завеждащият отдел „Пропаганда и агитация" Вълко Червенков споделя, че отначало ЦК е имал неправилно отношение, „... ръководехме се от това, Казасов да не ни се бърка"[226], а Рубен Леви открито добавя, че „... отначало тоя институт се замисли за противопоставяне на министерството и специално на министра..."[226]; все в същия дух на другарска откровеност са и изказванията на Любен Герасимов и Кирил Драмалиев, за когото плановете на Обретенов са пък и съвсем нереалистични. За всички е очевидно, че камарата дублира изцяло дейността на дирекцията на Петканов в министерството, всички знаят, че автономията ѝ е временно положение, преднамерена политическа тактика, всички са убедени в принципното положение, че „тя трябва да бъде подчинена на държавата, да влиза в самото министерство" (Червенков); „... в държавния апарат трябва да има централизация и икономия и да се избегва всякакво дублиране" (Герасимов). Но и всички са непоклатими, че съществуващото положение *още* трябва да бъде запазено – министерството да работи в системата на държавните културни институции, те са установени, законово регламентирани, трудно подвижни структури, изненади там са почти невъзможни, а камарата е нужна в полето на по-мъчното, на непокритото от тях, в податливото за моделиране флуидно и пусто поле на бъдещето – „за превъзпитанието на всички дейци на културата в новия отечественофронтовски дух и за поставянето им на конкретни задачи, изхождайки от общите задачи на страната днес" (Леви). „Писатели, художници, артисти, нямат линия на работа, а това е именно ролята на Камарата... да има за задача да организира висшите прояви в областта на изкуството и културата, даване линия за създаване на тяхното творчество" (Герасимов)[227]. Червенков е убеден, че в близко бъдеще реорганизираното преди два месеца министерство трябва бъде отново променено, тогава името му „Министерство на информацията и изкуствата", да стане „Министерство на културата" и така то ще въплъти единството на народната култура – творците, техните организации и всички културни институти под непосредственото ръководство от държавата; за момента обаче линията на съвместната, до голяма степен успоредна, работа на двете структури да бъде запазена[228]. Така и става – развитието на камарата през следващите две години ще върви точно по тази линия.

---

[225] Пак там, л. 208. Протокол от заседание на Агитпропа..., 24 ноември 1945 г.

[226] Пак там, л. 210.

[227] Пак там, л. 210–211.

[228] Пак там, л. 211.

На това място, преди да се стигне до края на повестта за положението на толкова интересното учреждение в системата на културните институции на отечественофронтовска България, изниква крайно наложителната необходимост да се направи едно кратко отклонение към историята на споменатите по-напред Клубове за изкуство и наука, защото често разгръщането на такива малки странични линии в спектакъла явява пред зрителя неща, иначе невидими или замъглени в същността на основния драматически сюжет.

Наименованията им в близки по дати документи рядко се схождат; в хода на времето се и променят. При подемането на инициативата за тяхното учредяване в края на 1945 г. намираме „Културни клубове в провинцията“[229] и „Културен клуб за изкуство и наука“[230]; конституирането им в последните месеци на същата година е изключително действено; тогава се организира също и централно, координиращо ги вътрешноструктурно ядро – специалният учреждански отдел „Клубове на камарата в провинцията“[231]. В средата на януари 1946 г. в писмо, търсещо съдействие от министъра на вътрешните работи за бюджетната им подкрепа чрез общините, ръководството на камарата споделя плана си клубове да бъдат организирани в 20 града, „като средища на 20 културни района, а именно в: Пловдив, Стара Загора Ямбол, Сливен, Бургас, Плевен, Русе, Силистра, Добрич, Варна, Шумен, Търново, Габрово, Свищов, Лом, Видин, Враца, Кюстендил, Горна Джумая и Хасково“. Дотогава имало организирани в 15 селища[232]. Министърът се уведомява и подробно за целите на клубовете, като заслужава да бъдат отбелязани няколко от изразените в писмото: „Да обсъждат магистралните въпроси в културната политика на страната и да съдействуват нейното цялостно реализиране; да провеждат всички инициативи на Камарата, които целят демократизирането и популяризирането на изкуствата и науката, като при това съдействуват за обхващането и на най-отдалечените и малки места на страната; да развият чрез конференси, дискусии, творчески обсъждания, реферати и пр. естетическия усет в народните маси и да ги ориентират правилно към търсене на художественото и полезно творчество; да подпомагат качественото повдигане на творчеството на отделните творци“[233].

---

[229] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 11 и сл. Доклад за работата по организиране на културни клубове в провинцията от Дако Георгиев Даковски във времето от 19 ноември 1945 г. до 26 декември 1945 г., съобразно заповед № 233 от 19 ноември 1945 г. на председателя на КНК.

[230] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 178. Писмо от КНК до дружество „Изкуство и печат“, гр. Хасково, 15 декември 1945 г. и др.

[231] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 5.

[232] Пак там, л. 20.

[233] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 20.

През 1946 г. освен гореизброените названия, често се среща и само „Културни клубове“[234] а през 1947-ма и „Клуб на народната култура“[235], но именуването им вече по-определено подчертава тяхната свързаност с водещия център – „Клубове на Камарата на народната култура в провинцията“[236]. Това едва ли е без връзка с неудържимия напредък към постигане на нейните цели и е много голяма вероятността в началото на същата 1947 г. да е създаден специалният „Правилник за клоновете на Камарата на народна култура“, който по-определено установява, че „... съществуващите досега Културни клубове за изкуство и наука..., автоматически се превръщат в клонове на Камарата на народната култура“. В него основните задачи на тези реорганизирани местни поделения са изразени вече с една по-директна недвусмисленост: всеки клон „... да се грижи: за идеологическото издигане и укрепване (на своите членове, б. м., И. Е.); да ръководи и организира творческата им работа; чрез системни критически обсъждания, беседи и реферати да съдейства за оформяване на правилен научно-обществен мироглед; да свиква общи конференции и събрания, посветени на разни творчески въпроси; да организира и провежда теоретични курсове за правилно и всестранно запознаване на всички въпроси, свързани с изкуството и науката“[237]. В началото на 1948 г., след закриването на Камарата на народната култура, тези нейни звена ни за минута не се загубват. Вече под ведомството на новосъздадения Комитет за наука, изкуство и култура (КНИК) те понасят поредната си трансформация и се украсяват с най-популярното си и удържало до края на епохата на социализма свое име „Клубове на културните дейци“[238].

Независимо от всичките си именни форми, те са израз все на онази, спомената вече изначална загриженост за липсващата връзка на „културната общественост“ с политическото, с новата власт. След мобилизационния сбор на културните елити в творческите съюзи, под вър-

---

[234] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 18. Окръжно на КНК до Културните клубове, февруари 1946.

[235] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 106, л. 152. Доклад за дейността на Клуба на народната култура – Русе през 1947 и за първото 3 месечие на 1948 г.

[236] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 8. Писмо от КНК до Клуба на Камарата на народната култура, гр. Плевен, 3 ноември 1947 г.

[237] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 21 и сл. Правилник за клоновете на Камарата за народна култура. Изработен от комисия в състав арх. К. Николов, Н. Фурнаджиев, Ив. Камбуров, Асп. Темелков, Н. Кондарев, Т. Мангов, Д. Даковски и Л. Тенев.

[238] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 2, л. 120–125. Устав на Клуба на културните дейци при КНИК, февруари 1948 г. В началото на 50-те години клубовете са разформировани като „изиграли историческата си роля“. В средата на 60-те, с позоваванията на организационния им опит и приноса им за „народната култура“, са възобновени, но смисълът и дейността им вече са други.

ховното командване на секциите и изобщо на Камарата на народната култура, клубовете са продължение на линията на всеобщата мобилизация; пределният обхват на всички сегменти от дълбокия „културен тил" в ширина и дълбочина. Споменатото от Ал. Обретенов искане за поръчителство от творческите съюзи за членство в тях не се открива като установена практика. Съставът им във почти всички градове има много сроден социален профил – учители, студенти, журналисти, сътрудници и кореспонденти на местни и столични вестници, писатели, издатели, музиканти, художници, артисти, изпълнители – много от тях са самодейци към местни читалищни трупи, хора с основни занимания извън творческите професии, но с творчески нагласи, вече утвърдени с околийска известност, не без претенции; читалищни активисти, радетели на културно-просветни, спортни, туристически и пр. местни начинания, с една дума – всякакви из културната нива и просветници на различна възраст, с различна квалификация, образователни степени и обществено положение, извикващи спомен за вопъла на Боян Пенев за „тихата трагедия" на българската провинциална интелигенция[239]. Ве-

---

[239] В подкрепа на казаното привеждам биографични данни на членовете на Клуба за изкуство и наука в гр. Ямбол от края на 1945 г., така както ги намираме в справка, изготвена от местното ръководство по искане на Камарата:
„Капелмайсторът Калчев (38 г.) е такъв на военната музика към 19 пехотен Ямболски полк. Диригент на оркестър. Изнасял концерти от сериозни автори пред гражданството. Предава уроци. Композира военни маршове и мелодии; Йордан Кринчев от Ямбол, брат на убития писател Страшимир Кринчев. Учителствал в София и Ямбол. Ръководил и е ръководител на литературни кръжоци в гимназията. Опитен и вещ литератор. Сказчик. Неиздал книга досега. Прекалено скромен.
Писателите са най-младата група: Митко Янков от Ямбол, на 31 г. Следвал право. Има издадена книга от издателство „Светлоструй" през 1940 г. – „Вечерни пожари". Публикувани стихове в сборниците – „Провинция" (Хасково), „Поглед" (Айтос) и „С развети знамена" (Бургас). В гимназията сътрудничил на стенвестник и издал и редактирал в. „Багри". Писал е във вестниците „Вечерна бургаска поща", „Светлоструй", „Литературен кръг", „Фар", „Тракиец". След 9 септември е основател на литературния колектив „Васил Карагьозов". Активен организатор на сказки и четения в областта. Сътрудничи на Радио София и Ст. Загора; Георги Кулов–Трубадур, на 25 г. Пише фейлетони. Публикувал във в. „Утро" и „Тракиец". Надежден; Катя Марчева от Ямбол на 23 г. Превежда от руски и пише сочни разкази с теми от партизанското движение. От разказите ѝ лъха топло чувство. Организаторка на агитки и др. Няма още печатани творби из вестници и др.
Журналисти: Л. Брънеков. Адвокат. Бивш редактор на в. „Тракиец". Център на много инициативи. Голям турист; И. Марангозов. Редактор-стопанин на в. „Тракиец". Издал е няколко книги на писатели от града. Любознателен и темпераментен. Жертвал е много средства за културното издигане на града. Отзивчив на всяка проява. Скромен и работлив; Иван Коруджиев. Има хап-

роятно линията на тотална мобилизация е и причината за появата по това време и за вниманието на ръководството на камарата към съюзи с твърде необичаен изглед, какъвто е утвърденият с решение от 9 март 1947 г., но съществуващ от по-рано, „Съюз на художниците самоуци"[240].

Клубовете са конкретен израз на преследваното всеобщо организационно покритие на образованите, те са широката основа на градената строго йерархически постройка за управление и контрол над тях, чиито връх, видимо поне, все още до края на 1947 г., увенчава само камарата. Но това далеч не е всичко, далеч не е единственият ефект от създаването и поддържането им. С тяхното развитие се снемат в организационния им порядък началата и замисълът, върху които е положен строежът на самата камара. Клубовете придават завършеност и възпроизвеждат принципната идеологическа мотивировка за наличието на организационни структури, както и оправдание на техните действия в конкретния смисъл на всяка индивидуална културна изява. Те легитимират по места политическото в културата чрез своята причастност към *парainституционалния, мнимия изглед на камарата като културно учреждение* и в същото време *поръчителстват от нейно име* за *достойнствата* на всяка отделна културна изява. С други думи – с тях, както и с камарата изобщо, се легитимира правото да бъде провеждана *определена, алтернативна* на министерството, културна политика[241]. Като пример за казаното нека се приведе част от задължително изискуемите от клубовете отчети пред камарата за всяка културна проява по техния край. Председателят на Ямболския клуб за изкуство и наука Митко Янков пише на 19 февруари 1946 г.: „Донасяме ви г–н Председателю, че концертите, които досега се изнасяха из провинцията от

лив и саркастичен език. Бичува пороците; Слав Богданов, журналист с опит, на 40 г.

За артистите – всички са самодейци към читалището. Особено талантливо е участието им в пиесите „Москва се строи", „Житата цъфтят" и „Бедността не е порок".

Научни работници: Д–р Анастас Саламбашев. Завършил е Университета. Писал е критики и научни статии в столични и провинциални вестници. Сътрудничил е на в. „Зора", „Тракиец" и някои студентски органи. Издал е немска граматика. Работи в областта на езикознанието. Неимоверно волев и трудолюбив. Изнесъл доста сказки.

Архитект Кирил х. Иванов е бил асистент във Висшето техническо училище. Има разработени планове на обществени и др. учреждения. Талантлив. Урбанист. Има голямо бъдеще.

Ганчо М. Ганчев и Михаил Рибаров – работят в областта на филма..." и пр. (ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 235–236.)

[240] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 106, л. 54 и сл.

[241] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 21 и сл. Правилник за клоновете на Камарата за народна култура.

именити музиканти като проф. Тамара Янкова, квартета Магнев, Аврамов, Сертев и Кугийски и др. се посещават зле с изключение на няколко. Една от причините според нашата констатация и наблюдения е тази, че се свирят сериозни автори, които мъчно може да разбира средният слушател и то инструмент като пианото. Нека не бъдем зле разбрани. В провинцията има сериозни слушатели и ценители на клавирното изкуство, но те са няколко и се броят на пръсти. За да се посещават тия концерти, необходимо е на народа да се дадат по-леки неща, в смисъл по-близки до неговия живот, неща, които имат връзка с борбите и постиженията, изразени в неговата история и бит. Разбира се, музиката на Бетовен или Моцарт стои много по-високо от тая на Владигеров или Стайнов и ние трябва да се учим от тях, но те са обаче по-малко разбираеми от народа, отколкото последните. Изпратете ни певци на народни песни, оркестри и хорове, руски ансамбли и танци, а не да се задържат в столицата и някои само областни градове. Ако се изпратят такива артисти, не само Камарата ще изпълни своя дълг към народа, а ще реализира и приходи, а от там ще има приходи и за културните клубове за изкуство и наука по места, защото ще бъдат масово посетени..." и пр.[242] Добре подбраните в ръководствата на местните клубове културтрегери (никак не без драматични местнически колизии) схващат на минутата силата на централизираната институционална политика и ползите от нея общо, в частност за техния клуб, а и за тях самите; същият отчет настоява камарата да задължи местните партии и ведомства да съдействат изцяло за всеки почин на ръководството, все в името на високите цели, които са го извикали на служба за доброто на българската култура.

Клубовете имат и важна функция по трансформацията на общия профил на публиката; би могло да се каже с всички уговорки, че участват живо в процесите на трансформация от установена, сравнително отчетливо социално определена, немногобройна, с що-годе утвърдени навици, свободно избираща, ценителска, а макар и рядко, някъде и експертна публика в мобилизационно свиквани из всички обществени кръгове, пропагандно обработвани неволни или съзнателни участници в политически акции под прикритие на култура. С други думи – работата им разтваря социалните граници на официализираната висока култура и излича определеността на социалните параметри на свързаните с културата; по презумпция вече прилаганата от тях идеологизирана норма, стандарт за културно събитие, предполага политическо причастие, политическо определение на всички въвлечени участници. Освен цитираното писмо от Ямбол, доказателство за това твърдение биха могли да

[242] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 190. Писмо от Културния клуб за изкуство и наука в гр. Ямбол до председателя на КНК. 19 февруари 1946 г.

бъдат и множество други, като писмото, от същото време, на председателя на Културния клуб в Русе Момчо Крумов до Ал. Обретенов, в което се обяснява, че „за да избегнем появилите се недоразумения в публиката, които твърде често се случват при появяването на едно ново и прогресивно творчество, било под давление на зле заинтересувани лица в града, било от непосредствено общуване с това изкуство, пък и да съдействуваме за естетическата просвета на нашето гражданство въобще, организираме един художествен конферанс, като за целта молим да ни изпратите едно подготвено лице..." и пр.[243]

После, от самото начало на 1946 г., към клубовете потичат окръжни за координация на действията им с други структури на „обществената самоинициатива" – т.нар. „културно-просветни" отдели към комитетите на Отечествения фронт на всички нива; за изграждане на културно-просветни комитети при читалищата и за направляване на работата им; за съвместни действия също с културно-просветните поделения на Общия работнически професионален съюз и Общия земеделски професионален съюз; освен това – да се изработва за всяко място единен план за задружна работа на всички тях, който да координира и по време, и по място иначе партикулираните акции, разпръскващи силите на участниците; и още, замисълът и осъществяването на всяка изява да е със съпричастие и присъствие на всеки клубен член[244]. Оправдано е за историята на Клубовете на културните дейци в контекста на историята на камарата да се мисли като за важна част от процеса на официализиране на културните прояви, процес, в който се иззема и усвоява политически контролираната публична сфера като единствено място за интерпретация на събития от актуалния културен и научен „живот", процес на последователно ограничение на всяка възможност за каквато и да било културна изява извън пределите на официално регламентираните. Просто с наличието си камарата предполага регламентация на общо взето свободния дотук режим на публичните зрелища; регламентация, двойно основана – веднъж възпитателно с грижа за високите естетически достойнства на съдържанието и втори път с претенциите към качеството на изпълнението като страна от защитата на гилдийните права на „приобщените" към нея интелектуалци. И от тяхна страна срещу това няма съпротива, защото, като се препоръча за гарант на трудовите отношения между творците и държавата, камарата завинаги отхвърля конкуренцията в техните среди, обещава

---

[243] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 122. Писмо от Културния клуб за изкуство и наука в гр. Русе до председателя на КНК, 14 януари 1946 г. В качеството на „подготвено лице" Момчо Крумов изисква да му се проводи проф. Кирил Цонев или Никола Мавродинов.

[244] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 18. Окръжно до културните клубове от 1 февруари 1946 г.

обезпеченост отвсякъде за усилията им, подсигуряване на безотказен широк държавен пазар за създадените произведения, защита на авторските им права и т.н. Първото условие, разбира се, е приемане на напътствия и политически контрол над изявите им; така камарата добива патента и си разработва техниките за цялостно производство на определен вид културни събития и *допускане* на такива само с определени политически стандартизирани качества – след нейното закриване със създаването на Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК) през 1948 г. тръгва активна преписка с областните управления на милицията, които се уведомяват, че от 1 януари с.г. камарата не съществува и „... следователно, всички издадени от нея разрешения за изнасяне на концерти и др. от тая дата вече са невалидни. Органите на Народната милиция би трябвало да изземват тези разрешения и да не позволяват на групите повече да обикалят из страната..." и пр.[245] Контролът на производството и допускането на политически стандартизирани културни събития има най-различни измерения, това се прави далеч не само чрез силовото взаимодействие с „органите": в писмо от 24 ноември 1947 г. главният секретар на камарата известява *ръководството на клуба* в Русе, че тя откликва на молбата на общоградското дружество „Оперна дружба", и му отпуска 410 000 лв. „...*чрез Клуба на Камарата в Русе*, за закупуване на следните инструменти: 2 фагота, 1 тимпан, 1 обой, 1 флейта, 2 контрабаса, 2 виоли, 2 виолончела и 1 бастуба. Инстументите ще бъдат вписани *в инвентарната книга на Клуба* и *ще бъдат негова собственост*"[246]. Разбира се, с не по-малки правомощия разполага и министерството, чиято работа също е неразделна част от историята на този процес[247].

Клубовете не само са регионално организационно покритие на образованите от едни специфични равнища в социалната структура на тази обществена група. Те са и способ за общото им съсредоточаване и в чисто пространствен смисъл; процедура по установяване на регла-

---

[245] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 107, л. 26. До Областното управление на НМ, София, 1 юли 1948 г.

[246] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 115. (Курсивът мой, И. Е.).

[247] Пак там, л. 105. От удостоверение с дата 16 юни 1947 г. научаваме, че „Министерството – Дирекция на изкуствата, разрешава на Атанас Нинов Ташов, от гр. Ботевград, да изнася в пределите на страната следните сказки из областта на изкуствата и литературата: 1. Философията на творбите на Бетовен. 2. Философията на изобразителното изкуство. 3. Сказания от елинската митология и 4. Ботев – личност и творчество. Настоящето се издава..., за да му послужи пред административните и милиционерски власти и има силата на документ, след като се завери от Дирекция на народната милиция – отдел „Дружества". Важи до края на 1947 г. и може да бъде отнето от Министерството, когато то намери за добре..." и пр. Удостоверението е издадено въз основа на писменна препоръка на лицето от народния представител от БРП (к) В. Власковски. (Пак там, л. 103.)

менти за достъпа и събирането им на определни, третирани като привилегировани и престижни по нов начин *официални* места; запазената подробна преписка по устрояването на Клуб на културата в София онагледява отблизо това твърдение. За целта, със заповед на Министерството на вътрешните работи от 3 септември 1946 г. бива „принудително наето"(!?) място на бул. „Цар Освободител" № 10[248]. Грижите за наредбите му предшестват този основополагащ акт – вече са разменени писма със санитарния отдел на Министерството на войната за доставка на препарат „Циклон Б" за обезпаразитяване на наличната клубна покъщнина[249]; преписка с Комисарството по снабдяването с требвания за чамови дъски, лак, мушкал, стъкла и др., по привеждането на помещението в обитаемо състояние[250]. Много интересна е друга една, с Дирекцията на външната търговия, в която се взисква да бъдат доставени от Чехия някои доволно необичайни за тия купонни времена пособия като електрическа машина за сладолед, електрическо казанче за разбиване на яйца и електрическа фурна за печене на пасти[251]. Самото пространство изглежда просторно, ако съдим по заявените стотици чинии за ордьоври, супа, основни блюда и десерти, плата за сервиране, купички за сладолед и фруктиери, чаши за вода, чай, кафе, вино, ракия, коняк и др. напитки; прибори за хранене; покривки за маса единични, двойни и „големи банкетни" и пр., и пр.[252]; това са все писма с тънки познания по дребнавости, израз на дълбоката загриженост за устрояване на официално „интимно" пространство на общуване за подопечните от високите нива на Камарата на народната култура. Разбира се, и провинцията не се дава, но правеното по места за доброто разположение на духа на културните дейци не може изобщо да се мери с мащабите на столицата; поне не и по онова време.

През 1948 г. със закриването на камарата настъпват промени и в статута на клуба в София – от атмосферата му на кафе-аперитив, по-близък до светските навици на интелектуалците от буржоазна България, в „стол-ресторант на началата на самоиздръжката", с доставка на „хранителни продукти по нарядни цени"[253], „за членовете на културни-

[248] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 160. Писмо от КНК, 17 септември 1946 г., до Столичния комисар на снабдяването във връзка с устрояването на клуба.

[249] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 155.

[250] Пак там, л. 156, 157.

[251] Пак там, л. 161. Писмо до Дирекцията на външната търговия във връзка с устрояването на Клуб на културата в София, 3 август 1946 г.

[252] Пак там, л. 158–160. Писма до Кооперативна централа „Напред" и Столичното комисарство по снабдяването, 17 и 21 септември 1946 г., във връзка с устрояването на Клуба на културата в София.

[253] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 107, л. 110–111. Писмо от Управителния комитет на Клуба на културните дейци в София до председателя на КНИК във връзка с преустройството на клуба, 23 март 1948 г.

ните съюзи и организации", за служителите от новоучредения КНИК и техните гости от близо и далеч[254].

Всъщност кое прави ефективна системата на организиране на „културната общественост" в клубовете по места? Мисля, че не нещо по-различно от това, което прибира почти без изключение големите имена на българската култура в преродените съюзи – процесът на установяване на политическото в основополагащ принцип на новото свързване на индивидите в публичността и страшната му сила да постига не само от идеологическа, но и от чисто персонална гледна точка, решение на неравноправни социални отношения, та даже и на творчески проблеми – с това е свързан страхът от отхвърляне или маргинализиране. В документ на партийния актив при Съюза на българските писатели от ноември 1944 г. се отбелязва, че писателите комунисти трябва дълбоко да осъзнаят как „... днес ние разполагаме в значителна степен с най-мощното от всички средства за постигането на поставените задачи: държавната власт"[255] и че „... писателите не са вече в положението на опозиция към властта и към културно-професионалните организации, а че са представители на новата, отечественофронтовска власт – преки и отговорни осъществители на нейната културна политика"[256]. И още нещо важно, за податливостта на хората към привлекателността на творческите съюзи никак не е без значение положението, че от самото им преосноваване се разгръща като ключов, възпроизведен после гръмко и примамливо не само в пропагандата, но *и в конкретните действия* на камарата, мотивът за *третирането на творческата дейност като платена и гарантирана от държавата професионална работа*, нагласа, легнала на сърцето на българските образовани елити от първия миг на раждането на нашето трето царство, и каквато тази дейност за времето на неговото царстване никога не успява да стане. Живо ехо на българския смутен културен живот, нагласа стара, приемаща икономическия либерализъм в творческите професии като синоним на несигурност, през 20-те и 30-те години в много души вкоренена дълбоко и безкористно като корпоративистично влечение, затова и по взаимно съгласие сега превърната по детински лесно в инструмент на политическо подработване. И в извънстоличния контекст от ранната фаза на конституирането на клубовете избуяват много надежди за места в държавната администрация, породени от по начало фиктивното в закона определение

---

[254] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 107, л. 188. Писмо от КНИК до Министерството на търговията и продоволствието във връзка с откриването на „Клуб-ресторант за членовете на културните съюзи и организации", 21 юни 1948 г.

[255] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 6. Информация за свиканото от Агитпропа при ЦК на БРП (к) разширено съвещание с участие на ръководството на актива на писателите, ноември 1944 г.

[256] Пак там, л. 21.

на камарата като институт „към Министерството на пропагандата"; през есента на 1945 г. от разни клубове до София се адресират писма с подател „Камара на народната култура" по името на съответния град[257], та отделът „Културни клубове в провинцията" трябва да пояснява деликатните отсенки в правния статут и строеж на камарата, на самите клубове, и често да отговаря на многобройни запитвания от същото време с типовата формула, „... че засега Културните клубове за изкуство и наука остават само идейни членове на Камарата за народната култура, понеже в бюджета на Камарата няма предвидени кредити за щатна длъжност на секретаря на Клуба..." и пр.[258] На другата година тази наложителност не ще бъде пропусната. Както се спомена и по-напред, добре подбраните в местните ръководства културтрегери на минутата схващат положението, че клубовете, колкото и да не е, все пак са структура за транслиране и разпределение на власт, което през 1945 г. не изглежда да е безперспективна позиция. Има тук-таме съперничество по ръководните места вътре в клубовете, и навън – за признание мястото им на средища по упражнение на тази власт в привличане на ентусиастки организираните към читалища, към ОРПС, ОЗПС, РМС и пр. „секции" на „музиканти", „художници" и „писатели", понякога оспорващи централизиращите им правомощия[259]. Подобни очаквания се илюстрират от малко нещо грубиянския език в една рано тръгнала и все по-сгъстяваща се преписка с искания от вида на тези, камарата да се разпореди във всички публични салони, кина, театри, читалища и пр. да се резервират за постоянно по 10 (средно, цифрите варират) безплатни свободни места за членовете на клубовете и пр., искания за привилегии дребни, но привилегии от позиции в правото на разполагане с власт[260].

---

[257] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 237. „Камара за народна култура. Ямболски клон", 8 ноември 1945 г. Върху така изписания адрес получателят в учреждението е положил питанка на недоумение.

[258] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 168. Писмо от ръководителя на отдел „Културни клубове" Христо Перфанов по запитване на председателя на Клуба за изкуство и наука в Стара Загора. 3 декември 1945 г.

[259] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 186. Резолюция от събрание на УС на ККИН в Ямбол от 12 април 1946 г.

[260] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 123, л. 190. Писмо от Културния клуб за изкуство и наука в гр. Ямбол до председателя на КНК, 19 февруари 1946 г. Подобни искания „от долу" с положителност не са безоснователно нахалство, защото често се намират писма с ходатайства от най-високо място за отделни членове, като писмото от 24 януари 1946 г. на главния секретар Пухлев до председателя на Областния комитет на ОФ в Плевен с настоявания да бъде изплатен хонорар за репродуциране на картината на живописеца Минчо Никофоров, „Балканът пее", и ако има възможност, да бъде откупена в оригинал, защото тя отразявала живота и борбите на партизанските отряди и същата „... в репродукция след 9. IX. 1944 г. е изиграла доста голяма мобилизираща роля". Или

В последна сметка обаче нейното упражнение от трибуната на клубните ръководства излиза напусто – с общото прояснение на политическата ситуация безразделно в полза на БРП (к) от лятото на 1947 г. нататък, необходимостта да бъде организационно удържана и дисциплинирана „културната общественост“ извън столицата отпада, поне по този начин, с което се загубва и мотивът на загриженост за провинциалните „творци“, нечленове на творческите съюзи, и за техните възторжени поклонници по места. Със създаването на отделите и службите „Просвета и култура“ при Народните съвети, които, съгласно закона за Народните съвети на депутатите на трудещите се от 1947 г., добиват изключителните пълномощия да организират и осъществяват културни мероприятия по места, т. е. вече с безусловното одържавяване и институционална централизация на тези прояви, клубовете престават да са необходими пълномощници на камарата, на нейния приемник КНИК и другите „обществени институти“, транслиращи културно-просветни политически внушения; а и недоволство няма, защото много от клубните ръководства направо се назначават в съветите като изпитан кадър по таз тънка материя. С учредяването на КНИК през 1948 г. и изградената с него структура за управление на културата, постепенното ограничаване на субсидиите за клубовете на културните дейци в провинцията ги довежда до едно „формално съществуване“, което е и основният аргумент за разпускането им през 1952 година[261]. Както се спомена и по-напред, те ще се появят отново в друго време, в друг контекст, и разбира се, с други функции.

С властта и с възможностите на самата Камара на народната култура обаче работата стои по-различно; те нарастват с всеки месец от началото на нейното съществуване и са много вярно огледало на промените в политическите процеси и мястото на БРП (к) в тях. На 10 януари 1947 г. в „онзи“ клуб, в София, министър Димо Казасов държи реч пред камарата, озаглавена „Култура, културни задачи и културни функции“. Сам по себе си фактът е забележителен, но още по-забележителен става той, когато се разбира, че министърът „се обяснява“, че речта му иде да разкрие не друго, а концепцията за култура, задачите и функциите на подвластното му ведомство, и то пред ръководството на Ка-

---

писмото на секретаря на камарата Обретенов от 18 февруари 1947 г. до председателя на Държавната бюджетоконтролна комисия да бъдат запазени синекурни служби в разни министерства за художници, като за подбора на кандидатите съответните да се отнасят непременно до ръководството на Съюза на художниците при камарата, и мн. др. (Вж. ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 155, л. 53 и сл.)

[261] ЦДА, ф. 143, оп. 6, а.е. 236, л. 39. Управление „Културно-просветни институти и художествена самодейност“ при КНИК. Предложение за закриване на клубовете на културните дейци в провинциалните градове (септември 1952 г.).

марата на народната култура, което стои като да се е озовало на това място, паднало от някоя необозрима висота.

За Казасов камарата е структурен дял от министерството, последен, пети по ред след четирите му дирекции; и още, „съставена от професионалните колективи на писатели, художници, артисти, журналисти, композитори и пр., тя не е нищо друго, освен един ОРПС на културните работници, който слага ударението повече върху грижата за професионалното усъвършенстване, отколкото върху тая за материалното подобрение“[262]. Съществуват много други лапидарни определения в изцяло характерния за оратора слог, като това, пак за камарата, че тя „... има и задачата да стимулира творческата дейтелност на своите членове, да не позволява да отслабнат техните душевни нагони, да отпадне тяхната дееспособност, да тлее и гасне техният творчески жар“, или пък друго едно за „... духовното съдържание и идейните тенденции на отечественофронтовската ера, която иска да смени олимпийците и парнасците от техните изолирани върхове и да ги изкъпе в животворните води на народните низини...“, определения, които, ако не се четат в ироничен ключ, непременно придружен с разбиране и за известен цинизъм, биха повдигнали питане дали министърът е наясно с произтичащото. А че той е наясно е извън всяко съмнение, защото всичките му реторически обходи навеждат на измъчен протест срещу „... схващането, според което Камарата на народната култура трябва да ръководи културния живот на народа“[263]. Това му се струва архаизъм, завещан от анархистичните „консепции“ на Лабриола, Сорел, Лагардел, Емил Пуже и др. анархосиндикалисти; „народната общност“ не може да предостави цялостната културна политика на страната да се ръководи от профсъюзите на един „... извънредно ценен, но все пак ограничен по численост кръг духовни работници...“, народът именно чрез държавните институти – Народното събрание, министерствата и пр. – „ръководи стопанския, социален и културен живот, и не може да делегира своето непосредствено право да определя културната политика на независяща от нейния вот, малка среда от писатели, артисти, художници, композитори и журналисти“, които са обект, а не субект на тая политика. „Това върховно право принадлежи изключително на суверенната народна воля, която, като си е запазила правото да ръководи краварниците и конезаводите, не може да се откаже от правото си да ръководи своята собствена духовна дейтелност, чиито отражения падат и влияят на всички останали видове дейтелности.“[264] Така протестира минис-

[262] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 63. Реч на министъра на информацията и изкуствата, произнесена в клуба на КНК на 10 януари 1947 г.

[263] Пак там, л. 66–67.

[264] Пак там, л. 68.

търът и тук не става ясно дали си дава сметка, че извънредно ценният, но все пак ограничен по численост кръг духовни работници на камарата отдавна е обект на културната политика, но само и единствено като *субект на политическото*, на онова, което той разбираемо и не досяга в речта си; в противен случай съставящите тоя извънредно ценен кръг просто не биха били никакъв обект, никой не би им признал творчество и не биха били писатели, артисти, художници, композитори и журналисти. Поради тази причина, въпреки формалните законоположения и аргументите на Д. Казасов, Камарата за народна култура през 1947 г. не може са се приема за структурен дял от министерството, тя е структура от бъдещето, несъмнено по-надеждна от вече архаичното отечественофронтовско Министерство на информацията и изкуствата и това може би именно обяснява и възможността за събитието – „Реч на министър Димо Казасов пред Камарата в нейния клуб на „Цар Освободител" № 10".

Действителните размери на организационния ръст на камарата през 1947 г. доста надхвърлят мерките на дрехата, разкроена за нея в закона отпреди 2 години. Те дават още основания да бъде гледана не като дял от министерството; на практика, тя възпроизвежда в себе си големи сектори от неговото вътрешно устройство. Тя е паралелно учреждение с независим от неговия бюджет (за 1947 г. – 67 340 000 лв.) и с управленчески персонал само на централно равнище от 69 служители[265]; учреждение със сходен предмет на дейност, но упражнявана с други средства и целяща, както се видя, друго. Както министерството, така и тя има четири дирекции, разбира се, с по-специфични профили: „Издателство", „За културна дейност"; „Снабдителна" и „Стопанска"; общата им координация и управление е поверено на един главен директор.

Управлението на дирекция „Издателство" се състои от директора на издателството, началниците на отдели и Художествен съвет, съставен от член-делегат на Управителния съвет на камарата, главния директор и по двама представители от секциите на писателите, музикантите, художниците, и по един от секциите за театър и за архитектура. Вътрешно дирекцията се подразделя на отдели според предмета на издателската дейност; към съществуващите литературен, музикален и отдел „Изобразителни изкуства, театър, архитектура" през 1947 г. се замисля създаването и на още два – отдел „Авторско право", за защита интересите на българските творци в чужбина и на чужди у нас, и на отдел „Пропаганден", „за пропаганда не само на творци, издавани от камарата, но и на всички произведения на български творци"[266]. На тази дирек-

---

[265] Пак там, л. 86.

[266] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 90–92. Сведение за производителната и потребителната дейност при камарата.

ция принадлежат множество инициативи през следдеветосептемврийските години по обнародването на класически и нови произведения из българската литература (с особена загриженост за младата, политизирана литературна генерация); поддържането на серийните научно-популярна и нотна библиотека; периодичните „Известия на Камарата на народната култура"; издания на репродукции, на плакати и лозунги и др. Отделът си е направил своя, независимо организирана и поддържана от бюджета на камарата разпространителска мрежа из страната[267].

През 1947 г. се замисля съществуващата при нея Концертна дирекция да се преобразува в Дирекция за културна дейност, която да се управлява по същия механизъм – административно от директора и началниците на отдели, а що се отнася до неща и от творческо естество, от Художествен съвет, съставен от член-делегат на ръководството на камарата, главния директор и по двама представители от секциите на музикантите, артистите, писателите, художниците и един от секция „Наука и изобретения"[268]. Дирекцията вече трябва да поеме върху себе си организацията на всички публични прояви на членовете на камарата и на всички такива по нейн замисъл; това определя съдържанието на дейността на двата ѝ отдела: „Вътрешен отдел", за концерти и представления на български артисти и уреждане на сказки, литературни четения, срещи и дискусии, устрояване на подвижни и постоянни художествени, архитектектурни и др. изложби в София и провинцията; „Външният отдел" съответно организира пътуванията и проявите на български артисти в чужбина и гостуванията на чужди у нас[269].

С вършеното от Снабдителната дирекция камарата преследва да „поеме цялостното обслужване на членовете си с необходимото за живота и творчеството им". Управлението ѝ не се различава от това на предходните – директор, началници на отдели, и съответно, според спецификата на дейността тук: Стопански съвет, съставен от член-делегат на ръководството, главния директор, директора, началниците на отдели и по двама представители на секциите на архитектите, художниците, писателите и по един от тия на музикантите и артистите[270]. Дирекция-

---

[267] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115 л. 96. Дейност на Камарата за народна култура.

[268] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 90.Сведение за производителната и потребителната дейност при камарата.

[269] Пак там, л. 91.

[270] Стопанският съвет е звено също в управлението на Стопанската дирекция и очевидно важността му е несъмнена, защото като член-делегат на ръководството на камарата в него намираме самия Александър Обретенов; останалите членове са Георги Белев, Лалю Маринов–Ламар, Петър Славински (председател още и на Клуба на софийските културните дейци), Михаил Балалчев, проф. Йорданов, Ангел Михайлов, Аспарух Темелков и Александър Вазов. (Вж. ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 93.)

та има своите отдели „Хранителни продукти, облекло и гориво"; „Почивни домове, ателиета и кабинети" и споменатия вече по друг повод отдел „Клубове на Камарата в София и провинцията". Дейността ѝ никак не е малка и без значение, защото в архивния фонд се съдържат десетки документи, като например един от 7 февруари 1947 г., в който член на творческа секция се уведомява, че са му изпратени половин тон въглища на съответни цени, нарежда му се да се яви „веднага" при главния секретар Ф. Филипов, за да внесе костуемата стойност, включая превоза, и му се напомня, че „от бързото ви отчитане зависи снабдяването ви с въглища и други припаси"[271]. В друг, макар и от година по-късно, председателят на Съюза на художниците Ст. Сотиров моли „още веднъж" да бъдат направени постъпки пред органите на снабдяването и да се отпуснат на съюзните членове „... ленено платно за рисуване, плат за костюми и рокли на 500 д. художници; плат за престилки за 500 д.; по два комплекта долно бельо за 500 д.; по един чифт обуща за 500 д." и пр. Председателят заключава: „Понеже всички български художници – членове на Съюза, са в челните редици за художественото оформяване на всички акции на НС на ОФ, отдавайки доброволно своя труд и енергия, молим застъпничеството Ви пред съответните власти за отпускането на гореуказаните материали"[272]; несъмнено от рано камарата вече е подготвила „цялостното обслужване на членовете си с необходимото за живота и творчеството им".

Нейната Стопанска дирекция също има стабилно място в кръга на разнообразните ѝ дейности. И тя си е с директор и началници на отдели в управлението, а същият, споменат по-горе Стопански съвет, и тук има важна роля. Дирекцията е съставена от т.нар. „производствени отдели". Най-напред и най-отдавнашен, е отделът „Печатница"; като производствено предприятие, печатницата има управител и началник по търговската част; освен практическото осъществяване на всички, споменати вече издателски инициативи, отделът отпечатва и специалните билети на камарата за всичките ѝ мероприятия, както приема и поръчки от външни клиенти. След него по важност иде отделът за художествени предмети – поделение отначало занимаващо се предимно с внос и доставка, а после постепенно централизиращо при себе си малки манифактурни прозводства на бои, четки, рамки, платна, пе-

[271] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 18. Окръжно № 6 от 25 Февруари 1947 г. (бланка).

[272] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 107, л. 61. Бланка на Съюз на художниците в България до КНИК, 11 май 1948 г. Дали трудните условия на следвоенния недоимък не са причината за тези твърде необичайни дейности на КНК и КНИК? Но защо пък точно те трябва да се занимават с тях, неща твърде дребнави, сравнено с големите, предписани им от закона, а не от общината или друга някоя организация?

ръкu, гримове, музикални инструменти, пособия за техническо чертане и пр. Към предмета на дейност в този отдел са още и направата на играчки, художествена украса, поддържането на дърводелска работилница и такива със специфично предназначение – леярна, каменоделна и пр. Отделът също има управител на промишлената и началник по търговската част.

През 1947 г. се замисля за доста разгърнатата дейност на кооперацията при камарата да бъде създаден един общ универсален магазин или няколко отделни за продажба на предмети, изкарвани от разните видове производства при нея – книжарница, при която да има и нотен щанд, и такъв за внасяни от нея чужди книги, магазин-галерия за поръчка и продажба на картини и художествени предмети; магазин за играчки; за грамофонни плочи и музикални инструменти; за рамки, платна, бои, театрални принадлежности и доставяни от чужбина специални хартии, помагала, инструменти и пр.

Към тази дирекция се числи и отделът, който пак така, както художествения отдел, първоначално започва с доставки-внос и разпространение, а впоследствие предприема и първи стъпки по организиране на производство на грамофонни плочи.

Последен в кръга на дейностите на Стопанската дирекция, но не и по значение, стои отделът „Строежи". През 1947 г. той още не разполага със собствена база за разгръщане на самостоятелно строителство и преди всичко е ангажиран с ремонти и предприемаческа дейност по дострояване и поддържане на почивните домове и др. имоти на камарата, но на него се гледа като на структура, която скоро би поела и строеж на жилища и ателиета за своите членове[273]. Очевидно наличното и проектираното по това време издава представата за камарата като убедено домогване към една доста окръглен фаланстер за „творците".

Не само по структурната си организация, и по вида на непосредствените си активности камарата надхвърля предписаното ѝ от закона. В полето на т.нар. „теоретична подготовка и творческо усъвършенстване на дейците на културата", освен законово установените почини, се разполагат и някои други, сложили се в годините след неговото обнародване: *контрактации* (изключително важна, принципна практика, задържала се до края на епохата на социализма, специално внимание на която ще бъде отделено по-нататък); творчески *обсъждания*, беседи, общи и специализирани теоретични и практически *курсове*, творчески вечери. На преден план в разпространението на културното творчество сред широките народни среди сега се изправят грижите по художествена самодейност, за която също ще стане дума впоследствие. Камарата е развила и продължава да развива и пропаганда на българското

[273] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 91. Сведение за производителната и потребителната дейност при камарата.

изкуство и наука в чужбина с издания, както е установила и някои връзки между български и чужди творци, организации и институти, главно в политическата орбита на близост със СССР и Нова Югославия и т.н.[274]

За силата на властта и възможностите на Камарата на народната култура говори още и разработваната от 1946 г., и нататък все по-усъвършенствана система за присъждане на награди за цялостни постижения и изключителни творчески изяви. Обстоятелството, че камарата не дели с никого това вменено ѝ от законодателя изключително право, потвърждава още веднъж изказаното по-горе становище, че по замисъл ѝ е признат патент да произвежда определен вид културни събития и да изважда наяве такива само с определени политически стандартизирани качества – системата за награждаване е нещо като мострен панаир на това производство, висок качествен контрол, който изкарва на показ еталонните изделия. Общите указания от членове 27 и 29 на закона получават детайлизирана разработка в специален „Правилник за раздаване награди от Камарата за народната култура“[275]. Трите предвидени по възходящ ред награди – „Отличие“, „Изкуство“ и „Народно признание“ са за творби из областите, по които е съставена секционната структура на учреждението – награждават се такива из архитектурата, журналистиката, изобразителните изкуства, литературата, музиката, науката, публицистиката, театърът, хореографията и филмовото дело. Наградите се предвиждат в бюджета на камарата по особен кредит и разпределението им става от нейния Управителен съвет. Преди края на всяка година председателят и секретарят на всяка секция, заедно с Управителния съвет на съответния творчески съюз, поотделно от всяка секция избират между членовете ѝ петчленна комисия и трима подгласници. Съставът на това жури се внася в Управителния съвет на камарата и след одобрението му той вече може да пристъпи към определяне лицата за награда, като с доклад ги представя пак на Управителния съвет, който утвърждава окончателния списък на удостоените.

За литература наградите „Отличие“ са шест годишно и се дават за „най-добро“ лирическо произведение, епос, критика, есе, литературна история, пътепис, мемоари, разкази, повест, роман, драма, детска литература и др. литературни видове.

И за изобразителни изкуства наградите „Отличие“ са шест, присъждани за жанрова и историческа композиция, пейзаж, портрет, портретна скулптура, фигурална скулптура, графика, и приложни изкуства. Наградите се определят по изяви на общата годишна художествена

---

[274] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115 л. 96. Дейност на Камарата за народна култура.

[275] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 95. Правилник за раздаване награди от Камарата за народната култура на основание чл. чл. 27 и 30 от закона за КНК.

изложба, при други, нарочно определени, инициирани от камарата изложби и при други такива, преценени от нея като заслужаващи внимание.

За музикално творчество „отличията" са четири – за музикално сценично произведение; оркестрова композиция или концерт с оркестър; композиция за инструмент или камерен инструментален състав, вокална композиция с или без съпровод, голяма хорова композиция, сбирка хорови или солови песни.

За музикално и хореографско изпълнение се присъждат три награди „Отличие" – на диригент на симфоничен оркестър, на хоров диригент, за изпълнение на пиано, цигулка, чело, за пеене и за солово и ансамблово хореографно изпълнение.

Три са наградите „Отличие" и за сценична проява – за режисьорство или лично актьорско изпълнение, проявено през годината, като се указва изрично, че „... наградите за сценично и–во се присъждат въз основа на театралната игра".

По две „Отличия" се присъждат за архитектура, за журналистика и публицистика и една за филмови творби – за режисура на игрален, културен филм и кинопреглед, изработени в България и с участие на български артисти и снимачен екип.

За наука наградите „Отличие" са осем, присъждани изключително за трудове, „които третират проблеми, близки до живота или разработват въпроси с практическо приложение". Такива могат да бъдат връчвани и на чужденци, ако са посветени на българска проблематика[276].

Наградата „Отличие" е с левова равностойност от не по-малко от 50 000 лв. и не може да бъде връчена отново на вече удостоен с нея, ако не са изминали 3 години от последното му награждаване[277].

Наградите „Изкуство" са пет – по една за литература, архитектура, изобразителни изкуства, музика и театър, а наградата „Наука" е само една. Всички те се дават предвид цялостната творческа дейност на наградения, както и при особени постижения, бележещи етап в развитието на българските изкуство и наука. Левовата равностойност на тези награди е не по-малко от 100 000 лева.

Правилникът указва изрично, че наградите „Отличие" и „Изкуство" се връчват на „особено устроени публични събрания с участието на наградените".

Най-високата награда – „Народно признание" се дава на „признати културни работници, които с творбите си и дейността си дават на съвременниците си завършено историческо дело, с безспорно значение и въздействие върху напредъка и развитието на народната, духовна и ма-

---

[276] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 96–97. Правилник за раздаване награди от Камарата за народната култура...

[277] Пак там, л. 97.

териална култура". „Признанието" се връчва при юбилей, годишнина на твореца или особено честване, уредено от камарата. Както и наградите от предишния клас, така и „Народното признание" се връчва само веднъж и паричният му еквивалент не може да е по-малък от 200 000 лева[278].

Камарата присъжда и награди за най-хубаво издадена книга, на редакции, „за най-добър по форма и съдържание вестник или периодично издание" на читалищни дейци и др. Освен това тя може да прави конкурси по зададени от нея теми със съответни извънредни награди[279].

Предложенията за награди и аргументацията им за 1947 г. са свидетелство за вече преобладаващите през тази година типизирани културни събития с определени политически стандартизирани качества: за драматическо произведение – на Орлин Василев за драмата му „Тревога" – 200 000 лв.; за музикално произведение – на Любомир Пипков за операта му „Момчил" – 200 000 лв.; за поетично произведение – на Веселин Георгиев (Андреев) – за стихосбирката „Партизански песни" – 150 000 лв.; за майсторство в хореографното изкуство – на балерината Лили Верон за изпълнение на ролята на „Жизел" в едноименната балетна пиеса – 150 000 лв. [280]; за театрална постановка на Боян Дановски – за неговата „Млада гвардия" – 100 000 лв.[281], за художествена рецитация – на Иванка Димитрова „за художествено изпълнение на многобройни декламации при

---

[278] Пак там, л. 98.

[279] Пак там, л. 99. В началото на 1948 г. вече се разработва проект наградите за изкуство и литература да бъдат на името на Христо Ботев, а тия за наука – на името на Г. Димитров (вж. същата а.е., л. 102 и сл.).

[280] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 116. Предложения за правителствени награди за 1947 г.

[281] Комисията по предложенията се аргументира така: „С тази своя постановка Б. Дановски се постара да отговори на редица нови актюелни театрални проблеми... Той успя да изтръгне от актьорите съвършени емоции, чиито основи не са само в интимно-психологическия свят на човека, а в обществените и идейни чувства на хората... От друга страна Б. Дановски показа и едно ново отношение към режисьорския проблем. Той изостави метода на пасивното изобразяване, на обективистичния метод в режисурата, който безстрастно и съзерцателно представя живота, гледан отстрани, и възприе другия метод, пренесе собствените си вълнения, симпатии и антипатии на сцената, а чрез нея и в публиката. Неговият правилен обществено-идеен мироглед и метод спомогнваха да се подчертае ярко идейната страна на пиесата и образите да достигнат живи и вълнуващи до зрителите..." (Вж. ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 106. Протокол от 10 май 1948 г. на комисия, назначена от КНИК в състав: Г. Караславов, директор на Народния театър, Любомир Тенев, съветник при КНИК и Гочо Гочев, секретар на САБ – за награди за КНИК за най-добра театрална постановка, драматическа игра и рецитация през календарната 1947 г.)

тържествени честванията и др. случаи – 100 000 лв."[282]; за най-добра драматическа игра на Г. А. Стаматов – 100 000 лева[283].

Политическата стандартизация на творческите изяви е ясно изразена и в предложенията за награди на архитектурни и архитектурно-градоустройствени проекти от 1947 г. – за работнически селища и работнически жилища; за градоустройствени проекти на села с частно и кооперативно стопанство, за градоустройствен план на микрорайон в София и проекта за квартално изграждане по закона за кооперране на парцелите и т.н.[284]

„Ризата на закона", която обича да споменава министър Казасов, стои отесняла на камарата дотолкова, че със загриженост за приличния вид на това учреждение на 25 април 1947 г. Секретариатът на Централния комитет на БРП (к) свиква съвещание с Културната комисия и ръководството на камарата; неизвестно защо, министърът, който е убеден, че тя е структурен дял от неговото ведомство, тук липсва. Няколко дни по-късно направените на съвещанието „предложения-препоръки" се оформят като най-отговорно решение на Политбюро. С подписите на Г. Димитров, В. Червенков, Г. Чанков и Т. Павлов се потвърждава необходимостта да се промени дотогава съществуващият закон, който „... уреждаше положението и задачите на Камарата като *полудържавно автономно учреждение*, задачите на което до голяма степен се покриваха с тези на министерството", и особено важно, камарата „... да се реорганизира като обществено-културна организация, обединяваща съюзите на културните творци (наука и изкуство)"[285]. Недвусмислено с грижа за промяна на това „полудържавно, автономно" положение, Политбюро се разпорежда председателят на камарата да участва в заседанията на Дирекционния съвет при Казасов и да се отпочне подготовката на нов закон за Министерството на информацията и изкуствата, в който да бъде предвиден специален раздел и за камарата и да се

---

[282] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 116. Предложения за правителствени награди за 1947 г.

[283] Вж. ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 106–107. Протокол от 10 май 1948. Комисията аргументира предложението си за награда за ролята му на Игнац Глембай от пиесата „Глембаеви" на М. Кърлежа така: „В този образ Стаматов даде ярък израз на самоуверения, но загиващ в едно със своята класа аристократ" и пр. На другата година артистът, вече и „народен", ще сподели непредпазливо мнението си за социализма в България като „маймунджулук" и ще последва публичното му показно низвергване. (Вж. Архив „Гестус". Случаят Стаматов. Гестус. № 1–2, 1990, с. 43–192.)

[284] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 109.

[285] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 281, л. 1. Решение на Политбюро № 113 от 28 април 1947 г. по работата и задачите на Камарата за народна култура. (Курсивът мой, И. Е., за да се забележи, че Политбюро казва „полудържавно, автономно...", а не обратното, „държавно, полуавтономно".)

избистрят нейните не съвсем точно определени към момента, уреждани от самостоятелен закон място в обществено-културния живот на страната, правните й взаимоотношения с министерството, размера на субсидиите от държавата и пр. До приготвянето на закона тя да си изкара правилник, който да урежда ясно вътрешния ред, задачи, функции, права и задължения за членуващите в нея съюзи[286]. Не е случаен и моментът, че приблизително по същото време вече се забелязва и отмиране на първоначалния партийно-другарски маниер на служебни взаимоотношения и установяване на „точно определени правила за постигане на образцов ред в учреждението и за затягане на дисциплината всред чиновниците“[287].

Мирният договор от февруари 1947 г., екстремумът на политическите събития от лятото на същата година – забраната и разтурянето на опозиционния БЗНС през август, „процесът“ срещу неговия лидер Никола Петков, смъртната присъда и екзекуцията му през септември; постоянно натрупваното напрежение между СССР и неговите неотдавнашни военновременни съюзници и ефектите от него – стратегията на „интензификация на революционния процес в страните с народна демокрация“, – това са все обстоятелства, проясняващи чертите на заложената отдавна и неотклонно развиваща се линия на установяване на безразделната политическа власт на БРП (к) в българското общество[288]. Естествено, прояснение достига също и заложената отдавна и не-

---

[286] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 281, л. 1. Решение на Политбюро № 113 от 28 април 1947 г. по работата и задачите на Камарата за народна култура.

[287] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 100. Наредба за постигане на образцов ред в учреждението и за затягане на дисциплината всред чиновниците. Към разреда мерки в това отношение се числят: заповедта, посетители в камарата да бъдат допускани само от 11 до 13 часа; абсолютната забрана на „... досегашната практика да отварят вратите било на стаите на Председателя, било на Главния секретар, да се надзърта вътре, да се търси някого и пр...“; нареждането „чиновниците, които се хранят в стол и през обедната почивка излизат групово от учреждението, групово да се връщат“; закана та „... три закъснения се смятат за един ден, приспадан от полагаемия се годишен отпуск...“; указанието, „... чиновниците могат да се ползват с телефон само за служебни разговори, при което уведомяват телефонистката по чие нареждане ще говорят или по каква работа. За неизпълнение на това нареждане ще се държи отговорна телефонистката“; принципът, че при отпуск по болест „... управата ще упражнява строг контрол, било чрез посещения в дома на болния, било чрез лекарски прегледи, извършвани от посочени от нея лекари“ и пр. Документът не е датиран, но по разположението му сред другите в поредицата, допустимо е да се отнесе към втората половина на 1947 година.

[288] Исусов, Мито. Политическите партии в България 1944–1948 г. С., 1978, с. 362–400.

отклонно развиваща се линия на налагане на същата безразделна власт и в управлението на българската култура. На знаменитото, т.нар. „информационно съвещание на деветте комунистически и работнически партии", в Шкларска Поремба (Полша) от 22–28 септември 1947 г., на второто заседание на 23 септември, Вълко Червенков чете обстоятелствено „Информационно съобщение за работата на БРП (к)". В него, стъпка по стъпка се докладват заслугите на българските комунисти в променените дотук условия и за мястото им в настоящия политически ред, икономика, система на държавното управление, социална структура, в трансформациите на публичността и дялът на партията в нейното организационно покритие и мн., мн. др. Във връзка с конкретно изследваната тук проблематика, като разполага промените в културата в контекста на свършената партийна „идеологическа работа", Червенков заключава следното:

„Нашата партия спечели, много съществени успехи сред интелигенцията в страната, в ръководството на целия културен фронт. Интелигенцията в своето огромно мнозинство се насочи към Отечествения фронт. Най-крупните представители на българското изкуство, наука, техника са членове на нашата партия. Бавничко върви приобщаването към ОФ на такива категории, като адвокати, инженери, лекари. Но и тук ние успяхме да разбием значително реакционните гнезда. Всички професионални, творчески съюзи на културните работници се намират под ръководството на комунистите. В опозицията нямаше нито един повече или по-малко значителен представител на българското изкуство, като не смятаме отдавна престаналия да пише поет Трифун Кунев. Всички съюзи на културните работници са обединени в т.нар. Камара на народната култура, ръководена от комунисти. Министерството на информацията обединява всички културни институти. С изключение на министра и на един-двама други, комунистите заемат всички отговорни места в това министерство.

Партията отделя много внимание на културния фронт. ЦК на партията ръководи непосредствено и повседневно различните сектори на този културен фронт чрез специално създадената при него комисия. Авторитетът на партията на културния фронт е извънредно голям. Налице са всички условия да закрепим нашите успехи на този фронт."[289]

Като изключим специфичните, с много партиен субективизъм критерии на докладчика за „... най-крупните представители на българското изкуство, наука, техника...", както и много специфичното разбиране за авторитет, останалото в неговото изявление си е чиста истина; от

[289] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 176, л. 48. Информационно съобщение на В. Червенков за работата на БРП (к), направено на второто заседание на Информационното съвещание на деветте комунистически партии, 23 септември 1947 г.

началото на октомври се подемат и преките мерки по „закрепването“ на извоюваните успехи.

Веднага в няколко поредни заседания Политбюро обсъжда формулирани от Червенков изводи за страната, произтичащи от решенията на съвещанието на деветте комунистически партии. Спрямо произтичащото на „международната арена“ – българското общество да бъде приведено в „активна защита“ на външнополитическите позиции на Съветския съюз, да се свърши ускорено сключването на гласените договори със СССР, Югославия, Румъния, Полша и Унгария; да се подеме без паника подготовка за възможен конфликт по южната граница и пр. Във вътрешнополитически план – пълно обезвреждане на „старите буржоазни политикани“. След силовата разправа с опозицията, без това да се пренебрегва като налично средство винаги под ръка, Политбюро активира идеята за преобразуване на Отечествения фронт в организация на „всички демократични сили“ – отказ от партийно-коалиционното начало като колективен членски принцип в него и въвеждане на персонално членство с лична членска книжка; отмяна на партийния паритет при съставяне на отечественофронтовските комитети на всички нива и паритетното разпределение на структурите на изпълнителната власт между събраните в НК на ОФ коалиционни партньори; нова програма на организацията с изрично подчертаване перспективите към социалистическо развитие. В този план се визират още и допълнения към проектоконституцията, изтъкващи ръководната роля на държавата „още по-силно“, а след приемането ѝ – пълно преустройство на държавния апарат, „на цялата държавна организация, отстранявайки буржоазно-демократическите преживелици на миналото...“ и осъществяване на по-голямо единство в работата на правителството, като в него „се укрепят още повече позициите на нашата партия“. В кръга на икономическите преобразования, заседанията предписват масирано настъпление срещу „крупния капитал“ частична национализация на индустрията, чувствително усилване на държавния сектор в хода на осъществяването докрай на двегодишния народостопански план и още много други[290].

Само по себе си обсъждането на тези предложения е изключително интересно, но с оглед на конкретните домогвания на това изследване, тук трябва да се обърне внимание на две изявления – категоричното настояване на Титко Черноколев за снемане цензовия критерий при преустройство на целия държавен апарат, съвършено негоден да се справи

[290] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 365, л. 15–17. Предложение и решения от 4 октомври 1947 г. за изводите за страната във връзка с решенията на съвещанието на 9-те комунистически партии, състояло се в Полша на 22–28 септември с.г.

с новите задачи[291] и недвусмисленото изказване на Трайчо Костов, отново в контекста на същото преустройство, че „Министерството на информацията трябва да се махне“[292]. Заседанието завършва с решение, в което, извън мероприятията за осведомяване на членската маса по вътрешно-партийни канали за съвещанието в Полша и изводите от него за БРП (к), се указва изрично Агитпропът (Р. Леви) и Културната комисия при Секретариата на ЦК (Ел. Гаврилова) да проведат инструктивни съвещания с работниците по печата и на културния фронт, явно по променената положение и по променящия се с него дух на времето[293]. Като пряк отглас и за организационна санкция на решенията, на 14 октомври е проведен и пленум на ЦК. Забележително е, че началото на акцията по публичното им оповестяване поема на 16-ти същия месец с откриването на поредицата вечери на културата в клуба на камарата, където самият Вълко Червенков държи голяма реч и говори открито за преустройството на държавната система, превръщането на ОФ в единна политическа организация, чиито обновени програма и устав да разкриват перспективата за строителство на социализма. Няколко дни по-късно се провежда и заседание на НК на ОФ, направило по реда си своите изводи и приело на 26 октомври съответната декларация изцяло в духа на концептуализациите на Политбюро за промените в българското общество, политическия живот и държавната организация[294].

Нататък по този път, с окръжно писмо от 8 ноември 1947 г., председателят на Камарата на народната култура Александър Обретенов явява на председателите на секции, председателите и секретарите на съюзите, председателите на клубовете и на други от по-ниски ръководни равнища, че във връзка с декларацията на НК на Отечествения фронт, е наложителна „необходимостта да се активизира идеологическият фактор в работата на културните работници“[295]. Писмото е отговор на

---

[291] Пак там, л. 3. Заседание на Политбюро на БРП (к) от 7 октомври 1947 г. с дневен ред: „Изводи за нашата страна във връзка с решенията на деветте компартии на съвещанието в Полша“. Черноколев заявява: „Преустройството и изпълнението на всички задачи трябва да се опре на наши кадри. Критерий при назначаването сега е образователният ценз, а такъв ценз имат враговете. Ето защо в настоящия момент този критерий е вреден. Нужни са ни добри организатори, а не хора, които имат само образователен ценз. Законът за цензовете и за щатните таблици трябва да се отмени.“ и пр. (Пак там, л. 3.)

[292] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 365, л. 12. Заседание на Политбюро на БРП (к), 7 октомври 1947 г.

[293] Пак там, л. 1.

[294] Исусов, Мито. Политическите партии в България..., с. 387, с. 390.

[295] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 1–7. Окръжно писмо от УС на КНК до председателите и секретарите на секциите и съюзите, до председателите на клубовете и др. ръководители, относно работата на културните работници във връзка с декларацията на НК на ОФ, 8 ноември 1947 г.

исканите по низходящ ред преки уточнения на промените, разкриващи се в хода на свежданите от най-отгоре принципни инструкции; обобщено изказано то представлява план за работата на камарата по окончателната политизация на творческите съюзи и установяване на текущите идеологеми като норма за индивидуално творчество у всеки съюзен член. В събраната за това изследване документация то изглежда първият документ, в който прозира системата за ръководство и контрол над интелектуалците, останала принципно непроменена през всичкото време на социализма – *аморфната смесица на нерегламентирани законово официални откровения, прогласявани като разбираща се от само себе си задължителна публична норма, интерпретативни нива за съдържателна разбивка на тяхното общо послание и снемането му в лични поръчения, уникални механизми на институционално издевателство, постигащи в едно и също време провеждане на политическото насилие до всеки един успоредно с компромисен обмен на работа и творчество срещу официална поддръжка, в обвиващата всичко задушлива атмосфера на трепетност и автоцензура; прекрасно разработената система на взаимна легитимация: на интелектуалците в незнаещия другого ред за изяви и на властта чрез тяхната организирана привързаност към нея.*

Писмото предписва промени в акцентите на показните прояви в установилия се като свойствен дотук интимен живот на камарата; сега средищни стават редовните политинформации и двуседмичните доклади на „видни политици и подготвени културни дейци“ по „вътрешното и международното положение“ със задължително присъствие на всички съюзни членове. По най-важните теми – американската криза, в какво се състои силата на СССР и разбулването тайната на „атомната проблема“ се предвиждат специални издания, разпращани сред „културната общественост“ по собствената разпространителска мрежа, а също и тиражиране на основния им смисъл в системата на политическата просвета чрез възможностите на всички жанрове – плакати, карикатури, разкази, стихове, сатири, фейлетони, пиески, скечове, оперетки, стентабла и т.н.

В специфичния предмет на дейност на учреждението комисия от най-високата му управа следва да проучи и изведе основните идеи от докладите на А. Жданов и В. Червенков на съвещанието в Полша, както и от декларацията на НК на ОФ, като на тази основа се състави списък от актуални въпроси на науката и изкуството и по него се ревизира насоката на темите, залегнали за разглеждане в годишния план на камарата. По завършения ред за препредаване на политическата директива – на нивото на камарата пак, вече с активната и детайлизирано просветена работа на ръководствата на всяка от секциите, по списъка да се съставят колективи, които да изразят критическо отношение

местно с масовите организации колективни четения на отделни произведения от свои членове; подвижните художествени изложби по определена тематика да се наложат като трайно отработена практика; всички учреждения да предвидят в бюджетите си кредити за откупуване на картини; да се пристъпи към организиране на учрежденски, заводски, училищни, казармени библиотеки; да се мобилизират обществените организации по разпространение на отделни чрезвичайни издания на камарата; да се гони стабилизиране на състава на наличните при нея художествени бригади („агитки“), с тенденция към установяване на постоянен състав; стабилизиране на „агитките“ и към провинциалните клубове и пр., и пр.[300]

Министерството на информацията и изкуствата е засегнато в окръжното само в един, но несъмнено важен пункт – списъкът с актуални въпроси на науката и изкуството, изведен в камарата из контекста на основните идеи в докладите на Жданов и Червенков, по съответния канален ред да се прокарва чрез него също и към подведомствените му институти, като те вече си поемат грижата за снемане същината им в низови мероприятия[301]. Тук *министерството вече изглежда изгубило инициативата*, от него няма какво важно да произтече, камарата му спуска и указва за изпълнение проникновения за бъдещето, добити чрез принадлежността ѝ към структури от порядък, към който министерството принципно, формално поне, още не принадлежи.

Както се каза по-напред, в последните месеци на 1947 г., при подготовката на проекта за новата конституция, за него не се предвиждат радикални изменения до момента, в който на 11 декември 1947 г. Министерският съвет разпорежда закриването на Министерството на информацията и изкуствата и указва реда, по който да бъдат ликвидирани неговите дирекции, отдели и служби[302].

По същото време, пак непредизвестено, идва разрешението за участта и на камарата. През есента на 1947 г. в обсъжданията по новата конституция из творческите съюзи за нея се говори най-ентусиас-

---

[300] ЦДА, ф. 2, оп. 1, а.е. 115, л. 6–7. Окръжно писмо от УС на КНК до председателите и секретарите на секциите и съюзите, до председателите на клубовете и др. ръководители..., 8 ноември 1947 г. Като страна на партийната пропагандна работа, респ. встрани от преките цели на настоящето изследване, точно тази проблематика тук не се разглежда. По въпроса би могло да се видят работите на Трифонов, Д. Движението на трудово-културните бригади (1945–1948 г.). – Исторически преглед, 1964, № 2–3, 184–199 или на Костова, С. и Цв. Александрова. Трудово-културните бригади в България през възстановителния период, 1945–1948 г. – Годишник на катедрите по научен комунизъм и история на БКП, № 1–2, 1968, 225–265.

[301] Пак там, л. 3.

[302] Чичовска, Весела. Държавни културни институции..., с. 475.

тки като за много подходяща форма в насърчение на творческите усилия на „интелигенцията", та положението ѝ изглежда подсигурено отвсякъде. След приемането на основния закон обаче, пред бързо свикано Общо събрание, в отчетния си доклад председателят Александър Обретенов аргументира необходимостта от нова организационна форма, пригодна към новите условия, която да обгърне с грижи цялата култура, събирайки в себе си работата на министерството и всички културни институти, включая опита и идеите на Камарата на народната култура; запазването ѝ за по-нататък, такава, каквато е, би довело до „своеобразно преплитане и усложняване", което е и основният мотив на предложението му тя да бъде закрита[303].

Скоро се открива пред всички и новата форма – на 23 декември 1947 г., със свое постановление № 2, Министерският съвет одобрява правилник за устройството и задачите на Комитет за наука, изкуство и култура, акт, който внася в подробности разбиране по инак декларативно доверяваните на различни места от последните месеци стратегически намерения за промени из целия „културен фронт"[304]. В основата на организацията на комитета са залегнали начала, изказвани и по-преди, разбираемо, от дейци на камарата – например за административен орган, обединяващ всички културни институти на пряко и пълно подчинение на Министерския съвет. Комитетът е такъв орган. Той подготвя законопроекти и проекторешения по основни въпроси на правителствената политика в областта на науката, изкуството и културата изобщо. Влиза в правата си от 1 януари 1948 г. и тази дата трябва да се приеме за край на преднамерената политическа тактика на двойственото заинтересувано поддържане и противопоставяне, от една страна, на дейността на Министерството и подведомствените му държавни културни институти и от друга – на камарата, на нейния „полудържавен, автономен" статут и дейност „за превъзпитанието на всички дейци на културата". Историята на тия учреждения репликира политическите и идеологическите превъплъщения на режима след 9 септември 1944 г., тя е олицетворение на титаническите усилия по сдържането на неговата неудържимо растяща радикализационна инерция. Всяко от тях прокарва неотклонната линия на пределен административен обхват, централизирано управление и институционално производство на културни събития без алтернатива. Всяко само по себе си е част от изградената обща система на бюрократични гаранции за действено политическо надмощие. Историята на тия ранни отечественофронтовски учреждения е част от историята на производството и тиражира-

---

[303] Чичовска, Весела. Председателят на Камарата на народната култура. – Исторически преглед. № 3, 1985 г., с. 71.

[304] Държавен вестник, № 304, 30 декември 1947 г.

нето на консенсусните реторики на ранния комунистически популизъм, на институционалното говорене за „народна култура“ като средищно понятие, „гръбнакът“ на популисткия мобилизационен дискурс в новостроената и постепенно идеологически доминирана от марксизма-ленинизма нова българска официална култура.

***

В разгърнатите дотук сюжети из историята на културните учреждения в непосредственото следдеветосептемврийско време прозира, че винаги намесата на БРП (к) има определящо значение за тяхната конструктивна организация, настояща работа и насоки за съществуването им в бъдеще. Това налага да бъде отправен поглед към принципите на организация и функциите на специалните звена в Централния комитет, нарочно градени да са в помощ на партийното ръководство за управление на културата. Такъв поглед би дал допълнително разбиране за очертаващата се обща схема за нейното управление през тази ранна епоха на социализма в България.

Най-високите партийни органи с насоченост към контрол и ръководене на културата оттогава се градят в структурата на отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК на БРП (к). Това обстоятелство осветява от друг ъгъл партийната концепция за култура в непосредствената ѝ обвързаност с пропагандната и агитационната работа. Поради изключителната важност на отдела, неговото ръководство е поверено на завърналия се непосредствено след 9-ти септември от СССР Вълко Червенков, секретар на ЦК, а между другото, както е известно, и зет на Георги Димитров. В месеците до края на 1944 г. се приема, че Агитационно-пропагандният отдел преди всичко „ще се занимава с подработване на въпросите и непосредственото ръководство на партийната просвета“. В предложение за задачите и организацията му от 21 януари 1945 г. в неговата структура няма специално поделение за културата. Проектира се отделът да бъде уреден с насоченост изключително към вътрешно-партийни укрепителни мероприятия – партийни школи, курсове, кръжоци, партийно-просветни събрания, марксистко-ленинското самообразование на партийните членове, публичната пропаганда на марксизма-ленинизма и поддържането на т.нар. „партийни кабинети“[305].

Това не означава, че до тази дата културата е убягнала от вниманието на БРП (к); изложеното по-напред по преизграждането на твор-

[305] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 222, л. 1. Предложение за задачите на АПО (Агитационно-пропагандан отдел) при ЦК на БРП (к) и организация на неговата работа. 21 януари 1945 г.

ческите съюзи и на камарата на народната култура предпазва от подобно заблуждение. В зарите на новата ера последователно провежданата партийна линия стига своето тържество посредством изграждането по началата на демократическия централизъм навсякъде първични партийни организации или техни родствени поделения от РМС и ОРПС – помежду си единодействени в подчинението на малцинството пред решенията на мнозинството, приемащи без уговорки насоки за действие от висшестоящите ръководства, в състояние на постоянна мобилизационна напрегнатост, добре координирани в редовен организационен живот и с ползотворен взаимен обмен на информация по цялата система на партийната йерархия. В този смисъл Васил Коларов говори през януари 1946 г. напълно съзнателно за *„политическа география“* на партийните сили, това са негови думи, „политическа география“, като цялостно картографиране на обществените територии, по което да бъде осъществен планомерен диференциран подход за проникване, пълно организационно покритие и дълбоко окопаване на партията във всяка една от тях[306]. Така че, когато се мисли през това ранно време за изграждане на висши партийни органи с пряка насоченост към контрол и управление на културата при отдел „Пропаганда и агитация“, става дума за устройване на специализиран ръководен и координационен център във вече действащата, широко разпростряна паяжина от организации сред „интелигенцията“, *далеч не само формено партийни.* Мисли се за безостатъчно улавяне и каптиране на спонтанно избликналия в практиката партийно-организационен опит по мрежа регулярно функциониращи и грижливо поддържани институционални канали.

В заседание от 21 март 1945 г. по изложение на Крум Кюлявков вече се обсъждат мерки за „усилване на *културния сектор*“ – ново звено, създадено най-вероятно в началото на същия месец в рамките на Агитпропа. Необходимостта да се прави това се обосновава с обстоятелството, че партийните позиции по отделните „творчески сектори“ вече добивали прояснение и наложително се явило събирането им в общ „Културен сектор“. Концепцията на Кюлявков е за всяко творческо поле да има отделен човек, който „да го ръководи непосредствено и да докладва своевременно на ръководството на сектора за всички положения и изменения, които изискват неговата намеса и ръководство“; по тази част вече имало назначени в апарата на отдела трима нови сътрудници[307]. Примерите, които трябва да подкрепят идеята му са взети из „художест-

[306] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 92, л. 9. Решение № 2 на ПБ на ЦК на БРП (к) от 24 януари 1946 за работата на Партията сред учащите се, студентите и за организацията „Септемврийче“.

[307] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 29. Изложение по усилване на културния сектор. Заседание на Агитпропа при ЦК на БРП (к) от 21 март 1945 г.

вения“ и „писателския“ терен. При първия – Съюзът на художниците и работата на всеки отделен негов член трябва да се следи активно, и то не непременно преднамерено, а при всеки случай; при всяка среща неотклонно да се изясняват и уточняват пред тях позициите на „художествения реализъм“ и същевременно се утвърждава в съзнанието им програмната линия на Отечествения фронт. Културният сектор при отдела, очевидно вече над лично установяваните отношения, ще има активна намеса по въпросите за всичките изложби и конкурси, по участието на съюзните членове във всички публични изяви, защото, по думите на вносителя на този документ, „... техните работи ще се третират не като проява на отделен художник, а като проява на Отечественофронтовска България“[308]. При неудачи, каквито и в момента не липсвали в Съюза на българските писатели, чрез партийния актив в него и *„чрез нашите представители в настоятелството на съюза“* ще бъдат провеждани решенията на Културния сектор, и като решение на съюзното ръководство ще се осъществявали на дело докрай[309].

Изложението на Кюлявков вади образец за организационния строеж на сектора при Агитпропа из принципите, по които се разработва по същото време новата секционна структура на все още непреродената през първата половина на 1945 г. Камара на народната култура. Ефективното, детайлизирано в дълбочина, партийно ръководство ще се провежда чрез *партийната свързаност на сектора в ЦК с творческите организации и оттам – с техния интензивен творчески и обществен жи-*

---

[308] Пак там.

[309] Като добър пример за този, очевидно широко разпространен тогава партиен макиавелизъм, би могло да се приведе едно ярко изказване на Георги Димитров, останало в секретна стенограма на заседание на Политбюро от 24 януари 1946 г.; неизвестно защо, невключвано впоследствие в ни едно от изданията на многотомните му съчинения. Говорейки за слабости на партийното строителство сред учащите се от горния гимназиален курс и студентите, вождът и учителят стига до някои едри обобщения за „интелигенцията“ и за тънкостите на работата сред нея: „Това е интелигенция, това не е работник или селянин, които действат само емпирически, които не търсят логически конструкции. Това са интелигенти или кандидати за интелигенти, у тях има разни теории, в главите им има голям буламач.“ И в този дух все във връзка със същото след два листа в стенограмата той заключава: „Навсякъде стърчат едни и същи наши хора, които се боят да не изпуснат ръководството. Ръководството трябва да се държи не само като се стои на председателския пост и най-много се говори, а като се организира работата добре даже чрез други. Нека друг стои на председателския стол, друг да направи предложението, а нашият да стои зад стола и да ръководи оттам. Трябва да престанем да бъдем зехтин над водата...“ и пр. (Вж. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 92, л. 4 и л. 6. Стенограма от изказване на Г. Димитров „За работата всред учащите се“. Заседание на ПБ на ЦК на БРП (к) от 24 януари 1946 г.)

вот. Така Културният сектор при Агитпропа трябва да ръководи целия културен живот на страната; освен посочените художници и писатели, в неговия обсег спадат още музикантите, артистите, организацията на кинопроизводството, архитектурата, Министерството на пропагандата, всички дружества, читалищата, издателствата, международният културен обмен със СССР и Югославия, както и цялостната предстояща работа на Камарата на народната култура[310]. Добре е в тази връзка да бъде отбелязано изрично установяването от самото начало на едно принципно положение, което, общо взето, през всичкото време на комунизма остава в сила – пряката връзка на ЦК с професионалните и партийните организационни структури на високообразованите, експертните и творческите елити, при изрично указана и принципно регламентирана дистанция и ненабъркване в тия отношения на междинни партийни звена (областни, окръжни, градски и пр. комитети). Предложеният от Кюлявков план за разпределение и подреждане на работата в „Култотдела" е приет единодушно като решение на Политбюро, според което работата на неговите сътрудници се разпределя така: Александър Обретенов ще ръководи и докладва по театъра, музиката и архитектурата; Александър Стоянов – художниците и киното; Панталей Зарев – за писателите и литературата и Борис Делчев – за дружествата, като е натоварен още и да прави редовен обзор на литературния печат. Решението предвижда към тяхната група и щатно място за секретар, който да е и машинописец-стенограф, с което на ентусиазма на тия първи бойци на културния фронт вече се придава и бюрократична опрятност[311]. Върху тази ранна схема очевидно се проектира профсъюзният опит на БРП (к) от преддеветосептемврийско време и от първите месеци след епохалната дата; планът представя правеното от Сектора като работа по партийно ръководство на профсъюзи; управлението на културата се мисли най-вече като пряк контрол и постоянно упражнявано въздействие върху творческите организации и всеки от техните членове.

***

В началото на 1947 г. радикализацията на политическите отношения активира изобретяването на адекватни на промените партийни управленски звена. Без да се изменя принципната организация и функ-

---

[310] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 10, л. 29. Изложение по усилване на културния сектор..., 21 март 1945 г. (Курсивът в цитираните фрагменти от този документ е мой, И. Е.)

[311] Пак там, л. 30.

циите на Културния сектор, с подписите на Г. Димитров, В. Червенков, Г. Чанков, Т. Павлов и др. под решение на Политбюро от 15 януари 1947 г., при Секретариата на ЦК на БРП (к) се създава и „Комисия по въпросите на културния фронт". Това е структура с подчертано експертен статут. Създаването ѝ усложнява естеството на работата в сектора – наред с щатните му сътрудници, които продължават да си имат задълженията на организационни инструктори, членовете на новото звено се задължават да проучват произтичащото в културата, въз основа на което тяхната комисия да подготвя предложения за решения на ЦК (респективно на Политбюро и Секретариата). Точно това експертно измерение на работата на структурните поделения за ръководство на културата към ЦК на БКП ще остане тяхна основна характеристика до края на съществуването им в онази епоха. Според учредителния документ „Комисията по въпросите на културния фронт" изработва проектодирективи, приемани от същите най-високи инстанции по отношение на текущата работа на организациите и институциите в областта на науката, литературата и изкуствата; тя още „следи отблизо работата и развитието на творческите кадри в тях, без да им води лично дело" (това защото, по всяка вероятност, друго някое звено има тази специфична грижа). Комисията е оглавена от постоянен секретар и е подчинена на Секретариата на ЦК (непосредствено под ръководството на секретаря Вълко Червенков)[312]. Съставена е от 12 души и за неин първи постоянен секретар е посочен Тодор Павлов, сменен с друго решение на Политбюро през май с.г. с Карло Луканов.

Поредно решение на Политбюро от август 1947 г. вече дава завършен вид на организационната форма и концептуална яснота за бъдещата работа на комисията. Потвърден е статутът ѝ на висок експертен орган към ЦК. Документът я задължава в кратък срок да разработи серия решения: по практическото провеждане на реорганизацията на образователното дело (основно, средно и висше); по положението на учителството (обществено и битово); по състоянието и проблемите на научно-изследователската работа в България; да изготви план от специални мероприятия за поощряване създаването на национално българско изкуство в областта на литературата, музиката, изобразителните изкуства, хореографията, филма и пр.; да предприеме „мерки за организиране компетентна отечественофронтовска оценка и преоценка на нашето литературно наследство"; да разработи виждане по положението и организационните проблеми на музейното и библиотечното дело, книгоиздаването; и да разработи концепция по проблемите и зада-

[312] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 182, л. 1. Решение на Политбюро № 13 от 15 януари 1947 г. за създаване при ЦК комисия по въпросите на културния фронт и задачите ѝ.

чите на културния печат у нас[313]. Културната комисия занапред да следи това, което дотук е било и остава да бъде работа на културния сектор; тя „... трябва да продължи да подпомага организационното и административното заздравяване на отделните културни институти у нас, обсъждайки въпросите от структурен, организационен и персонален характер", изработвайки предложения за решения на ЦК, като обаче изрично се указва, че организацията на провеждането им трябва да се превърне в дело на самите съюзи и институти[314]. Документът внася изменения в начално утвърдената управленска технология на комисията с утвърждаването на два състава за нейната работа: общ (разширен) състав, който се събира и взема отношение само по принципни положения, и постоянно действащ – за текущи въпроси от делови и организационен характер. Разпределението на задълженията сред членовете ѝ се осъществява по следния начин: ръководството е съставено от председател, Карло Луканов, секретар, Елена Гаврилова, и Тодор Павлов, в качеството си на консултант. „Наблюдаващи научния сектор" са Кирил Драмалиев, Михаил Димитров, Игнат Еманоилов и Жак Натан. Любомир Герасимов е надзорник по организациите на свободните професии и техническата интелигенция. Боян Дановски и Георги Караславов завеждат театралното дело и свързаните с театъра въпроси. Петър Славов е отговорник за художниците и техните организационни структури, Димитър Осинин е за писателите и организациите им, Орлин Василев и Теню Стоянов за филмовото дело, а Стефан Стоянов – за музиката и музикалното дело. Отделно в комисията са представени хора от други партийни поделения, имащи отношение към управлението на културата – председателят на Камарата на народната култура Ал. Обретенов, Георги Кумбилиев, като представител на Агитационно-пропагандния отдел на ЦК и Слав Славов – от Софийския областен комитет на партията като завеждащ там „културните въпроси"[315]. Постоянният състав на Културната комисия включва Карло Луканов, Елена Гаврилова, Кирил Драмалиев, Любомир Герасимов, Александър Обретенов, Тодор Стоянов и Георги Кумбилиев.

Проектопланът за работата на комисията представя наброски за предстоящите големи събития в българската култура от следващите година-две. От нея като връх, в дълбочина се свеждат към експерти, които са в същото време и активисти на партията „на място", индивидуални поръчения за обзор, анализ, преценка и предложения за промени в *18 (осемнадесет) „сектора"* на българската култура. В областта на

---

[313] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 358, л. 1. Решение № 192 от 25 август 1947 г. за работата на културната комисия при Секретариата на ЦК

[314] Пак там.

[315] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 358, л. 2. Решение № 192 от 25 август 1947 г.

образованието – докъде са, как се прилагат и какво да се направи още по дотогава подетите от отечественофронтовските правителства образователни реформи (Т. Самодумов); структури за унификация на образованието (Петко Иванов); учебните програми и учебниците (Асен Киселинчев); извънучебното възпитание на учащите се (Сергей Янев)[316].

В областта на научните изследвания експертите, към които са насочени личните поръчения на Комисията, са висши функционери в системата на ЦК и свързани с Комунистическата партия фигури – Жак Натан, Игнат Емануилов, Дончо Костов, Михаил Димитров. Те трябва да направят оглед на областите, по които се извършват научни изследвания, да съставят планове за работата във всички тях и да преценят належащите нужди, по които да се даде от държавата помощ[317].

В „литературния сектор" комисията предписва работа в няколко направления. В областта на драмата Орлин Василев, Тодор Стоянов и Камен Зидаров следва да набележат тематиката, по която ще се роди новата българска драма, да очертаят нейните специфики при драматургията за деца и радиопиесата, да организират конференция с писатели-драматурзи, да разработят подходи за „поправяне и пригаждане към днешните условия на стари български драми", като на всичко отгоре, следва и да се погрижат за последователното отразяване в периодичния печат на свършеното в това отношение[318]. В областта на поезията указанията са сходни на тия към драмата. Панталей Зарев и Христо Радевски трябва да дадат оценка на следдеветосептемврийската поезия и посочат задачите ѝ занапред, да пояснят особеностите на лириката за деца, да организират конференция с поетите за отразяване на съвременния живот в поезията (преимуществено двегодишния народостопански план). Същото ще направят Георги Караславов и Асен Босев в областта на белетристиката.

Като единствен авторитет по оценката на литературното наследство проектоплануът на комисията посочва Панталей Зарев, пред чиито изпитателен взор следва да се изправят Пею Яворов, Пенчо Славейков, Димчо Дебелянов, Иван Вазов, Константин Величков, Алеко Константинов, Петко Ю. Тодоров, Елин Пелин, Йордан Йовков и Добри Немиров, а подир тях още и старите критици Кръстю Кръстев, Боян Пенев и Георги Бакалов. Нему още се поръчва да укаже и задачите на съвременната литературна критика, както и да познае годната да поеме верния път млада критическа смяна.

На Александър Обретенов, Светослав Обретенов, Венелин Кръстев и Стоян Стоянов е поръчано да набележат тематика за новата музика

[316] Пак там, л. 3.
[317] Пак там.
[318] Пак там, л. 4.

(за симфонични творби, нови песни и нова лека забавна музика), като после организират и конференция с българските композитори, на която да се обменят мисли по тази материя[319].

В общи линии наставленията са същите и в областта на изобразителните изкуства – тук Мара Цончева, Петър Славов, Преслав Кършовски и Любен Белмустаков, освен че трябва да характеризират съвременното му състояние и посочат задачите му занапред, следва да подхванат работа по създаване на постоянна картинна галерия и да предложат разпределение на художествените кадри на страната по обекти, селища и предприятия.

Такива са и поръките към Вера Кираджиева за хореографията, към Орлин Василев, Стоян Рашев и Слав Славов за киното; към Боян Дановски за театъра, комуто е вменено изрично съставянето на общ репертоарен план за държавните и общинските театри; към Никола Мавродинов, Димитър Димитров, Стефан Стойков и Емил Георгиев за музейното дело; към Тодор Боров и Елена Савова за библиотечното дело; към Тодор Попов, Тодор Стоянов, Владимир Топенчаров и Жак Натан за издателското дело; към културните редакции на големите ежедневници „Отечествен фронт“ и „Работническо дело“, към изданията за култура сп. „Театър“, сп. „Изкуство“ и в. „Литературен фронт“; към радиото и към самодейността. По-особени са задачите, които комисията поставя на вече подчинения на нейните решения „Културен сектор“ – от него трябва да постъпят добре обосновани предложения за цялостни персонални промени в Министерството на информацията и изкуствата, Камарата на народната култура и във фондацията „Българско дело“[320].

***

Обосновката на институционалната организация на партийното ръководство на културата се променя и добива открито марксистко-ленинско изражение в хода на бързото протъркване на нейното повърхностно отечественофронтовско покритие. През 1948 г. секторът вече се именува „Изкуство и култура“; той продължава да си е установен при отдел „Агитация и пропаганда“ и назначението му се дефинира недвусмислено като: „Да създаде съгласуваност в работата на комунистите при практическото провеждане решенията на ЦК, свързани с правилното развитие на нашето изкуство и култура в духа на марксизмо-ленинизма и за подпомагане изпълнението на задачите, свързани с полагане

[319] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 358, л. 4. Решение № 192 от 25 август 1947 г. ...
[320] Пак там, л. 5–7.

основите на социализма в нашата страна."[321] Конкретизацията на тази обща постановка профилира сектора като структура в помощ на Политбюро на партията, за което той подготвя редовни информации върху „състоянието и развитието на различните отрасли на изкуството и културата" – литературата, музиката, изобразителните изкуства, филмовото дело, театъра и т.н. От собствено неговите си задължения особено важни са предписанията за работа по поддържането на редовни връзки с партийните организации при Съюзите на писателите и художниците и с тия при централните културни институти в столицата (театри, опера, симфоничен оркестър, „Българска кинематография" и пр.). Тази свързаност се дефинира като най-важната от задачите в помощ на ЦК „в осъществяване ръководството на културния фронт въобще"[322]. С *общата и естестествена бюрократизация на партийния апарат* в края на 40-те години се преодолява окончателно очевидният непосредствено след 9-ти септември лек импровизационен момент в действията на партийните работници при ЦК, работещи „по културата", основан в известна степен на персонализирани връзки; принципът, по който сега е организиран сектор „Изкуство и култура", и началата на неговите действия са тези, по които е организиран апаратът и на другите важни сектори към отделите на ЦК – *завеждащ сектор, негов помощник и сътрудници*, разпределящи си отговорността за състоянието на българската култура по *ведомства, институти, организации, изкуства, жанрове* и т.н.

Документите, по които се води тук изложението за уредбата на това високо партийно звено за управление на културата, показват и проясняващата се принципно вече траектория за издигане в кариерата на партийното ръководство на българската култура – с решение от 6 ноември 1948 г. Секретариатът на ЦК назначава за завеждащ културния сектор Елена Гаврилова, която вече е известна от Културната комисия през 1947 г.; неин помощник е Атанас Стойков, до този момент, завеждащ Културно-просветния отдел при ЦК на СНМ, издигнат на длъжност заедно със своя помощник от Комсомола Васил Иванов. Отговорник за театралното изкуство и за връзки с партийните организации и комунистите в театрите е Мара Георгиева, дотогава завеждащ Агитпропа в I столичен партиен район. За филмовото изкуство и за връзките с партийните организации в Българска кинематография отговаря Росен Улянов, в близкото минало ремсов трибун, член на ЦК на СНМ.

---

[321] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 222, л. 28. Предложение от зав. отдела до Секретариата на ЦК за задачите, организацията, структурата и състава на отдела и секторите. 30 октомври 1948 г.

[322] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 287, л. 1. Предложение от зав. сектор „Изкуство и култура" при отдел „Агитация и пропаганда" за задачите и устройството на сектора.

Като отговорник за изобразителните изкуства (живопис, скулптура, приложни изкуства) и за връзки с партийните организации в Съюза на художниците в Художествената академия се вижда Керезиев, в онзи момент на работа в КНИК в качеството на референт по изобразителните изкуства и секретар на партийната организация при Съюза на художниците; „по линия на литературата" и за връзки с комунистите и ППО при СБП – Камен Калчев, изпитан кадър, в момента секретар на същата първична партийна организация; за музикалните институти в страната и за връзки с партийните организации при тях – Никола Димчев, партиен секретар на организацията при Държавния симфоничен оркестър в София; и за работата на художествената самодейност – Кръстю Леонидов, преди активист на Клуба на културните деятели в Пловдив и т.н.[323]

Като специализирани поделения, оперативните звена към ЦК на БКП по ръководството и управлението на културата в непосредственото следдеветосептемврийско време носят всички определения на разработваните повсеместно детайлизирани партийни структури за пълен обхват и контрол на българското общество. В този смисъл е трудно да се приемат за изключителни – те са само едно от измеренията на разгърнатото в тия години широко партийно строителство. Изграждането и функциите им обаче правят прозирни обстоятелства, иначе не така явно оголени при проследяване историята на отечественофронтовските културни учреждения; обстоятелства, присъщи на епохата до самия ѝ край – последователното взаимопроникване до пълна неразличимост на професионалната и творческата самоорганизираност, държавната администрация и партийния апарат.

[323] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 287, л. 2. Предложение от зав. сектор „Изкуство и култура"...

ГЛАВА ТРЕТА:

Комитетът за наука, изкуство и култура и функциите му на средищен идеологически институт (1948–1954). Новите пространства на публичен културен обмен като главно място за разгръщане на актуалната официална българска социалистическа културна политика

Комитетът за наука, изкуство и култура (КНИК) вече открива без уговорки всички сложили се дотук привидности. Като надстройка на базови отношения, културата трябва да покаже произтеклите промени дълбоко в основите на българското общество, открито, нагло и демонстративно; плакатно, с пропагандна яснота да отрази пътя към тържеството на социалистическата революция, да яви силите, из които черпи токове днешният живот, и посочи кълновете на комунизма – в този смисъл отношението на режима към нея е релевантно, заинтересувано, искрено, загрижено и новата институционална форма поема нейното управление като ръководство на предприятие за производство на продукт от първа необходимост с всеобщ прием и недвусмислено приложение.

Такова назначение на вече пълното ръководно средоточие в управлението на българската култура се потвърждава от изхода на някои, трудно да бъдат наречени колебания, по-скоро умувания, върху избора на образец по уредбата му, предшестващи неговото учредяване и изграждане. В архивния фонд на КНИК са налице документи от есента на 1947 г., излагащи организационната структура на Комитета за култура и изкуство при република Сърбия от Федеративна народна република Югославия и устав на Комитета за изкуствата при Съвета на народните комисари на СССР. Комитетът в република Сърбия е със статут на отделение в системата на Министерството на просвещението и има

шест сектора, „обхващащи цялата културно-художествена дейност на страната“ – театър, музика, живопис, музеи, литература и културно-художествени институти. Авторът на обзора от българската легация в Белград изрично изтъква положението, че скоро му предстояло да се обособи като отделен от просветното учреждение комитет[324]. Вероятно това е затвърдило още веднъж убеждението, че примерът за България не ще да е друг освен съветския. Новото, най-високо наше културно ведомство снема в себе си изцяло смисъла на предназначението на съветския Комитет за изкуствата, подведомствения, пряк на Совнаркома (у нас респ. на Министерския съвет) негов статут, възпроизвежда възможно най-последователно функционалните характеристики на неговото централно управително тяло, чрезмерните правомощия на председателя на комитета и тия на заместниците му, както и низходящия йерархически строеж и работата на системата[325].

---

[324] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 1–3. Организационна структура на Комитета за култура и изкуство при отделната република във ФНРЮ, 14 декември 1947 г.

[325] Пак там, л. 90–93. Комитетът за изкуствата при СНК в СССР: а) ръководи и утвърждава репертоара на подчинените на Съветския съюз театри и концертни администрации, а също така чрез управленията на изкуствата при СНК на съюзните републики направлява и контролира репертоара на художествено-зрителните предприятия...; б) разглежда и утвърждава проекти за паметници...; в) организира худ. изложби, конкурси и пр. г) събира худож. произведения за държавните галерии и музеи; д) осъществява общото методическо ръководство и съдейства на професионалните организации и политико-просветните учреждения за художествената самодейност; е) „наблюдава дейността на организациите, обединенията на работниците от различните отрасли на изкуството (Съюза на съветските композитори, Съюза на съв. художници, Съюза на съв. архитекти, Театралното дружество, организацията „Военно-художник“ и др.)“; ж) открива и закрива художествено-зрелищни предприятия, направлява гастролите на ансамбли и отделни изпълнители; з) „упражнява държавен контрол върху зрелищата“ – репертоара на театър, музика, естрада, цирк и рекламата, върху художественото звукозаписване, „върху произведенията на живописта и скулптурата“ и пр.; и) съобразно указанията на правителството определя цените на билетите; к) пак по тези указания установява ред в прилагането на нормите за авторско право и заплащане на хонорарите за публично изпълнение и излагане на худ. произведения; л) ходатайства за даване на почетните звание народен артист на СССР, на републиката, заслужил деятел на изкуствата и засл. артист на републиката; м) ръководи подготовката, състава и разпределението на кадрите в изкуствата; н) разработва и внася за утвърждаване от СНК финансовите планове и строителните планове в неговия ресор; о) разработва трудовите норми и системата на заплащане на труда на работниците по изкуствата, ръководи социалистическото съревнование; ... р) утвърждава устава, структурата, щата и бюджета на подведомствените на Комитета учреждения и предприятия и пр.

Основните му задачи са единно ръководство, планиране, съгласуваност и контрол на научно-изследователската и художествено-творческата дейност на научните и културните институти и организации. От предходниците си КНИК е наследил трафаретните формули по окончателното премахване на наслоенията от реакционни идеологии в българската култура, грижи за моралното поощрение и материално-битовото подпомагане на творците из областта на науката и изкуството, грижите за народното художествено самодейно творчество и пр. Той обаче решително надхвърля тяхната сила с тоталната си задача за „изграждане на науката, изкуството и културата в Народна република България върху последователно прогресивни начала", с изричното вменяване на дълг за ново, научно разработване на историята на българския народ, особено след Освобождението и през най-ново време – с други думи, *КНИК надхвърля решително правомощията на предходниците си със своите функции на средищен идеологически институт, какъвто сред тях дотогава не е имало.* Учредителите отчитат ясно, че той надхвърля и степента на централизация, постигната дори в съветския Комитет за изкуствата, което предвид размерите на страната и протичащия бурен „преход" към новото общество било добре[326] – в обсега на дейността на българското културно ведомство влизат още и ръководството на висшите учебни заведения в страната, подготовката на научни, технически и художествени кадри с висше образование, прякото ръководството на Академията на науките, институтите към нея и тия на подчинение към други ведомства, радиото, киното, музеите, народните и общински библиотеки, държавните картинни галерии, театрите, оперите, оперетите, цирковете, симфоничните оркестри, музикалните ансамбли, хоровете, колективите за художествена самодейност, книгоиздателствата[327]. Това негово положение определя и организационната му структура – ръководство, три отдела, два сектора и канцелария.

Ръководство на КНИК е съставено от председател, подпредседатели (отговорни за управлението на отделните полоси на „културния фронт" – висшето образование, изкуството и културно-просветните учреждения), главен секретар и членове, всички назначавани от Министерския съвет.

Отделът за наука и висше образование се състои от шест служби, всяка посветена на наблюдението, ръководството и контрола на конкретно звено – БАН, научните институти, висшето образование, Съюза на научните работници, музеите и картинните галерии, библиотеките и книгоиздателствата.

---

[326] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 752, л. 29. Доклад на служебната делегация на КНИК за пребиваването ѝ в СССР през октомври 1949 г.

[327] Държавен вестник, № 304, 30 декември 1947 г.

Другият, „Отдел за изкуство и култура“, е изграден от служби „Театри“, „Музикална, театрална и художествена академия“, „Филхармония“, „Съюзи на писатели, художници, музиканти и артисти“ и служба „Художествена народна самодейност“. Третият отдел е „Културни връзки с чужбина“.

Като „сектори“ са назовани поделенията „Кадри“ и „Стопански“; последният е наследник на едноименната структура от закритата камара – той вече е поел материално-битовото обслужване на работниците в областта на науката и изкуството, издръжката на почивните им домове, клубовете в провинцията и т.н., но освен за тях, сега се грижи и за материално-битовото обслужване също и на всички научни и културни институти в страната.

Под общото ръководства на КНИК са и обособените през 1947 г. като самостоятелни Главна дирекция на радиото и радиоразпръскването и Главна дирекция на българската кинематография[328].

Както при предходните учреждения, вътрешноведомствените трансформации, откривания и закривания, обединения и разделения на звена са интензивни – в началото на април 1948 г. ръководството е преименувано на „Централно управление“, а отделите вече са шест: „Наука и висше образование“, „Музеи, библиотеки и книгоиздаване“, „Изкуство и култура“, „Културни връзки с чужбина“, „Кадри“ и отдел „Бюджето-контролен“, плюс три отделения – „Административно“, „Материално-снабдително“ и „Планиране“[329]. Преобразованията ще съпътстват постоянно историята на това учреждение, но смисълът на управленските действия на неговите звена обаче ще бъде далеч напред във времето неизменно същият – недатиран правилник за вътрешния ред на ведомството, по разположението му в поредица сред други документи, с много голяма вероятност да е от първите месеци на съществуването на КНИК, очертава функционалните равнища и принципите на взаимодействието на отделните звена в тях, каквито ще останат общо взето почти до края на епохата на социализма. Той предписва най-напред един върховен форум, който ще събира периодически пълния състав на комитета и там разглежданите „политико-обществени“ въпроси и поставяните културни задачи от най-висок, принципен характер, ще бъдат посочвани за разрешение общо пред всички клонове на изкуството и науката. За по-голяма оперативност във времето между високите форуми, комитетът ще има и пленум, чиито заседания не ще са по-рядко от веднъж на два месеца и неговият състав ще се произнася по изложенията на председателя или подпредседателите по хода на принципно взетите решения и

---

[328] Държавен вестник, № 304, 30 декември 1947 г.

[329] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 116, л. 150. Писмо до Дирекцията на народната милиция, обясняващо поделенията на КНИК, София – „Цар Освободител“ № 8а.

по големите въпроси, спонтанно възникващи пред развитието на „различните отрасли на науката и изкуството". Ежедневните, текущите въпроси, ще се разглеждат и решават от ръководно звено, съставено от председателя, от тримата подпредседатели и от отговорния секретар на комитета[330]. На тия постове сега намираме издигнати активисти с извънредни заслуги по „интензификацията на революционния процес", и в частност, по „културната революция" дотук, комунистически функционери, ясно изразени партийни фигури, подменящи по-умерения политически, обществен, експертен и културен профил на ония, били по ръководните места в управление на дотогавашните културни учреждения – фигури, съчетаващи идеологическото наставничество и контрол с администрирането на културата чрез структурите на държавните институти – председател на КНИК, сам членът на ПБ на ЦК на БКП, Вълко Червенков, останал на поста до 6 август 1949 година. За кратко след него председателското място се поема от Карло Луканов (от началото на август до 5 декември 1949 г.). От първите дни на декември с.г. до началото на 1952 г. комитетът се оглавява и свързва името си с позналия се още преди 9-ти септември като трудов интелигент, философа – марксист-ленинец, диалектик-материалист – Сава Гановски. И подпредседателите са деятели, близки до същата партийна висота: подпредседател по изкуствата – Александър Обретенов, дотогавашен председател на Камарата на народната култура, по науката и висшето образование – Жак Натан, по културните институти – Георги Михайлов[331], отговорен секретар – Елена Гаврилова[332], „референт-ръководител" по културните връзки с чужбина – Чавдар Кюранов и т.н.[333] На този ръководен екип, особено на председателя, са поверени изключителни правомощия: годишните научни планове на БАН, на научните институти в академията, както и плановете на научно-изследователските институти при други ведомства, учебните планове на ВУЗ, програмните планове на главните дирекции на радиоразпръскването и кинематографията, репертоарните планове на театрите, оперите и оперетите, новите художествени произведения, организационните планове на всички предстоящи изложби, издателските планове на книгоиздателствата и пр., ста-

---

[330] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 62 и сл. Правилник за вътрешния ред на КНИК.

[331] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 1535, л. 1–2. Протокол „А" № 21 на ПБ на ЦК на БКП от 31 ян. 1952 г. Утвърждаване проекто-постановление за промени и ново ръководство на КНИК.

[332] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 107, л. 83. Писмо от КНИК до градските комитети на Единната ОФ организация, 25 юни 1948 г., подписано от Е. Гаврилова, отговорен секретар. След поемане ръководството на „Главлит" през 1952 г., на мястото ѝ на отговорен секретар иде Хеския Леви.

[333] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1535, л. 1–2. Протокол „А" № 21 на ПБ на ЦК на БКП от 31 ян. 1952 г....

ват действителност единствено след утвърждаването им от председателя на КНИК по доклад на подпредседателя, завеждащ съответния ресор и т.н.[334]

Очевидно е, че това наше ново и най-високо културно ведомство постига синтез, пълна централизация на учрежденията за управление на българската култура, просъществували в годините след 9-ти септември. Както се каза по-горе, то надхвърля решително правомощията им най-вече със своите функции на ръководен и всеобхватен идеологически институт, и макар и да не е указано изрично в отговорния документ по неговото създаване, предвид партийното и общественото положение на неговия първи председател, различава се от тях с прякото си, буквално подчинение на ПБ на ЦК на БРП (к).

Защо работите добиват такъв изглед, най-лесно обяснение може да се даде с непредизвестения край на „народната демокрация", непредотвратимото „усвояване" на „съветския модел на социализма"[335] и „пре-

[334] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 62 и сл. Правилник за вътрешния ред на КНИК.

[335] Исусов, Мито. Историческите реалности в следвоенна България. – В: Страници от българската история. Събития. Размисли. Личности. С., 1993, с. 8–9. Като пише, че „Студената война" между Изтока и Запада след Втората световна война е важна причина за „сталинизацията" на Източна Европа, авторът разсъждава така: „Западът твърде енергично „помогна" да се ускори „сталинизацията" и „съветизацията" на Източна Европа. Той дори не разбра историческите възможности на народнодемократичния експеримент.
Съветският модел на социализма беше „усвоен" в България от есента на 1947 до края на 1948 година. Той съвсем не бе непознат на ръководните среди на комунистическата партия дотогава. Промените в политическата структура на страната, популяризирането на сталинските постулати за класовата борба и диктатурата на пролетариата, проектопрограмата на БРП (к), разработена от Трайчо Костов през октомври-ноември 1948 г., и решенията на Петия конгрес на комунистическата партия напълно потвърждават това. Съветският модел на социализма се характеризира с всеобща експроприация и етатизация на собствеността, произволно държавнобюрократично структуриране, преструктуриране и планиране на народното стопанство; с пренебрежение към всеобщите икономически закони на обществото и пазарните отношения и връзки; със създаване на нова социална класа, свързана с обществената собственост и с новата държавна власт и държавно управление; с диктатурата на пролетариата и монопола на комунистическата партия над властта; с превръщането на класово-партийния подход в единствен ценностен критерий на науката, изкуството и културата..." „Съветският модел за революционно преустройство на буржоазното общество в България навярно имаше алтернативи. Една от тях беше съхраняването на смесена икономика в България: държавна, кооперативна, общинска, частно-капиталистическа, дребностокова, чиято производствено-стопанска модернизация можеше да бъде: модерно селско стопанство, модерна лека промишленост, модерен туризъм. Подобна диференциация можеше да има и високи екологични стойности" и пр.

ход на България към съветски социализъм“[336]. Така обаче се пренебрегва значението на изложеното дотук последователно развитие на институциите за управление на културата към точката от края на 1947 г. и изграждането на КНИК се явява някак си дело единствено на чуждата, външна и бездруго, зла воля на „сталинизма“, потискаща конструктивното въображение и неудържимия ентусиазъм у българските комунисти за свободно творческо строителство на културни учреждения в новото общество.

Не че такава воля не е била налична, но към основаните на нея доволно вече тривиализирани, изключително еднопричинни обяснения, разполагащи се в полето на „политическата система на социализма“, „съветизацията на Източна Европа“ и пр., нека бъдат изказани още няколко обяснителни разсъждения. Тезата за „народнодемократичен експеримент“ през първите следдеветосептемврийски години е преди всичко историографска конструкция, изведена от първична емпирия, никъде не тъй недвусмислена, непротиворечива и категорична, както у завършените произведения на някои историци. Нейното продължение до заключението за „грубо прекъсване на народнодемократичния експеримент“ добива определеност през 70-те и особена популярност през 80-те години най-вече в критичния патос на „преустройството на социализма“ спрямо „сталинизма“, а също тъй и в ранните зари на послекомунистическите преобразувания, когато пренията по нея имат специфичен, присъщ именно на това време смисъл[337]. Дебатът, както по всяка теза, про-

[336] Калинова, Евгения, Искра Баева. Българските преходи 1939–2002. С., 2002. Ако не се държи сметка за предвзетата теза на авторките за „българските преходи 1939–2002“, построение, намеряващо „нормализацията“ на комунизма с вписването му в логиката на големия национален наратив, представянето на „народната демокрация“ у тях отчита конюнктурността на идеята, невъзможността ѝ да бъде „алтернатива на съветския модел, който остава заветна цел, получила допълнителна привлекателност с превръщането на СССР след войната във водеща световна сила“. (Цит. съч., с. 39.) Към тази основна тяхна теза нанатък обаче има някои противоречиви допълнения. На с. 96–97 добавят, че след войната действията на САЩ за обвързване със Западна Европа стимулирали СССР за аналогични действия със страните с „народна демокрация“. „Това бележи края на „народната демокрация“ (пишат те, конкретно в случая, Е. Калинова.): Сталин „свежда“ на останалите страни новата линия на ускорено уеднаквяване със съветския модел на социализма.“ И пак на с. 99 – „От края на 1947 до лятото на 1948 г. Комунистическата партия също преживява вътрешни сътресения, свързани със съветския натиск за преодоляване на илюзиите за продължителността на „народната демокрация“. Кой точно е имал „илюзии“, какви са били те и за каква тяхна продължителност е думата, това не става ясно.

[337] Исусов, Мито. Политическите партии в България 1944–1948. С., 1978, с. 15–32. (Възникване на държавно-политическата система на народната демокрация.) Също: Исусов, Мито. БКП и революционният процес в България 1944–1948. С.,

дължава и понастоящем. Последните реплики по него подкрепят убеждението, че „народната демокрация" е ненадежден работен инструмент за проникване в историческото съдържание и в причините за недвусмислените промени във времето от края на 40-те; представят я като политически мит, усвоен историографски, възпроизвеждан още в съвремието с действени политически функции и аргументират необходимостта от нови проучвания, преодоляващи вкостененатa сюжетика в изследванията на политическата история[338].

На кои точно ръководители и докъде у „ръководните среди" на комунистическата партия „съветския модел" е бил ясен във всичкото величие и размах на неговите проявления, та с „народната демокрация", съобразно българските специфики, да се предпази у нас лицето на социализма от някои грозни негови „родилни петна"? Кой точно е имал „илюзии" за „продължителността на „народната демокрация", къде са засвидетелствани, доколко са били споделяни от „близкото обкръжение" и били ли са те решаващи за „развитие темповете на революционния процес"? Бил ли е подвергнат на изпитание „комунистическият морал" при „изоставянето" на „идеята за народна демокрация" в „прехода на България към съветски социализъм" и пр., и пр. – това са въпроси тъмни, спекулативни и формулирани далече след 1947 и 1948 година. В съвещание на 4 октомври 1947 г. по изводи за страната от решенията на прословутото съвещание на 9-те комунистически партии, състояло се в Шкларска Поремба в дните от 22 до 28 септември с.г., Трайчо Костов заключава: „Политиката за допускане на опозиция у нас не беше наше собствено измишление и то не беше грешка. А след една година ни критикуваха пък, че сме се увлекли в прекалено толериране на опозицията. Наша слабост беше, че не бяхме достатъчно гъвкави, не умеехме да се съобразяваме бързо с изменилата се обстановка, закъснявахме. Имаше легалистки илюзии. Но и тогава може би не направихме грешки, теглихме съответните изводи, макар и със закъснение. На мен ми се струва, че ако преценим резултатите от нашата тригодишна работа, тя не е много лоша. Нашата оценка трябва да бъде съвършено положителна. Сега всички карти са в наши ръце. Ние можем да проведем и този нов завой, който ни се диктува от променилата се обстановка. От гледна точка на общите резултати ще бъде правилно, ако кажем, че курсът на партията беше правилен, даде ценни резултати, откри пред партията големи възмож-

---

1983 и др.; Още: Драганов, Драгомир. Съществувал ли е народнодемократичен модел на социализма? – Векове, 1989, № 4, с. 59–62; Баева, Искра. За народната демокрация – полемично. – Векове, 1989, № 6, с. 36–46 и др.

[338] Знеполски, Ивайло. Сталин и Димитров. Конструиране и употреби на един политически мит. – Култура, 26 януари 2007, № 3 (2443) и 1 февруари 2007, № 4 (2444).

ности. Вярно е само, че имаше известни колебания. Не е съвсем случайно, че на съвещанието не са ни критикували."[339]

На историографските прозрения по естеството на тия именно „известни колебания" се издига постройката на „народната демокрация". Най-вероятно е „илюзиите" и „колебанията" да имат за източник явната несамостоятелност на ръководството на БРП (к) да се произнася само и да взема окончателни решения по „актуални проблеми на вътрешното и международното положение"; общото внушение на документите от това време по-скоро оправдава допускането, че „налагането на съветския модел" е съзнателно и целенасочено, че неговото „установяване" не е „грубо преустановяване на народнодемократичния експеримент", а по-скоро, логичният му завършек.

За разбирането на „прехода на България към съветски социализъм" и в частност, за проектирането на духа и структурата на съветските културни учреждения върху Комитета за наука, изкуство и култура у нас, вероятно би могло да принесе още отчитането на отношението на БРП (к) от това време към Съветския съюз като към българско бъдеще. Особеностите на линията на „народнодемократичното развитие" в непосредствените следдеветосептемврийски години възпират не само в пропагандата, но дори и във вътрешнопартийни документи да бъде даван открит израз на домогването към социализъм, обстоятелство, което изпълва със специфично съдържание и придава необичаен за доктрината изглед на въобразяваните гледки из победилия социализъм; съобразно тази „линия" идното се изписва с особени образни средства – сложна кръстоска от традиционалистки възторзи и ляв радикализъм. Причудливият облик на рисуваното бъдеще не скрива ни за миг целенасочеността на конкретните политически действия на БРП (к). Преди доста време В. Чичовска пише, че липсата на словесна изява на поетия курс към социализъм центрира комунистическата пропаганда относно българското бъдеще изключително върху популяризацията на съветските завоевания и успехи, на основата на които с обходни пропагандни маневри се разкривал смисълът на осъществяваните текущи радикални мероприятия като посока на нашето идно развитие[340]. Това положение довежда в „годините на народната демокрация" до „парадоксалния факт" комунистическата партия никъде да не споменава за социализъм, да не изрича свещеното слово, а опозиционните сили, ужасено и неспирно да говорят за мутиращите пред очите им зародиши на новия обществен

---

[339] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 365, л. 10. Предложение и решения от 4 октомври 1947 г. за изводите за страната във връзка с решенията на съвещанието на 9-те комунистически партии, състояло се в Полша на 22–28 септември с.г.

[340] Чичовска, В. Примерът на съветската страна и възгледите и перспективите на социализма в България 1944–1947. – Летопис на дружбата, № 5, 1975, с. 172–173.

строй, безсилни обаче за правдоподобни анализи докрай на питателната им почва, Страната на съветите[341].

Освен това при невъзможността да съществуват извън пропагандните, алтернативни източници на информация за нея, представите и конкретните знания за тази чудна страна в края на 40-те са, меко казано, приблизителни. Изглежда нелишено от основание допускането, че продължават да живеят доста от (само)заблужденията у „прогресивно мислещата интелигенция", основани на авторитетно писаното в десетилетието преди Втората световна война от Асен Златаров и Димитър Михалчев – в отчетен доклад на делегация от КНИК за нейното пребиваване в СССР през есента на 1949 г. видяното там още се изказва с михалчевите думи за „съветския бит и стил" на работа и живот[342].

---

[341] Чичовска, В. Примерът на съветската страна..., с. 174.

[342] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 752, л. 1–35. Доклад на служебната делегация на КНИК за пребиваването ѝ в СССР. Делегацията заминава през октомври 1949 г. по решение на ЦК на БКП и Министерския съвет със задача да проучи устройството и работата на ответните на българското най-високо културно учреждение съветски ведомства и служби и включва представители от партийното и административното ръководство на културата у нас и от творческите организации на „интелигенцията"; сред нейния състав личат имената на Карло Луканов, музиковеда Стоян Стоянов, Илия Петров, Камен Калчев и др. Там престояли 20 дни. Посетили и изучили опита на Комитета по изкуствата с всичките му отдели, главни управления и служби, редом с още други, над 30, звена от институционалната организация за управление на съветската култура – Министерството на висшето образование с поделенията му; Комитета на културно-просветните учреждения при Съвета на министрите на РСФСР; Министерството на кинематографията; Министерство на здравеопазването; АН СССР; Главполиграфиздат; Организация „Международная книга"; Всесъюзното общество за културни връзки с чужбина; Всесъюзното общество за разпространение на научни и политически знания сред народа; Московския държавен университет „Ломоносов"; Селскостопанската академия „Тимирязев"; Всесъюзната академия за селскостопански науки „Ленин"; Ветеринарната академия в Кузминки, край Москва; Московския институт по земеустройство; Строителния институт „Куйбишев"; Хидромелиоративния институт „Вильямс"; Московския архитектурен институт; Литературния институт „Горки"; Висшия институт за художествено образование „Суриков"; Средно-художествено училище „1905 г."; Средно училище за приложни изкуства; Музикалната консерватория в Москва; Педагогически музикален институт „Гнесен"; Съюза на съветските писатели; Всеросийското театрално общество; Профсъюза на работниците по изкуствата и Централния дом на работниците по изкуствата; Всесъюзния дом за народно творчество (Ръководният орган на художествената самодейност); Двореца на културата на работниците при московското метро; Московската филхармония; Большой театр (Организация, служби, ръководство, подготовка на пиеси, репетиции, ателиета); Малий театр и театъра при Моссъвета (Организация, служби, ръководство, подготовка на пиеси, репетиции, ателиета); Театър

При всички съображения за задължително официалния характер на този доклад, той вижда СССР като сбъднатата утопия с жив интерес към подробности, далеч надхвърлящи отчетното служебно задължение. Текстът е пророчески и същевременно свидетелски разказ за откритите се пред захласнатите очи на Камен Калчев, Стоян Стоянов, Илия Петров, Кирил Иванов и др. чудеса на победния строй, екстазно примиране пред намерения там същински смисъл на творчеството и пред висшите дарове на културата, родени от постигнатото съвършенство на нейното пълно управление и контрол.

„Основна грижа на централните, от всесъюзен мащаб ведомства (министерства, комитети)..., се състои в идейното *направление, контролиране* и оказване на творческа и методическа помощ на огромния брой културни учреждения и институти в СССР."[343] Изходни начала им били решенията и указанията на ЦК на ВКП (б) по въпросите на науката, висшето образование, изкуството и културата; те, и специално онези за литературата, репертоара на драматичните театри и музиката, често предизвиквали плодоносен поврат в работата на Комитета по изкуствата, творческите съюзи, художествените учреждения и най-вече – в развитието на отделните творци.

Изначалната заинтересуваност на тружениците по култура от живота на съветското общество ги правела непринудено постоянни съучастници, всеки със специфичните средства на своята работа, във всички партийни и правителствени почини – по осъществяването на петилетните планове, в движението за мир, в Сталинския план за преобразяване на природата, в честванията на исторически дати, събития, личности и пр. Обществеият дълг на съветската интелигенция бил изразен в принципа „най-добре ще служите на партията и родината с вашите постижения в областта на науката, литературата, изкуствата"[344] – в тази връзка докладът стига върхната точка на своята патетика –

„К. И. Станиславский" (Организация, служби, ръководство, ателиета); Оперетен театър (Организация, метод на работа, ръководство, служби, ателиета); Библиотеката „Ленин"; Всехудожник (Стопанската организация при Съюза на художниците) и няколко ателиета на съветски художници. По време на престоя си делегацията имала и по-специфични ангажименти като участие в заседание на ръководството на Комитета на изкуствата при приемане на нова опера, присъствие при откриване Общата художествена изложба по случай 32-та годишнина от Октомврийската революция, посещение на дипломния концерт на завършващия български аспирант по цигулка Боян Лечев, почетен караул при смърния одър на починал артист от Московския художествен академичен театър и др. (Пак там, л. 9–10, л. 17.)

[343] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 752, л. 13. Доклад на служебната делегация на КНИК за пребиваването ѝ в СССР. (Курсивът е от оригиналния документ, б. м., И. Е.)

[344] Пак там, л. 17.

делегацията имала възможност сама да усети това беззаветно служене, „със собствените си очи и съвест да види и почувствува, какво значи социалистическо изкуство и социалистически реализъм в изкуството“[345].

В единствената си амбиция – да помагат на своя народ ежедневно в построяването на комунизма и изграждане на новото комунистическо съзнание у съветските хора – творците не били оставяни сами. Чрез професионалните си организации те получавали определени тематични планове, което ги улеснявало извънредно много при целенасочването на тяхното творчество и подчинението му, при всичкото негово многообразие, към една основна идея. Пример се взема из поставения пред писателите-драматурзи от Комитета за изкуствата план за 1950 г. относно написване на пиеси по темите: „Заличаване границата между града и селото“, „За отношението на съветския трудещ се към обществената собственост“, „Отношението на съветския колхозник към колхозното имущество“ и „Сътрудничеството между хората на науката и съветските рационализатори и новатори в индустрията и селското стопанство“; освен това планът не пропускал да набележи и създаването на пиеси, посветени на образа на Ленин и Сталин, като строители на съветската държава и вождове на съветските народи и прогресивното човечество, на образите на Киров, Калинин, Димитров, Жданов, Свердлов, Дзерджински и др. Подобни препоръки имало дадени и на писатели, поети, композитори, художници, киноработници – на всички хора на науката, изкуството и културата[346].

От момента на връчване на темата или конкретната поръка на писателя, художника, композитора, артиста и пр., за най-правилното и идеално разрешение на поставения проблем, идейно-творческата помощ вече идела от по-близките на твореца поделения на Комитета по изкуствата, на които той сам бивал неразделна част – творческите съюзи, и особено от партийните организации към тях. Поетото индивидуално творческо задължение се обсъждало на колективни съвещания, където примечанията на участниците единствено се водели от искреното желание да се получи по възможност най-съвършено и правдиво художествено произведение. В това отношение незаменима била помощта на строгата, смела и своевременна болшевишка критика на произведенията на изкуството, основаваща се на непримирима партийна принципалност и безпощадност към всякакъв род уклони. Тя се приемала от съветските майстори на културата с голяма благодарност; там почти били изживени индивидуализмът и самовлюбеността, с които техни събратя от България отвръщали на партийната и честната обществена крити-

[345] Пак там, л. 25.

[346] Пак там.

ка[347]. На Комитета за изкуствата рядко прихождало сам да дава отвеm с критика на отделни художествени произведения. Нейното разгръщане се организирало „долу", предимно сред самите творци по линия на творческите съюзи и обществените организации при най-дейната експертна намеса на съществуващите към всички творчески съюзи секции за критика[348].

Специален орган при Комитета за изкуствата, наречен Главрепертком (Главно управление по репертоара), имал задачата за идейно-художествената преценка на вече готовите произведения и неговият идеен и художествен контрол нямал нищо общо със старата цензура в царска Русия; касаело се за творческа помощ още веднъж на авторите, преди да бъде пуснато тяхното произведение сред винаги жадуващата го публика. Главрепертkомът преглеждал и се произнасял окончателно за пригодността на новите пиеси, симфонии, опери и др. произведения, за подготвените вече художествени изложби и отделните произведения на изобразителното изкуство, предназначени да станат обществено достояние; и още, той утвърждавал естрадни и цирkови програми и изобщо програмите на всички видове обществени зрелища. Без одобрителната резолюция на Главрепертkома в програмата на нито един театър в СССР не можело да бъде включена нова пиеса, да бъде обявена нова програма в цирковете, да се изпълнява от оркестрите нова симфонична творба и пр. Макар и извънредно рядко, явяли се случаи системата и нейният връх, комитетът, да имат пропуски, да сгрешат; тогава, простодушно споделя докладът, подведен вероятно от руския идиом, критиката и обществеността „бият Комитета" и замесените в произшествието негови подведомствени специализирани звена и служители, както било неотдавна по случая със зловредната опера на Мурадели „Великата дружба"[349].

По особено интересен начин писаното свидетелства за експертните компетенции на ръководните кадри в управлението на съветските културни учреждения. За разлика от повече нетърпимото положение у нас, това били „... съвършено нов, съветски тип специалисти. Произходът им е обикновено работнически, самите те са били работници или произхождат от работнически семейства. Повечето са били партийни работници, изпратени от партията да се учат в съответни ВУЗ, и след като са получили специално висше образование в определена област на науката или изкуствата, поверена им е отговорна и ръководна работа в подходящо държавно учреждение. (Кафтанов – министърът

[347] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 752, л. 26. Доклад на служебната делегация на КНИК за пребиваването ѝ в СССР.

[348] Пак там.

[349] Пак там, л. 28.

на висшето образование е бивш работник металик, сега професор по химия; Лебедев – председателят на Комитета за изкуствата е бивш шлосер, а сега – изкуствовед; Пименов – началник на Главното управление на театрите в Комитета е бивш горски работник, сега театровед.) Голяма част и от сътрудниците в различните главни управления на министерствата и комитетите са такива съветски специалисти..."[350] и пр.

В завършек, на фона на гореизложеното и много още други тънки положения в съветската култура от края на 1940-те, докладът претегля, че за почти двете години от съществуването си, КНИК, „общо взето, е провеждал, под ръководството на БКП, правилно идейно-политическото ръководство на висшето образование, изкуствата и придадените към него културни учреждения"; разбира се, отнесено към съветския опит „в методите и организацията" на нашето най-висше културно ведомство имало сериозни недостатъци, които, с усвояване на видяното там и при повседневното ръководство на партията и правителството, предстояло да бъдат отстранени[351].

На тази скромност в последната, сравнителна преценка по състоянието и работата на Комитета за наука, изкуство и култура в началото на съществуването му спрямо организацията на съветските културни учреждения не бива докрай да се вярва. Като се има предвид насоката на развитие към пълна централизация и строго йерархическо съподчинение на културните институции, поела непосредствено след епохалната дата, положението на КНИК несъмнено е „правилно". И не се е оставил той на съветския опит да чака, защото, както се видя от атмосферата в последните месеци на 1947 г. и постановлението за учредяването му, нему по начален замисъл е дадено назначение да произвежда в пряка връзка с актуалната партийна линия културни събития, открито свързани с марксистко-ленинската идеология, като направата им бъде управлявана и контролирана строго *в установения дотогава режим на работа на институциите, осъществяващи държавно-административния патронаж на културата* – общ контрол над професионалните среди и регулиране техния състав, ред на специализации и професионална квалификация, поддържане на определен обществен статут и условия на труд за принадлежащите към тях, редът, по който се съставят и работят художествени комисии и журита, организацията на конкурси, разпределяне на държавни и обществени поръчки, контрактации, целево субсидиране, организацията на мрежата училища за специализирано образование, свързано с творческите професии и системата за до-

[350] Пак там, л. 26–27.

[351] Пак там, л. 29.

стъп до него, процесът на образование и разпределение на завършилите и пр. С други думи – и преди да видят българските делегати през есента на 1949 г. „със собствените си очи и съвест" съветския пример, КНИК вече сам е *произвел местата на публичен културен обмен като главно място за разгръщане на актуалната официална българска социалистическа културна политика, социалните актьори, подвизаващи се по тези места, правилата за това, и има пълен, неразделян с никого контрол върху тях.*

В тоталитарните общества, и в частност, разбира се, през всичкото време на комунизма у нас, *на местата на публичен културен обмен* може да се гледа като на най-важното, представително пространство на една *всеобемаща култура на организирана показност*; статутът им на „витрина" е принципно положение, определящо до много голяма степен асортимента на „продуктите" на социалистическата култура и определящо за стратегиите на тяхното „производство". *Излагането* в такива общества произвежда *плащ на тотално прозрение*, в което се сливат настояще и утопия и просиява най-чиста вяра. Към такава специфична *култура на организирана показност* тоталитарните общества остават трайно привързани и до последните си дни, принудени от императивната необходимост да се изкарват все нови и нови събития, сбъдващи пророчествата на идеологията; привързаност дотам, че промените в официалната културна политика могат да бъдат улавяни по промените в стандартите и формата на тази официалната показност[362]. Затова и множествеността на нейните конкретни проявления е безчетна – всяка манифестация, юбилейно честване, конгрес, пленум, съвещание, заседание, среща, посещение, гостуване; всяка музейна експозиция, панаир, изложба (художествена, архитектурна, книгоиздателска, селскостопанска, животновъдна, промишлена, техническа, търговско-мострена, та даже по-късните модни ревюта и пр.); всяко всенародно движение, трудов почин, обмен на опит, квалификационен курс, обучение, образователна инициатива, училищно тържество, самодейна проява, съревнование, фестивал, преглед или конкурс; всяко състезание, спартакиада, универсиада, сезонно първенство, туристически излет, поход, екскурзия, обиколка, крос, щафета, спортен празник на трудещите се, всеки вид „културен отдих"; всяка една театрална постановка, поява на нова книга, стихотворение, кинопоказ, концерт, гастрол и техните безкрайни обсъждания; всяка научна сесия, симпозиум, асамблея и пр., и пр., и пр.; всичко, при своята неизбежна разположеност в рамката на марксистко-ленинската идеология (в своята „посветеност" ней), може да се разглежда все като проекция на тази култура.

---

[362] Stone, Marla Susan. The Patron State. Culture and politics in fascist Italy. Princeton. New Jersey, 1998, pp. 15–16.

За края на 40-те и началото на 50-те години организираната и поддържана по системата на КНИК официална показност има и специфичното за това историческо време назначение да покаже и в същото време точно с това императивно да дефинира културния живот в привилегированите към момента конкретни негови изражения – прелезът между двете десетилетия е действителният край на културния партикуларизъм. Тогава тя има специфичната „задача" да разтвори социалните граници на високата култура като средство за мобилизация на масите и осигурявайки допира до нея на нови, изолирани дотогава социални групи, да приобщи всички към властта чрез идеологическата интерпретация на тази висока култура; посредством идеологията КНИК дирижира възприемането на наличния национален културен капитал като манифестация на идентификациите и разграниченията на режима с предходни културни стилове и елити. Внедряваните от КНИК форми на показност сега оформят ясно панoптичните, устойчиви, без друга алтернатива, места на политико-идеологическото и експертното (често пъти съвпадащо изцяло и трудно разграничимо) утвърждаване или низвергване и нормите, по които там се отсъжда и съди за моментното състояние и „посоката за развитие" на „творците", производители на социалистическата култура. И накрая, но никак не на последно място, организацията на тази показност най-често е основно оправдание, цел и смисъл на действията на постоянно растящото число на кадрите, работещи по поддържането на официалните институционални канали, по които протича социалистическата култура, в нейната насоченост и към последния труженик.

Казаното би могло да се види в една детайлна програма за изобразителните изкуства от първата половина на 1948 г., която прави прозирни идеите за развитието им нататък в неразривна връзка с новите места на официален културен обмен. С нея КНИК разработва водещи положения при организацията на изложби, музеи и картинни галерии, въздигането на паметници, работенето на монументална живопис и скулптурна монументална украса, регламентира системата на конкурси, контрактации, творчески командировки и реда за поощрения и популяризация на произведения на изобразителните изкуства, като назначението на документа е „... да насочи по правилен път развитието на нашето изобразително изкуство по посока на реалистичното изобразяване на действителността и ясни за народа и високи по качество художествени творби..."[353].

Изложбите държат първото място в следването на този път. КНИК инициира или подпомага такива „във връзка с крупни събития и

[353] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 74. Някои мероприятия на КНИК във връзка с развитието на изобразителното изкуство у нас.

дати от политическо-обществеността и културно развитие на страната" и изцяло сам организира чуждестранни у нас, както и сам реди всяко показване извън пределите на България. Другите, които подпомага той, са организираните от подведомствения му Съюз на художниците изложби, с което списъкът с възможните подбудители на подобни крупни културни събития у нас се свършва.

В годишната културна програма на страната комитетът определя целите на много важните средищни общи художествени изложби на Съюза на художниците. Те трябва най-напред „да възпитават народа в социалистически дух", да повдигат художествения му вкус и неговата обща култура; затова и в тях се показва преди всичко развитието на българския живот, отразено в произведенията на съюзните членове. Общите художествени изложби същевременно са и отчет на постигнатото от художници, скулптори, приложници и графици и изразената в тях „обществена морална и материална оценка" е основният подтик и верен показател за посоката на по-нататъшната им работа. Организират се на два пъти: през пролетта – за живопис и скулптура, и през есента – за приложни изкуства и графика. За всякакви, уреждани от съюза други изложби, комитетът изрично трябва да изрази съгласието си – те се одобряват от него по предложение от съюзното ръководство и освен споменатите, бивят още колективни, с определен творчески облик и задачи, групови, на художници, които желаят да излагат заедно, и изложби на всеки един художник, стига „тя да има художествена стойност и да бележи сериозни творчески постижения". Освен изброените, съюзът може да поддържа постоянна изложба от произведения на свои изтъкнати членове и да подбужда и подпомага инициативи за изложби, които имат за цел, чествайки годишнини на заслужили деятели в областта на изобразителните изкуства, да популяризират творчеството им. Всички комисии и журита, отсъждащи за участието в изложби и конкурси, без изключение, се одобряват от КНИК[354].

Отварянето на музеи и картинни галерии, снабдяването им с произведения на изкуството, планирането и построяването на всички сгради за „културни нужди" в страната, старините, определянето на лица и събития, на които да бъдат въздигнати паметници, идейното им съдържание, обявяването на програми за провеждането на конкурси по тях, възлагането на изпълнението и окончателното утвърждаване на спечелилите проекти – това са все обстойно уговорени в програмата измерения на работата на първото всеобхватно българско културно учреждение[355].

---

[354] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 75. Някои мероприятия на КНИК...
[355] Пак там.

Голямо място е отделено в нея на регламентацията на прословутите контрактации като ефективна система за направляване вярното развитие на изобразителните изкуства при образното въплъщение на символната езотерика на ранния комунизъм по нашите места. Комитетът контрактува сам и посредничи да контрактуват отделни министерства, държавни институти и обществени организации с художници, които се задължават срещу определено възнаграждение и в даден срок да извършват живописно изпълнение на портрети на политически деятели, ударници в производството, исторически лица, хора на науката и изкуството, тематични картини из производствения живот, картини из близката и далечната история на нашия народ, отбраната на страната, съпротивата срещу фашизма и др.; да създават пейзажи – верни образи на българската природа, стенописи и други монументални изображения. На второ място се контрактува със скулптори; тук бюстовете и фигурите на отделни лица и скулпурните композиции за ознаменуване на събития държат безспорното първенство. Нататък се уговарят началата, по които се контрактува създаването на графични творби (портрети, илюстрации, тематични композиции на материал и рисунки), изработката на художествени предмети, модели и образци за индустрията, декоративна украса и т.н.

Особено място се отделя в програмата на контрактациите по творби на художествената критика. Чрез тях КНИК организира редовно осведомяване на обществото върху изобразителните изкуства и за тази цел именно договаря написването и отпечатването на статии в пресата, брошури, беседи, привлича участници в организирани от него дискусии по повод изложби и отделни художествени творби, подема критическо разглеждане творчеството на отделни художници и творчески колективи, контрактува сценарии и заснемането на документални филми и кинопрегледи за нечия творческа дейност, полага грижи за популяризирането на изкуството на отличени художници, уреждайки създаването и обнародването на монографии за тях; отделно на най-добрите постижения в идейно-художествено отношение той пак организира репродуцирането им за масово разпространяване.

Контрактациите се осъществяват с нарочен договор, в който се отбелязват възлагащата и изпълняващата страни, възнаграждението, общите черти на творбата, приблизителната големина, материалът, редът на отчитане, инстанциите, от които се набира съставът на приемащото жури, и санкциите за неустойка. Договорните суми се определят по таблици, изработени от Съюза на художниците и одобрени с нарочно решение от ръководството на КНИК[358].

[358] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 76–77. Някои мероприятия на КНИК...

Едно „Сведение за сключените контрактации от отдел „Изкуство" при КНИК през 1949, 1950, 1951 и 1952 г." представя всички сектори на комитета като изключително активно работещи с този важен инструмент на официалното покровителство на социалистическата култура. То ги представя като гъвкава система на преливане на предвидените за нея бюджетни средства според изискванията на идеологията за деня и това прави неравномерно разпределението им през годините спрямо жанрове и изпълнители. Предложението за договор към художник се води от принципното доверие към дотогавашните му прояви, неговите настоящи възможности и някак винаги то излиза свързано с обществено-политическата му поставеност и особено с неговата известност, с действителния му авторитет сред колегията в момента – натискът за ангажименти в огромното число от случаите е насочен към най-добрите. При следващите стъпки на контракционната процедура за доверие повече не става дума – иде ред на последователен контрол. Договорното споразумение по идеята, размерите и материала на изработката е последвано от три проверки по указани точно срокове и от специално назначена за случая комисия, докато накрая се роди изискуемото произведение – при първата авторът е задължен да представи идейна скица на композиционното решение, при втората предлага етюди за композицията и накрая се приема композицията в нейния завършен вид[357]. Предложенията за договори специално за 1952 г. дават добра представа за конкретното съдържание на контрактуваното творчество и през предишните години – два плаката „Индустриализацията на страната – основа на социализма" (проф. Д. Узунов) и „Механизацията и колективизацията на селското стопанство – път към социализма" (Ал. Поплилов); четири диаграми – „Ръст на индустриализацията в страната", „Достижения на селските колективни стопанства", „Културните постижения на нашата страна" и „Грижи на народната власт за трудещите се", контрактувани с художниците Борис Коцев, Иван Радев, Сами Биджерано и Евгени Йонев; албум с репродукции на художествени произведения на теми из строителството с редакционен състав – проф. Илия Петров, проф. Илия Бешков, проф. Д. Узунов, проф. Д. Гюдженов, Мара Цончева и Вичо Иванов; три портрета на герои на социалистическия труд – един от индустрията (Найден Петков), друг от мините или транспорта (Стоян Тодоров) и трети на герой на труда от ТКЗС или МТС – Владимир Иванов; три композиции на теми из строителството на социализма в село – „Прибиране на реколтата и предаване на зърнодоставки-

[357] ЦДА, ф. 143, оп. 8, а.е. 191, л. 434–435. Писмо-предложение от сектор „Изобразителни изкуства" до председателя на КНИК, Р. Леви, относно одобрение на конкретни разработки за контрактационни договори, съгласувани със Съюза на художниците, 18 февруари 1952 г.

те“ (Кою Данчев и Сергей Иванов), „МТС – основа на механизацията на селското стопанство (Боян Петров), „Внедряване агротехниката и съветската наука в селското стопанство“ (проф. Борис Колев) и четири композиции на теми из индустриализацията и електрификацията на страната – „Язовирно строителство“ (Симеон Халачев), „Новото строителство“ (Александър Петров) и „Внедряване на съветски почини“ (Венета Петрова) и пр.[358]

Освен творби с ясно изразени идеологически акценти, през изброените няколко години отдел „Изкуство“ при КНИК контрактува с най-изявени сред художниците за създаване на произведения свободни от изрични предписания, но предназначени за показ в средищни културни събития – за т.нар. „Димитровска изложба“ през 1949 г. и за Общите художествени изложби през 1950, 1951, 1952 г. и др.[359] Такава загриженост за развитието на българското изкуство може да се разбира и в светлината на неуморните усилия на КНИК за безостатъчна мобилизация на големите имена по постоянно засвидетелстване на тяхната привързаност към строителството на комунизма. Нарочна справка за *неучастие* на известни художници в Общите художествени изложби от началото на 1950-те дава задължителните при такива случаи обяснения – от нея става ясно, че макар и канен специално, н. х. Илия Бешков не поел и не дал нищо за тях през 1952, 1953 и 1954 г., като в разговор със з. х. Дечко Узунов, заявил „че се отчита пред народа със своите карикатури, които често излизат във вестниците „Отечествен фронт“ и „Земеделско знаме“; н. х. Владимир Димитров–Майстора не участвал през 1953-та и 1954-та – поради напредналата си възраст работел малко и страненето му било разбираемо; з. х. Иван Фунев работел паметника на Съветската армия в София и тоя на Септемврийското въстание в Михайловград, което го напълно оправдавало; за з. х. Борис Ангелушев се говорело, че отказал участие в ОХИ'54, недоволен, защото през 1953 г. журито му отхвърлило една картина; също така, крайно осъдително било неучастието и на з. х. Цанко Лавренов, който, макар и да работел усърдно, не представил творби и през 1952 и 1953 г. с единствен довод, че „не желаел“ и пр.[360]

Секторът „Музика“ не стои по-ниско с уредените през същите години контрактации за кантата с военна тематика, кантата със съвременно съдържание, симфонична пиеса с младежка тематика, малка

---

[358] ЦДА, ф. 143, оп. 8, а.е. 191, л. 434–435. Писмо-предложение от сектор „Изобразителни изкуства“ до председателя на КНИК..., 18 февруари 1952 г.

[359] Пак там, л. 429–430. Сведение за сключените контрактации от отдел изкуство през 1949, 1950, 1951 и 1952 г. 16 април 1952 г.

[360] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 16, а.е. 60, л. 1–2. Писмо на Т. Живков до В. Червенков за откупуване на картини от ОХИ'1954, и справка за неучастието на известни художници. 7 януари 1955 г.

кантата, концерт за виолончело и оркестър, вокална сюита за детски хор и оркестър, младежка танцова сюита за оркестър, вокална сюита за хор и оркестър, пролетна кантата за хор и оркестър, четири солови песни, вокална сюита „Песни за моето село", сюита за симфоничен оркестър „Земя без синури", кантатата „Да бъде ден" и пр. През 1951 г. за първи път се контрактувало за три хумористични солови естрадни песни; през 1952 г. за балет „Партизанска сюита" и пр.[361]

Така се представя и работата при писателите; установява се, че през тези години репертоарното бюро при КНИК е поръчвало на писателите Орлин Василев и Анжел Вагенщайн пиеси за новаторите в социалистическата промишленост; на Андрей Гуляшки, Георги Кръндзов и Емил Коралов за живота на ТКЗС в борбата за по-високи постижения и рационализаторството в селското стопанство; изрично се уговарят и подобни с младежка тематика; с Асен Босев се контрактува една специално за живота на пионерите; с Камен Зидаров и Крум Кюлявков се уславят комедии, от които имало остра нужда – една със сюжет от преди 9-ти и друга, за след 9-ти септември, третиращи „борбата с остатъците от миналото, корупцията, бюрократизма, интелигентския индивидуализъм, преклонението пред западната култура и др. п.". С оглед включването на проектираните пиеси в репертоара на театрите по страната още през сезона 1952–1953 г., КНИК отчита, че тънкостите на драматургията допускали срокът на изпълнението им да бъде шест месеца от датата на възлагането и пр.[362]

Очертаното в последните страници наблягане върху прословутите „контрактации" не е самоцелно. Тази тема може да се простре доволно дълго и забавно още с представяне реда за откупуване на художествени творби, на сложно степенуваната система за награди и „поощрения", творчески командировки, специализации, стипендии[363] и т.н. – все

---

[361] ЦДА, ф. 143, оп. 8, а.е. 191, л. 429 (гръб). Сведение за сключените контрактации от отдел изкуство през 1949, 1950, 51 и 52 г.

[362] ЦДА, ф. 143, оп. 8, а.е. 191, л. 431. Сведение за сключените контрактации от отдел изкуство през 1949, 1950...

[363] Всички те са изключителен прерогатив на КНИК. Комитетът сам купува произведения на изкуството и има изрични правомощия да съдейства чрез експертни съвети, препоръки, рецензии и оценки за откупуване на стойностни творби от страна на държавни учреждения, културни институти и обществени организации, като това прави посредством специално назначавани при всеки случай комисии. Творческите командировки по това време най-често означават изпращането и организираното пребиваване на творци по държавни и частни, общински и обществени строежи и предприятия, стопанства, младежки трудови бригади, лесничейства, трудови и погранични войски, фабрики, занаятчийски кооперативи и пр., „където те могат да изучават живота и събират материал за творчеството си"; на отделни проявили се талантливи млади художници се обръща особено внимание, като се

близки на контрактациите по назначението и смисъла си инструменти на административното управление на културата и нейното идеологическо насочване през годините на съществуване на КНИК, пък и принципно, за социалистическата епоха. Наблягането върху тази тема се направи, защото през 1948 г. всъщност тя може да бъде мислена като част от по-големия изследователски проблем за *окончателната делиберализация на системно и последователно дотук ограничавания артистичен пазар*, и по-малко е оправдано, или никак дори, схващането ѝ, както понякога се прави, като поле за моралистични обобщения по „характера на българската интелигенция". На общия фон на историческите събития, протичането на този процес е успоредно на процеса на „експроприация на експроприаторите", бурно разразил се в края на 1947 и началото на следващата година; не е неоснователна аналогия между действията на комисиите по национализацията на промишлените предприятия и мероприятията, с които още през първите месеци на 1948 г. се постига цялостната „национализизация" на този винаги общо взето нищо и никакъв в българските условия пазар, но какъвто и да е, пазар, все пак. От друга страна, в специфичния контекст на протичащата „социалистическа културна революция", овладяването на артистичния пазар е непреодолима, неизбежна и същностна част от производството на новите места на публичен културен обмен и особено *на контрола върху тях*; овладяването му е сред най-важните средства за координиране и управляване работата на хората от артистичните и творческите професии и насочване на изявите им при никакви други възможности изключително към тия нови места в техните неизбродими форми на организираната показност. И още, овладяването на артистичния пазар регламентира окончателно новия социален статут на „творците" и условията им на труд и наемане за работа в последователно променящата се от края на 1944 г. обществена и стопанска конюнктура.

Постановления № 3 и № 5, приети от заседание на Министерския съвет на 5 февруари 1948 г., задължават КНИК да създаде единен правилник за контрол, разпределение и заплащане работата на художниците. За художествено оформление на публични мероприятия от всякакъв вид (тържества, възпоменателни процесии, чествания, конгреси, изложби, панаири, почини по въздигане на паметници и пр.), поделите ги централни държавни и обществени учреждения, институти и обществени организации са задължени да наемат художници само посредством Упра-

---

подпомагат още и със стипендии и пр. Всяка година, показалите се в общите и в проведените колективни изложби художници, или пък проявили се при други случаи, творбите на които по експертна преценка се намерят за особени постижения – етап в развитието им и съдействащи за изграждането на народната култура, Комитетът представя на правителството за най-високи награди и пр. (ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 110, л. 77. Някои мероприятия на КНИК...)

вителния съвет на Съюза на художниците в България. При разходването на бюджетни суми, предвидени за откупуване картини за украса и художествено обзавеждане на канцеларии, зали, устойване на изложби и пр., всички висши ведомства са задължени да контрактуват само с определени от КНИК художници, разпределени от него за договаряне след преценка на способностите им да осъществят творческите задачи, съобразно специфичния профил на поръчителя. Не ще и дума, че договорът между двете страни накрая се сключва при посредничеството пак на комитета и приемането на готовия „продукт" става въз основа на изготвена от негови експерти конкретна и детайлна съпоставка на желаното и крайния резултат[364]. Разбира се, в тази практика художниците никак не са изключение; схождащи се в основния си замисъл, починките по „обобществяване" на съществуващия пазар за художествени произведения и артистични изяви имат същия икономически и социален ефект по целия „културен фронт".

Законът за книгопечатането и правилникът за приложението му установяват недвусмислено, че „Книгопечатането във всичките му положения (словослагателство, печатарство, литография, литофсет, цинкография и дълбок печат, букволеярство и валцолеярство) е изключително право на държавата"[365]. Създаденото в началото на 1948 г. на пряко подчинение на КНИК „Държавно полиграфическо обединение"[366] събира под свое управление всички предприятия от този бранш; основаването му е само началото на процес, стигнал бързо края си с „Наредба за ликвидация на частните книгоиздателства" през същата година[367]. Всички авторски изяви, свързани с книгопечатането и книгоиздаването изцяло се поставят в зависимост от организираните държавни издателства, към издателствата на обществените организации, към съответните творчески съюзи, разбираемо свързани с „актуалните задачи" на техните ръководства.

---

[364] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 107, л. 163. Постановление № 3 и Постановление № 5, приети от Министерския съвет в заседанието му от 5 февруари 1948 г., протокол № 19. Постановленията са публикувани в Държавен вестник, № 286, 6 декември 1948 г.

[365] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 1, л. 1–3. Правилник за приложение на Закона за книгопечатането (20 юли 1948 г.)

[366] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 2, л. 88; Постановление на МС от заседание на 28 февруари 1948 г., прот. № 31; (респ. ДВ, № 52 от 5 март 1948 г.).

[367] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 2, л. 84–85. Наредба за ликвидация на частните книгоиздателства (На основание чл. 3 от Указа за книгоиздателствата, обн. в ДВ № 118 от 22. V 1948 г.). Въпросният указ недвусмислено установява: „Чл. 1 Книгоиздаването е право на държавата, кооперативните сдружения и обществените организации с нестопанска цел. Чл. 2. Частните книгоиздателства преустановяват своята дейност в месечен срок от обнародването на настоящия указ" и пр.

Творческите съюзи са свръхважни оръдия при овладяването на артистичния пазар, регламентацията на новия социален статут на „творците", условията им на труд и изобщо при изграждането на новите места на публичен културен обмен и придаване облик на циркулиращите из тях нови творчески фигури. До началото на 1948 г. те самите са такова място с действено отношение към „приобщаването" на художествените елити към институционалните стандарти на културата в отечественофронтовска България. В системата на КНИК те вече добиват изключително важни инструментални функции в процеса на тоталното „приобщаване" на всички обществени среди към режима чрез идеологическата интерпретация на високата култура и наследения културен капитал. Съществуването им тогава по отношение на собствените членове е свързано с артикулирането на творческия, професионалния и обществения профил на „новия творец". И до системата на КНИК, членството в творчески съюз на дело се е превърнало в изрично условие за открита проява, за публично излагане – още от първите следдеветосептемврийски дни пропагандата акцентира не толкова на свободата за индивидуална творческа изява, колкото на свободния достъп на всеки „честен творец" до „същинските" творчески съюзи, опитното поле за плодоносно култивиране на „истинско народно изкуство". Пълната им субординация в системата на КНИК и обвързването на тяхното съществуване изцяло с държавната субсидия[368] официализира окончателно творческите усилия на съюзните членове и придава крайно официозен изглед на всяка тяхна публична проява, независимо каква. От отдавна размятваният пропаганден тезис за свободата на истински стойностните артистични изяви чрез творчески съюзи, сега се допълва с придаваната на приема в тях аура на творческо и професионално зачитане; високо „народно признание". Това положение развива и обратната страна – домогването към членство неизбежно се установява като естествена стратегия на индивидуалното и авторско поведение на „твореца" и очевидните ограничения на системата се балансират с осигуряваната йерархизирана организация на стабилно гарантирани официални изяви на съюзните членове, точно ответни на равнището на всеки – учрежденски, местни, индивидуални, регионални, тематични, съюзни, национални, международни и т.н. Фокусирането върху професионалното повече от естетическото в това ранно време от епохата на комунизма и произтичащите от гарантираните в тия официални изяви „морални

[368] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 107, л. 9. Писмо от Съюза на композиторите, музикозите и концертиращите артисти в България до Ал. Обретенов от 6 април 1948 г., с молба да се утвърди проекто-бюджет на съюза, вече утвърден от УС. Пак там, л. 13. Писмо бланка СБП до КНИК от 3 февруари 1948 г. за държавна субсидия, покриваща изпълнението на неговите задачи и др.

и материални стимули" са обстоятелство, привнасящо разбиране за отчаяно липсващата съпротива у повечето от „творците" срещу принципното похищение на творческата свобода, и особено пък при невъзможността им вече за свободно действително творческо групиране и професионално организиране. Системата на КНИК създава среда за изкарване на официална реколта от културата при добри производствени условия и в повечето случаи, при взаимна изгода за страните. *Властта над местата на официална показност и контролът за достъп до тях оразмерява пространството за „творческо съществуване" и същевременно безусловно го обвързва с живеенето.*

Местата на официален културен обмен в безчислените им форми на показност открояват всъщност един *устойчив, постоянен елемент на комунистическата публична култура – ритуалното постигане на задължителната, неотменната, скъпа на всяко верующо (и принудителна за неверующото) сърце пределна съборност, „пълното единодушие", създаващо чувство на увереност и задружно преживяване на грубата и неудържимо бликаща сила в популистката точка на сливане между партийното ръководство, ония, на които са „поверени" институционалните държавно-административни инструменти, създателите на „блага" („материални" и „духовни") и незнаещата празно и разграничения извън идеологията аморфна тоталитарна публика (делегати, избранници, пълномощници, пратеници, представители, посетители, зрители, слушатели, читатели, участници и пр.) – всички ведно, живо въплъщение на най-строгия съдник на всичко и на всички, вездесъщия „български народ".* Конкретният вид, изгледът на всяко от местата на официалната показност много прилича на всички други, вероятно защото навсякъде по тях се върши все същото – по изцяло управляема технология в тази срещна точка се събират на официално поклонение пред властта „трудещите се" и по предварително задание се превеждат техните културни възприятия към емоционална причастност и убеденост за волево отстояване непреходните (към текущия момент) ценности на марксистко-ленинската идеология. Внушенията на стереотипните служебни ритуални действия на съответните фигури там (доклади, речи, слова, поздравления, телеграми, бурни нестихващи ръкопляскания, преминаващи в овации, възгласи, скандирания и пр.) и смисълът на подобаващия реквизит (общо оформление на пространството, „делови президиум", „галерия", знамена, транспаранти, лозунги, портрети, подобаващо облекло, цветя и пр.) лежат дълбоко в *политестетиката*[389] на българския комунизъм, разгърнала се след Първата световна война с „излизането на партията на улицата" при „олевелите народни маси". Местата на официалната показност са места на застиналите образи, „вкаме-

[389] Тодоров, Владислав. Адамов комплекс. С., 1991, с. 14–15.

ненатa вечност“ на тази политестетика; след онзи „бой последен“, сега всички те са експонация на най-чистите стойности на идеологията, *продължаващото безкрайно политическо изстъпление, масова улична акция, нескончаем митинг.* Жизнено важна и „след победата“, *комунистическата перманентна мобилизация на масите стимулира интензивно вече административно уреденото режисиране на политическото в публичен официален спектакъл.* Това си е отделна изследователска тема, но тук нека само бъде отбелязано, че при неотклонната след 1919 г. „болшевизация на партията“, към стойностите на нейната политестетика следва да бъде отчитано символното влияние, идещо от първата страна в света с победила Велика социалистическа революция, особено мощно проникващо след идването на руснаците в България при сложно, и нерядко, гротескно съпрежение с образи из консенсусните реторики на ранния комунистически отечественофронтовски популизъм. В края на 40-те години тя добива вече канонично прояснение – дни преди откриването на Пловдивския панаир през август 1949 г., комисия на отдел „Агитация и пропаганда“ при ЦК на БКП установява, че художественото оформление на изложбеното пространство, особено на някои павилиони, трябва да бъде основно променено: „В павилионите на министерството на мините има един фриз, който цели да покаже в рисунки живота и труда на нашите миньори, оформен крайно безграмотно, формалистично и космополитски: миньорите са много високи и тънки, с еднообразни лица – въобще такива миньори, които не може да срещнете никъде в нашата страна. Общото оформление на павилиона е такова, че човек се чувства вътре в него в задушна атмосфера.“[370] Като отхвърля с възмущение това изпълнение, и друго едно, в павилиона на Министерството на земеделието, където по нездрави увлечения небето се представяло не навсякъде синьо, комисията разпорежда на тяхно място да се турят портрети на видни ударници и рационализатори, а „... над входа на голямата панаирна палата да бъдат поставени големи копринени съветски и български знамена и портретите (в еднаква големина и оформление) на: Ленин, Сталин и Димитров. В друг ред и малко по-малък портрет на др. Коларов. От дясна страна, на пилоните, да бъдат поставени големи копринени знамена на СССР и България и страните с народна демокрация и портретите на Сталин и Димитров на един ред, отделно Коларов, Биерут, Готвалд, Ракоши, Георгиу Деж и Енвер Ходжа...“ и пр.; в този дух следват указания за украсата на пловдивската гара и централните градски пространства[371].

---

[370] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 15, а.е. 370, л. 2. Предложение от завеждащия АПО до Секретариата на ЦК на БКП за политическото и художественото оформление на Пловдивския панаир, 31 август 1949 г.

[371] Пак там, л. 3–4.

Постигането на тотална съборност в някоя жива срещна точка на ключовите дискурсивни фигури от текущата в момента марксистко-ленинска идеология или изразът ѝ в канонични, стационарно установени, постоянно висящи образи може да се мисли и като акт на катадневната *саморепрезентация на режима* и същевременно – на неговото *лишено от всякакви вариации безпогрешно разпознаване* от тоталитарната публика. Безчисленните места на официалната показност са всъщност едничкото централно място, в което функционира социалистическата култура: всяко „провеждане на мероприятие" е (пре)потвърждение на правилността на партийната повеля, проверка на верността на „изпълнението" и поле за осъществяване на пълноценните му „отражения" – на възпитанието на народа в комунистически дух и същевременно свидетелство за неговото доверие към партията чрез спонтанно изразената народна радост пред сладостната гледка от тежките ръкойки, пожънати на културната нива. Свръхобществената ѝ натовареност е основана на марксистко-ленинската постановка за стаения в културата революционен потенциал, преобразуващ издъно настоящето – в този смисъл нейното управляване и ръководене е непрестанно всаждане на идеология; именно изключително важните социално-публични функции на културата предполагат въвеждането на идеологията дълбоко в нейното съдържание. Оттук и всичко, каквото прави КНИК е неуморна работа за изразяване и визуализиране на едно конкретно дискурсивно съдържание и всички негови управленски и ръководни жестове подпомагат усвояването на идеологическите наративи в конкретните им, актуални към момента, реторически конфигурации; всяко „провеждане на културно мероприятие" е експанзия на идеологията за изпълване докрай публичността с нейното съдържание.

Далеч не само високите културни форми се третират като инструменти на институционално провежданата непрекъсната идеологическа офанзива. Архивният фонд на КНИК съдържа стотици молби за разрешаване дейността на хора, чиито професии опират с изявите си до местата на новата официална показност. Рекламописец от София, уверява през юни 1948 г. председателя на високото учреждение, че рисува върху стъкло с цветни бои „петолъчката, сърп и чук, украсени с разни полски цветя и житни класове", с които декорирал ликовете на любими съветски и български партийни и държавни ръководители. Молбата му е да бъде допуснат да работи „... по ресторантите, хоремаците, буфетите по гарите и др. публични места, както в София, така и в провинцията"[372] и пр. В обгербвана надлежно молба Георги Киров Шушулев, „артист-атлет от с. Михалци, околия Павликени", се обръща към КНИК

[372] ЦДА, ф. 143, оп. 1, л. 80. Завявление от Васил Д. Митев, жител на София, ул. „Цар Симеон" 179, Рекламописец. 19 юни 1948 г. На гърба на молбата стои параф „Разрешено от КНИК".

„... да наредите комисия която да види нашите народо полезни нумера и ни се издаде разрешение спокойно да изнасяме нашите пристовление из страната. До сега никъде не сме оронили престижа на изкуството и се задлажяваме в поголемо усилие да работим в бъдещето за успяването на нашата прекрасна република Ръководена от Великия ни другар Георги Димитров“[378] и пр.

Въпреки и принципното сходство на местата на официалната показност, тяхната *множественост* се нуждае от обяснение; по всяка вероятност безчислеността им може да бъде разбрана с обстоятелството, че на *всяко едно от тях се форматира „животът“ в съответната „сфера“*, на различни равнища, та чак стигайки до изявите на артиста атлет от село Михалци; по тия места инструктивно се свеждат политически директиви към професионалното поприще, там се задава политически предустановената рамка за обсъждане „състоянието и задачите“ на всичко, а в частност, на съответните места, и тия на българската култура.

---

[378] ЦДА, ф. 143, оп. 1, л. 78. Молба от Георги Киров Шушулев (правописът на подателя е запазен при цитирането). 12 май 1948 г. След консултация с председателя на „Съюза на артистите и театралните служители“, П. Димитров, Ал. Обретенов е подписал удостоверение, което дава право на артиста атлет и на жена му Радка да изнасят само в малките градове и по сборове в селата програма – „атлетика, повдигане тежести, акробатика и илюзионни номера. Удостоверението да служи пред административните и милиционерски власти и има силата на документ само при заверка от Дирекцията на народната милиция“. (Пак там, л. 76.) Пример би могла да бъде също и разпратената на 14 август 1952 г. от КНИК специална „Инструкция относно организирането и провеждането на културно-масовата работа по панаирите и сборите в страната“, където тези продължаващи съществуването си места на традиционни празници и делови връзки на простолюдието трябва да бъдат превзети с фолклорни и естрадни програми на самодейни художествени колективи, изложби на книги и щандове за продажба на литература, образна популяризация на строителството на комунизма в СССР, строежите у нас и пр. На отделите „Просвета и култура“ при Народните съвети се вменява изготвянето на доклада при откриване на панаира или събора, като осигурят конкретнти материали за културните успехи на околията или окръга. При развръщането на агитационните щандове да се организира украсата им с портрети на Сталин, Димитров, Червенков, на челници в производството – ударници, рационализатори, лауреати на Димитровски награди, високодобивници и пр., плакати от живота на ТКЗС, ДЗС, МТС и диаграми за производствените планове. Да се организират също и местни физкултурни игри, съпътстващи панаира по баскетбол, волейбол, футбол, състезания по стрелба, конни състезания (особено на животновъдни панаири и събори) радиосвързочно дело, парашутни скокове и др., като за това се поиска съдействието на Окръжния комитет за физкултура и спорт и местните организации на ДОСО и т.н. (ЦДА, ф. 143, оп. 8, а.е. 176, лист 41–42.)

В своите встъпителни думи пред Първото национално съвещание на историците в България (29 март, 5, 9 и 26 април 1948 г.) членът на Политбюро на ЦК на БКП и председател на КНИК, В. Червенков, определя свикването им като наложено от необходимостта да се постави на основна преценка историческата наука и да бъдат изтръгнати из нея властващите още буржоазни концепции. Изграден върху презумпцията, че наследеното от академичните предходници не е здрава нейна основа, защото и „... в най-добрия случай те отразяват в себе си идеологията на господстващите в миналото класи", основният доклад („Състояние и задачи на българската историческа наука") е сигнал за политическо овладяване на българското минало[374]. Онова, което предстои, съвещанието формулира така: да се скъса окончателно с антинаучния метод на филологическия формализъм и идеалистическите схващания относно историческото развитие; да се ликвидират всички фашистко-шовинистически наслоения, които намират все още място в историческата литература и тегнат в съзнанието на историците; да се разобличат всички извращения, фалшификации и антинаучни тези на буржоазните историци; да се изгради историческото издирване върху основите на историческия материализъм, „единственият научен метод"; да се организира изучаването на редица проблеми, пренебрегвани от буржоазните историци, предимно из областта на обществените и стопански отношения; да се проучат подробно отношенията между славянските народи в миналото, особено със СССР и Югославия, като се наблегне на ония моменти, които са съдействали и ще съдействат за по-тясното сближение между тях[375] и пр.

По същото време, през първата половина на 1948 г., разработен в КНИК проект за *„дискусия по състоянието и задачите на нашето литературознание"* се свежда на ръководството на Съюза на българските писатели за мнение. Основания да бъде подбудена такава се намират в неразкритикуваните дотогава, „по-основно", работи на буржоазни литературоведи, които, погрешни в основата си, продължавали да влияят отрицателно върху читателите, тровейки предимно ученици и студенти, но и немалко учители. Не били достатъчно изяснени работите на прогресивни автори като Димитър Благоев, Георги Бакалов и Тодор Павлов; между литературните историци и критиците се ширели разногласия по литературното наследство и състоянието на съвременната ли-

---

[374] Стенограма от съвещанието на историците, организирано от Комитета за наука, изкуство и култура за обсъждане състоянието на историческата наука, март-април 1948. – В: Вера Мутафчиева и др. (Съст.). Съдът над историците. Българската историческа наука – документи и дискусии 1944–1950. т. 1, С., 1995, с. 204.

[375] Пак там, с. 280–281.

тература, а пък сред поетите, белетристите и драматическите писатели тези разногласия били „особено дълбоко съществени"; не било помогнато никак ни на критици ни, на творци, „които в миналото са стояли на антиреалистични и идеалистични позиции, а сега правят усилия да превъзмогнат погрешния си метод"[376]. Дискусията се проектира за септември 1948 г. и в нейния център стои доклад за състоянието и задачите на литературоведението от Панталей Зарев, несъмнено прогресивен критик и литературен историк, преподавател в университета по литературна теория и история на българската литературна наука, на всичко отгоре, наскоро и докладчик по тази материя на славянския конгрес в Москва. Комитетът вижда „три главни момента" в бъдещия му доклад – научно разглеждане и разкритикуване трудовете на буржоазните литературоведи в миналото и настоящето, аргументирано разглеждане произведенията на прогресивните им колеги от преди и днес, изтъкване на големите предимства, които те имат над работите на първите и в завършек – поставяне на конкретни задачи на съвременните литературни историци, критици и теоретици – „кои автори, произведения и моменти от миналото и сега трябва преди всичко да бъдат разгледани и правилно осветлени, какви теоретични проблеми, поставени от нашата нова действителност, трябва да бъдат разяснени и т.н."[377] Предварително обсъден в КНИК, докладът щял да се отпечати и раздаде на всички участници в дискусията.

Още в края на юни комитетът „съдейства" за изнасянето пред всички членове на Писателския съюз на четири други доклада, очевидно подготвящи септемврийската дискусия, и те предварително обсъдени във високото учреждение – по състоянието на нашата поезия, белетристика, драма и детска литература, поръчани съответно на Людмил Стоянов, Емил Петров, Пенчо Пенев и Максим Наимович. По секции дотогава пък ще се изнасяли и специализирани доклади. В секция „Белетристика" – „Нашето село след 9 септември, отразено в съвременната белетристика" (Пенчо Данчев), „Мемоарно-очерковата художествена литература" (Теню Буюклиев), „Най-новата югославска белетристика" (проф. Емил Георгиев) и „Най-новата съветска белетристика" (проф В. Велчев). В секция „Поезия" – „Епичният образ в новата ни поезия" (Панталей Зарев), „Патосът в съвременната ни поезия" (Петър Матеев), „Най-младите в нашата лирика" (Младен Исаев) и „Новият лиричен образ в съвременната ни поезия" (Ст. Станчев). В секция „Драматургия" – „Реалистичните тенденции в развитието на нашата драма"

[376] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 106, л. 38. Проект за дискусия по състоянието и задачите на литературознанието, подписан от подпредседателя на КНИК Ал. Обретенов и др. Резолюция на В. Червенков „Съгласен" от 5 юни 1948 г.

[377] Пак там, л. 38–39.

(Камен Зидаров), „Интрига, конфликт и действие в драмата“ (Андрей Гуляшки), „Упадъкът на съвременната западно-европейска драма“ (Любен Огнянов) и „Съвременната съветска драма“ (Боян Дановски).

И след дискусията интензивната работа с писателите ни за миг нямало да се прекрати – до края на годината пред всички общо членове на съюза щели да се изнесат докладите „За новите теми и сюжети в нашата литература“ (Цветан Минков), „Героичното в нашата литература“ (Максим Наимович), „Работническата класа – тема за писателя“ (Стоян Каролев), „Горки като основоположник на социалистическия реализъм“ (Пенчо Данчев), „Ленин за литературата“ (Ангел Тодоров) и „Делото на Белински“ (Георги Цанев).

Наред с тези, никак немалобройни доклади, проектира се да бъдат изнесени и други по отделни книги – отпечатани скоро или приготвените за печат, които обсъдени, да бъдат своевременно поправени и мн. др.[378]

Не само споменатите, навсякъде из „полето на културата“ инструктивно свеждани политически директиви, форматират „културния живот“ в съответната „сфера“ – национални съвещания, творчески публични обсъждания, дискусии, конгреси, конференции, сесии, симпозиуми, срещи и пр. Предявяваните императивни изисквания за политическа ефективност на научното знание и изкуствата правят трудно очертанието на границата между политиката и културата, а оттук става трудна и картографията на институционалните рамки, в които се добива знание и се прави изкуство извън сферата на политическото от тази ранна епоха на комунизма в България – КНИК именно е свръхструктурата, управляваща цялостната им организация. Добивът на знание и производството на изкуство на практика са най-отговорни политически мероприятия и затова научните изследвания и художественото творчество са колективен процес, осъществяван от йерархически изградени звена под централизирано политическо ръководство, загрижено до последно за правилното им провеждане. При многоговорения тогава „колективен метод на творчество“ колективът не е съставен помежду самите „творци“, *а вертикално*, между „труженика на *науката, изкуството и културата*“ и властта, имаща очевидно напълно заслужено вдъхновено съавторство във всички родени така прекрасни произведения. От тази гледна точка и най-специализираните конкретни научни текстове и най-интимните художествени произведения предполагат политическа отговорност; дори и те да не са докарани до политическото заключение, то винаги лесно и от всекиго може да бъде изведено или да им се припише – независимо от подбудите на приписващите и с всички произтичащи последици за творбите и за техните автори („слу-

[378] Пак там, л. 40.

чаят Александър Жендов"[379], „случаят „Тютюн"[380], статутът на генетиката и пр.). В тия години марксистко-ленинската идеология предполага единствен научен и единствен художествен метод, цялост на културното поле и централизираната му политическа обработка[381].

Но и самият КНИК е междинно, изпълнителско звено, много важна, но все пак редукционна предавка в машината за набиване на комунизъм. Лишен от собствена стратегическа инициатива в разчертаването на културната политика, нему политическите инструкции идат от самия връх – решенията на най-висшите партийни органи и постановленията на правителството са стенните табели с наставления за ежедневните негови действия. Това го прави неустойчив като структура и изложен на постоянни реорганизации под въздействие и на малките изменения в политическата обстановка. През януари 1952 г. Решение на Политбюро, а не ще и дума, че то ще е именувано не инак, а „За състоянието и задачите на Комитета за наука, изкуство и култура", обзира работата му дотогава, отсъжда по настоящето му положение и като го засилва с наставления за работа нататък, подлага на „кардинални промени" съществуващото в момента негово ръководство[382].

Отчитайки правилната политическа линия на партията, съветския пример и специално доклада на Вълко Червенков „Марксистко-ленинската просвета и борбата на идеологическия фронт", изнесен пред Петия конгрес на БКП през 1948 г., Политбюро намира, че за годините на съществуването си КНИК е постигнал несъмнени успехи. Средищно звено в ръководството на висшето образование, нему се дължали основните заслуги по новия закон за висшето образование от 1948 г., подел на основите на марксизма-ленинизма пълно преустройство на тази извънредно важна за новия живот образователна степен и подменил преждевременно остарелия за по-малко и от година такъв закон, приет през

---

[379] Генов, Георги. Погромът над творците на изобразителното изкуство след 9 септември 1944 г. С., 2004, с. 16–22, още: Христова, Наталия. „Социалистический реализм" и драма болгарского творца (середине 40-х- середине 50-х годов). – Bulgarian Historical Review, 1998, No 1–2, pp. 161–165.

[380] Случаят „Тютюн". Стенограми, статии, рецензии, спомени. С., 1992.

[381] В този посока на мисли, макар и едностранчив, нагледен пример би могла да бъде работата на цензуриращата структура „Главлит". Като непринадлежаща пряко към институционалната организация за управление на културата от това време, заниманието с нея тук ще бъде изоставено. По този въпрос би могло да се види: ЦДА, ф. 1 Б, оп. 16, а.е. 46, л. 2–26. Доклад от „Главлит" до В. Червенков за дейността на управлението, октомври 1954 г.; също: Чичовска, Весела. Главлит. Формиране на единна цензурна система в България (1952–1956 г.). – Исторически преглед, 1991, № 10, с. 38–69.

[382] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 1535, л. 6–27. Решения на ПБ на ЦК на БКП № 21 от 31 януари 1952 г. по проекто-постановлението „За състоянието и задачите на Комитета за наука, изкуство и култура" и др.

1947-ма; той създал новите висши учебни заведения, а в тези, налични и отпреди – новите факултети, специалности и катедри. Изключителна била заслугата му по привличането на млади, надеждни научноизследователски кадри при подмяната на стария преподавателски персонал, както и при неговото разрастване. С въвеждането на задължителното посещение на лекции и упражнения се стабилизирал учебният процес, създали се и укрепвали студентските учебни групи, разширило се пространството на производствената практика, подобрила се чувствително материално-техническата база на някои ВУЗ, пораснало числото на студентите-стипендианти[383]. Направил немалко по постановлението на Министерския съвет за усилване на работническия елемент в средите на българската интелигенция, особено с разкритите от началото на 50-те години „Работнически факултети" (Рабфак), дали възможност на изявени производственици в съкратен курс да свършат гимназиалното си образование и да продължат нагоре.

Най-малко можело да се подмине без подобаващо внимание направеното от ръководството на комитета по „обезпечаване пълното господство на марксистко-ленинската идеология" – въвело се изучаването ѝ във всички висши училища и се организирали академичните (тъй да се каже) звена и преподавания по тази висша материя. Били организирани ред курсове по диалектически и исторически материализъм за „професорско-преподавателското тяло" и други, специално за „идеологическа и професионална квалификация на хората на изкуството"[384].

В полето на художествената култура също имало с какво да бъде похвален той; първото, което трябвало се каже в това отношение, било направеното да поемат изкуствата уверено по пътя на социалистическия реализъм.

На театралната сцена се поставили „спектакли на голяма художествена висота и със силно политическо въздействие" като „Под игото", „Снаха", „Разузнаване" и др. Съветските пиеси „Гласът на Америка", „Бронiран влак 14–69", „Макар Дубрава", особено постановките „Разлом", „Лайпциг 1933 год." и най-вече „Дачници" на съветския режисьор Бабочкин – това били завоевания на високи върхове от нашия театър в неговото вдъхновено следване на гореуказания нелек, но единствено верен път[385].

Под непосредственото ръководство на други такива ярки дарования, дошли от Великата страна да споделят постигнатите нейни ху-

---

[383] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 1535, л. 6. Решения на ПБ на ЦК на БКП № 21 от 31 януари 1952 г....

[384] Пак там, л. 6–7. Думата е най вече за прословутите, притеснителни за не едно „професорско-преподавателско тяло", курсове по „маркс-ленинизъм" в Банкя.

[385] Пак там, л. 7.

дожествени ценности (Соковнин, Лужецки, Холфин и още неколцина), българската опера създала „дълбоко вълнуващи реалистични спектакли" – „Евгений Онегин", „Борис Годунов", „Иван Сусанин", балетите „Червеният мак", „Съперници" и др.

Обзорът показва недвусмислено, че КНИК е успял вече да очертае принципно механизмите на регулярните цикли, сезонността на случване на тоталитарната култура – под негово ръководство се организирали за първи път юбилейни чествания, съчетаващи прояви на няколко изкуства (както е при 25-тата годишнина от Септемврийското въстание през 1948 г.[386]), поделя се редовните годишни прегледи на народните театри, опери, симфонични оркестри, циркове, самодейни ансамбли; провели се първите „месеци на българо-съветската дружба", наситени с много културни мероприятия, започнали възпроизвеждащи се редовно „десетдневки", „седмици", културно-просветни „дни", „дни" на книгата, изкуствата, на политическата просвета и т.н.

Подпомогнати от него, ред композитори, певци и инструменталисти прославили „зад границите на България високата музикална култура на нашия народ". Не без помощта на контрактациите и поръчки-

---

[386] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 107, л. 139, 140 и сл. Писмо от Ал. Обретенов, КНИК, отдел „Изкуство и култура", до СБП, 22 май 1948 г.; също: ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 106, л. 59. Във връзка с подготвяното честване на 25-та годишнина от Септемврийското въстание, заключителният документ от заседание на изградената при КНИК съвместна с НС на ОФ нарочна комисия разпорежда на Съюза на българските писатели да издаде „сборник с художествени материали, като се възложи на няколко писатели да отидат на мястото, където са станали събитията, за да съберат материали", включително да запишат подробни спомени за преживяното от живите народни герои; на драматурзи от съответната секция при същия съюз да се повери драматургичната разработка на романа „Село Борово" на Крум Велков и се проучат реалните възможности за написване на нови пиеси по тематиката предвид краткото време до юбилейната дата; на ръководството на секция „Поезия" се вменява по собствена преценка да се възложи написване на лирически текстове, които да бъдат предоставени в Съюза на композиторите в срок не повече от месец, за да бъдат превърнати в масови песни и пр. Българска кинематография следва да организира възпроизвеждането на сцени от събитията в Михайловград (дн. Монтана), които да се филмират, като първоначално за тази цел се изпратят няколко писатели и режисьори на мястото, където ще стане тържеството, та да проучат възможностите и пр. – следва обемиста преписка със съюзите във връзка с определените творци, сроковете на командироването им, хонорарните условия на творческите им ангажименти и пр. По силата на отношения от същия порядък, в края на юни председателят на Съюза на художниците Стоян Сотиров уговаря с КНИК сума за командировка на група членове, които да посетят ония места, където е отбелязана по-организирана съпротива за разработване на материали по случай предстоящата изложба „Септември'23" и пр.

те на най-високото ни културно ведомство за написване на драматически, художествени и музикални произведения се явили на бял свят вълнуващи сценарии, симфонични и камерни творби, масови песни; сполучливото музикално оформление на филмите „Тревога" и „Утро над родината".

Много било направеното българските художници да ускорят своето „идейно-художествено преустройство". Виждало се, че вече са тръгнали по пътя на създаването на истински народно, реалистично изкуство; в платната им се явили „новите хора в нашата страна – челниците в промишлеността, строителството и трудовите кооперативни земеделски стопанства, техния радостен труд в построяването на социализма" – постижения, ярко „продемонстрирани" в общите художествени изложби и в нарочните, посветени на Г. Димитров и на борбата за мир[387].

Това обаче, макар и добро, било все още неуверено начало. Критичните изобличения на Политбюро, изпълващи повече от половината на този обемист документ, са съсредоточени в единствен пункт – неудовлетворителна *политическа ефективност.*

Изучаването на история на ВКП (б), диалектически, исторически материализъм и политикономия във висшите учебни заведения се водело убито и догматически; преподаванията по тях имали нисък „идейно-политически уровен"; катедрите по марксизъм-ленинизъм не добили водеща позиция. КНИК ръководел вяло внедряването на съветската наука в учебната и научната работа на висшите училища; абсолютно формално провел конференция с преподавателите по езиците, посветена на сталинските трудове „Марксизмът и въпросите на езикознанието"; само свел книжни наставления към факултетите по естествените науки по фундаменталните за тях мичуринско-лисенковски постановки. Не предприел нищо по явното безучастие, с което бил разгледан планът за преобразуване на Добруджа в Селскостопанската академия. Закъснял непоправимо с директиви по актуални писма на Вълко Червенков до университетски професори и не поставил пред висшите училища за първостепенна задача разгромът на възгледи и „теории" на бивши професори от Софийския университет (Венелин Ганев, Любен Диков, Стефан Бобчев, Димитър Мишайков, Димитър Михалчев и др.)[388]. Не само не насърчил, на практика не направил нищо за развитие на критиката на научната продукция и нищо по оббързване на педагогическата и научно-изследователската работа във ВУЗ с партийните и правителствени решения. Стигнало се дотам, че в момента „... лекциите на голяма част от преподавателите са на ниско идейно-теоретическо равнище, допус-

[387] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 1535, л. 7. Решения на ПБ на ЦК на БКП № 21 от 31 януари 1952 г. ...

[388] Пак там, л. 8.

кат се много грешки, не са пропити от дух на войнствуваща болшевишка партийност“[389].

По линия на изкуството основна слабост била липсата на системно организирана помощ за дейците на изкуството, за преодоляване откъснатостта им от народа, от борбите му за новия строй и неговия труд в съвремието. Писатели, художници, музиканти, артисти и т.н. слабо познавали живота на работниците и селяните и точно поради тази причина не могли и до сега да дадат вълнуващи драматични произведения, оперни и оперетни либрета на съвременна тематика, достатъчно мелодични и разбираеми за народа музикални произведения, произведения на изобразителното изкуство, на сцената ярки образи на новите герои – труженици на социалистическото строителство. Изкуството още не смогвало да бъде мощен фактор за възпитанието на трудещите се в комунистически дух.

КНИК малко ръководел идейно-творческия живот и идеологическото преустройство на хората на изкуството, не помагал на творческите съюзи, театрите и симфоническите оркестри в организирането на дискусии; и до момента стояли необсъдени проблемите от дискусията в Съветския съюз по въпросите за наследството на Станиславски, както и повдигнатите наскоро във в. „Правда“ питания по повод несполучливата опера „От всего сердца“. Не се борел срещу упадъчните влияния на западното съвременно декадентско изкуство; младите художници, артисти и режисьори на практика били оставени да се справят сами, колкото и както знаят.

В репертоара на драматическите театри нямало „достатъчен брой идейни и високохудожествени български реалистични драматични произведения“. Репертоарното бюро допускало забавяне при разглеждане и даване на рецензии за постъпващи нови български сценични произведения. Комитетът не укрепил ръководствата на много театри; това и – обяснимо защо – нестабилните театрални колективи довели до сценични образи с неправилна трактовка и идеологически грешки. Във Висшето театрално училище „Кр. Сарафов“ още нямало единна система на преподаване по системата на Станиславски[390].

Общият стил на ръководство на КНИК блестял ярко и в резултатите от творческите прояви на българските композитори. Те не чувствали народната песен; изкараните масови песни като цяло страдали от липса на мелодичност, поради което „... не се пеят масово, не са станали популярни, любими песни на трудещите се“. Подценяването на популярната танцова музика, водело до невъзможност да бъдат изместени решително „пошлите и упадъчни шлагери“; нямало детски и младеж-

[389] Пак там, л. 9.

[390] Пак там, л. 12–13.

ки песни, войнишки песни и маршове, песни за ТКЗС. И дотогава, с изключение на операта „Момчил“, нямало нито едно реалистично оперно произведение. Композиторите пък били съвсем изостанали да направят анализ на творчеството си; по вина на КНИК, националното им съвещание много закъсняло[391].

На художниците слабата идейно-политическа подготовка личала най-откръто – малцина били, в състояние да изкажат началата на социалистическия реализъм в изобразителното изкуство. Откъснатостта им от живота, несистемните грижи за повишаване нивото на тяхното художествено майсторство, а пък особено ненадвитите нездрави похвати и буржоазни маниери спъвали сериозно голяма част от тях да извадят „дълбоко партийни, правдиви, вълнуващи творби“ от новите явления в живота. Малко били картините из социалистическото строителство, народното минало и историята на партията, „природата на социалистическата ни родина“, оставала загърбена; изоставали политическата карикатура, плакатът и книжната илюстрация, „монументалната скулптура не е отговорила на желанието на народа да увековечи героичното ни минало“. Малко предприел комитетът по постановлението на ЦК на БКП от 30 март 1950 г. за Художествената академия[392]; идейно-художественото преустройство на преподавателския и асистентски кадър там продължавало да крее в още пълна безинициативност[393].

Не осигурил той и условия за цялостно осъществяване постановлението на Министерския съвет за работата на цирковете – не били никак отстранени от програмите им плоските и безидейни номера, нямало осигурени за клоунадата достатъчно „актуални, остри политически сценки, антрета, репризи и др. материали“; без контрол и без полза за комунистическото възпитание на трудещите стояли оставени „зрелищните предприятия“ – стрелбища, панoптикуми, въртележки, илюзионни представления и пр.[394]

Причините за всичко това Политбюро извежда из метафизическите достойнства на несломимата воля, неуморната действеност, героизма и себеотрицанието, обладавани от истинския комунист, и в една превъзходна степен от онзи, в издигнатото партийно и държавно положение. Явно обаче, неприсъщи никак на ръководителите на Комитета за

---

[391] Пак там, л. 14.

[392] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 754, л. 127–133. Постановление на ЦК на БКП по състоянието и най-близките задачи на Държавната художествена академия. 30 март 1950 г.

[393] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 1535, л. 14–15. Решения на ПБ на ЦК на БКП № 21 от 31 януари 1952 г. ...

[394] Пак там, л. 15.

наука, изкуство и култура през 1950 и 1951 г.; те „... не осигуриха конкретно, оперативно, системно и живо ръководство на висшите учебни заведени и изкуствата, не се опираха на творческите съюзи и подведомствени им учреждения, а се откъснаха от тях, изпаднаха в самоуспокоение и самодоволство, не водеха настойчива борба срещу слабостите, проявяваха гнил либерализъм към тези слабости, не разгръщаха критиката и самокритиката и „ръководеха“ книжно, с канцеларско-бюрократически методи“[395]. Поставените спасителни „задачи“ са точно огледално отражение на констатираните „опущения“. Решението на Политбюро освобождава от заеманите длъжности председателя на КНИК Сава Гановски и подпредседателите Жак Натан и Георги Михайлов, съществено обновява целия негов ръководен състав и туря на „щателно обследване“ работата на академиите по изкуствата и Държавното театрално училище в подготовка на проектопостановления за подобрение на тяхната работа[396]. За нов председател на КНИК е назначен тогавашният завеждащ Културно-просветния отдел на ЦК на БКП, Рубен Леви. За подпредседатели се определят: по висшето образование, Кръстю Добрев; по „въпросите на изкуството“ – Искра Панова; по работата на културно-просветните учреждения – Емил Манов и за отговорен секретар – Асен Касамаков[397].

Въпреки ясните указания за бъдещата му работа и извънредно надеждните нови попълнения, ведомството не просъществувало дълго. С постановление на Министерския съвет от февруари 1954 г. Комитетът за наука, изкуство и култура е закрит[398]; наследникът му в същото постановление е вече под име „Министерство на културата“, оглавено от дотогавашния председател на комитета – Рубен Леви.

Цялата система на КНИК може да бъде мислена като институционален режим, израз на схващането за културната политика като друго измерение на политическата доминация с верига низсходящи структури за провеждане до краен предел на актуалните идеологически наративи. Изградена в централните си нива, системата се проектира симетрично и в дълбочина на местните равнища на управлението на културата.

В края на 1940-те и началото на 1950-те години отделите „Просвета и култура“ в столицата и големите градове и аналогичните отделения и служби в по-малките селища са изпълнителни структури на двой-

---

[395] Пак там, л. 16.

[396] Пак там, л. 17, л. 27.

[397] Пак там, л. 1.

[398] ЦДА, ф. 405, оп. 1, а.е. 62. Доклад за състоянието на ръководството и отговорните кадри в Министерството на културата; също: Чичовска, Весела, Культурная политика в Болгарии (1944–1958). – Bulgarian Historical Review, 1984, No 1, p. 26.

но подчинение: административно – на съответния местен Народен съвет на депутатите на трудещите, и идейно – под прякото ръководство на КНИК. За София и няколкото най-големи града в страната отделите „Просвета и култура“ са на разпорежданията на специален „Комитет за просвета и култура“, включващ представители на местните обществени организации и културни институти (ОФ, ДСНМ, БПС, БСД, читалища и пр.). Неговата задача е да изработва координационни планове за дейността на отделите, съчетаващи служебните им обязаности с културно-просветните почини, подбуждани от всички страни по тия най-многолюдни български селища.

Отделите „Просвета и култура“ са изградени от административно отделение, отделение „Художествена самодейност“ със съответна „Комисия“ от представители на градските комитети на Отечествения фронт, Комсомола, градския Читалищен съвет, на градското ръководство на пионерската организация „Септемврийче“, Женския съюз и др., координираща изявите на местните художествени професионални и самодейни колективи, пропагандни агитки, кръжоци и пр.; бюро „Печат“ с „Редакционна комисия“, съставена в същия порядък и отговорна за идейно-политическото развитие и състоянието на местните издания; отделение „Културно-просветни центрове“ с „Комисия за градските културни домове“, отделение „Градска библиотека, музей и архив“ със съответни „Библиотечен комитет“, който одобрява и оценява книгите, купувани и доставяни за библиотеката, „Художествена комисия“ за откупуване на художествени творби за градските галерии, където ги има и за организиране на местни изложби и „Комисия за архив и музейни вещи“. Структурата им се окръгля с една „Фотослужба“ и бюро „Временна украса“, на което се възлагат грижите за тържествения изглед на провежданите важни общоградски културни мероприятия. За София следва да се отбележи, че към уредбата на тукашния отдел се числи и служба за връзки с чужбина[399].

Според инструкция за работа на отделите, отделенията и службите „Просвета и култура“ при Народните съвети на депутатите на трудещите се от 1953 г., тези най-напред имат важни задължения към висшето образование – те трябва постоянно да съдействат на изпълкома на съответния съвет от мястото, в което има висши учебни заве-

[399] ЦДА, ф. 143, оп. 1, а.е. 116, л. 113–116. Изложение на председателя на временната управа на СГНС до председателя на КНИК при МС, 16 март 1948 г. Както структурната организация на КНИК, така и неговите местни поделения често променят вътрешната си организация и наименованията на своите служби. В средата на 1948 г. тези местни звена се именуват „Отдели, отделения и служби за наука, изкуство и култура“, очевидно по аналогия с КНИК. (Пак там, л. 83 и л. 120.) В началото на 50-те години те са „Просвета и култура“ и т.н.

дения и на КНИК за осъществяване тяхното ръководство; участват в системата по подбора на кандидат-студенти и учащи по системата „Рабфак", осигуряват производствен стаж по съответната специалност на практиканти в местните промишлени предприятия, ТКЗС, МТС и пр. На второ място инструкцията поставя съдействието им при управлението на театрите, държавните симфонични оркестри и местните поделения на творческите съюзи. „За правилното провеждане на тяхната дейност", отделите, отделенията и службите „Просвета и култура" организират посещения на постановки, изложби, концерти и публични творчески обсъждания на видяното и на художествени произведения и пр., дело както на гостуващи автори и колективи, така и на местни майстори. Отделите, отделенията и службите имат нарочни представители в художествените съвети към театрите в подопечните им райони и заедно с техните управления се произнасят решаващо в обсъжданията на репертоарните планове и по насоките на работата по разработваните текущи постановки. Поддържат също постоянни връзки и са информирани за произтичащото в живота на местните структури на творческите съюзи. Ръководят пряко още и окръжните, околийски и градски библиотеки и местни музеи, оказват методическа помощ на ръководствата на художествената самодейност, организирана от читалища, профсъюзи, училища и пр., на читалищата и културните домове, осигуряват помещения за провеждането на културни мероприятия; имат немалки права на контрол върху разходването на сумите, предвидени в държавния бюджет за тези техни подведомствени поделения.

Тяхно съществено задължение е и постигането на съгласуваност в работата на всички културно-просветни учреждения и инициативи, идещи от местни ведомства и обществени организации – Отечествения фронт, читалищата, профсъюзите, ДСНМ, Българо-съветските дружества, училищата, армейските поделения, където ги има, тези на милицията, ДОСО, Червенокръстките дружества; одобряват плановете за работа на поделенията на кинематографията, радиовъзлите, на съветите на групите за лекционна пропаганда, на онези на отговорниците за червените кътове, същите на организаторите на читателските и книгоразпространителски групи по селата и пр. от територията на даден Народен съвет. Чрез именно тези им функции се провежда и контролира на практика изпълнението на „държавния план и цялостната култ-просветна работа на тези учреждения"[400].

В системата на КНИК от края на 40-те и началото на 50-те години се изгражда новият тип администратор в управлението на социалистическата култура. Както се спомена по-напред, той иде да смени свър-

[400] ЦДА, ф. 143, оп. 8, а.е. 161, л. 5–7. Инструкция за работа на отделите, отделенията и службите „Просвета и култура" при Народните съвети на депутатите на трудещите се, съгласно ПМС № 747 от 4 септември 1953 г.

заните с обстоятелствата на „народодемократичния период“ бюрократи по ръководните места на дотогавашните културни учреждения. В преди всичко *политическите основания на своите действия* той е различен от по-умерения и нерядко с експертен профил администратор от по-рано, но не може да не се отбележи, че в своята завършеност така и не стига съвършенството на новия тип съветски специалисти, на какъвто българската делегация от това учреждение могла да се радва при посещението си в СССР през есента на 1949 г. – в биографичните им траектории у нас общо взето не се намират ония драстични обрати, както при цитираните случаи на министъра на висшето образование Кафтанов, на изкуствоведа Лебедев или театроведа Пименов).

Социалният произход на новия администратор в културата у нас много рядко бива работнически. От обновения състав на ръководството на КНИК през януари 1953 г. само един Емил Манов е от гордо работническо потекло – от останалите 10 души, заместник-председатели, отговорният секретар, началници и заместник-началници на отдели двама са от „бедно селско семейство“ (Мара Сукманджиева и Стефан Тодоров), двама от „средно селско семейство“ (Асен Касамаков и Тодор Скобелев), един произхожда от „селско семейство“, без уточнение какво (Кирил Петров), един от „бедно занаятчийско семейство“ (Симеон Русакиев), един от чиновническо (Йосиф Тошков) и трима от „дребнобуржоазно“ (Чавдар Кюранов, Веселин Николов, Искра Панова). Възрастта на всички е между 28 и 42 г. (един на 28, един на 31, четирима на 32 един на 33, един на 34, един на 36 и двама на 42 години). Всички до един обаче са членове на БКП; петима с партиен членски стаж отпреди 9-ти, трима от приетите след тази дата са с членство в РМС от по-рано, един само станал комунист, без да е имал общо с идеите до началото на 1945 година. Двама били социалдемократи, членове на марксически кръжоци преди епохалната дата, със заслуги към партията след нея и приели партийното членство със сливането на БРСДП с БРП (к) през 1948-ма.

Образованието на тези високи администратори по културата изглежда така: шест с висше образование, завършено от петима след 9-ти септември (един право, двама философия, двама стопански науки, един славянска филология), един с „незавършено юридическо образование“, трима със средно и един със „шестмесечната школа при ЦК на БКП“[401].

Общо взето това положение се потвърждава и в дълбочина от отчет за кадровото състояние на ведомството няколко месеца след трансформирането му в Министерство на културата през 1954 година[402].

---

[401] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 1535, л. 27–38. Кадрови справки и характеристики на изброените лица.

[402] ЦДА, ф. 405, оп. 1, а.е. 62, л. 1–11. Доклад от Рубен Леви, министър на културата, относно състоянието на ръководните и отговорни управленчески кадри в Министерството на културата, 23 септември 1954 г.

От общо 168 души работещи на най-високото му равнище, 84 човека (50%) са с висше образование (като към тази цифра са включени и шестима възпитаници на т.нар. „партийни университети"), 83 са със средно и един с „незавършено средно" образование. Съотношението на образователните степени в различните управления е различно – във „Висше образование", „Изкуство" и „Културно-просветни институти и художествена самодейност" почти всички работещи там са висшисти, като в „Изкуство", изключая трима възпитаници на „Вечерен партиен университет", останалите до един са завършили ВУЗ по изкуствата. Не така изглежда образователното равнище и нивото на специализация в останалите звена – в управленията „Кинематография" и „Радиоинформация" съотношението между висшисти и среднисти е приблизително по равно; проблемът в тях е ниската компетентност и на едните, и на другите, на практика образованието само на няколко души има конкретно отношение към киното и радиото. В управленията „Трудови резерви", „Методическо ръководство на техникумите" и „Издателства, полиграфия и търговия с печатни произведения" преобладават решително кадрите, завършили средно образование[403].

Отчетът оценява на края състоянието на ръководните и отговорни управленски кадри в системата на Министерството на културата като „незадоволително". Положението се обяснява с обстоятелството, че учрежденията, които то наследило били, сравнително нови; историята им била кратка, едва от няколко години, и служебните механизми не били още постигнали ефективно работно сцепление. Съществен момент от обяснението е младата възраст на работещите в тях, хора „без особен опит и специална подготовка за отговорните задачи, които им са възложени"[404]. Неустойчивостта на работещите, „голямото текучество", била друга причина; особено ясно било изразено в управленията „Изкуство" и „Висше образование", където „... отговорните сът-

[403] След половин година, документ от 14 март 1955 г. представя положението чувствително променено: „От ръководните работници в министерството – началници и зам. началници на управления, началници на отдели, съветници, гл. редактори, директори и др. – (всичко 183 другари) – на отговорна партийна или държавна работа били до идването им в Министерството на културата 74 души. С висше образование са 113 другари, а останалите 70 имат средно или по-малко от средно образование. В някои управления процентът на другарите, които заемат длъжности от референт нагоре, а имат средно или по-малко от средното образование и следователно нямат нужния образователен ценз, е доста висок: управление „Трудови резерви" – 74%, „Полиграфиздат" – 40%..." и т.н. (Вж. ЦДА, ф. 405, оп. 2, а.е. 157, л. 10. Доклад за работата на отделите и секторите „Кадри" в системата на Министерството на културата.)

[404] ЦДА, ф. 405, оп. 1, а.е. 62, л. 5–6. Доклад от Рубен Леви, министър на културата...

рудници в поменатите две управления идват на работа в министерството без желание и непрекъснато правят постъпки да бъдат освободени"; идели направо от „студентските банки" и тия със стаж от една или с по-малко и от една година надхвърлят половината от целия личен състав. Накрая и ниските заплати са приведени като солиден аргумент.

Отчетът третира недвусмислено ведомството като идеологически институт и характерът на работата в него като „идеологическа"[405], което и обяснява изключителното значение на членството в партията като условие за работа там; от споменатата обща цифра на служещите много голям дял заемат членовете на БКП – 142 души (84,5%). Оттук се извличат и допълнителни доказателства, обясняващи неблагополучното му състояние – поради младостта им, характерна за тях била несистематичната и все още слаба марксистко-ленинска подготовка, а така също и крайно неудовлетворително било числото на специализиралите в СССР – от всички само 16 души, сред които се броят и неколцината ценни по-стари кадри, които имали възможности да почерпят от съветския опит още през емигрантските си години отпреди девети, какво обаче там точно са почерпили, документът не посочва точно[406].

В критичен обзор за работата на отделите и секторите „Кадри" в системата на Министерството на културата се отбелязва, че едва след доклада на Вълко Червенков пред VI конгрес на БКП от февруари 1954 г., тия звена започнали да променят начина си на работа, та да не бъдел той повече подобен на онзи на специалните органи от Държавна сигурност; подобен възглед обаче трудно се преодолявал и ведомството още понасяло много злини от него[407]. Кадровиците в културата не спазвали при процедурите за нови назначения „болшевишкия принцип, кадрите да се подбират по два признака: политическия – заслужават ли те политическо доверие, и деловия – годни ли са те за тази или онази работа". Всяко ново назначение се основавало изключително на политическите прояви на кандидатите, разследвани преди всичко за времето до 9 септември 1944 година. „В резултат на тази слабост – отбелязва докладът – допуска се да бъдат назначени другари, които макар и добри политически, не могат да се справят с възложените им задачи – отдел „Читалища", отдел „Изобразителни изкуства" и др."[408] Значителен брой от служещите в цялостната система на културата, общата цифра на които в началото на 1955 г. се представя възлизаща на 6 800 души, били назна-

[405] Пак там.

[406] Пак там, л. 6.

[407] ЦДА, ф. 405, оп. 2, а.е. 157, л. 7. Доклад за работата на отделите и секторите „Кадри" в системата на Министерството на културата.

[408] Пак там, л. 8.

чени по постановление № 663 на Министерския съвет за революционните кадри, без изискуемия квалификационен или образователен ценз[409].

Очевидно високопоставеният „служещ" в системата за управление на социалистическата култура е разпознаван най-напред като политически функционер, „идеологически работник"; образователните и експертните му компетенции не са маловажно, но определено са вторично съображение, партийното членство и партийният стаж държат първенство над трудовия стаж и особено над списъка с изяви, регистриращ конкретен професионален опит, специализация и квалификационни степени.

***

Изграждането на системата на партийно-политическа регулация на културата поема непосредствено след епохалната дата с приспособяването на творческите среди към политическия контекст, провеждано чрез професионалното им организиране и с неотстъпно и последователно постигания контрол над местата за творческа репрезентация и на реда за достъп до тях. Третирането на държавните институции като ленински инструмент на революционно преобразуващото насилие допълва изграждането на тази система с естествено разгърналата се неотклонна тенденция към централизация на държавните учреждения за управление на културата, стигнала своята крайна завършеност в Комитета за наука, изкуство и култура. Идеологическите и културните функции на това социалистическо културно ведомство са трудно разграничими – въвеждайки марксистко-ленинската идеология дълбоко в съдържанието на културата в края на 40-те и началото на 50-те се ражда новата, идеологически унифицирана, „национална по форма, социалистическа по съдържание", официална култура.

[409] Пак там, л. 9 (гръб) и л. 10. На по-ниско ниво докладът свидетелства за по-свободен режим при назначенията – „Трябва да се отбележи, че докато кадровите работници проявяват склонност да отдават по-голямо значение на политическото минало и политическите качества на хората, някои ръководители във ВУЗ, театрите и др. не държат изобщо на политическите качества на работниците и често пъти издигат политически неподходящи кандидатури, ръководейки се от лични съображения". (Пак там, л. 8 гръб.)

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА:

Ръководството на официалната култура до началото на 70-те години. Раздвижване на идеологическото въображение. Експерименти с нови институционални форми. Трудно проницаемото „обществено-държавно начало". Националният комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация". Новият администратор в културата. Челният дозор II – новият партиен работник в принципно неизменните структури по управлението на културата при Централния комитет през 70-те. Програмните проекти от началото на това десетилетие – нова стратегия в културната политика на „зрелия социализъм"

Създаденото през февруари 1954 г. Министерство на културата не се различава принципно по структурната си организация от Комитета за наука, изкуство и култура, макар броят и названията на вътрешните му звена да не се схождат съвсем с тия на неговия предшественик. В самото начало на съществуването си то е изградено от Централно ръководство, оглавено от министър, трима заместник-министри и осем управления – „Висше образование", „Трудови резерви", „Методическо ръководство на техникумите", „Изкуство", „Културно-просветни институти и художествена самодейност", „Кинематография"; „Радиоинформация" и управление „Издателства, полиграфия и търговия с печатни

произведения", както от и немалък брой помощни отдели и служби[410]. В началото на следващата 1955 г. една класификационна схема представя учреждението с трансформирано звено „Трудови резерви" и вече освободено от грижи за кинематографията и радиото. Документът дава детайлна представа за вътрешната организация на министерството, а оттам и за естеството на неговата работа.

Средищното от вече петте управления, с централни ръководни функции по отношение на цялата система, носи сега име „Контролно управление" и си е пак оглавено от министъра и тримата му заместници. Негови оперативни звена са отделите „Кадри", „Финансово-счетоводен", „Планово-икономически", „Материално снабдяване", „Капитално строителство", „Статистически", „Труд и работна заплата", „Административен", „Културни връзки с чужбина" и още няколко специализирани отдели и бюра от най-висока бюрократска проба.

Управлението „Висше образование" е съставено от отдели „Университетско образование", „Инженерно-техническо образование", „Селскостопанско образование", „Икономическа образование", „Научно-методичен", „Марксизъм-ленинизъм", „Кадри", „Материални и здравни грижи за студентите" и един сектор „Военен".

Управлението по изкуствата включва отдели „Драматични театри", „Изобразително изкуство", „Висши и средни училища по изкуствата", „Драматично-репертоарна комисия" и сектор „Кадри".

На управлението „Културно-просветни институти и художествена самодейност" са подчинени отделите „Художествена самодейност", „Читалища и клубове", „Библиотеки", „Музеи и паметници на културата" и неизбежният при всяко структурно поделение кадрови сектор.

Накрая стои управлението „Методическо ръководство на техникумите" с „Организационно-технически" и „Учебно-методически" отдели и „Инспекторат"[411]; поделение за кратко пребиваващо под разпореждането на Министерството на културата, прехвърлено в началото на януари 1956 г. към просветното ведомство.

С малки вътрешноучрежденски преобразувания, за трите години на съществуването си министертвото на културата поддържа гореизложената структурна уредба. Онова, което я отличава от вътрешната организация на КНИК е разгърнатата в детайли административна система за управление на все по-нарастващите икономически активности на Министерството, особено във връзка с широко подетото „из-

[410] ЦДА, ф. 405, оп. 1, а.е. 62, л. 1. Доклад на Рубен Леви, министър на културата, за състоянието на ръководните и отговорни управленски кадри в Министерството на културата, 1954.

[411] ЦДА, ф. 405, оп. 2, а.е. 157, л. 41. Класификационна схема на структурата на Министерството на културата. (Документът не е датиран, но разположението му в поредицата дава основание да се отнесе към началото на 1955 г.)

граждане на материално-техническата база на социалистическата култура" – киносалони, театри, „домове на културата", читалища и т.н., а също и детайлизацията на административните звена за управление на изкуствата и на разрасналата се и усложнила се непомерно система на висшето образование[412]. Всъщност точно тази вътрешна организация отразява и аргументите, положени в доводите за трансформацията на КНИК в министерство през февруари 1954 г. – като се запазват и сега оперативно-политическите ръководни правомощия на новото учреждение, то същевременно е усложнена бюрократична машина предвид отдалечаването във времето на обществото от следвоенното положение, от смутовете по налагането на новия режим и е ответно на новите обстоятелства в българския живот при условията на социалистическото строителство от началото на 50-те години.

В сравнение с предходните, набелязаните икономически активности на министерството са несъмнено по-мащабни. В плана му за 1955 г. измеренията им навсякъде надхвърлят правеното по-напред – в полето на издателската дейност, полиграфическата промишленост, търговията с печатни издания, производството и качеството на грамофонните плочи, транспорта, капиталовложенията, материално-техническото снабдяване, труда, стокооборота и себестойността на „продукцията", изкарвана от поделенията му и т.н.[413] Вероятно тези активности, както и все по-сгъстяващата се мрежа от звена за идеологическо ръководство и контрол над висшето образование и изобщо над „отраслите на културата" е обяснението за чувствителното увеличение на общото число на високите администратори тук – през 1956 г., последната, в която съществува учреждението, списъкът им вече стига 245 души[414].

В сравнение с преди, за промени в идеологическите основания в работата на министерството не може да се говори. В споменатите набе-

---

[412] ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 1, л. 37–38. Справка за щатното разписание на Министерството на културата за 1956 г., която показва, че през тази последна година от неговото съществуване вътрешните му поделения потвърждават в общи линии първоначалния си строеж. Само управление „Изкуство" е усложнено и изглежда по следния начин: ръководство на управлението, състоящо се от началник и двама заместник-началници и отдели „Драматични театри" (8 души), „Изобразителни изкуства" (4 души), „Симфонични оркестри" (4 души), „Висши и средни училища по изкуството" (4 души), „Репертоарен" (4 души), „Финансово-счетоводен" (8 души), „Кадри" (3 души), „Планово-статистически" (3 души) и със съответни общи служби (5 души) – общо 42 души.

[413] ЦДА, ф. 405, оп. 2, а.е. 157, л. 44–50. Предложение да се одобрят от Колегиума на Министерството на културата мероприятията по изпълнение на народостопанския план за 1955 г.

[414] ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 1, л. 38. Справка за щатното разписание на Министерството на културата за 1956 г.

лязани мероприятия по плана за 1955 г. стоят „задачи", неизменно съставлявали център на усилията и на служителите от предшестващия КНИК – заместник-министърът, отговорен за управлението по изкуствата, пак предлага подобаващ репертоар за професионалните театри и самодейните колективи, началникът на управление „Висше образование" отново се грижи за социалния състав на студенството и планира целесъобразното разпределение на всички завършващи през 1955 г. според перспективните начертания на държавния план по отрасли и териториални зони, началникът на тогава все още подведомственото на министерството управление „Кинематография" планира подобрение на кинообслужването на селото, „като осигури прожектирането на филми с колхозна тематика" и т.н.[415]

Не изглежда никак променена и системата на йерархическо съподчинение на творческите съюзи спрямо най-високото партийно и държавно управление при „оперативното посредничество, съдействие и ръководство" на министерството и няма никакви промени в реда за спускане на идеологически инструкции към „творците". Информация на завеждащия отдел „Изкуство" при ЦК на БКП от есента на 1955 г. сочи подетото от министерството и съюзите след IV национална конференция на ТКЗС по решенията на партията и правителството за подобряване на работата и повишаване на добивите в селското стопанство. Подбудено от тях, министерството и ръководството на Съюза на художниците решило през май да се открие в края на годината голяма изложба със селска тематика. За подготовката ѝ през юни се свикало общо събрание, на което министърът на земеделието, Станко Тодоров, разяснил на художниците формите и методите на работа в трудовите кооперативни земеделски стопанства и набелязал по-важните постижения и задачи в различните дялове на тяхната работа. На събранието били също и секретарите на съюзите на писателите и композиторите, които препредали на свой ред поставените въпроси към секретариатите си.

Организирали се 7 бригади, изпратени в селата Брениица, Гроздеи, Петърч, Ръжево Конаре и др. Художниците направили временна и трайна украса, каквато населението по тия места не помнело; участвали в издаването на „стършели" и стенвестници; рисували портрети на ударници; чертали диаграми за хода на тамошната жътвена кампания и пр. Главното обаче – събрали скъпоценен етюден материал, необходим за изграждането на трайни художествени творби със сюжети от „полевъдството, животновъдството и новия селски бит". В края на престоя си бригадирите устройвали изложби, посещавани масово от селяните; в Ръжево Конаре се извървяло цялото село с все деца и старци и

[415] ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 1, л. 45. Справка за щатното разписание на..., за 1956 г.

пр. Комисия на съюзното ръководство претеглила набраните богати плодове и според преценката ѝ, замислената изложба действително щяла да се получи прекрасна. По същия начин документът отчита и добивите, изкарани от изпратените по други села членове на Съюза на българските писатели, на Съюза на композиторите и пр.[416]

Принципно неизменни остават и при Министерството на културата всички нормативни вътрешноведомствени документи – инструкции за организацията, вътрешния ред и работата на министерските отдели и низходящите му поделения, служби, бюра, комисии; окръжните и околийските съвети за просвета и култура към съответните Народни съвети на депутатите на трудещите се, правилниците за организация на художествени изложби, концерти, публични зрелища и пр. Като един от множеството възможни примери нека бъде приведен установеният от началото на 50-те години правилник за структурата и функциите на различните вътрешно-управленски нива, регулиращи „производствения труд" в театрите, преутвърден отново като меродавен през 1956 година.

Както по времето на КНИК, и сега в този документ остава в пълна сила основната постановка, че театърът „... е призван да работи за идейното, художественото, естетическото и нравствено възпитание на народа в социалистически дух, да усъвършенства българското сценично изкуство и насърчава развитието на българската национална драма в духа на културната политика на БКП и народното правителство..."[417]. Правилникът третира ключовите организационни и творчески фигури в театъра като „идеологически работници". Директорът е отговорен за изпълнението на „идейно-художествените задачи" и „репертоарно-производствения план". Главният (първи) режисьор е негов „пръв сътрудник", който „отговаря за правилната идейна насоченост и качеството на спектаклите", „следи за високото художествено оформяване и правилното идейно тълкуване на пиесите, които се поставят от режисьорите и постановчиците чрез беседи с тях, посещаване на репетиции, проверка на режисьорските им планове, срещи с артистите или с целия артистичен колектив"[418]. Драматургът информира за новоизлезли български, съветски и от страните с народна демокрация пиеси, а така също и от прогресивни автори в капиталистически страни и проучва произведения от класическото наследство, наше и чуждо; и на тази

[416] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 16, а.е. 68, л. 2–7. Информация на завеждащ отдел „Изкуство" при ЦК на БКП за работата на творческите съюзи в помощ на българското село.

[417] ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 24, л. 22. Правилник за устройството на службите при Народния театър в град... (1956 г.).

[418] Пак там, л. 22–23.

основа в съгласие с директора разработва „проекто-тематичен репертоарен план". Той още следи за реакциите на критическите инстанции спрямо дейността на театъра, осведомява представителите им за текущите там творчески дела и планове в организирани преки срещи с тях или като сам се изявява в местния печат, по радиото и пр.

Предписани са правомощията на три колективни структури, имащи различни и допълващи се дялове в контрола над непосредствената театрална практика от средата на 50-те. Средищно място държи т.нар. „Художествен съвет". Съставен от директора на театъра, режисьорите, драматурга, главния художник, от двама до четирима актьори, „посочени от директора измежду най-изтъкнатите", партийния секретар и председателя на профсъюзната организация, Художественият съвет олицетворява творческата симбиоза в действено съавторство на пълномощниците на актуалната партийна политическа линия, устойчивите фигури от идеологията и тия по естетическите (все пак неизбежни) измерения на това тънко изкуство. Съставът му се нарежда от директора на театъра и след като бъде одобрен задължително в министерството, по правило се председателства от същия този директор. Той съставя и плана му за работа. Художественият съвет обсъжда предлаганите пиеси и режисьорския план на всяка постановка; изказва се по разпределението на ролите. През време на подготовката на пиеса, членовете му са длъжни да посещават периодически репетициите, след което обсъждат идейните и творческите насоки на постановката и дават препоръка за изправяне на допуснатите кривици. Те дежурят редовно и на текущите през сезона представления, като писмено или устно уведомяват директора за констатираните опущения и в специална книга за дежурствата правят предложения за отстраняване на установените слабости. По предложение на директора, Художественият съвет се изказва по ангажирането, назначението, повишението и уволнението на постоянни или гастролни артисти и режисьори. Всяко от заседанията на Художествения съвет се стенографира или протоколира и надлежно заверен от директора препис се изпраща задължително в отдел „Драматични театри" при Министерството на културата.

Първият режисьор председателства т.нар. „Режисьорски съвет", структура за задружен контрол от всички режисьори върху работата на всеки от тях. Драматургът пък ръководи т.нар. „Литературно бюро", чиято основна задача е „да подпомага писателите в създаването на нови високо идейни и художествено издържани драматургически произведения". То преглежда нови драматически творби и онези, които намери да имат „известни идейно-художествени достойнства" и приеме за оправдано поставянето им, бюрото препраща за окончателно одобрение нагоре в министерската централна репертоарна комисия, откъде-

то, при благоприятно развитие на нещата, произведението вече се пропуска до сцената[419].

Освен „текущата производствена работа" това, което придава завършения изглед на проявите в театралното изкуство тогава, е още и поддържането на постоянна взаимновъзпитателна връзка с публиката във всичките и тоталитарни превъплъщения – „... организиране на обсъждане на постановките със зрителски актив, творчески срещи със зрителите и с изтъкнати представители на различните области на живота – учени, писатели, партийни и стопански деятели..." и пр.[420]

В началото на 1957 г. с указ на Президиума на Народното събрание е обнародван закон за сливане на някои министерства, съгласно който Министерството на народната просвета и Министерството на културата се сливат в едно Министерство на просветата и културата[421]. Новото учреждение е поверено най-напред за около година на Демир Янев (от 1 февруари 1957 до 15 януари 1958 г.), лице дотук чуждо в еднаква степен и на образованието, и на културата. След него за кратко министерският пост се поема отново от Червенков (януари–9 юни 1958 г.), човек, както се видя по-напред, решителен и с голям ръководен замах, едно предостатъчно основание, та освен културата да му се даде и събраното сега с нея под един покрив образование. До края на същата година министерството управлява Живко Живков (юни–25 декември 1958 г.). След него за по-дълго министър е небезизвестният Начо Папазов (декември 1958–27 ноември 1962 г.). Последните месеци на учреждението са под управлението на Ганчо Ганев (ноември 1962–25 май 1963 г.)[422].

Аргументите за това сливане се извеждат преди всичко от прагматични съображения за намаляване на непомерно разрасналата се държавна бюрокрация и за разгръщане на оптимална административна функционалност при ръководството на просветата и мислената в този момент като управленски неотделна от нея култура. В анализ на структурата и състава на новото министерство от май 1957 г. се съобщава, че в деветте му управления работели общо 747 служители, от които 334 експерти („оперативни работници") и 413 души обслужващ персонал (планови, финансови, технически и др. сътрудници) – положение „ненормално", нуждаещо се от бърза и ефикасна промяна[423]. Тя се поема по посока обединяване на вътрешни структури, виждани като сродни – например

---

[419] ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 24, л. 24–26. Правилник за устройството на службите при Народния...

[420] Пак там, л. 22.

[421] Известия на Президиума на Народното събрание. № 11, 5 февруари 1957.

[422] Българските държавни институции 1879–1986. Енциклопедичен справочник. С., Петър Берон, 1987, с. 366.

[423] ЦДА, ф. 468, оп. 1, а.е. 48, л. 44. Предложение относно структурата на Министерството на просветата и културата от 8 май 1957 г.

обединение на управленията „Изкуство“, „Културно-просветни учреждения“ и наново върнатата на подчинение на министерството „Кинематография“, обединение на отдели, дублиращи дейностите си и т.н.[424]

Правилник за устройството и работата на Министерството на просветата и културата от март 1958 г. представя високото учреждение като „... правителствен орган на НРБ за ръководство на просветата и културата“, осъществявано въз основа на действащите закони в страната и в изпълнение на решенията и указанията на БКП и правителството, в сътрудничество с другите министерства и ведомства, имащи отношение към образованието и културата, в сътрудничество с народните съвети, с централните ръководства на професионалните и творческите съюзи и всички обществени организации.

Най-висшето ръководно ниво на министерството отново е съставено от министъра и вече от петима заместник-министри. В тяхна помощ пак работи съвещателна колегия, каквато има и при Министерството на културата, изградена от началниците на долупоставените структури: колегиумът разглежда и дава мнение по основни текущи въпроси на правителствената културна политика, обсъжда и се произнася по всички важни заповеди, наредби, инструкции, правилници и доклади до Министерския съвет за работата на министерството, по отчетите на ръководни лица и подведомствени учреждения[425]. Главни поделения на министерството са вече намалените на пет управления, ръководени пряко от заместник-министрите, без междинни началници: „Общо и професионално образование“, „Висше образование“, „Управление по изкуствата и културно-просветните учреждения“, „Полиграфиздат“, „Кинематография“ и управление „Радиоинформация“[426]. Правилникът предписва отблизо пространството за изява на всяко от тях, но предвид конкретната тема на изследването, нека се отбележи само, че „Управление по изкуствата и културно-просветните учреждения“ направлява и контролира развитието на драматичните и оперните театри, оркестрите и цирковете; грижи се за музеите, картинните галерии, библиотеките, за опазване и укрепване на паметниците на културата, насочва правилното развитие на художествената самодейност, насочва и контролира учебните заведения по изкуствата – едно поле за изява на държавното ръководство на културата, очертано в този му вид от края на 40-те години[427].

---

[424] Пак там, л. 45 и сл.

[425] ЦДА, ф. 468, оп. 2, а.е. 11, л. 2–3. Правилник за устройството и работата на Министерството на просветата и културата, 19 март 1958 г.

[426] Пак там, л. 4.

[427] Пак там, л. 5. В последната година от съществуването на Министерството на просветата и културата (1962 г.), с поредното извеждане извън системата му на радиото и киното, вътрешното му устройство е отново промене-

На първи поглед и при Министерството на просветата и културата за промени в идеологическите основания за неговата работа не може да се говори. При все и многописаното за априлския повей, основните образци на официалната реторика из масовия поток документи на учреждението са си груби отливки от агитационно-пропагандни и политпросветни калъпи, формуващи публичното говорене още от края на 40-те. Административният език в управлението на културата и езикът на идеологията са застинали в еднородна маса и е трудно да се каже, че са налични ясно изразени усилия да се разтворят там дори словесната фигура „култ към личността" и съпътстващите я официализирани нейни псевдокритически съставки, добавяни полека-лека в откритата реч след XX конгрес на КПСС и Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 година. В изпускания из министерството документен поток открито бие на очи изключително предпазливата им и рядка употреба. И през последните години на това десетилетие министерството общо взето върши онова, което са правили и предходниците му – като добър пример за това твърдение се явяват насоките, които то дава в края на 1958 г. на отделите „Просвета и култура" при народните съвети с оглед приближаващите избори за местни съветници и съдебни заседатели и особено предвид замисляното мащабно честване на 15-та годишнина от 9-ти септември. „Изборите – намираме там – у нас са истинска школа за политическо възпитание на масите и всенароден празник. Отделите „Просвета и култура" трябва да осигурят в предизборната кампания да се включат всички институти в областта на изкуството и културата, библиотеките, музеите, да участват активно в разяснителната работа сред избирателите, а театрите, оперите и оркестрите да подготвят програми и групи, с които да участват в предизборните събрания." И понеже силите им се виждат на министерството малки, то замисля да бъдат подкрепени със самодейни части. Големите формирования да се разделели на по-малки и по-подвижни ударни групи; естрадните колективи да разработели специални предизборни програми, в които да включат и материали за успехите на местни ТКЗС или предприятия. Певческите състави да подбирали песните си от специалните предизборни списъци на Централния дом на народно творчество[428]. На всички

но и изглежда така: „Ръководство", оглавено от министъра и петимата му заместници със съответни отдели и служби и пет управления – „Общо образование", „Професионално образование", „Висше образование", „Изкуство и културно-просветни институти" и управление „Планово-финансово". (Вж. ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 1, л. 42–43. Справка за щатното разписание на Министерството на просветата и културата за 1962 г.)

[428] Създаден през 1954 г. като специална, независима структура, съсредоточаваща в себе си централизираното управление и ръководство на художествената самодейност в страната.

тях да се определяли точни маршрути и план-графици за посещения на селища, промишлени или строителни обекти, казарми и пр.; отделите изрично да обърнели внимание на „... симфоничните оркестри преди и по Девети септември да излизат в градини и паркове, на площади и мегдани с подходящ лек репертоар“ и пр.[429] Без усилия биха могли да бъдат приведени стотици подобни документи от това време.

И все пак, над конкретиката на всяко подобно свидетелство, в края на 50-те се разкриват макар и не съвсем определени и ясни, но несъмнено нови идеологически мотиви в културата, несводими към наличните из предходните години през това десетилетие. Усещането за „край на догматичната зима“[430] и общото раздвижване покрай това, подбужда като официален отговор линия на промяна в пропагандните ударения, водеща след себе си общо обновление на съществуващите идеологически наративи. Отглас на действително дълбоки изменения в структурата и културните нагласи на българското общество, работата на Министерството на просветата и културата бавно се разполага около нови послания на режима, които най-общо могат да се видят съсредоточени в призивите „За по-тясна връзка на училището с живота“ и другият, насочен конкретно към творческите и експертни елити, „Повече между народа – по-близо до живота“.

Смисълът на подбудената реформа в образованието, изразен в решенията на пленума на ЦК на БКП от 20 и 21 април 1959 г., именувани „Основни положения за преустройството на образователната система, за по-тясно свързване на обучението на младежта с производителния труд“ и в изцяло основания на тия решения „Закон за по-тясна връзка на училището с живота“, е *професионализацията на общообразователното училище*. Прелезът между 50-те и началото на 60-те години е критическата точка, в която базовата, изцяло доминираща от зарите на следосвобожденската модернизация, общообразователна тенденция в развитието на българското училище, стига краен предел. Още оттогава общообразователната линия въплъщава най-важната социална функция на новото училище – възпроизводството на държавата чрез образование на потребните за нейното съществуване експерти, поглъщани изцяло от нея; оттук и държавните служби дълги години са едничкото поле за приложение на компетенциите на свършившите каквото и да е учение. След 9-ти септември тази основна негова социална функция не само не е загубена, а тъкмо обратното, активирана е до крайност, защото трябва да се произведе и да се възпроизвежда оттам нататък

---

[429] ЦДА, ф. 468, оп. 2, а.е. 143, л. 32–33. Доклад за мерки по работата на окръжните отдели „Просвета и култура“ в областта на културата, 1958 г.

[430] Аврамов, Димитър. Летопис на едно драматично десетилетие. Българското изкуство между 1955–1965 г. С., Наука и изкуство, 1994, с. 11–130.

новата социалистическа държава. В този смисъл действителната граница в историята на модерното българско образование е границата между 50-те и началото на 60-те години на XX в., когато от назначението му да възпроизвежда държавата, то трябва да бъде преустроено така, че да възпроизвежда икономиката, и то модерната социалистическа икономика, „базата", с всичките ѝ действителни стопански и социални стълбове и идеологически декорации – „задача", чието „изпълнение" в следващите десетилетия следва много криви и в последна сметка остава неосъществено и до края на комунизма, но началото ѝ е недвусмислено свързано с промяната на важни идеологически и ответни пропагандни акценти от 50-те, което бе и поводът да се кажат тия няколко думи за нея[431].

Реминисценция по изказване на Никита Хрушчов, в български контекст призива „Повече между народа – по-близо до живота" Тодор Живков отправя към „интелигенцията" на годишното събрание на Съюза на българските писатели на 6 март 1958 година. Слагаща се като идейно ядро на официалната култура от края на десетилетието, „крилатата фраза" може да се приема като продължение на консенсусния призив за „народна култура" от втората половина на 40-те с присъщото нему популистко послание за „приобщаване на интелигенцията" около поли-

[431] Ето една от основните констатации на пленума, опора на реформеното начинание: „Главният недостатък на общообразователното училище се крие в неправилната постановка на основната му задача – да подготвя младежите преди всичко за постъпване във ВУЗ и в административния апарат, в неговата откъснатост от живота, в книжния и отвлечен характер на обучението и образованието. Обучението не е свързано с производителния труд, който в социалистическото общество е главно условие за възпитаване на учениците в любов към труда, за въоръжаването им с технически знания, трудови умения и сръчности, за подготовката им да участват активно в материалното производство, след като завършат образованието си. Една част от младежите, които завършват средното общообразователно училище и не постъпват във ВУЗ или в административния апарат, трудно се ориентират в живота, някои от тях отбягват да отидат в материалното производство, а и практически и физически не са подготвени за това. Значителна част от селската младеж, главно из средите на завършилите средно общообразователно училище, напуска селото и отива в града, без това да се изисква от интересите на производството..." и т.н. (Вж.: Основни положения за преустройството на образователната система, за по-тясно свързване на обучението на младежта с производителния труд. – В: БКП в резолюции и решения на конгресите, на пленуми и на Политбюро на ЦК на БКП. т. V. 1956–1962, с. 323.) По пространно тезата от последните изречения би могло да бъде намерена в: Еленков, Иван. Реформите в образованието и техният смисъл в контекста на българските модернизационни проекти до края на 80-те години на XX век. – В: Държавата срещу реформите. С., Изток–Запад, 2004, с. 13–29.

тиката на партията. В контекста от края на 50-те възгласите за „единение" и „сплотеност" на „интелигенцията" изразяват наново домогване към съгласие сред поразмърдалите се интелектуалци, сега по властващото положение на утвърдяващия се след Априлския пленум обновен режим; домогване към опора сред оформилите се нови обществени среди и културни аудитории, нови, и вече много по-различни – генерационно по образование, по обществен статут, по условия за работа, с различни културни нагласи и предпочитания – от ония, „приобщили се" преди 10 години. В същото време „Повече между народа – по-близо до живота" е и натиск за повиване и привикване към преутвърдения от новото партийно ръководство политически ред, директно указание, изтеглящо нова черта за позволеното и допустимото според променящия съдържанието си, но принципно неотменен идеологически контрол. Нареждане твърдо дотам, че и през септември 1960 г. в доклад пред пленум на профсъюза на работниците по просветата и културата по изпълнение директивата „Изкуството повече между народа – по-близо до живота" председателят на Изпълнителното бюро Асен Касамаков отчита направеното в тази посока с пределна буквалност, както вероятно го е правил и по-рано по други поводи в битността си на отговорен секретар на КНИК: „В периода, когато се уедряваха нашите кооперативни стопанства и когато Партията призова някои партийни ръководители да отидат в селата, за да отдадат своите сили и възможности по укрепването им, точно в този момент Плевенският народен театър постави прекрасната съветска пиеса на Анатолий Вирта „Необятни простори". По тема, по проблеми, пиесата бе много близка до тези събития и тя изигра голяма роля. Площадът пред театъра всяка вечер бе задръстен от леки коли и камиони, за да гледат кооператорите и представителите на стопанствата – себе си; да видят как се изгражда социализмът и комунизмът през всички трудности". Все в същата връзка, пак в Плевен, за премиерата на друга прекрасна съветска пиеса, „Син на века" от Тимофей Купрянов, съзвучна по съдържанието си на пленума на ЦК на БКП по строителството, театралната завеса се вдигнала успоредно с откриването на високия партиен форум, което било голяма работа и пр.[432]

Но в същото време линията на промяна в пропагандните ударения постепенно прави възможно разгръщането на *нов, усложнен, многопластов публичен език и нов вид официална културна комуникация, осъществяващи се в дебат по основни стойности на социалистическата култура, какъвто не е имало преди.* Изваждането на всички „страсти и

[432] ЦДА, ф. 468, оп. 4, а.е. 144, л. 28–29. Доклад на Изпълнителното бюро на ЦК на профсъюза на работниците по просветата и културата по изпълнение призива на ЦК на БКП – „Изкуството повече между народа – по-близо до живота".

разногласия" на „драматичното десетилетие" в онова „кошмарно надлъгване между интелигенцията и комунистическата партия"[433], непримиримите разграничения и острите сблъсъци на „партийни членове и безпартийни", „свободомислещи" и „ретроградни", опортюнистичното пригаждане на „сивата маса" към силните на деня[434], проникновенията върху „спецификата на българското „дисидентство"[435] и т.н., разрешаващи тези конфликтни моменти в политическата и културната история на социализма, най-вече като развръзка на морална драма, от избраната тук изследователска гледна точка могат да бъдат описани като произшествия в пространството на *контролирано въвеждани възможности за неедноплановo разбиране на* инак цялостната, последователно отстоявана, ни за миг не поставена под съмнение, *единна социалистическа култура.* От дистанцията на преминалите години и сменилите се поколения, обновяващите се идеологически наративи допускат вече спиритуализиране на миналото, актуалната партийна политика и комунистическата утопия в перманентно излагане през културата на неизчерпаемите, винаги едни и същи и вечно млади, неспокойни сили на комунистическата идейност и убеденост. Поемайки от историята на партията през френезията на победната революция и тържеството на народното възмездие, сега обновените наративи се съсредоточават върху съзиждащата стихия на освободения труд в динамиката на последователното обществено развитие през годините на социалистическото строителство; от напрегнатостта и тревогата на изпитанията пред „грубите нарушения на социалистическата законност в годините на култа към личността", към ведрост, свобода и открити хоризонти за творчество от Априлския пленум насетне. Средищната в ранната комунистическа чувствителност атавистична привързаност към насилието, смъртта и отмъщението, обновените наративи преработват в пречистено благоговение и признателност пред самопринесената в жертва „кръв на хилядите герои"; останали „винаги в строя" – измерение на смисъла на живота на всеки труженик и ново доказателство за силата на партията и висотата на нейния облагороден от скръбта жив, градивен дух. Една нова *пропаганда на чувства* започва да сее *нови морални терзания и конфликти*, въвеждайки чрез идеологията нови дискурсивни фигури в културата – *разтворения в множеството лица на „новия положителен герой" „народ"* – неуморния обновител, пресъздателя на живия живот, същинското въплъщение на творческото начало

---

[433] Аврамов, Димитър. Летопис на едно драматично десетилетие... С., 1994, с. 427.

[434] Мигев, Владимир. Българските писатели и политическият живот в България (1944–1970 г.). С., Изд. къща „Кота", 2001, с. 278.

[435] Христова, Наталия. Специфика на българското „дисидентство". Власт и интелигенция 1956–1989 г. С., 2005.

у марксизма-ленинизма, „наш съвременник“; стигащия тежки разриви, но непримирим, жаждащ истината и справедливостта „до сетен дъх“, поставен така в много по-дълбока свързаност с комуниста-жертва, от фактическата биографична връзка с него на суровия ретроград, изменил на себе си и превърнал се сам в противоположност на своята младостборба; новото възкресение за живот вечен на комуниста днес, останал безсмъртен, затрупан жив дълбоко под язовирната стена; безсловесния работник, за когото собственият подвиг в делника е свиване на рамене – „Какво пък толкова?!“; присмехулното ученическо ято с пътен лист за живота, което не иска патетика, а затрогващото и искрено „Направете го, момчета!“; верния до смърт на повелите на сърцето си „обикновен човек“, презрител на „простичкото семейно щастие“, еснафския морал и пазарските доброчестини; влюбения в жената, която не ще го вини за любовна замаяност от чужда любов, но ще му измени в мига, щом клекне, „... когато се целят в челата ни...“, и т.н., и т.н., и т.н., до безкрай. Всички те могат да бъдат тълкувани като обновена техника на все тъй неизменно важната за комунизма всеобща политическа мобилизация – разширените наративи въвличат „културната общественост“ в нов опит, потапят „трудещите се“ в идеи, за разлика от декларативната нагледност на социалистическия реализъм, усложнено превеждащи ги от интимно вълнение към емоционална причастност с основополагащи стойности на идеологията, допирът до тях задава себепреживяване за „културен човек“ с богата и сложна чувствителност, намиращ се постоянно в течение, способен да разбира и имащ *право да цени и съди социалистическото съвременно изкуство, култура и общество.* В основата си това усвояване на променената в края на 1950-те и началото на 1960-те години публична сфера чрез *усложнявания от раздвиженото идеологическо въображение личен свят*, побирането на стари идеологически, агитационно-пропагандни политически и социални мотиви в камерни сюжети и автотематизъм, стои във връзка с емоционалността на старото тоталитарно сливане в маси; новите идентификации на „съвременния културен човек“ с „новия герой“ са наново споделената велика идея духом, сбираща в общност на чувства и морално цяло днешните строители на социалистическото общество. В този смисъл, от гледната точка на това изследване, не изглежда съвсем оправдано проекциите на прословутото *„размразяване“* в културата да се схващат само като ефект от спечелените битки на свободомислието в титаничния му сблъсък с идеологическия обскурантизъм; в търсене изражение на „Априлската линия“ *допусканото освобождаване на идеологическото въображение премества и разширява границите на официалния вкус (далеч не без конфликти и жертви) и именно в пряка връзка с това стоят промените в техниките на обхват и контрол, прилагани от институционалната система за управление на „културния процес“.* Концепира-

нето на „нов герой“ през социофрагментираща перспектива, през огорчената дистанцираност в пресъздаване на произтичащото, през „изгубването“ му в атмосфера на „миньорност“ и „бягство от действителността“ и пр., при все че съставя славни страници от историята на творческото свободомислие през епохата на социализма, тече в изцяло контролирана среда, докрай институционално фундирана, позволяваща бързо и без усилия изключване и маргинализиране на „някои“ „конкретни прояви в метода, стила и формите на работа, в областта на теорията и практиката на художественото творчество“, и най-напред, разбира се, отстраняване и изолация на поддалите им се адепти[436]. Това прави всяка „либерализация“ конюнктурен, несигурен и без преки, видими последици епизод, произшествие без връзка с други подобни нататък; прави всяка изява на свободна творческа воля преди всичко друго – изолирана проекция на личен морал с пресечени пътища за солидаризиране с нея, изкарва я нарицателна „причудливост на характера“, „краен субективизъм“, „чиста лудост“. Вероятно същото положение е и едно от възможните обяснения при разбиране на условностите в общественото държание на „творците“, изтъкнато в отличната книга на Владимир Мигев за Съюза на българските писатели – едни и същи от тях веднъж да се разполагат в кръга на „консервативните елементи“, друг път сред „свободомислещите“, трети – неизвестно къде.

В началото на 60-те, с нов пристъп на дотук неуверената десталинизация на българското общество, подбуден сега от XXII конгрес на КПСС (17–31 октомври 1961 г.) и съответно през Ноемврийския пленум на ЦК за поуките на БКП от него (28–29 ноември 1961 г.), кодираните послания в не винаги еднозначно разбираемите, а често пъти и официално ожесточено оспорвани, бавно променящи се идеологически наративи във високата социалистическа официална култура, започват да добиват и открити изражения на всички равнища. В потока на масовите свидетелства из архивния фонд на Министерството на просветата и културата процесът на промяна може да бъде уловен много ясно в нарастващото неудържимо число на просташки инструкции и заповеди за организиране „всестранно изучаване и прилагане историческите решения“ в широтата на цялата система на културата, но особено показа-

[436] „Някои от младите български поети пишат и печатат упадъчна, песимистична поезия, поезия, която утвърждава безперспективността; възпяват самотата, отчаянието, търсят някаква отвлечена правда и все не могат да я намерят. Там има рязане на вени, хвърляне в морето – какво „новаторско“ решение на съдбата на съвременника – строител на социализма!“; „... тая миньорност е заразила и отделни наши поети от средното поколение...“ и пр. (Вж.: Живков, Т. Комунистическата идейност – висш принцип на нашата литература и изкуство. Реч на срещата на ПБ на ЦК на БКП с дейци на културния фронт, произнесена на 15 април 1963 г. С., 1963, с. 7, с. 28 и с. 31.)

телна, поразителна сила имат тези от системата на образованието[437]. През февруари 1962 г. министерството разпраща до всички училища писмо с пояснения за култа към личността и подробни наставления за отстраняване на вредни материали от учебниците[438]. От информацията към писмото става ясно, че в учреждението въпросът бил поставен още през август 1956 г., но тогава било отстранено само „най-грубото". На XXII конгрес били изнесени нови факти за произвола и репресиите срещу честни хора от страна на Сталин и антипартийната група на Молотов; това и изводите, направени от Ноемврийския пленум за нас, налагали да се доведе „борбата с култа" докрай. Специална смесена комисия от експерти на министерството и ЦК на БКП прегледала всички учебници по общообразователните предмети и се съставили точни списъци на заглавията, изразите, текстовете и изображенията „с елементи на култ"[439]. Числото им е доста внушително. Най-напред такива се срещат във вида на названия на географски, стопански и архитектурни обекти, градоустройствени топоси, селища и учреждения с имената на Сталин, Ворошилов, Молотов и пр.[440] В учебниците по история, и то из-

---

[437] ЦДА, ф. 468, оп. 5, а.е. 110, л. 13–17. Заповед от министъра на просветата и културата относно всестранно изучаване и прилагане историческите решения на XXII конгрес на КПСС, 14 декември 1961 г. За студентите във ВУЗ заповедта назначава изучаването им да се осъществи в хорариум от допълнителни 5 лекции и 4 семинарни занятия (общо – в 18 часа). На учениците от 1 до 8 клас те следва да бъдат сведени в подходяща за възрастта им форма от подготвени учители. За тия от 9 до 11 клас и в техникумите изучаването им ще протече в 8 редовни часа. Това да стане като се вземат по 1 час от часовете по история, география, биология, химия, физика, математика, български и руски език. В 11 клас, където нямало география и биология, часовете да се компенсирали с по един час от западен език и с два от историята и пр. Тематиката на това обучение включва: „Прерастване на социалистическите обществени отношения в комунистически. Безкласовото комунистическо общество – висша форма на организация на обществото. Създаване на единна комунистическа собственост в града и селото. Повишаване на материалното благосъстояние на народа и въвеждане на комунистическия принцип на разпределение: „От всекиго според способностите – на всекиго според нуждите", „Всичко в името на човека, за благото на човека". Комунизмът осигурява „Мир, Труд, Свобода, Равенство, Братство и Щастие за всички народи". Характер на държавата при комунистическото общество и преодоляване култа към личността" и пр.

[438] ЦДА, ф. 468, оп. 7, а.е. 36, л. 32–39. Материали за култа към личността и отстраняването на вредните материали от учебниците, 14 февруари 1962 г.

[439] Пак там, л. 36.

[440] В учебниците по география – от всички видове и степени на общообразователни и професионални училища – „връх „Сталин", „Сталински дял", „Сталинско било", „Сталински езера"; яз. „Сталин", химкомбинат „Сталин", Сталинград, Сталинабад, Сталино (защото се предавали такива имена от страните с народна демокрация и СССР) и пр.

давани дори през последно време, продължавало да се говори за „Сталинградска битка", лауреати на „Сталинска премия", привеждали се обстойни цитати от Сталин, Молотов, Маленков и Червенков „за подкрепяне на основни положения от историческия материализъм"; в историята за 10 клас, издание от 1960 г., имало голям портрет и над 15 позоваванията само на Сталин, а отделно, на Каганович, Ворошилов и други лица от „антипартийната група"; на места, където се анализирало обществено-политическото положение в по-ранни исторически времена, просто се преразказвали Сталинови постановки; в историята за 8 клас, издание 1961 г., били репродукцирани картините на В. А. Серов – „Посрещането на В. И. Ленин на Финландската гара" и „Ленин провъзгласява съветската власт", на които редом с гения на революцията несмутено вишал ръст и Йосиф Висарионович и пр. В литературни произведения от съветски писатели, предвидени за задължително изучаване в българската учебна програма за средния курс, фокусът се съсредоточавал изключително върху случки, възхваляващи Сталин, особено в „Млада гвардия" на Александър Фадеев и „Разораната целина" от Михаил Шолохов. Същото било в препоръчаните на децата от началното училище книги за домашен прочит „Каблешково гори" от Емил Коралов и „Повест за моя син" от Елена Кошевая. В методиката на обучението по български език в средния курс примерен урок бил построен върху стихотворението „Червенков" от Младен Исаев. В учебниците по руски език пък имало цели произведения. Особено неприемливо стоял вече предговорът към учебник, предназначен за първокурсниците от учителските институти – за такъв служела цялата статия на Червенков „За всемирното историческо значение на руския език", обнародвана през 1953 година. Гъста плетка цитати от Сталин имало и по още употребявани стари, но и в новоиздадени учебници по минно дело, стъкларство, земеустройство, тъкачество; в учебник по радиотехника от 1958 г. се привеждало негово изказване за ролята на радиото в живота на селяните от 1934 г. и пр.

Мерките, които предписва министерството за довеждане „борбата с култа докрай" са впечатляващи. Служителите от министерството, ведно с Профсъюза на работниците по просветата и културата, отделите „Просвета и култура", директорите, учителите, възпитателите, родителските комитети, комсомола и пионерската организация, следва да подемат разяснителна работа сред ученици и родители за вредните последици от култа към Сталин и Червенков, като те трябва „... да разяснят на учениците, курсистите и студентите разликата между култ към личността и авторитет на партийния и държавния ръководител"[441]. Наред обаче с това общо и доволно отвлечено указание, пис-

[441] ЦДА, ф. 468, оп. 7, а.е. 36, л. 38. Материали за култа към личността и отстраняването на вредните материали от учебниците, 14 февруари 1962 г.

мото нарежда недвусмислено всеки учител да си служи само с новите наименования на обекти, „като изяснява на учениците защо се заменя наименованието, вписано в учебника"; от песенката за 8 клас да не се разучава и пее повече вторият куплет от химна на НРБ; думата „Сталинец" в „Септемврийска песен" от Марин Големинов, да се замени с думата „трактористът"; в читанките на децата от 2 клас да бъде изрязан листът, на който било напечатано стихотворението „Малкият октомврийче" от Георги Авгарски, като там се прилепи друг, приготвен вече за разпращане от министерството; след въвеждащо обяснение, на първо време собственоръчно да бъдат зачертани старите и изписани в учебниците новите названия на всички стопански, географски, архитектурни и пр. обекти и т.н.[442]

Разбира се, този документ регистрира едно „ниско", може би „най-ниското" ниво на дискурсивно обръщане от началото на 60-те, но той бе приведен като едно почти „веществено" доказателство за осъществяващите се промени в идеологическите наративи и свързаните с тях промени в културния обмен; като такива биха могли да послужат и серия извънредно интригуващи писма от същото време за изменения в украсата на училищата и публичните места, но ще бъдат изоставени, защото на практика повтарят вече казаното[443].

В кръга на тези обстоятелства би могло да се разбере поредното преобразуване в институционалната система за управление на българската култура, предвид предстоящите ѝ и неизменно всякога, „отговорни задачи". С указ на Президиума на Народното събрание от 25 май 1963 г. Министерството на просветата и културата се разделя отново. Министерството на народната просвета поема самостоятелно задълженията си в преследване на „по-тясната връзка на училището с живота", а „по културата" се създава „Комитет по културата и изкуството", с председател д–р Петър Вутов, постът който, и ранга на

---

[442] Пак там, л. 39–54.

[443] ЦДА, ф. 468, оп. 7, а.е. 44, л. 89. Писмо от Министерство на просветата и културата до окръжните, градските, районните отдели „Просвета и култура", до директорите на СПТУ, прогимназиите, гимназиите, техникумите, ПТУ и детските домове относно украсата в училищата и учебно-възпитателните заведения, 16 януари 1962 г. Между другото в цитирания документ се казва и следното: „В класните стаи над черните дъски да се поставя портретът на патрона на класа или портрет на Д. Благоев, Г. Димитров, Карл Маркс, Енгелс, Ленин, а на страничните стени – само по една-две подходящи художествени картини, планът на отряда или дружеството и цветя. На чиновете, на които са седели ученици, загинали в борбата против фашизма, да се поставят метални плочки с надпис: „Тук е седял и се е учил..., загинал в борбата против фашизма". Тези чинове да се определят за първенците на класа, активните членове на пионерската организация и комсомола" и пр.

повереното нему ново учреждение, по висотата си, според указа, са равни на тия на всички други министри и министерства[444].

Съгласно едно ранно, може би първото детайлно очертание на неговите цели, структура и принципи на организация от 7 юни 1963 г., „... главна задача на Комитета по културата и изкуството е да осъществява провеждането на партийната и държавна политика в областта на културата и изкуството, като насочва и координира целокупната дейност в тази област и работи за идейно-естетическото, патриотичното и комунистическото възпитание на българския народ в духа на прогресивните традиции и на основата на социалистическия реализъм“[445]. В изпълнение на изложеното, комитетът ръководи радиото и новопоявилата се „Българска телевизия“, киноизкуството, театрите, симфоничните оркестри, изобразителното изкуство в широтата на цялата им система (образование, следдипломна квалификация, професионални организации, творчески съюзи, условия за работа, социална закрила и придобивки и пр.), художествената самодейност и всички останали институти по изкуствата, „чрез които съдейства за превръщането на изкуството в мощно средство за естетическо и комунистическо възпитание на трудещите се“; културния обмен с чужбина; организацията на концертната дейност в страната; филмопроизводството, търговията и разпространението на филми; ръководи киномрежата в страната; издателствата, полиграфията и книгоразпространението; фотографската дейност; библиотеките, музеите, клубовете, читалищата и паметниците на културата; държавният архивен фонд. В дълбочина нему са помощници отделите при Народните съвети, вече именувани отдели „Култура и изкуство“; Комитетът е още главен разпоредител на всички институти и предприятия и е отговорен също и за координацията в действията на всички обществено-политически организации, имащи и най-малки почини „по културата и изкуството“[446].

В „Справка за структурата и щатните бройки на Комитета по културата и изкуството“ от същото ранно време на съществуването му, вътрешният строеж на ведомството включва „Ръководство“ и пет управления.

„Ръководството“ е съставено от седем отдела, едно бюро и една специална служба, с обща численост 111 човека.

Управление „Изкуство“ се състои от отдели, някои познати и отнапред: „Драматични театри“, „Оперни театри“, „Симфонични оркест-

---

[444] Държавен вестник, 28 май 1963 г., № 41.

[445] ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 1, л. 25. Доклад до председателя на Министерския съвет, Тодор Живков, от д-р Петър Вутов, председател на Комитета по културата и изкуството, относно одобряване структурата на комитета и реорганизиране на някои институти и предприятия, 7 юни 1963 г.

[446] Пак там, л. 26–27.

ри“, „Изобразителни изкуства“, „Висши и средни училища по изкуството“ и отдел „Планово-финансов“; сега нему са турени подведомствени и „Българска концертна дирекция“ и дирекция „Български цирк“, название, преценено от новия най-висок разпоредител с културата като носещо особен смислов нюанс и променено на дирекция „Български цирковe“ още в първия месец от неговото встъпване в длъжност. Общата численост на управлението заедно с помощния, техническия и обслужващия персонал възлиза на 33 души.

Управление „Културно-просветни институти“ наброява 91 човека и се подразделя на три отдела: „Библиотеки“, „Музеи“ и отдел „Държавен архив“. Тук са също Домът за народно творчество, Институтът за паметниците на културата със строителната организация към него и Българският библиографски институт „Елин Пелин“. Натътък следват управление „Кинематография“ с личен състав от 65 човека, управление „Полиграфиздат“ със 117 души и най-многобройното управление „Радиоинформация и телевизия“ – с 1337 щатни бройки.

Като цяло цифрата на ръководното ниво на най-високото българско културно ведомство и най-пряко подведомствените му структури стига 1794 човека – това е с пъти увеличен състав, очевидно с възникването и приемането в него на телевизията, на която още тогава, и с основание, са възлагани големи надежди. На собствена стопанска сметка в новата система на Комитета са отделите „Изкуство“, „Кинематография“ и „Полиграфиздат“. Отделни като структури, но на централно подчинение към Комитета са още и „Дирекция за защита на авторското право“, и „Научно-изследователски институт за кинематография и радио“, без личният им състав да се приема за негова номенклатура[447].

Неизбежният при такива случаи, утвърден съгласно разпореждане № 466 на Министерския съвет от 27 юли 1963 г., „правилник“, влиза в сила на 18 октомври с.г. В него се повтарят още веднъж станалите известни неща по вътрешното устройство, йерархията, целите, задачите и взаимоотношенията на учреждението с други ведомства и организации. Ново и непознато дотогава изобщо е казаното в онзи момент, че Комитетът по културата и изкуството „... се създава на обществени начала, с представители на творческите съюзи..., на обществените и културните организации, както и видни дейци на културата и изкуството“, а ново е и това, че при него, пак *„на обществени начала“* се изграждат „Съвети“ по „секторите на културата и изкуството – по въпросите на театъра, музиката, изобразителното изкуство, естрадното изкуство, радио и телевизия, киноизкуство и др.“[448]

---

[447] ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 1, л. 34, л. 35, л. 35а. Справка за структурата и щатните бройки на Комитета по културата и изкуството и управленията, юни 1963.

[448] ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 24, л. 1, л. 4. Правилник за устройството, задачите и дейността на Комитета по културата и изкуството, 18 октомври 1963 г.

Това ново положение през 1963 г. все още си няма определено име, но нататък по него ще се говори постоянно и натрапчиво чак до крушението на комунизма в България – правилникът дава едно ранно и още мътно изражение на многошумния отпосле *„принцип на обществено-държавното начало“*.

В отчетния доклад пред Първия конгрес на българската култура през 1967 г. се посочва, че идеята (то, как ли другояче би могло и да бъде) била подсказана от Тодор Живков „още в бележките му за работата на идеологическия фронт на отчетно-изборното събрание на първичната партийна организация при СБП през 1964 г.“[449]. В първия може би опит да бъде скицирана линията на развитието на това „начало“ от позициите на едновремешната историко-партийна наука, авторът взема за твърда отправка документ, по който ще има случай да се кажат и тук няколко думи – Постановлението на ЦК на БКП за преустройството на Комитета по културата и изкуството от 24 септември 1966 година[450]. Днес детайлните занимания по установяване авторството и първите прояви на „обществено-държавното начало“ не изглеждат дотам оправдани; все пак обаче нека се има предвид, че още през юни 1963 г. д–р Вутов докладва на председателя на Министерския съвет за одобряване членовете на Колегиум и Пленум на Комитета по културата и изкуството, уверявайки го, че „... при съставянето на списъка на кандидати за членове, сме се ръководили от указанията на ЦК на БКП, Комитетът да бъде изграден на по-широка обществена основа, като бъдат включени за участие в него представители на обществени организации като Отечествения фронт, Комсомола, профсъюзите и на творческите съюзи на писателите, художниците, музикантите, театралните дейци и киноделците“[451]. Предложението му за Колегиума е да се състои от 11 души, като редом с управата на комитета – председателя Вутов, първия му заместник Борис Вапцаров и заместник-председателите Ангел Будев и Димитър Райков, началника на управление „Изкуство“ Димитър Трайков и началника на управление „Българско радио и телевизия“ Неделчо Ганчовски – докладващият намира за добре съвещателното тяло да побере в себе си и още лица от разреда на писателя Славчо Васев, художни-

---

[449] За постиженията и перспективите на социалистическата култура и изкуство в НРБ. Доклад на председателя на Комитета по културата и изкуството Павел Матев, изнесен пред Първия конгрес на българската култура, С., 1967, с. 38.

[450] Радков, Иван. Утвърждаване на обществено-държавното начало в управлението на културата. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. т. III, 1983, с. 468. „Този документ – пише Радков – слага началото на утвърждаването на обществено-държавното начало в управлението на културата.“

[451] ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 1, л. 97. Доклад на д–р П. Вутов до председателя на МС за одобрение на Колегиум и Пленум на ККИ. 28 юни 1963 г.

ка Илия Петров, композитора Александър Райчев, критика Емил Петров, хора от НС на ОФ и т.н.[452] На същите основания се гради и съставът на Пленума. За председателстващи новосъздаваните Художествени съвети се определят споменатите Славчо Васев, на „Художествения съвет по въпросите на театъра", Александър Райчев, на „Художествения съвет по въпросите на музикалното изкуство", на тоя по въпросите на изобразителното изкуство – Илия Петров, по въпросите на радиото и телевизията – Лозан Стрелков, по въпросите на естрадното изкуство – композиторът Димитър Христов, и т.н.[453]

Сигурно на читателя, особено пък на по-младия, вече е додеяло, но регистрирането на тези неща не е съвсем безсмислено – „задвижването" на т.нар. „обществено-държавно начало" означава допускане на много специфично, *макар и формално, но експертно управление в „системата на културата"*. Несъмнено се отстъпва от положението то да се осъществява от чист партиен функционер, каквито са общо взето всички първи фигури и огромната част от тия на по-ниските оперативни равнища след 1948 година. „Обществено-държавното начало" би могло да се определи като усилие за *административно-ръководна специализация и професионализация на управлението на културата*, разбира се, пак под политическия и идеологическия контрол на партията, но без самата тя да е свързана с отговорността на преките, конкретни управленски актове; управление вече опосредствано, чрез „представители на обществените и културните организации и видни дейци на културата и изкуството", както пишеше в цитирания по-горе правилник, а не като догогава – пряко партийно командване на „културния фронт". Важно бе да се отбележи това, защото потенциалът, заложен в този *принцип*, тепърва ще се проявява и от него ще произтичат следствия, с положителност невъзможно да са били предвидени от ЦК при съветите му към председателя през 1963 г. да гради комитета на „по-широка обществена основа", за което ще стане дума и в по-нататъшното изложение.

А че експертният статут на управлението е съмнителен, по това дума да няма – взорът върху назначението и фигурата на самия г–р Вутов, неговите заместници, началниците на управления и отдели в новоучредения Комитет по културата и изкуството и връз „представителните" за „творческите среди" имена в неговия Колегиум и Пленум никак не уверява в противното. Още повече и заради това, че е трудно да се каже, дали има нещо по-различно в работата на комитета от правеното по-напред. Както и при неговите предшественици и той организира празници, какъвто е тоя на песните и танците на художествената самодейност през юли 1963 г. във Варна, чието откриване възвестяват

[452] Пак там, л. 97–98.

[453] Пак там, л. 100.

20 фанфари и при издигане на пилон емблемата на тържеството, най-старият самодеец и двама пионери пускат бели гълъби под съпровод на химна на НРБ в изпълнение на Варненския симфоничен оркестър и сборен хор от 400 души[454]. Както и преди е бивало, в план за съвместната работа на Комитета по културата и изкуството със Съюза на българските писатели от 1965 г. се разработват мероприятия за „мобилизиране на по-голям брой изтъкнати български писатели" по създаването на произведения предвид предстоящите четири забележителни годишнини – деветия конгрес на БКП през 1966 г., половинвековния юбилей на Октомврийската революция през 1967 г., 25 години от 9-ти септември през 1969 и 100-годишнината от рождението на Ленин през 1970 година[455]. Комитетът се наема да разработи конкретна система за насърчение на „дефицитни жанрове – краткия и среден по обем роман на съвременна тема, драмата на съвременна тема, комедията, детско-юношеската пиеса, научно-фантастичното четиво, литературно-критическите обобщения и др.", както и „... особени насърчения да се предвидят за произведения, художествено ярко изобразяващи величието на народа – строител на социализма и произведения с главен герой човекът – създател на новите обществени отношения"[456]. По същите поводи и по същия терк се намират изкарани планове за съвместна работа с всеки от творческите съюзи[457]. И г–р Вутов, както и неговият предшественик, преутвърждава общо взето същия онзи правилник за устройството на службите при драматическите театри[458] и т.н., и т.н.

---

[454] ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 1, л. 87–88. Доклад на г–р П. Вутов до председателя на Министерския съвет, относно провеждане на празник на песните и танците във Варна в курортния сезон от 6 до 20 юли. 3 юни 1963 г. Основният мотив на организаторите е, че „... празникът във Варна ще има тая положителна страна, че концертните прояви на най-добрите самодейни колективи от страната ще осигурят съдържателен културен отдих на летуващите трудещи се и ще изиграят огромна роля за пропагандирането на нашата самодейност сред чужденците, към които те проявяват голям интерес". Програмата на откриването включва още вълнуващи изпълнения от същия сборен хор на песните „Родино мила" (от Б. Тричков), „Гласът на партията" (от Ал. Райчев), „Родна песен" (от Д. Христов) и поднасяне на цветя от група пионери в народни носии на присъстващите представители на най-високото централно и местно партийнино ръководство и пр.

[455] ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 74, л. 31. План за съвместна работа на Комитета по културата и изкуството и Съюза на българските писатели, 1965 г.

[456] Пак там, л. 32.

[457] Пак там, л. 53–56 и сл.

[458] ЦДА, ф. 405, оп. 7, а.е. 24, л. 29–40. Правилник за устройството на службите при драматическите театри, одобрен от г–р П. Вутов, председател на ККИ, на 26 април 1965 г. Новите повици за „по-широкото обществено начало" сега турят в състава на Художествения съвет, освен директора, режисьорите,

Никъде в проучените за това изследване източници и вторична литература не се намери ясно определение на „обществено-държавното начало" като принцип в управлението на социалистическата култура. Писаното тогава по безбройни страници за въплъщението му в отношенията между агентите на „държавното" и „общественото" – между комитета и творческите съюзи, между него и обществените организации, или пък натвореното по сложната обществено-държавна природа на съветите за изкуство и култура при местните народни съвети – не награждава изследователя с пределно разбиране[459]. Ако бъде пренебрегната напълно реалната възможност причината за това да е в самия изследовател, отсъствието на практическа дефиниция и неяснотата му вероятно идат от неговата дълбоко идеологическа в същността си природа – „обществено-държавното начало" остава сред множество други магически заклинания от онази епоха, въплъщаващи непрозирната докрай мистика на *тоталитарното реформаторство.* В домогване към разбиране, мисленето му именно в този план изглежда по-оправдано, защото в средата на 1960-те години го намираме разположено в по-общия хоризонт на постановката за „новата система на ръководство" на народното стопанство и обществото. В основния доклад на пленума на ЦК на БКП от 26, 27 и 28 април 1966 г., посветен изцяло на тази „система", се говори сякаш до този момент никога не е ставало дума, как „... целесъобразно е да се обсъди въпросът за преустройството на Комитета по културата и изкуството и за създаване на един принципиално нов по устройство и функции обществен и държавен орган за ръководство на културната дейност, за практическото осъществяване на партийната политика в областта на изкуството и културата. Бъдещият комитет трябва да работи в пълно единодействие с творческите съюзи, с обществените организации и съответните ведомства за по-нататъшно развитие и разцвет на социалистическата култура, за комунистическо и естетическо възпитание на народа". И за да не би пък да се получи някакво объркване, се продължава нататък: „Засилването на общественото начало в ръководството на културната дейност в никакъв случай не означава намаляване ролята и отговорността на държавата и нейните органи за развитие на изкуството, литературата и цялата кул-

---

драматурга, художника, секретаря на партийната организация и председателя на профсъюзната организация още и секретаря на комсомолското дружество при съответния театър и представител на отдел „Изкуство и култура" от местния народен съвет; артистите сега се избират на профсъюзно събрание, като числото им се указва да е най-малко половината от състава на съвета и пр.

[459] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 868, л. 12 и сл. План, списък, справки и др. за развитието на обществено-държавното начало в системата на КИК август 1970–януари 1976 г. и др.

тура. Като изразител на интересите на социалистическото общество, социалистическата държава не може да стои насрана от тези проблеми, тя и в бъдеще ще полага необходимите грижи за развитието на културата и изкуството“[460].

Приведеното, и множество други, удивително приличащи нему обяснения, привидно разположени в полето на социалната и политическата прагматика, не казват нищо. По-добре „обществено-държавното начало“ се разбира във връзката му с новите езикови форми, тематизации и промени във вътрешнодискурсивните ударения в марксизма-ленинизма, по които върви властовото конструиране и усвояване на публичната сфера след Априлския пленум, но *най-вече* през 60-те години. Разпалено до помрачение, привидяло на Осмия конгрес през 1962 г. комунизма докъм има-няма 20 години, идеологическото въображение постепенно се уталожва в Програмата на партията от 1971 г. – „обществено-държавното начало“ се разполага там сред важните подробности на новия план, сега за узряване на социализма до край, пък чак тогава вече другото.

Като институционален ефект на споменатото властово конструиране и идеологическо усвояване на променената и променяща се публична сфера може да бъде мислено постановлението на ЦК на БКП „За преустройство на Комитета по културата и изкуството“, излязло на 24 септември 1966 г., пет месеца след пленума за новата система на ръководство. По композицията си документът не е изненадващ никак – най-напред са успехите на българската култура, които потвърдили правилността на метода на социалистическия реализъм и силата на ленинската идейност, „непоклатима основа на нашата културна революция“. Но успехите са си успехи, а обществото сега навлизало „в по-зряла степен на развитие“. Жизнено потребни се налагали промени – „демократизация на културния фронт“, неразделна част от общия процес на разгръщане на социалистическия демократизъм в страната. Дошло било вече времето за „съчетаване на държавното с общественото начало и по-нататъшното развитие на принципите на самоуправлението“. Народът отдавна сам изнамерил как да се прави култура в демократични организационни форми, живи и до днес пред очите на всички – читалища, творчески обединения на интелигенцията, културно-просветни организации, самодейността. В тях именно следва понастоящем да избие това ново, наложено от обстоятелствата на новия живот, мистично обществено-държавно начало с всички идещи от него сетнешни добрини; точно по тия места трябва да се струпат „широките културни

[460] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 34, а.е. 30, л. 539. Новата система на ръководство на народното стопанство. Доклад на пленума на ЦК на БКП от 26, 27 и 28 април 1966 г. С благодарност посочвам, че на този документ ми обърна внимание Мартин Иванов.

среди в обсъждането на проблемите на литературата и изкуството, на перспективите на културното развитие, за още по-успешното изпълнение на задачите на културния фронт". Затова и Комитетът по културата и изкуството се преустроява „като държавен и обществен орган за ръководството на културната дейност". Запазил положението си на министерство, в цялата своя дейност напред той ще се опира на „творческите съюзи, обществените организации и широките културни среди", а на управленския връх най-отгоре – в Пленума, Изпълнителното бюро и в ръководствата на поделенията му, ще седнат най-изтъкнати дейци на изкуството, културата и авторитетни представители на обществените организации. Кандидатурите им, предлагани и свободно утвърждавани на няколко възлизащи отдолу нагоре *изборни нива* (общински, районни, градски, окръжни), ще бъдат окончателно потвърдени още веднъж с избор на *конгрес* през 1967 година[461].

Така и се стига до Първия конгрес на българската култура, един импозантен спектакъл, чиято най-внимателна организация, величина, зрелищност и не на последно място разточителство, имат голяма показателна сила за разбиране обновените стандарти на официалната показност и несложната, общо взето, символика в действията на многобройните актьори по специалните места за публично излагане и из масовките на развития социализъм. Поради това на конгреса ще се посвети по-голямо внимание от обичайното, каквото дотук се е отделяло на подобни събития.

Няма и една стъпка по неговите тъкмежи, която да не е обгрижена щателно. Ново решение на ПБ на ЦК на БКП от 13 декември 1966 г. дава ясен знак за отпочване на каквото трябва: Комитетът по културата и изкуството да организира по места провеждането на конференциите и събранията за избор на нови общински, районни и окръжни съвети по културата и изкуството и за делегати на конгреса; да се създаде Централен организационен комитет, който само и единствено да се занимава с предконгресната подготовка и да организира до последно провеждането му на 22 и 23 май в конгресната зала на Партийния дом в София, като задължително се има предвид общият брой на делегатите от България да не надвишава 1000 човека, при 2/3 от тях непременно „творци", а числото на поканените от социалистическите и братските, заедно с представителите на прогресивното изкуство и култура от капиталистическите страни, да не прехвърля 100[462].

---

[461] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 6321, л. 1–3. Протокол № 209 от заседание на ПБ на ЦК на БКП и решения от 28 юни 1966 г. за преустройството на Комитета по културата и изкуството; също: Държавен вестник, № 247, 24 септември 1966 г.

[462] ЦДА, ф. 405, оп. 8, а.е. 29, л. 24. Решение на ПБ на ЦК на БКП от 13 декември 1966 г. относно провеждането на Първия конгрес на българската култура.

Както се следва, комитетът приема „Указание по подготовката на Първия конгрес на културата", което съгласувано с ПБ на ЦК на БКП уточнява времето му на провеждане да е малко по-рано – на 18, 19 и 20 май 1967 г.; по-нататък ще се промени и мястото – не в Партийния дом, а ще бъде в зала „Универсиада". Основното съдържание на указанието е насочено да даде линия за работата на комитетските нискостоящи структури. През март и април 1967 г. да се проведат събранията и конференциите за избор на местни съвети по културата и изкуството. Най-напред за общински и градски. Документът е циркулярен и на всички тях им съобщава един дневен ред, който е трудно да се определи като пъстър и разнообразен: т. 1. Доклад за развитието на изкуството и културата в съответната община или град; т. 2. Избор на общински (градски) съвет по културата; т. 3. Избор на делегати за районната или окръжната конференция – непременно „творци, работници в читалища, музеи, библиотеки и научни работници"[463]. Дневният ред на провежданите нататък районни и окръжни конференции е досущ този по трите си точки, със съществената разлика, че на тях вече се избират пратениците на конгреса. „Указанието" категорично предписва точно числеността, структурата, статута и функциите на всички предстоящи конференции да бъдат избрани местни съвети съобразно големината на селището или административната единица, в които ще разгръщат те своята плодоносна културна деятелност, както и йерархичния порядък на връзките им със собствените им народни съвети и Комитета по културата и изкуството[464]. По-късно основният доклад пред конгреса ще

---

[463] Пак там, л. 17. Указание на ККИ по подготовката на конференциите и събранията по избор на на общински, районни и окръжни съвети по културата и изкуството и за делегати на Първия конгрес на културата. Документът не е датиран, но според разположението му в поредицата, вероятността да е от началото на 1967 г. е много голяма.

[464] Пак там, л. 18. Указание на ККИ по подготовката... За тях се казва още: „В състава на съветите по културата и изкуството да се включват изтъкнати дейци на културата и изкуството, отговорни работници от партийните и комсомолските комитети, читалищни дейци, преподаватели в училищата по изкуствата, музейни и библиотечни работници, деятели на ОФ, на профсъюзите и пр.

Окръжните, градските, районните и общинските съвети по културата и изкуството са органи на ККИ и съответните народни съвети. Те изпълняват техните решения и указания, обсъждат и решават въпросите на културата и изкуството на своя територия.

Съветите осъществяват съгласуваност в работата на всички културни и обществени организации, изготвят единни планове за най-важните културни прояви и почини, грижат се за културното строителство, за разгръщането на богата и съдържателна културна дейност, за комунистическото и патриотичното възпитание на трудещите се и младежта" и пр.

отчете, че са проведени 1100 общински събрания и 208 районни, градски и окръжни предконгресни конференции[465].

Съгласно решението на Политбюро от 13 декември в последните седмици на 1966 г. въз основа на мобилизирани кадри и структури на културното ведомство се изгражда и Централният организационен комитет. Той иде на бял свят направо със свой мащабен „План за подготовката на Първия конгрес на българската култура".

Според въвеждащите в този документ изречения, това никога небивало преди събитие, „... има задача да направи преглед на историческия развой и реалистичните традиции на националната духовна култура, да демонстрира успехите и победите на съвременната социалистическа култура, да преустрои докрай ръководството на културния фронт върху началата на социалистическия демократизъм, да очертае насоките и перспективите за строителството на духовните и нравствените основи на развитото социалистическо общество"[466]. Величината му прави работата на новоизграденото звено да надхвърля институционалната система на културата, което е новост; почините му са насочени да спрат погледите на всички, да се обърне цялото българското общество към конгреса и донякъде да бъде въвлечено в неговата работа. През 1967 г. организаторите обаче още нямат сетива за множествеността на аудиториите и „участниците" са третирани както и дотогава в съвкупната категория „народ". Затова и при диференциацията на насочеността на „подготвителните мероприятия" в никакъв случай не би могло да се приеме за новост разделението им на „обществено-политически" и „организационно-технически"[467].

„Обществено-политическите" имат покритие върху цялата страна, та чак и извън нея; видимо открити са и с поименно указани ръководни, координационни и изпълнителски звена. Първите почини се чертае да бъдат подхванати успоредно на вървящите през март и април събрания и конференци за избор на местни съвети по култура и изкуство и делегати за конгреса. Тогава във всички села, във всички квартали и райони на градовете, във всички училища, ВУЗ, военни поделения и трудови колективи ще се правят полит-просветни събрания, на които през първата част нарочно приготвени лектори ще докладват по тема „Българската култура – минало, настояще, бъдеще", а през втората ще се поднесе от държавни и самодейни колективи, местни и централни, както и от прочути изпълнители, богата литературно-музикална програ-

---

[465] За постиженията и перспективите на социалистическата култура и изкуство в НРБ..., С., 1967, с. 38.

[466] ЦДА, ф. 405, оп. 8, а. е 29, л. 69а. План на Централния организационен комитет за подготовката на Първия конгрес на българската култура, декември 1966 г.

[467] Пак там, л. 70.

ма. Май ще бъде „Месец на българската социалистическа култура“. В самото му начало край светите места на нашето минало и из съвременните културни центрове ще се организират 12 масови „Митинги на българската култура“, на които определени с решение на най-високото партийно ръководство, членове, кандидат-членове на Политбюро и секретари на ЦК на БКП ще държат подобаващи речи; планът изрично упоменава Софийския университет, храм-паметника „Александър Невски“, Рилския манастир, Царевец, Плиска, Копривщица, Жеравна, моста на Колю Фичето, крепостта „Бабини Видини кули“, парка „Лавров“ край Плевен, Мелник, Несебър и Белоградчишката крепост. Така по тия места, според убеждението на съставителите, „... ще се извърши в навечерието на конгреса своеобразен национален плебисцит на народната обич и любов към българската култура“[468]. От там леко ще се преходи към всенародно поклонение – в София, в дните на конгреса, в изложбената зала на ул. „Гурко“ № 1, и в друга една в кв. „Лозенец“, ще бъде организирана изложба „Българската култура през вековете“ с „уникални ценности от всички векове и дялове на българската култура“ и окръжните съвети по културата и изкуството се задължават да организират по график за цялата страна „посещения на изложбата от кооператори, работници, младежи и т.н., нещо като керваните народ към Бузлуджа през миналата година“; несъмнено в симетрия с изложбите, планът предвижда досег и със съвременната социалистическа култура и в тази връзка иде нареденото всички именити български артисти и изпълнители, пълзнали по гастроли от началото на годината из чужбина, през май да си бъдат на мястото в България[469]. *Обновената линия на „сливане“ през културата, събира накрая всички* на манифестацията на 24 май – тя трябва „... да бъде най-импозантната, най-богатата и най-красивата манифестация през цялото свободно социалистическо развитие на българския народ...“, а това очевидно няма как да не се получи, защото е предвидено нейното откриване в София точно в 10.00 часа да стане с тържествено слово на Тодор Живков[470].

В подготовката на конгреса никак не липсват примитивни агитационно-пропагандистки прекалености, но интересното е, че „обществено-политическите“ атавизми сега личат, откроявят се, защото, каквото и да се каже, има в тази подготовка и друго. От януари 1967 г. вестник „Народна култура“ да отвори централна рубрика „Пред конгреса на културата“, където редакцията да подсигури „регулярно подаване“

---

[468] Пак там.

[469] Пак там, л. 71. Въпросните „кервани народ“ са организираните през 1966 г. в чест на 110-годишнината от рождението на Димитър Благоев поклонения на свещения връх, свързан със създаването на партията.

[470] ЦДА, ф. 405, оп. 8, а.е. 29, л. 71. План на Централния организационен комитет за подготовката..., декември 1966 г.

мнения на творци, представители на културните среди и широките народни слоеве; това да направят и всички останали издания, всяко обаче *съобразно със своя профил.* До 15 януари 1967 г. Комитетът по културата и изкуствата се задължава да изпрати в Окръжните народни съвети материали, именуеми „Научна справка по най-новите положения в марксистката теория на културата и културната революция в съветската научна литература", по които да се изготвят теоретичните положения в докладите на окръжните конференции. Наред с другото, което има да върши, конгресът следва да приеме и ред възвания по мира, разоръжаването и „международното положение" – протестни декларации срещу войната във Виетнам, „по положението" в Гърция и „Възвание към правителствата, народите и културната общественост за опазване на европейската цивилизация и култура от нова война, за установяване на трайно културно сътрудничество и взаимопомощ между европейските народи и културни деятели", документи, които, едва ли случайно, ще се четат от н. а. Стефан Гецов и пр.[471] Ако пък бъдат отчетени старинните марксистко-ленинско-сталински паразитизми и комичното им съчетаване с формули из обновяваните идеологически наративи – тогава усещането за новост съвсем става несигурно. Вероятно съобразно паролата свише, *„самоуправление"*, неизвестно откъде и как в официалния език попада думата „плебисцит", която в онези дни изведнъж се харесва извънредно много и постоянно се спряга навсякъде. В плана на Организационния комитет не само споменатите дванадесет масови митинга, но и конгресът „... по същество ще се превърне в републикански плебисцит на всенародната любов и признателност към света на изкуството и културата и на сплотеността на културните дейци около ленинската политика на Партията" и пр.[472]

Редом с обичайните неща, неизбежни при провеждането на всяко подобно събитие – посрещане и настаняване на участниците, транспортни схеми за придвижването им из столицата и т.н., – замисленото в кръга на *организационно-техническата* подготовка явява и някои свръхспецифични, присъщи единствено на онези времена, моменти. Българските делегати се хранят в ресторант „България" „на оклад" по 6 лв. дневно. За чуждестранните делегати и гости „менютата за всички дни на конгреса са по 12 лв." и „заедно с преводачите и придружителите", те ще се хранят в ресторант „Рила"; за тях, както и за конгресния президиум е организиран и постоянен безплатен бюфет[473]. Много интересно е положението, че ръководството на Организационния комитет настоява почти половин година преди събитието „да се определят другарите,

[471] Пак там, л. 73.
[472] Пак там, л. 69.
[473] Пак там, л. 77–78.

на които да се дадат специални пропуски за движение на сцената"[474] – става дума за делегатите, имащи изяви от конгресната трибуна; явно достъпът до това ярко осветено място на официалната показност преминава през гъста контролно-пропускателна цедка и вътре в залата, изключваща всяка неорганизирана предварително спонтанност. Регламентът предвижда изказвания, лични изявления, запитвания и предложения да се внасят в секретариата на конгреса само в писмена форма, а включването им в деловата програма да става след обсъждане в президиума и единствено по негово решение.

По предварителните разчети при зададените от Политбюро параметри, общите разходи за дните на събитието се изчисляват на 62 550 лева[475].

Пълният контрол личи с особена сила в приготвеният в края на април 1967 г. точен сценарий за работата на конгреса. Документът е нещо като формуляр, където в 72 точки, следващи една след друга, се посочва всяка стъпчица от придвижването на конгресните дела, включително и репликите на поименно посочените още неизбрани водещи различните заседания. Пред настанените в залата делегати и гости, притихнали от вълнение, точно в 9,00 часа сборен хор изпълнява националния химн (вече) „Мила Родино" и „Върви, народе възродени". После, по предварително отрепетирана последователност хористите се изтеглят от двете страни на трибуната. В 9,15 ч. оттам влизат членовете и кандидат-членовете на Политбюро и председателите на творческите съюзи – Георги Джагаров, Дечко Узунов, Тодор Динов, Филип Кутев, Руси Русков, Георги Боков, Мирослав Миндов и Георги Стоилов. Делегатите ръкопляскат. В 9,20 ч. на трибуната застава писателят-доайен, живото въплъщение на партийната линия в културата и социалистическия реализъм, Георги Караславов. Той съобщава числото на избраните и поканени делегати и гости (стигнали междувременно в края на април 1820 души), това на действително присъстващите в залата и открива конгреса със слово. След него в 9,30 ч. поздравителни думи отправя министърът на съветската култура, легендарната Елена Фурцева. В 9,40 ч. Георги Джагаров поема избирането на делово ръководство. В 10,00 започва четенето на основния доклад и т.н., и т.н.[476] Детайлизираният сценарий разиграва в най-тънки подробности от край до край, без да спести ни едно от ритуалните движения на тоталитарното публично свещенослужене – точка № 27 предвижда водещият заседанието в късния следобед през първия работен ден, Филип Кутев, точно в 17,50 часа да

[474] Пак там, л. 76.

[475] ЦДА, ф. 405, оп. 8, а. е 29, л. 84. План на Централния организационен комитет за подготовката..., декември 1966 г.

[476] ЦДА, ф. 405, оп. 8, а. е 29, л. 41–42. Сценарий за провеждането на Първия конгрес на българската култура, април 1967 г.

обяви, че са пристигнали деца – представители на Димитровската пионерска организация „Септемврийче“ – да поднесат и те своите приветствия. Делегатите изразяват непринудено радостната си изненада от тази неочаквана и мила среща и нататък произтича следното:

„Пионер: (Обръща се към Ф. Кутев, за да иска разрешение).

28. Председателствуващият Ф. Кутев: Разрешавам.

(В залата влизат пионери и приветстват по програмата).

29. Председателствуващият Ф. Кутев: Другарки и другари! Позволявам си от Ваше име сърдечно да благодаря на нашата бодра смяна – цветята и бъдещето на нашата родина – димитровските пионери за тяхното възторжено приветствие и им пожелавам нови успехи в ученето; да растат като достойни граждани на нашата скъпа социалистическа родина – Народна република България!

(Пионерите излизат)“[477].

И работата следва да продължи с точки № 30, 31, 32, 33. По точка № 40 на другия ден Тодор Живков чете голям доклад, излъчван на живо по българската телевизия, една забележителна новост, и т.н., и т.н., за да стигне до точка № 72 – вечерта на третия ден, – в която избраният вече председател на новия Комитет, поетът Павел Матев, прочита слово за закриване на конгреса. Последните думи от документа са „... и делегатите запяват „Върви, народе възродени“ и др. песни“[478]. И не ще и капчица съмнение, че всичко по този сценарий е станало досущ така, както е написано почти месец, преди то да се случи.

Не може да не бъдат казани и няколко думи върху основния доклад. Направен е по добре изпитан през годините дотогава опит. Най-напред в Комитета по културата и изкуството се подработват „Основни положения“, които, обсъдени първо в учреждението, се предават в съответния отдел на ЦК на БКП за одобрение. Оттам се връщат обратно с неизбежни бележки[479]. Като се вземат под внимание, докладът вече се изкарва цял и всичко се повтаря – обсъжда се отново в Комитета и се праща за последна дума пак в Централния комитет. И като я добие, пътят му към ума и сърцата на делегатите вече е открит.

Докладът на Павел Матев е очевидно смешение; макар и да има доста наследено от предходното, чувствително различен е от показваните по-напред чистопородни екземпляри на официалното открито говоре-

[477] Пак там, л. 48.

[478] ЦДА, ф. 40Б, оп. 8, а. е 29, л. 54. Сценарий за провеждането на Първия конгрес на българската култура, април 1967 г.

[479] ЦДА, ф. 40Б, оп. 8, а. е 29, л. 101–104. Основни положения за доклада на Първия конгрес на българската култура.

не. Той е *авторски текст*; Матев се е старал и му е било позволено да изкара различен, нов, индивидуален текст. С важната за тия години „развълнуваност", неговото публично слово мобилизира символното съдържание на една *обновена, представяна за всесподелена съвременна социалистическа култура*[480]. Неговите исторически, идеологически, реторически и семиотични ударения, без предварителни уговорки изказват неща, представяни като саморазбиращи се за всички „съвременни културни хора" без разлика, което е определено по-различно от архаичната ударна политическа офанзива от края на 40-те и през 50-те за надвиване на „интелигенцията" посредством идеологически акции и пропагандно тормоз под прикритие на наука, изкуство и култура. Според обновяваната в края на 60-те години политестетика вече не се инсценира излизането на партията на улицата при прогресивните народни маси и повеждането им напред към справедливостта и равенството срещу всички форми на експлоатацията и обществено-политическата реакция. Изтеклото време прави безсмислено силовото противопоставяне и изолацията на цели групи и културни стилове, защото тия от миналото почти са си заминали и по никакъв начин не докачат режима; най-малко пък противопоставянето и изолацията биха имали основания спрямо новите културни аудитории под обхват, или тия на които предстои също да бъдат обхванати – „младото поколение" във всичките му превъплъщения, надделяващите в демографската структура на страната нови професионализирани и образовани градски слоеве, хората със свободно време и т.н. Сега политестетиката играе *„народа от края на 1960-те", „народа на „развития социализъм", който от „обект" се е превърнал в „субект на*

---

[480] „Друга стана нашата Родина. От нейното минало се запази само онова, което е вечно – скъпата пръст на земята, гранитът на твърдите планини, небето, облаците и ветровете, екотът на историческите бури, величието на древните паметници. Всичко останало се промени. Житото класи в кооперативните ниви. Селата се усмихват с червените си къщи. Черното море не може да познае древните си брегове. Бедните родопски паланки се превърнаха в индустриални центрове. Необузданите реки се смириха пред стените на огромни язовири. Мощни заводи разпростряха навсякъде корпуси. Едно желязно сърце затупти край София, за да засили многократно индустриалната мощ на родината, сърце-символ на нашата надежда, сигурност и могъщество. Но гигантските промени не са само видими. В народната душа заклокочи котелът на времето, стана един невероятен по сложност и прогресивен по направление процес, където при новите социални и материални отношения си даваха среща и си взаимодействаха флуидите на сърцата и разума. Изменяше се човекът, неговото интелектуално развитие, неговата душевност, представи и стремления." (Вж. За постиженията и перспективите на социалистическата култура и изкуство в НРБ. Доклад на председателя на Комитета по културата и изкуството Павел Матев, изнесен пред Първия конгрес на българската култура, С., 1967, с. 15–16.)

социалното управление", и от високата конгресна трибуна председателят Матев, сам един от всички „културни хора", доверява сега от *своето име на поет*, споделяната от всички тях грижа за бъдещето на българската социалистическа култура, и то, на всичко отгоре, в нейното „многостранно богатство на търсения, стилове, индивидуалности, почерци"[481]. Колкото и странно да изглежда, но в този смисъл могат да бъдат четени и всички стагниращи издевателства от вида на знаменитата реч на Тодор Живков от март 1969 г. пред XVI отчетно-изборна конференция на столичните комсомолци „Носете и издигайте още по-високо нашето чисто, свято и победоносно знаме!"[482]

По обновената политестетика са изиграни и принципните положения в новия устав на най-високото наше, вече „обществено-държавно", културно учреждение, добило и ново име – Комитет за изкуство и култура. Там недвусмислено е установено, че основният принцип при изграждане структурите на неговото централно управление, както и тия на местните съвети са изборността, колективността и периодичната отчетност на избраните пред собствените им избиратели; конгресът, същинското въплъщение на тия начала, вече е върховният *форум*, чертаещ стратегическите насоки за развитието на българската социалистическа култура[483].

По предписание дейностите на новия Комитет за изкуство и култура не са много по-различни от ония, развивани при неговите предшественици. Всичко каквото прави той за културата е дело за комунистическото, естетическото, патриотичното и интернационалното възпитание на народа; оттук и непрестанните му грижи за идейно-художествената чистота на изкуството „в непримирима борба с проявите и влиянието на буржоазната идеология, ревизионизма и догматизма"[484]. Комитетът е главният изпълнител на държавния план за културно развитие – затова той подпомага творците, благоприятства работата и съществуването им; под негова опека са изцяло обучението и възпитанието на кадрите по културата; той стопанисва и строи всичката нейна „материално-техническа база", грижи се за културно историческото наследство, води и поддържа културния обмен с чужди държави, координира дейността на културно-просветните институти и дейността

---

[481] За постиженията и перспективите на социалистическата култура и изкуство..., С., 1967, с. 20.

[482] Тодор Живков. Носете и издигайте още по-високо нашето чисто, свято и победоносно знаме! Реч пред XVI отчетно-изборна конференция на столичната организация на ДКМС, 14 март 1969 г. – В: Т. Живков. Младежта е нашето бъдеще. С., 1972, с. 175–216.

[483] Устав на Комитета за изкуство и култура. – Работническо дело, № 141, 21 май 1967 г.

[484] Пак там.

на обществените организации в кръга на своите правомощия и изобщо – Комитетът за култура и изкуство „осъществява методическо ръководство и контрол над цялостната културна дейност в страната“[485].

Политестетиката на зрелия социализъм показно е снета и в неговото управление. Възрастово, в почти изцяло обновения му личен състав, преобладават определено хора от поколението, което отскоро пропагандата лъстиво зове „априлско“; макар и партийното членство да си е някак норма за включване в тия високи управленски равнища, сред тях липсва „чист“ партиен функционер. Почти всички представителни фигури имат проявен, проверен и признат творчески принос и свое, *с имената си*, присъствие в социалистическата култура – председателството е оглавено от поета, както се каза, Павел Матев и е съставено още от един първи заместник-председател (Димитър Райков, който иде от стария комитет и единствен има профила на партиен деятел от поранен тип, ама пък как да бъде иначе), трима заместник-председатели (изкуствоведът Атанас Божков, композиторът Димитър Петков, драматургът-генерал Александър Гетман) и един главен секретар, „научен работник“, Живка Вълчкова. И в Изпълнителното бюро преобладават „творците“, но редом с новопоколенчески попълнения тук намираме и „културен кадър“ още от времената на достопочтената Камара на народната култура: Атанас Стойков, Боян Балабанов, Богомил Нонев, Богомил Райнов, Богомил Стършенов, Георги Стоилов, Димитър Виячев, Емил Петров, Камен Калчев, Мирослав Миндов, Славчо Васев, Тодор Попов и Павлина Енчева[486].

Структурно комитетът се подразделя на „Главни дирекции“, „Държавни обединения“, „Институти и дирекции“ и „Отдели в централния апарат“[487].

Главните дирекции са две – „Главна дирекция на Българското радио и телевизия“ и „Главна дирекция за българска музика“, на която са подведомствени още „Импресарска дирекция“, държавното предприятие за грамофонни плочи и звукозаписи „Балкантон“, шестте оперни театри, шестте филхармонии и 28 представителства на дирекцията в страната.

---

[485] Пак там. С разпореждане № 209 от 6 юли 1967 г. МС утвърждава Устав за устройството и задачите на КИК. С постановление на МС № 21 от 20 май 1968 г. влиза сила „Правилник за задачите, устройството и работата на Комитета за изкуство и култура“; с тези документи окончателно се установява структурната схема на учреждението. (Вж. ЦДА, ф. 136, оп. 46, а.е. 24, л. 1–21.)

[486] Първо заседание на Комитета за изкуство и култура. – Работническо дело, № 141, 21 май 1967 г.

[487] ЦДА, ф. 405, оп. 8, а.е. 29, л. 1–3. Структура на Комитета за изкуство и култура, юли 1967 г.

И „Държавните обединения“ са две. Обединението „Българска книга“ включва осемте държавни издателства, цялата полиграфическа промишленост и предприятията „Книгоразпространение“. Другото, „Българска кинематография“, числи трите филмови студии – „Игрални филми“, „Научно-популярни филми“ и „Хроникални филми“ и още предприятията „Разпространение на филми“, „Кинефикация“ и „Районни филмови бази“.

В поделението „Институти и дирекции“ са включени структури без видима връзка помежду си, ако не им се зачита прякото подчинение на комитета. Такива са Научно-изследователският институт за кино и радио, предприятието за производство на учебни и технически пособия „Хемус“, Дирекцията за защита на авторското право и Дирекцията „Българска фотография“ с ред свои подведомствени специфични производствени предприятия.

Осемте отдела в централния апарат са най-показателни за естеството на работата в обновения комитет и същевременно по тях най-пряко личи връзката с по-ранните концептуализации на институционалната организация за управление на българската култура.

Отделът „Съветници и помощни служби към ръководството“ включва най-вече неизбежните за всяко такова високо учреждение многобройни разновидности чиновници и помощен персонал. Ново тук са съветниците. Представляващи различните „културни сфери“, постоянният им контакт с комитетската управа се препоръчва за живо въплъщение на скъпоценното „обществено-държавно начало“.

Отделът *„Политика на културния фронт“* също е ново образувание. Появата му може да се мисли във връзка с решението на Политбюро от 18 октомври 1966 година „За по-нататъшно засилване борбата срещу идеологическата диверсия на империализма“[488]. Определено обаче той не е рожба на бързопреходна конюнктура. Отделът концептуализира политически и идеологически реакции с оглед на изменчивостта и увеличаващото се многообразие на конкретните културни форми и аудитории през десетилетието, и то *без непременно да ги подвежда буквално към рудиментарните жанрове на идеологията*; началник му е Кръстьо Горанов и от него през 1972 г. ще произлезе важният „Институт по културата“, който често ще се споменава нататък.

Отдел „Съвети за изкуство и култура и народни читалища“ поема под опека трайно установени структури. Освен указаните в наименованието, нему са подведомствени още и един нов и кратко просъществувал „Институт за художествена самодейност“, предприятието „Кул-

[488] ЦДА, ф. 405, оп. 8, а.е. 274, л. 25. Решение на КИК във връзка с решението на ПБ на ЦК „За по-нататъшно засилване борбата срещу идеологическата диверсия на империализма“ от 18 октомври 1966 г.

турен отдих и украса“ и възкръсналите през 60-те „Клубове на културните дейци“.

Отделът „Образование и подготовка на кадри“ има по традиция грижи за висшите и средните училища по изкуствата; сега са умножени и с тези за появилите се през 1966 и 1967 г. три института за културно-просветни кадри в Благоевград, Хасково и Варна, а също и за цялата мрежа от детски музикални и балетни школи в страната.

Останалите отдели са изключително показателни за естеството на работата в обновения Комитет за изкуство и култура, но в тях особени нововъведения не се наблюдават – това са отделът „Театър“, съсредоточаващ в свои ръце управлението на всички драматични и куклени театри, плюс трите цирка, отделът „Изобразителни изкуства“, отделът „Музеи, архиви и паметници на културата“ и накрая отделът „Културни връзки с чужбина“[489].

Следконгресното развитие на Комитета следва извивките на пътя, водещ към въплъщение на „обществено-държавното начало в организацията, стила и методите на непосредствено управление на българската култура“. Теренът, из който лъкатуши този път, обаче не е социалната действителност, а пространство на идеологическото въображение – най-важните указателни знаци за развитието на културното ведомство след Първия конгрес на българската култура са тезисите за работата с младежта и Комсомола от декември 1967 г.[490], постановките за издигане ролята на обществените организации в системата на социалното управление, дадени от Юлския пленум през 1968 г.[491] и най-вече, разбира се, документите на Десетия конгрес на БКП през 1971 г. и приетата там Програма на партията за изграждане на развито социалистическо общество в НРБ.

Във всички тях преобладава тонът на неудовлетвореност от това, докъде се е стигнало. Нека само се погледне изнесеното на Десетия конгрес, което общо взето възпроизвежда и казаното по-рано. От тази най-висока трибуна се вижда ясно несъответствието на принципния замисъл и приложението му на практика – отговорни дейци и цели поделения на комитета го приемали декларативно, запазвайки още „старите стил и методи на работа“. Не се подело обсъждане на принципни

---

[489] ЦДА, ф. 405, оп. 8, а.е. 29, л. 1–3. Структура на Комитета за изкуство и култура, юли 1967 г.

[490] Живков, Т. Някои основни проблеми на работата с младежта и Комсомола. Тезиси, развити на заседанието на ПБ на ЦК на БКП на 12 октомври 1967 г., утвърдени от пленума на ЦК на БКП (26 и 27 декември 1967 г.) като основа за работата с младежта и Комсомола. С., 1968.

[491] Основни насоки за по-нататъшното развитие на системата на нашето общество. Решения на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 24, 25 и 26 юли 1968 г. С., 1968.

въпроси за мястото и функциите на Комитета за изкуство и култура в новата система на общественото управление, концептуализирана от Юлския пленум – не били използвани дотук възможностите на Националната конференция по културата, Пленума, Изпълнителното бюро. „Една от главните причини, задържащи процеса на преустройството и всестранното оптимално разгръщане на обществено-държавното начало", била липсващото взаимодействие на комитета с творческите съюзи, с Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина и обособените от началото на 70-те Комитет за радио и телевизия и Комитет по печата, както и никакво взаимодействие с обществените организации; липсвала координация на техни дори най-близки дейности. Замислена като израз на равнопоставеността на страните при инициативите им в „културния живот", въведената „договорна форма" на отношенията на Комитета за изкуство и култура с творческите съюзи довела на практика до тяхното обособяване, изгубване и на съществуващи връзки помежду им; придала на тия отношения „формален характер". Нещо повече: „Някои дейци на творческите съюзи не проявиха необходимата дълбочина при тълкуването на обществено-държавното начало, възприемаха го едва ли не като намаляване ролята и мястото на социалистическата държава в управлението на културата, поставяха на практика творческите съюзи над обществено-държавния Комитет за изкуство и култура."[492] Малко принесли за преодоляване на тези изкривявания създадените „интеграционни съвети" между отдели от културното ведомство и съответните творчески съюзи, както и тепърва следвало да дадат плодове създадените към него през 1971 г. Съвет на председателите на творческите съюзи, Съвет на представители на обществените организации и т.н. [493]

Трудно е да се настоява, че тези податки осветляват мрачините на „обществено-държавното начало". Те обаче укрепват увереността, че неговото разбиране по границата между 60-те и 70-те години вече трябва да се отнесе към идеологически разработваната (т. е. „научна") аргументация за *социалното управление като безотказна производствена технология по предзададен „структурно-функционален модел" на*

---

[492] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 3727, л. 6–7. Протокол № 979 от заседание на ПБ на ЦК на БКП на 24 ноември 1972 г. за отклоняване предложено проектопостановление за усъвършенстване на Комитета за изкуство и култура. Позоваването на казаното за обществено-държавното начало на Десетия конгрес тук е по приложените към протокола документи от конгреса.

[493] Матев, Павел. Българската художествена култура в изграждането на развитото социалистическо общество. Доклад пред Втория конгрес на българската култура. –Във Втори конгрес на българската култура. 14 декември–16 декември 1972. Стенографски протокол. С., Наука и изкуство, 1973, с. 84.

институционалните механизми и логична промисленост докрай на работните връзки помежду им[494].

Несъмнено „обществено-държавното начало" е нов принцип за регулация на културното поле. Тонът на неудовлетвореност от вграждането му „в стила и методите на ръководство в непосредствената работа" на Комитета за изкуство и култура не е неоправдано да се улавя като отглас на тревогите пред изкривилите се граници на това поле, пред изменилия се профил на подвизаващите се из неговите парцели труженици, пред неизбежно развиващата се и стигнала висока степен свръхпрофесионализация на изявите им, допускащи възможности за „затваряне" в него на експертните и творческите елити, „откъсването" им[495], а оттам и *потенциален разрив между „творците" и публиката, разрив и диференциация между намножилите се публики*, откъдето и непредвидими, страшни, смущения в производството и транслацията на идеология. И „чешките събития" оттогава не казват нищо успокоително в това отношение. „Обществено държавното начало" е нов подход на продължаващото императивно настояване на режима за всеобща привързаност към идеологията – постигнатото съгласие по посоката за *промени на официалния вкус неизбежно предполага въвличане на експерти в системата за производство на обновена официална култура*, „чистият" партиен инструктор там вече е рядък и обречен на изчезване вид; където го има, той става все по-смешен. *Пределът на разширяване границите на официалния вкус ответства на широтата на търсената от режима в момента поддръжка* и удържането му „на положение" трябва да бъде гарантирано от нова гъвкава институционална организация, работеща ефективно с нови стимули и форми на натиск за оживяване, координация и ръководство на „творците" към провеждания от самите тях, контролиран политически и идеологически, „културен процес".

Тези съображения вече правят разбираеми думите, с които се изразяват на много места, но общо взето по един и същ начин, и очакваните ползи от въдворяването на „обществено-държавното начало" – по-непосредствено участие на широките народни маси в културния живот и неговото ръководство; по-активно привличане „творците на културни ценности в организацията и управлението на обществената културна дейност"; повишена компетентност на културно-управленските инстанции; „нарастване отговорността на творческите съюзи"; „засилване ролята и възможностите на културно-управителните органи по-активно да влияят както върху художествено – творческия процес, та-

[494] Голяма тънкост, заложена в много от програмите на преподаванията по високата управленска материя в създадената, и не случайно, през 1969 г. Академия за обществени науки и социално управление (АОНСУ).

[495] Като тук дори изобщо не е нужно да се допуска мисъл за страхове от политически комплот.

ка и върху процесите, свързани с разпространението, съхранението и потреблението на културни ценности"; дългосрочно прогнозиране и планиране на културното развитие и пр.

Тонът на неудовлетворение от постигнатото изобщо не предполага питане дали подобни на горесподелените надежди е възможно да бъдат сбъднати; такъв дебат тогава не е регистриран никъде, няма, не е възможно да има; този тон е реторически обход, навеждащ постепенно към оформяща се от началото на 70-те нова концепция за промени в управлението на културата. През ноември 1972 г., месец преди откриването на Втория конгрес на българската култура, председателят Матев внася в Политбюро проектопостановление за усъвършенстване на комитета. Документът е „отклонен", с резолюция: „поради това, че не е подготвен добре"[496]. Очевидно обаче самата мисъл за промени в управлението на културата не е отклонена. В отхвърленото проектопостановление са произнесени две важни словосъчетания – *„надведомствен статут"* и *„единни дългосрочни програми"*[497], и двете повторени от секретаря по идеологията Александър Лилов на 14 декември 1972 г. в приветственото му слово от името на ЦК на БКП към делегатите и гостите на конгреса[498]. Тия словосъчетания ще имат ключово място в стратегическите начертания и воденето на културната политика до края на социализма.

На 24 април 1974 г. излиза Постановление № 34 на ЦК на БКП и Министерския съвет, именувано бойко „За по-нататъшното усъвършенстване ръководството на културния фронт у нас". Документът отчита, че направеното дотогава не е малко, но то са само предпоставки да бъде доведено докрай преустройството на Комитета за изкуство и култура като обществено-държавен орган. Вече проличала несъстоятелността на убеждението, че това можело да се постигне само чрез вътрешно-ведомствени размествания и персонални смени. Потребна била „единна система за ръководство на културните процеси, система, в която да се включат по целесъобразен (организационен или функционален) начин всички държавни или косвени създатели и разпространители на художествени ценности". Едва тогава на върха на тази система ще се утвърди естествено мястото на Комитета за изкуство и култура като „надведомствен орган в областта на художествената култура, в

---

[496] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 3727, л. 1. Протокол № 979 от заседание на ПБ на ЦК на БКП на 24 ноември 1972 г. за отклоняване предложено проектопостановление за усъвършенстване на Комитета за изкуство и култура.

[497] Пак там, л. 11.

[498] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 77, л. 47. По-нататъшно усъвършенстване системата за управление на художествената култура: Доклад на Людмила Живкова, първи заместник-председател на КИК, предназначен за пред пленума по тези проблеми. Обсъждане в заседание на ИБ на КИК. 23 септември 1974 г.

управлението на процесите за създаване и разпространение на художествени ценности“[499].

„Такава система е с форма на национален комплекс“ – прозира дълбокомислено постановлението – Национален комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация“, и рисува институционална постройка с мрачновато монументално излъчване. „Със своите цели и подцели, с обхвата на своята структура, с функционалните си връзки, с управленческите си принципи и механизми, комплексът ще въплъти идеята за надведомственост на Комитета за изкуство и култура..., комплексът (ще) обединява цялата дейност в областта на изкуството и културата, осъществявана по линия на държавата, обществените организации и творческите съюзи, в единна обществено-държавна система...“[500]

Оттук нататък поема напрегната работа да се придаде форма на общото послание в постановлението. А че то самото е мислено като документ, *даващ бъдеще*, личи някак и от обстоятелството, че осъществяването на предначертаното е вменено в дълг на Людмила Живкова, вече първи заместник-председател на Комитета за изкуство и култура, избрана на този пост на 16 декември 1972 г., непосредствено след споменатия Втори конгрес[501]. През септември 1974 г. Изпълнителното бюро обсъжда неин доклад, предназначен да се изнесе на специално свикания по градежа на Националния комплекс Четвърти разширен пленум на комитета[502]. Прочетен там на 25 октомври 1975 г., докладът „За по-нататъшно усъвършенстване на Комитета за изкуство и култура като обществено-държавен орган за ръководството на културния фронт у нас“ е оценен като една крачка в приближаването до високите мерила за управление на културата в развитото социалистическо общество, зададени от постановлението на Централния комитет, и както читателят с положителност се досеща, той веднагически се превръща в централно събитие на тогавашния културен и обществен живот[503]. На 25 февруари 1975 г., в заседание на Председателството, Живкова вече докладва разработен от екип под нейно ръководство „Модел и проекто-правилник за структурно-функционалното устройство на Националния комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за ма-

---

[499] ЦДА, ф. 136, оп. 58, а.е. 34, л. 6. Постановление № 34 от 24 април 1974 г. на ЦК на БКП и МС на НРБ „За по-нататъшно усъвършенстване на ръководството на културния фронт у нас“.

[500] ЦДА, ф. 136, оп. 58, а.е. 34, л. 6–7. Постановление № 34 от 24 април 1974 г. на...

[501] Савова, Елена, Здравка Мичева, Кирил Аврамов. Людмила Живкова. Живот и дело (1942–1981). Летопис. С., 1987, с. 66–67.

[502] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 77, л. 36–64. По-нататъшно усъвършенстване системата за управление на художествената култура..., 23 септември 1974 г.

[503] Народна култура, № 45, 2 ноември 1974 г.

сова информация“ и устройството и задачите на комитета и Окръжните съвети за изкуство и култура“[504]. След изказаните на заседанието бележки, преработен и допълнен на места, но не съществено, проектът е внесен за обсъждане отново и на 15 април 1975 г., в друго заседание на Председателството, се приема вече под име „Структурно-функционален модел на комплекса „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация“[505]. Документът разставя по нови места съществуващите организационни структури и дава нови определения на тяхната работа; артикулира нови фигури в полето на социалистическата култура; най-вече една тоталитарна управленска свръхтехнология.

Цялостното оперативно ръководство на Националния комплекс се осъществява от Комитета за изкуство и култура. Той е „представителен орган на нашето общество“. Избира се на конгрес, върховният форум, където се постигат същинските прозрения по българската култура и се чертаят посоките на развитието ѝ. Провежда се през пет години и неговите свободно избрани делегати са из творческите среди, но и *„от средите на активните потребители на култура“*. Решенията му са задължителни за всички държавни и обществени структури, имащи и най-малък досег с „културна дейност“. По управленската йерархия надолу после иде „Национална конференция по културата“. И тя се свиква с отделен избор на делегати, но само в случай, че между конгресите напират за разрешение нововъзникнали стратегически въпроси. Постоянен висш ръководен колективен орган между конгресите е Пленумът. Съставът му е от избрани на тях за членове „най-видни и авторитетни представители на творческите съюзи, обществените организации, научните институти и др.“ Между пленумите пък работи друга низходяща структура, Изпълнително бюро, значително по-малобройно по състава си, и то все от „заслужили дейци на науката и изкуството“.

Същинското и най-действено ръководство на Комитета за изкуство и култура е Председателството. Води се „отговорен изпълнителен орган“ на решенията на гореописаните колективни звена, изграден от председател, „апарат на заместник-председателите“ и главен секретар.

---

[504] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 73, л. 1–68. Заседание на Председателството на КИК от 25 февр. 1975 г. с приложен модел и проекто-правилник за структурно-функционалното устройство на комплекса „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация“ и устройството и задачите на Комитета и Окръжните съвети (ОСИК) за изкуство и култура..

[505] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 81, л. 2. Решения на Председателството на КИК от заседанието му от 15 април 1975 г. за приемане „Структурно-функционален модел на Националния комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация“.

Председателят има изключителни управленски правомощия, каквито общо взето е имал и дотогава; интересни уточнения са направени обаче по работата на първия заместник-председател. На негово разпореждане са отдадени „... въпросите на обществено-държавното начало, основни в дейността на комплекса...“, но и контролът върху системата на предприятията от звеното „Творчески фонд“, проблемите на информационното осигуряване, „пълната координация и комплексен подход в решаването на основните текущи задачи“[506]. Останалите заместник-председатели, както си е било и до момента, са „ресорни“.

Като въплъщение на „обществено-държавното начало“, с равни права, задължения и отговорности, към Председателството се числят и председателите на Комитета за телевизия и радио и Комитета по печата. С такова назначение към него са прикачени и представители на т.нар. „Координационни съвети по основни направления от дейността на комплекса“ – представители на „Съвета на председателите на творческите съюзи“, на „Съвета на представителите на министерствата, държавните ведомства и средствата за масова информация“, на „Съвета на обществените организации“ и на „Съвета по материалната база на културата“. Сами по себе си, тези звена са с координационно-съвещателни функции; те „съобразяват“ и „уточняват“ ръководните решения съобразно спецификите на „основното направление от дейността на комплекса“, което представляват[507].

Редом с поделенията на комитета, проектираната монументална постройка на Националния комплекс заключава в себе си всички други, мислени „производствено, технологически и организационно“ като неотнимаеми части от вече прозиращата „единната обществено-държавна система“ на културата.

Освен научно-изследователските звена при него, каквито са Институтът по културата, Научният институт по материално-техническата база на културата и Националният институт „Културно наследство“, комитетът поема и до тук подведомствените на други структури Научно-изследователски институт по телевизия и радио, Научния център при Комитета за печата и Базата за техническо развитие при Комитета за телевизия и радио.

Наред с всички подопечни на главните дирекции инстанции, кадри и материално-техническа база, имащи отношение към местата на публичен културен обмен – театри, опери, висши и средни училища по изкуствата, библиотеки, музеи, галерии, читалища хорове, ансамбли, ор-

---

[506] Първоначално уставът предвижда двама „първи заместник-председатели“.

[507] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 81, л. 12–16. Структурно-функционален модел на Националния комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация, април 1975 г.

кестри, циркове, поделенията на държавните обединения „Българска кинематография", „Българска фотография" и т.н., „структурно-функционалният модел" отдава на Комитета за изкуство и култура също и управлението на системата на младежките и просветно-културните домове, които до тогава са при обществените организации, най-вече при Комсомола и професионалните съюзи. Необходимо е да бъде отбелязано изрично и поемането на цялата външна културна дейност с изградената мрежа и база на културно-информационните центрове от Министерството на външните работи и всичко от закрития Комитет за приятелство и културни връзки с чужбина[508]. Както ще бъде показано натъмък, преходът може да бъде гледан като завършек на идещата по-отдавна тенденция на изоставяне на концепцията за външна културна дейност като „културна пропаганда".

На неговите свръхкоординаторски правомощия са отдадени и всички творчески съюзи, определени в документа като „организации със специален статут" – на българските писатели, художниците, архитектите, научните работници, журналистите, филмовите дейци, композиторите, артистите, музикалните дейци и Съюзът на преводачите.

Към неговите собствени стопански организации са му отредени да управлява и самостоятелни дотогава звена, имащи стопански активности с пряко отношение към културата. Успоредно с властта над подведомствените му държавни обединения „Българска кинематография", „Книгоиздаване", „Книгоразпространение и търговия с книжарски стоки", „Българска полиграфия", завода за грамофонни плочи „Балкантон" и предприятието „Хемус", нему е предоставена разпоредителна власт над цялата издателска, полиграфическа, филмопроизводителна и звукозаписна дейност, която до този момент функционално е била на подчинение другаде; особено важно е прехвърлянето към комитета на издателствата на обществените организации, както и на всичките активности и материално-техническата база на Агенция „София-прес".

На комитетската управа се подчиняват и структури, които по работата си са периферни на онова, което тогава се разбира пряко като „културна дейност", но преценени, че имат отношение към „жизнената среда" – средните специализирани училища и техникуми по художествено оформление, керамика, стъкларство, текстил и пр., които преди били към Министерството на народната просвета, висшите училища – в системата на Комитета за наука, технически прогрес и висше образование, както и ред дейности и бази на Комитета за младежта и спорта с отношения към „културния отдих на младежта и трудещите

[508] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 74, л. 19. Разпореждане на МС № 36/10 февруари 1975 г. за създаване на специализирано звено към КИК Главно управление „Културни връзки с чужбина".

се". Комитетът поема също грижите за предавателите на Министерството на информацията и съобщенията, излъчващи радио и телевизионни емисии извън програмите на „Българска телевизия" и „Българско радио"[509].

Дал му централно място в управлението на културата, „структурно-функционалният модел" предписва на Комитета за изкуство и култура и ред отношения с научно-изследователски поделения от системата на Българската академия на науките; сред многото, особено занимателно е установеното творческо общуване на неговото управление „Празнично-ритуална дейност в НРБ" с институтите по етнография, философия и социология при БАН по повод „създаването, пропагандирането, внедряването и утвърждаването на социалистически празници и ритуали"[510].

Кръгът на правомощията на Комитета в пределите на Националния комплекс изглеждат безкрайни – в този кръг се вписва и „единната система за информационно обезпечаване в сферата на културата"[511], и дейността на „Държавна комисия по изкуство и синтез" с нейните „урбанистични решения за населените места"[512], и още много и много други, на практика всичко, чак до „идейно-художествено и планово-финансовото ръководство на държавните „Луна-паркове" и забави като стрелбища, електронни автомати, моторни люлки, виенски колела, гондоли и др."[513].

Трябва да се каже обаче, че картината, която изниква от цялото това описание на „Структурния модел" никога не съответства на действителното положение; всъщност описанието на „Структурния модел" бе водено да очертае по границата на 60-те и 70-те години метаморфозата на *винаги наличната в режима воля за пълен институционален обхват в конкретната връзка с постепенно прехождащото по същото време към една радикална утопия за култура, идеологическо въображение.* В изказвания по-нататък Людмила Живкова, вече във високото положение на председател на Комитета за изкуство и култура[514], често

---

[509] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 81, л. 18–22. Структурно-функционален модел..., април 1975 г.

[510] Пак там, л. 83.

[511] Пак там, л. 63.

[512] Пак там, л. 70.

[513] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 81, л. 91. Структурно-функционален модел..., април 1975 г.

[514] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 5358, л. 2–3. Протокол „А" № 236 от 24 юни 1975 г. от заседанието на ПБ на ЦК на БКП. На това заседание Политбюро утвърждава Павел Матев, дотогавашен председател на КИК, за заведущ отдел „Изкуство и култура" на ЦК на БКП. То решава още „да се предложи на пленума на КИК да избере за председател на КИК др. Людмила Живкова" и на предстоящата сесия на Народното събрание да се предложи утвърждаването ѝ на този пост.

говори така: „Ние година и половина не можем да задействаме комплекса. Нашият комплекс не действа, няма какво да се заблуждаваме. Няма координация между съветите; няма координация между Комитета за телевизия и радио и нашето ръководство, между Комитета за печата и нашето ръководство. Всичко, което решаваме, е инцидентно, случайно; няма съгласуваност и в рамките на нашето ръководство, между отделните ресори..." и пр.[515] Или така: „Аз говорих миналия път по този въпрос, че комплексът не действа. Реално на практика, той все още не съществува. Явно че тук трябва да се включат механизми и да се положат усилия действително нашето ръководство да стане надведомствено ръководство, за да можем по същество да помагаме при изпълнението на задачите... Вие знаете, че в нашата област съществува една стихийна работа, един още необуздан процес, който ние въпреки всичко не сме успели да хванем... Стотици предложения в областта на културата... На ниско равнище. И всеки защитава окръга си, и ние не сме в състояние да овладеем тази стихия. В това отношение никакви компромиси не трябва да се правят повече..., ние имаме задължението да провеждаме партийната политика, да провеждаме целенасочена партийна линия..." и пр.[516] Подобни откровения са голяма рядкост и не всекиму позволени. Може и да се твърди, че кухата форма на Националния комплекс е заложена в самото постановление за създаването му, в което, в пълно противоречие на общото намерение, се държи много на някои положения, установени от края на 40-те и удържали се до края на епохата – „... статутът на творческите съюзи като самостоятелни организации на художествено-творческата интелигенция и принципът на непосредственото им политическо ръководство от Централния комитет на партията остават непроменени" и пр.[517] След смъртта на Людмила Живкова говоренето за Национален комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация" постепенно се губи, особено от средата на 80-те нататък.

Като практическа организация на „единна система" за управление на културата „обществено-държавното начало" остава нереализирано. Както се спомена, и чисто принципно, като управленска концепция то остава неразгадаемо извън реториката на продължаващия натиск на режима за всеобща привързаност към идеологията. Ако се върнем обаче към още нещо казано по-напред, когато се въведе тази тема, ако се върнем при мотива за „обществено-държавното начало" в качеството на

---

[515] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 118, лист 87–88. Изказване на Людмила Живкова на заседание от 23 март 1976 г.

[516] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 121, л. 52. Изказвания и бележки на Л. Живкова от заседание на Председателството на Комитета за изкуство и култура, 4 май 1976 г.

[517] ЦДА, ф. 136, оп. 58, а.е. 34, л. 7. Постановление № 34 от 24 април 1974 г. ...

опит за *административно-ръководна специализация и професионализация на управлението на културата*, като опит да бъде осъществено експертно управление, би могло да се каже, че именно в това измерение се намират много специфични, с положителност непредвидени по замисъл, затова и донякъде случайни, ефекти, имащи изключително значение за културата през тази епоха, пък и след нея.

„Обществено-държавното начало" формира особен, нов тип висок администратор в нейното управление[518] – човек по правило сам „творец", и никак нерядко, несъмнен талант. Пак по правило, член на партията, той гради кариера в сърцевината на институциите, но дори и да е в отдел на ЦК на БКП, в поведението и проявите си такъв в никакъв случай не е партиен функционер, не е „инструктор"; „издигането" му винаги се извежда от принадлежността му не към партийната, а от дълбоката негова свързаност със собствената му професионална и творческа среда. Тази нова фигура примирява идеология, култура и лични интереси с посредничеството си между изискванията на високите нива, конституиращи официалната култура, „творците" и „културната общественост". С винаги верен усет за нагласите в обществото, видимо в мир и съгласие с „консервативните елементи", с пълно съзнание за „разположението на силите най-отгоре", постоянно наясно кога, какво и до колко е възможно, с поведенческа „широта", близо и отвъд границата на едно особено свободно държание, този административно-управленски тип успява нерядко да поръчителства за новото и да покрива новаторите пред всевъзможните и потенциално винаги възможни нападения срещу практиките, разпознавани като новаторски; статутът му на „творец" го нарежда на страната на всички „творци". Изглежда широко разпространен и го има навсякъде – има го в науките[519], има го в образованието, но публично най личи в изкуствата, в творческите съюзи.

---

[518] Вдъхновението за това портретуване на новия бюрократ в културата се дължи на: Stone, Marla Susan. The Patron State. Culture and politics in fascist Italy. Princeton. New Jersey, 1998, pp. 54–55 и писаното от Мартин Иванов за социалистическия предприемач в „Реформаторство без реформи".

[519] За професионалната колегия на историците би могло да се каже, че в личността и произведенията на наши известни изследователи на миналото от края на 60-те, през 70-те и 80-те години, безпротиворечиво се съчетават харизматичен човешки облик, „истинската наука", всепризнати пълномощия за оповестяване на „историческата истина", а също нерядко – и най-високо институционално положение. Влиянието на „новите" историци, тяхното „ново говорене" за българското минало, често става коректив на официалните идеологически и институционални тежести; то освен че започва по нов начин да йерархира и разполага силите в служебните механизми за вземане на решения, утвърждаващи „историческата истина" сред колегията, се оказва в състояние да се интегрира във властта и сполучливо да посредничи в отношенията с нея, дори налагайки чрез своите изследвания „полуофициално" та-

Новите администратори в културата са най-често от митологизираното *„априлско поколение“* – нов наратив за невъзможния генерационен разрив със „стария партиен кадър“. Въпреки различния им социален произход, професионална подготовка, интелектуален и творчески потенциал, обществен и партийно-организационен опит, в голямата си част такива хора са расли и са се градили като личности в *един общ културен и политически контекст на социализма, който има различно от тоталното отрицание отношение към достойнствата на предходните български културни елити, допуска неедноплановo разбиране на единната социалистическа култура и на съвременното световно изкуство и култура.* Въпреки действително различните гледища у представителите на този тип за съдържанието на социалистическата култура, те са убедени в необходимостта от нейната всепроникваща експанзия. Това придава на портрета им неизбежно и много присъщо на всички тях своеобразно тоталитарно (тъй да се каже) обаяние[520]. С всички възможни уговорки, но за представителна, специфична фигура на този тип може да се мисли и *самата Людмила Живкова*; тя не е чудото, каквото я изкарват медийните манипулатори на носталгията по социализма днес. Това е особено еволюирал човешки разред от онази епоха, административно-управленски, творчески и културен тип, какъвто няма преди, а след социализма, когато макар и бавно, но неизбежно осъден на изчезване, цинизмът нерядко е най-определящата му черта[521] – междинното му положение прави лесно да се инфилтрира в перестроечните реторики в края на 80-те и да му отреди моралистично наставническа позиция в подобията на „интелектуална критика“ към комунизма, удържана и после и с користната му популистка непримиримост към посткомунистическото общество.

Изграждането на неговите отличителни белези следва обратите на много случайности. Появата му несъмнено е свързана с развитието на процеса на обновление на идеологическите ударения по прелеза от 50-те към 60-те години и с неизбежно следващите ги изменения в политическия контекст. Тогава „обществено-държавното начало“ иде като *стоварване на политическа отговорност на експертите, но при неясно предварително зададена политическа норма.* Точно това, по всяка вероятност, е обяснение и на дълбоката непроницаемост на това „начало“ (казано не

зи „истина“, да променя ключови идеологеми за определени ситуации в българската история. Но мисля също и че описаното положение установява авторитарни параметри на съществуване на „истинската историческа наука“, на професионалната колегия, както и авторитарно установява правилата, възможностите и това, кому точно е правото и при какви обстоятелства да изказва „историческата истина“.

[520] Димитров, Илчо. Всичко тече... Спомени. С., 2000, с. 172–177.

[521] Левчев, Любомир. Ти си следващият. Роман от спомени. С., 1998.

без ирония). Липсата на твърдо установена политическа норма допуска обаче инициативност на собствена отговорност у амбициозните и талантливите, отваря пространство за личностни виждания в прилагането на водещите към момента идеологически постулати, *дава свобода за интерпретация* на високия партиен инструктаж в културата. И като прилага общи идеологически и политически директиви на нивото на *специализирани институции, в хода на приложението им, допустимият, позволеният субективизъм на администратора експерт им придава по-гъвкава форма.* Затова той стои особено между режима и „творците". Преживява се много по-близко обаче до последните, особеност и предзададена му от неговия статут именно на „творец", преживява се „от скоро и за малко" в управлението, дори когато името му за немалко покрива, превръща се, в синоним на подопечната му инстанция.

След крушението на комунизма представителите на този тип упорито отстояват именно това преживяване на себе си. Но отнесени към времето на тяхното величие, те са интегрална част от партийния проект, част от културата на Развитото социалистическо общество, защото те дават на проекта много повече, отколкото тъпият проект за Зрял социализъм може да каже нещо определено сам. Това е може би и тяхната трагедия. Тези талантливи хора са основателите на официалната култура на 70-те и 80-те, създадена под покровителството на комунистическата държава и в неин интерес, основатели на колективни масови представи за култура, културен човек, навици, държание, културно събитие, образование и пр., нагласи, живи много в много отношения и до ден днешен вероятно и у пишещия тия редове.

***

Духът на интензивни експерименти с държавните институции за управление на културата, изложени в тази глава, малко досяга структурите в помощ нейното ръководене при Централния комитет на БКП. До началото на 60-те години секторът „Изкуство и култура" продължава да си съществува като поделение в рамките на отдел „Агитация и пропаганда". Към края на 1962 г. нему е даден статут на самостоятелен отдел в апарата на Централния комитет. През декември 1969 г. в резултат на подетото вътрешно обединение на редица негови звена, той отново се слива с „Пропаганда и агитация" и му се възвръща старият статут на „сектор"[522]. Поел в себе си и други поделения, отдел „Про-

[522] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 1501, л. 222. Протокол № 394 от 16 юни 1970 г. за разделяне отдел „Пропаганда и агитация" и обособяване на отдел „Изкуство и култура" и назначение на завеждащи Крум Василев и Александър Лилов.

паганда и агитация" обаче се разраства дотолкова, че звената във вътрешната му структура стигат 11 сектора с 66 души щат, положение затрудняващо оперативното партийно ръководство на важни обществени сфери. Това налага през юни 1970 г. наново „изваждането" на „Изкуство и култура" от „Пропаганда и агитация" и обособяването му като самостоятелен отдел. Аргументацията изцяло се защитава с обществено-държавното начало в областта на изкуството и културата, при което „... особена грижа е нужна сега и за засилване на партийното ръководство сред интелигенцията да се гради по новому нова система на партийна пропаганда и политическа агитация, нови подходи към нейните проблеми..." и пр.[523]

Обособяването на отдел „Изкуство и култура" се провежда изцяло в рамките на щата на дотогавашния сектор плюс две нови щатни бройки за завеждащ и заместник. Така „Изкуство и култура" при ЦК на БКП поема отново самостоятелното си съществуване като отдел с 14 щатни бройки, в т. ч. един завеждащ, двама заместници, девет инструктори и двама технически сътрудници, с други думи, възстановява се абсолютно точно вътрешната структура и същият щат, който е имал и преди обединението. Досегашният началник на отдел „Пропаганда и агитация" Крум Василев си остава такъв на същия, докато за началник на новосъздадения отдел „Изкуство и култура" е назначен младият Александър Лилов, до този момент, заместник-завеждащ отдел „Пропаганда и агитация" при ЦК на Комсомола[524].

Правилникът за функциите, структурата и задачите на отдел „Изкуство и култура" от 1975 г. показва *стабилната принципна организационна устойчивост на това звено*, обслужващо най-високото партийно ръководство във връзка с управлението на културата. Независимо от диалектическата уговорка в началото на документа, че „... основните функции, структурата и методите на работа в отдела се определят в зависимост от задачите, които партията решава на различните етапи от развитието на страната", независимо от видимо обновените по това време идеологически наративи и промените в политическия контекст, за които вече стана на няколко пъти дума, той, строго погледнато, *върши все същото, установено като предмет на дейността му от края на 40-те години.*

Правилникът изрично указва статута на отдела като „помощен орган на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП", който осъществява политическо ръководство и партиен контрол върху дейността на партийните органи, на държавните културни институции и на творческите съюзи – неуморно следи и помага на първичните им партийни

[523] Пак там, л. 223.
[524] Пак там, л. 224–225.

организации, укрепва тяхната ръководна роля в цялостния културен живот, съдейства им за правилния подбор, разпределение и издигане на кадрите в тях и т.н. Имащ пред очи постоянно магистралните програмни задачи на партията, всичко това отделът прави за разцвет на социалистическото изкуство върху основата на социалистическия реализъм[525].

Ръководството на „Изкуство и култура" се състои от един завеждащ отдел и трима негови заместници. Всеки заместник ръководи група от сътрудници, разделени по преценка на ръководството на отдела според наличния щатен състав и „актуалните задачи" в културата. В средата на 70-те групите са три.

В първа група се наблюдават проблемите на художествената литература, литературната теория и критика, изданията за литература и изкуство, дейността на Съюза на българските писатели и работата на първичната партийна организация в него. На същата група е възложен надзорът над изобразителните изкуства, изданията за изобразителни изкуства, художествената теория и критика, синтеза на визуалните изкуства с архитектурата, на промишлената естетика, и разбира се – надзорът над дейността на Съюза на българските художници и на съюзната партийната организация.

Втората група сътрудници е потопена в проблемите на театралното изкуство, театралната критика и теория, дейността на Съюза на артистите в България и изданията за театър, държавните структури за ръководство на българския театър и цирк. Тук също са и сътрудниците, отговорни за киноизкуството, теорията и кинокритиката, за дейността на Съюза на българските филмови дейци и на партийната организация при него, дейността на обединението „Българска кинематография", на Българската национална филмотека, наблюдаващите филморазпространението и следящите изданията в областта на киноизкуството, както също и обзиращите музикалното творчество, изпълнителското изкуство, вървежа на музикалната критика и теория, надзираващите Съюза на българските композитори и неговата партийна организация, Съюза на музикалните дейци в България и държавните органи за ръководство на музикалното изкуство[526].

Третата група събира в едно теоретици и практици, един вид, проектантите и инженерите по строителството и поддръжката на културните учреждения и вграждането в основите им на важното „обществено-държавно начало". Те отчитат постоянно състоянието на управленските механизми в културата, работят за оптимизацията на

---

[525] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 3, л. 1–3. Правилник за функциите, структурата и задачите на отдел „Изкуство и култура", 6 октомври 1975 г.

[526] Пак там, л. 5.

планирането и прогнозирането на културните процеси. Това са първите помагачи в практическата дейност на Комитета за изкуство и култура, на Окръжните съвети за изкуство и култура, на творческите съюзи и на всички други държавни ведомства и обществени организации в досег с културата и естетическото възпитание. Тук са и наблюдаващите апарата за обучение, идейно-теоретическа и професионална подготовка, разпределение на учащите се, следдипломната квалификация на завършилите средните, полувисшите и висшите учебни заведения по изкуствата и систематизиращите данните по техните вътрешни и външни специализации, командировки и движението им по траекториите на установения международен културен обмен. Тези същите в „трета група" имат и задължението да проявяват най-действено отношение към деликатната идейно-политическа работа на Комитета за изкуство и култура, Окръжните комитети на партията и творческите съюзи с „художествено-творческата интелигенция", младата, и не дотам. Те следят още инстанциите, управляващи музеите и паметниците на културата общо и в частност – дейността им в отношение към патриотичното и интернационалното възпитание на трудещите се; тук са и познавачите на културно-просветната работа и нейните специализирани звена по управление на художествената самодейност, читалищата, библиотеките, домовете на културата и изобщо отдадените на грижи за всички места и пътеки, по които се осъществява жив обмен на културни ценности[527].

Извън тези декларативно установени в документа общи права за контрол, онова, което прави ежедневно отделът „Изкуство и култура" може да бъде сведено до две основни дейности – подготовка на материали за Политбюро и Секретариата на Централния комитет и провеждане на процедура по внасяне в Политбюро и Секретариата проекторешения и документи.

Подготовката на материали (информации за текущото положение, обзори по състоянието на отделни културни „сфери", кадрови характеристики и личностни преценки на водещи имена и изобщо на представители на „интелигенцията" и т.н.) е общо взето рутинна дейност, но много интересен момент се оказват някои тънки спецификации на работата на сътрудниците в отдела, които дадоха основание името на този кратък дял от изложението да бъде избрано по аналогия с вършеното от патрулите със специално предназначение на първа бойна линия. Правилникът посочва изрично, че те са длъжни да представят и анализират *изключително новите факти и явления*, и то *от позициите на марксистко-ленинската естетическа мисъл и постиженията на социалистическото ни изкуство.* Вероятно това някак си изглежда очак-

[527] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 3, л. 6–7. Правилник за функциите..., 6 октомври 1975 г.

вано, очевидно инак не би могло и да бъде, но важно е да се съзнае *процедурата на приложение на идеологическата и политическа норма, определяща впоследствие отношението на партията, респ. партийната санкция* по отношение на непознатото и новото в културата. Ходът на тази процедура е детайлизиран с допълнителни уточнения, което ѝ придава пределна яснота – като описва *новите факти и явления*, сътрудникът трябва да вземе изрично под внимание и да представи в текста си резюме на приетите по-рано партийни решения у нас, в СССР и в социалистическите страни по конкретната проблематика, с която той запознава високите партийни инстанции, или ако няма прецедент, да представи решения по най-близки ней въпроси. Отвъд описанието, в аналитичната фаза на своята разработка, сътрудникът задължително се среща и консултира, или отделът привлича в своята работа ръководителите на творческите съюзи, културни институти и обществените организации, доверени видни дейци на културата и пр., имащи отношение към фактите и явленията, предмет на приготвяния документ[528]. В завършения си вид готовият материал задължително следва да бъде на високо идейно-теоретическо равнище, на стилово и езиково ниво, винаги предаван в срок и не повече от 8 до 12 страници.

Импулсите, които активират отдела да поведе процедурата по разработката и внасяне на проекторешения и проектодокументи, идат най-напред от решенията на партийни конгреси и пленумите на ЦК според указаните в тях срокове за изпълнение. Тя също може да се поеме и съгласно плановете за работа на Политбюро и Секретариата (тримесечни, шестмесечни и годишни). Когато някои факти и явления налагат бърза реакция, процедурата може да бъде подбудена и по нареждане на наблюдаващия отдела секретар на Централния комитет както и от неговото ръководство.

Възможно е да бъде задвижена и отвън, по доклад от Комитета за изкуство и култура, творческите съюзи, културните институти, Окръжните комитети на БКП и други държавни и обществени организации и структури. Изведеният според съответната административна процедура доклад от учреждението-инициатор се внася и приема в отдел „Изкуство и култура", съпроводен само с писмено изразено становище от съответните заинтересувани от съдържанието му ведомства и организации, с които вносителят задължително е съгласувал начинанието си. Непреминалите по този ред, недоработени или неизяснени доклади се връщат за поправяне и допълване.

Приетите вече доклади и предложения отделът на свой ред съгласува с всички имащи отношение към съдържанието му звена и отдели вътре в Централния комитет[529].

---

[528] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 3, л. 7. Правилник за функциите..., 6 октомври 1975 г.
[529] Пак там, л. 8.

Оттук нататък конкретно посочени писмено или устно от ръководството на отдела или от ЦК сътрудници започват работа, разполагайки докладите, както при по-горния род документи, в предходния и настоящия идеологически и политически контекст и подписват лично изготвените от тях справки, мнения и предложения. Получеият обемист набор материали се одобрява от наблюдаващия съответната група заместник-завеждащ отдел и сетне от завеждащ отдела, след което наборът материали отново се изпраща с придружително писмо за съгласуване със съответните отдели на ЦК на БКП и заинтересуваните министерства и ведомства (ако е наложително). Едва след получаване им обратно в отдел „Изкуство и култура" по евентуалните бележки на отделите на ЦК и заинтересуваните ведомства, същият сътрудник подготвя окончателен вариант на докладната записка и проекторешението и ги представя пак на наблюдаващия групата заместник-завеждащ отдел. Последният внася от себе си, ако има нужда, поправки и допълнения и ги докладва пак на завеждащ-отдела за подпис[530].

Завеждащият отдела носи материалите на наблюдаващия отдела секретар на Централния комитет. Той подписва материалите последен и тогава се внасят в отдел „Деловодство" на ЦК на БКП, според чиито планове вече стигат до Секретариата и най-високото място в партийната и обществена йерархия – Политбюро на ЦК на БКП[531].

Несъмнено правилникът определя преимуществено „помощен", инструментален статут на отдел „Изкуство и култура". Отделът или негови сътрудници могат да дават ръководни указания на местните партийни комитети, на обществените и държавните органи, с които работят, единствено по поръчение на Политбюро, Секретариата или на секретар на Централния комитет при изрично съблюдаване на правата им и нормативните документи, които определят техните функции. Интересен психологически нюанс в тази управленска технология внася и уточнението, каквото се намира още от края на 40-те, че упражняването на контрол върху дейността на гореизброените и помощта на отдела на ръководствата им е единствено в посока те „... сами да решават възложените им задачи и да носят отговорност за това"[532]. Правилникът някак си предохранително отбелязва, че тази направляваща, и изобщо всяка дейност на партийните работници при отдела следва да бъде „високопринципна, задълбочена, с творчески размах, деловитост и реализъм"[533].

През 1975 г. общата численост на отдела е 13 души. Негов завеждащ е Павел Матев, издигнат, ако това е издигане, на високото място

---

[530] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 3, л. 9. Правилник за функциите..., 6 октомври 1975 г.

[531] Пак там, л. 10.

[532] Пак там.

[533] Пак там, л. 18.

след избора на Людмила Живкова за председател на Комитета за изкуство и култура.

Профилът на работещите в него потвърждава чертите на новия администратор в културата, за който имаше случай да се кажат няколко думи по-напред. Всички са от т.нар. „Априлско поколение", всички са постъпили на работа в ЦК от края на 60-те (повечето от началото на 70-те) години и от всички тях само две сътрудници имат професионална квалификация „партиен работник". Повечето от останалите не са безизвестни, всеки по своему, имена в българската култура и наука от това десетилетие – Христо Симеонов, отговорник по проблемите на изобразителното изкуство и Съюза на българските художници, скулптор; Владимир Голев, инструктор по проблемите на художествената литература и отговорник за Съюза на българските писатели, поет, лауреат на Димитровска награда за стихосбирката „Мироздание"; Константин Ганев, завеждащ проблемите на музикалното изкуство, наблюдател на Съюза на българските композитори, професор по пиано; Димитрина Гюрова–Савова, отговорничка по проблемите на театралното изкуство и цирка, следи Съюза на артистите в България, редом с партийните отговорности, продължаваща творческата си дейност на режисьор с постановки на сцената на Народния театър, „Сълза и смях" и телевизията, води клас по актьорско майсторство във ВИТИЗ и пр.; Димитър Пунев, следящ киното, наблюдаващ Съюза на Българските филмови дейци, режисьор, доцент във ВИТИЗ и т.н.[534]

Не би могло да се заключи, че трансформациите на структурите в помощ на работата в ЦК на БКП за управление на културата през 60-те и от началото на 70-те изменят съществено естеството на работата си – както се каза, и през това време, те общо взето правят установеното като предмет на дейността им още от края на 40-те. Само в най-общ план би било допустимо да се изведе, че откритото третиране на културата като пропаганда или идеологическото ѝ схващане като самостоятелна обществостроителна и човекостроителна сила изменят основната линия, по която се движи развитието на поделенията в помощ на работата в ЦК на БКП за управление на културата – причисляването им към отдел „Агитация и пропаганда" или обособяването им като структурно самостоятелно звено.

***

[534] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 3, л. 53–77. Кадрови оценки на инструкторите от отдел „Изкуство и култура" при ЦК на БКП, 27 декември 1975.

И така, ако трябва да бъде обобщено, приближавайки края на изложението в тази глава, не „обществено-държавното начало“ и произтичащият от него „надведомствен статут“ на Комитета за изкуство и култура в изградената система на Националния комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация“ е важната новост за 70-те. Важната и същинската новост са споменатите по-горе в приветствието на Централния комитет към Втория конгрес на българската култура *„единни дългосрочни програми“*.

Дългосрочните програмни проекти от 70-те са несъмнена форма на промяна на социалните практики за разпространение на култура и те могат да бъдат мислени като най-важната граница в историята на културната политика на комунистическия режим в България. Подеманетo им в началото на 70-те години е знак за усилията да се постигне ефективен обхват на множащите се нови обществени среди и културни аудитории в контекста на промените в социалната структура на социалистическото общество; чрез тях управлението на културата вече се концептуализира не като провеждане на политико-просветни пропагандно-идеологически мероприятия, а като *управление на диференцирани социални процеси*, макар че определението им „всенародни“ често е украшение на техните титулни страници. При обновлението на идеологическите наративи и задвиженото разширяване границите на официалния вкус, програмните проекти са насочени да отместят социалните граници на новата, или по-точно да се каже, на обновената с нови мотиви идеология в културата. Това обяснява богатството на програмните инициативи, многопосочната им ориентация.

Същевременно те имат и друга функция – правят възможно съвместяване на онова, което председателят Матев определяше като присъщо на съвременната единна социалистическа култура „многостранно богатство на търсения, стилове, индивидуалности, почерци“; правят възможно съвместяването на идеологията с нови явления в културата от различен порядък. Програмите правят възможна убедеността в съществуването на своеобразен национален „духовен елит“ при ненакърнимата цялост на тоталитарната „културна общественост“, укрепвайки с това твърдата увереност на режима, че има интелектуално лидерство над „творците“, че партията „ги води“ и има тяхната солидна подкрепа. В програмните проекти се разгръщат теми, асоциирани с високата, дори с елитарната култура, които осигуряват включване на всички „творци“ при обезпечен отвсякъде достъп на всички тях до новите места за творческа изява.

Програмите приобщават по нов начин „културния човек“ от 70-те и 80-те години към идеологическите тематизации в социалистическата култура. Предназначени са за нови, „активни потребители на култура“; перманентността им гарантира неизбежно удовлетворение на

домогване до съприкосновение с „елита", пригодеността им към новите медии разширява времето на траенето им и числото на участниците в тях; множествеността на формите, еклектичното им съдържание и смесени жанрове дават по-достъпна, осъвременена форма на идеологическата езотерика. Изключително значение за концептуалната разработка на тези подходи имат виждания на секретаря на ЦК на БКП Александър Лилов и основаните на тях решения на важния пленум на ЦК на БКП, проведен на 6 и 7 февруари 1974 г. по стратегията за практическото им осъществяване[535]. Проектираните социални функции на програмите са насочени да постигнат своеобразна спойка между всички; насочени са да произведат новата идеологическа хомогенност и културната идентичност на т.нар. „развито социалистическо общество"[536].

Затова и по-нататък ще се разгледат програми, имащи силата да представят широтата на концепцията за управление на културата чрез тях, в качеството на техника за *управление на диференцирани социални процеси* – най-напред, може би и поради това, че като първа е и най-показателна за първоначалния замисъл, „Всенародната програма за естетическо възпитание на трудещите се и младежта", и после няколко програми след нея: „Дългосрочна комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността и обществото в етапа на изграждането на Развитото социалистическо общество", показана по две от нейните най-известни подпрограми – „Николай Константинович Рьорих" и „Леонардо да Винчи", и накрая, най-мащабната, „Програма за ознаменуване на 1300 годишнината от основаването на българската държава".

Преди обаче да се пристъпи към тяхното разглеждане и разбиране, наложително е да се направи ново връщане към важната граница между 50-те и 60-те години на XX в.и да се погледне към появяващите се у някои труженици консумативни нагласи като на много важни обстоятелства, даващи още основания за разбиране културата на зрелия социализъм.

---

[535] Да издигнем идеологическата работа на висотата на задачите, поставени от X конгрес и новата програма на Партията за изграждане на РСО. Доклад на Александър Лилов, секретар на ЦК, изнесен пред пленума на ЦК, състоял се на 7 и 8 февруари 1974 г. С., 1974.

[536] Лилов, Александър. Партията и изграждането на социалистическата култура в България. – Ново време, 1974, № 8, с. 70–84.

ГЛАВА ПЕТА

Лукс и ширпотреба. Идеологическата консумация на дефицита и аспекти на институционалната организация за контрол на изделия и услуги през 60-те и началото на 70-те години на XX век. Е ли лукс социалистическата култура?

От самия край на 50-те и определено вече от началото на 60-те години привидно монолитни марксистко-ленински постулати започват да изписват постепенно и друг образ на културата – културата като социална придобивка, като завоевание на победилия социализъм, но индивидуално притежание на конкретния човек, измерима според неговите възможности за „културно потребление": сграден фонд на глава от населението и неговата техническа съоръженост (т.нар. „материално-техническа база на културата"), образование, брой посещения на кинопрожекции, театрални постановки, концерти, художествени изложби, мода, свободно време, бит, хранене, отдих, пътувания, дори лукс[537]. Културата се превръща в широка и светла панорама на „социалистическия начин на живот" – идеологизирания изглед на конкретиката на човешкото щастие.

В текстовете и документите, от които се откриват следи към неговите примамливи пейзажи, е възможно да бъдат откроени два подхода, влагани при изграждането му – чрез аргументацията на равните и постоянно нарастващи възможности на всички за достъп до което и да е от измеренията на културата, и другият, наричан най-често в са-

[537] Чувствителността към тази проблематика и отношението ѝ към режимите за управление на културата дължа на: Минева, Мила. Разкази и образи на социалистическото потребление. – Социологически проблеми, № 1–2, 2003, с. 143–165.

мите източници „култура на потребление“. Първият подход е базов, доволно абстрактен, трудно проверим и се съобщава с ключови положения на идеологията; той общо взето е неподатлив на вариации и обичайно бива изразяван в тежки редици статистически данни, трудно различими сред установените отдавна пропагандни техники и произвеждания от тях фон на неспирни катадневни успехи. От методологическите позиции, и с оглед целите на това изследване, доводите му не казват нищо и не представляват интерес. Обаче вторият, като градивен елемент в изписването на новото лице на социалистическата култура, е нещо различно – обсъждания върху „културата на потреблението и услугите“ не са налични през по-ранните времена; разработката на нейното основно съдържание поема през 60-те и вече категорично се разгръща в началото на 70-те като сложна система идеологически санкции, в чиито център се разполагат възпитателни наставления за правилното отношение на трудещите се и младежта към изобилието от стоки и към собственото им вещно обкръжение. Езикът, който се влага в обосноваването на една такава „култура на потреблението“, описва най-жива, непозната преди действителност и от това време нататък светът на стоките и вещите започва да подлежи на задълбочено промислено идеологическо разбиране и системен политически контрол; оттук насетне стоките и вещите придобиват голяма важност, защото се оказва, че са престанали да бъдат мъртвина, неочаквано са започнали да говорят свой език и да излъчват специфични послания, извоювали са си право на свое независимо съществуване и без обяснение и вникване в тяхното естество, предполага се, би се стигнало до освобождение на стаени там, угрожаващи социалистическото общество, подривни сили.

Този свят обаче не е единен, а на всичко отгоре, стоките и вещите в множеството си светове не стоят и наредени едни до други; идеологията безпогрешно отчита съществуването на непрестижни, ниски равнища, в които те немеят и пребивават неспособни да излъчват послания и наличие на изключително представителни зони, в които трябва да се научат да говорят ясно на нейния език, като на някои от тях даже се повери и голямата отговорност да изразяват най-високите ѝ смисли, издигайки се до положение на символи на „социалистическия начин на живот“. В самата основа на организацията на технологията за наслояването им с конкретно идеологическо покритие стои систематичният контрол над проектирането, следван от този над производството и „разпространението им в търговската мрежа“, обгръщани при всяка стъпка от приближаването към техния завършен и окончателен вид от публични практики, несъмнено изведени из наръчниците на агитатора и пропагандиста, но еволюиращи бавно през годините към специфичните маневри на социалистическата реклама.

Социалната им неравнопоставеност обяснява крайно неравномерно разпределеното внимание на идеологията към тях, зад което обаче стои несъмнена рационалност: необятният сам по себе си, като всеки друг, вещен свят на социализма пребивава в разделени пространства, подвластни на отделно съществуващи, независими институционални режими на икономическо и идеологическо управление; този свят на проектиране, производство, разпределение и „търговско разпространение на материални придобивки за трудещите" се разполага в така наречените „централизиран" и „децентрализиран" стоков фонд.

Децентрализираният стоков фонд побира в себе си, а идеологията чрез него води на отчет, стоки от класа на т.нар. „широко потребление на трудещите се", социалистическата „ширпотреба". Извън всяко съмнение в този разред попадат вещи с ниско социално положение, каквото най-вероятно е това и на техните обладатели, третирани нерядко като съществуващи на доизживяване; инвентаризираните наличности в този фонд не носят идеологическа душа и точно това им бездушие ги прави по начало „децентрализирани" – свободни от одобрението на нарочно изобретените, централизиращи контрола инстанции, предназначени да одушевяват идеологически и да вдъхват живот у инак мъртвата материя. Според събраната за настоящото проучване документация, за първи път това положение се фиксира в постановление на Министерския съвет № 23/15 април 1965 г., именуемо „За по-нататъшното разширяване производството на стоките за народно потребление и подобряване на битовото обслужване на населението"[538]. Според постановлението върху тези вещи и стоки тегнат единствено разпоредби на Комисията по цените при Министерството на финансите; инак тяхното проектиране и производство не подлежи на предварителното одобрение ни от Центъра за нови стоки и мода, нито от тоя за промишлена естетика, нито пък от Отрасловите съвети при министерствата, комитетите, Съюза на българските художници и т.н. Става дума за стоки и вещи, чието множество се изразява в границите от 20 000 до 30 000 разновидности[539], утвърдени в нарочни списъци (№ 3 и № 4) на споменатата

[538] ЦДА, ф. 136, оп. 52, а.е. 530, л. 6. Доклад от проф. Ив. Попов, председател на Държавния комитет за наука и технически прогрес, Атанас Димитров, председател на Държавния комитет за битови услуги, инж. Александър Димитров, председател на Комитета по качеството, стандартизация и метрология при Министерския съвет, Пеко Таков, министър на вътрешната търговия, и Павел Матев, председател на Комитета за изкуство и култура, относно определяне на реда за одобрение на художествено-естетическите качества на стоките за народно потребление, 11 март 1971 г.

[539] Пак там, л. 7. Също: ЦДА, ф. 136, оп. 53, а.е. 394, л. 7. Предложение от председателя на Държавния комитет за битови услуги Атанас Димитров за образуване на Център за битова естетика. 17 май 1971 г.

Комисия по цените[540]. Стаените зад това производство сили са твърде разнообразни и рядко попадат във фокуса на официалната пропаганда: работоспособни пенсионери, трудоустроени лица, надомни работници, занаятчии на свободна практика („частници"), някои от които представяни и в по-окрупнени форми на организация на труда от съответни трудово-производителни кооперации. Образците на стоки от този фонд подлежат на одобрение единствено от „ръководителя" на предприятието производител, съгласувано с ръководителя на заинтересуваното съответно търговско предприятие или организация купувач. За много от тези стоки няма „БДС" („Български държавен стандарт"). Донякъде в разрез с гореказаното, същото постановление задължава Държавния комитет за наука и технически прогрес, както и причастните търговски ведомства да извършват преглед на вътрешностокови годишни изложби по договаряне в Пловдив, като отстраняват от договор и производство некачествените, демодираните и неестетичните образци. С решение на Министерския съвет № 274/20 юни 1967 г. за по-постоянен и по-приближен към местните условия контрол, с аналогични права са създадени Окръжни комисии по промишлена естетика[541].

Въпреки гореупоменатите мерки (документите уведомяват, че на годишното договаряне се спирали от производство средно 5–10% от це-

---

[540] ЦДА, ф. 136, оп. 52, а.е. 530, л. 12–13. Приложение: Списъци № 3 и № 4, утвърдени от Комисията по цените. Из списък № 3: раздел II – нехранителни стоки: т. 15 – Бидони, дамаджани, легени и лейки...; т. 18 – Занаятчийски инструменти: лампи и поялници бензинови, ножици ръчни всички видове, менгемета, вършоци, винтонарезни дъски. Триони ръчни, винкели и отвертки, метри метални, пистолети за постни и блажни бои...; т. 39 Стелажи библиотечни...; т. 44 – Шнурове домакински, комплектувани за ел. уреди...
Из списък № 4: раздел II нехранителни стоки: т. 37 – Домакински потреби от метал: мелачки, резачки, яйцеразбивачки, табли подносни, тирбушони, цедки, сита, тупалки, подложки за маса и за ютии, примуси, спиртници и части за тях, отварачки за консерви, за буркани и за бутилки, сушилници, пешкирници, етажерки, преса за картофи и плодове, хаванчета, скари и шишове за печене, костилковадачки, кошчета метални...; т. 38 – Дребни железарски стоки – катинари и ключове, закачалки, куки за закачалки; ... т. 50 – Занаятчийски инструменти и сечива: само пробои, центрове, секачи, цифри и букви, стоманени зъмби...; т. 75 – Осветителни тела – полилеи, лампиони, аплици, настолни и нощни лампи, арматури, вкл. и стъклените части за тях. т. 85 Телевизионни антени..." и т.н. Списъците са приложение към Доклад от проф. Ив. Попов..., относно определяне на реда за одобрение на художествено-естетическите качества на стоките за народно потребление, 11 март 1971 г., (Пак там, л. 6.)

[541] ЦДА, ф. 136, оп. 52, а.е. 530, л. 6–7. Доклад от проф. Ив. Попов..., относно определяне на реда за одобрение на художествено-естетическите качества на стоките за народно потребление, 11 март 1971 г.

лия предлаган асортимент от децентрализирания фонд), множество така произвеждани стоки остават извън обхвата на тази система на контрол, изобщо не стигали до договаряния, а направо от частниците-производители украсявали със съмнителните си достойнства витрините на „търговската мрежа". Очевидно породена от хроничен дефицит и без да го преодолее, организацията на производството на такива вещи и стоки бързо произвежда неравенства; тя дала възможност „... на хора с ниска техническа компетентност, с принизен вкус, търсейки лесно печелене на пари, да пускат на пазара, без контрол, стоки със занижени технически показатели, чужди на нашия бит и морал, неестетични, грозни и пр.", носещи на някои от най-предприемчивите им производители и пласьори „нетрудови доходи" до 30 000 лв. годишно[542]. Това налага приемане на ново постановление на Министерския съвет № 35 от 1968 г., с което действително се ограничават възможностите за такива доходи, но режимът на предварителен контрол и одобрение на стоките от децентрализирания фонд остава и в него общо взето същия, нищо че документът води след себе си и известни стеснения на предишната „свобода" на одобрение на мострите и определянето на цените им, като прави наличностите от децентрализирания фонд, включени в списък № 3 да се определят от Окръжните народни съвети (постановлението ясно съзнава опасностите, ако производството и разпространението на заведените по този списък занаятчийски инструменти продължава да бъде безнадзорно), а тези от същия фонд в списък № 4, остава пак да си се договарят между производителите и търговските предприятия[543].

Постановките на важния Юлски пленум от същата 1968 г. говорят за ново политическо отношение към „жизненото равнище на трудещите се"; в тях икономически обосновани подходи за неговата промяна[544], се мислят като важна част от усъвършенстването на системата за управление на обществото[545]. Пленумът чертае стратегия за

[542] Пак там, л. 8.

[543] ЦДА, ф. 136, оп. 52, а.е. 530, л. 3. „Справка 16–23" на експерти юристи от Министерския съвет, 24 март 1971 г. Има разни документи, в които се разпорежда стоките от единия списък да се прехвърлят в другия и обратно. Това по всяка вероятност се дължи на обстоятелството, че колкото по-дефицитен в момента е даден „артикул", толкова по-голяма свобода му се дава при „одобрението" и „договарянето".

[544] Тук обръщам само внимание, че в края на 60-те повишаването на жизненото равнище се концептуализира изцяло в зависимост от повишаването на интензификацията на труда в икономиката *като цяло*, една постановка, от която в следващото десетилетие ще се отстъпи. (Вж. Иванов, Мартин. Реформаторство без реформи. Политическата икономия на българското преустройство 1960–1989. Институт за изследване на близкото минало, С., 2008)

[545] Основни насоки за по-нататъшното развитие на системата на нашето общество. Решения на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 24, 25 и 26 юли 1968 г. С., 1968, с. 55–59.

последователно приложение на „новата система на ръководство на народното стопанство“, допускаща известна, политически контролирана, свободна инициатива у субектите на тогавашната икономика[546], която, без да досяга принципите на политическата икономия на социализма, да бъде в състояние да надмогне отдавна установените огромни диспропорции между средствата, насочвани за натрупване и възпроизводство, и тия, към системата на потреблението[547]. Очакванията са „новата система“ да преодолее „дефицитността на някои основни видове стоки и да се създадат нормални условия на пазара“[548], преустроената структура на производството да осигури „повече и по-евтини стоки за народно потребление“, да се разшири асортиментът им, да се осъществи бързо развитие на различните видове промишлени и комунално-битови услуги, еле пък, облекчаващите положението на жената в домакинството; на всички тях пленумът указва вече да се гледа като на важен дял на стопанската политика, „необходим за създаване на нормални условия за живот на хората“[549].

Предписанията на Юлския пленум подбуждат разгърнати експерименти в институционалното строителство, откровено установяващи тенденция към съсредоточен обхват на стоките от децентрализирания фонд. С указ № 1156 от 27 декември 1968 г. е създаден Държавен комитет за битови услуги, с назначение „да провежда държавната политика“ в тази област, очевидно очертаваща се като с все по-нарастващо значение[550]. С новоучреденото звено на практика се установява единно стопанско ръководство на предприятията от местната дребна и кооперативната промишленост, основен производител на стоки от децентрализирания фонд, дотогава подвластни на разпорежданията на окръжните партийни и стопански ръководства и само принципно подведомствени на няколко високи инстанции, най-вече на Министерството на леката промишленост и Централния съвет на трудово-производителните кооперации. Както се видя, това им съподчинение показва системата на контрол върху направата на стоки и вещи от класа на т.нар. „широко потребление на трудещите се“, като твърде неефективна. В структурата на новоучреденото, и несъмнено централизиращо контрола над това производство, звено намираме подразделения, профилът на които очевидно е насочен към овладяване на показаното по-горе неустановено ясно докрай положение – Държавният комитет за битови услуги има управление „Битови услуги и производство“ с низсходящи от-

---

[546] Пак там, с. 6–7.

[547] Иванов, Мартин. Реформаторство без реформи..., С., 2008.

[548] Основни насоки за по-нататъшното... С., 1968, с. 7.

[549] Пак там, с. 56–59.

[550] Държавен вестник, № 1, 3 януари 1969 г.

дели „Контрол и качество на продукцията и услугите“, „Битови услуги“, „Производство на готови изделия“, „Санитарно-хигиенни и всестранни услуги“, „Строително-ремонтни услуги и жилищен фонд“ и т.н.[551] Много важно подразделение в неговата структура, особено с оглед тук преследваната изследователска тема, е съществуващият и преди към ЦС на ТПК „Дом за модели и кадри“, преминал сега на пряко подчинение към комитета, по силата на указа за неговото учредяване, с което и определено разширил пределите за приложение на разработваните от него концептуализации за естетика на бита и култура на облеклото. Първоначално, под новия си институционален покрив, Домът продължава да дава на работата на своя персонал от 132 човека, значителна част от които са художници, моделиери и проектанти на нови изделия, пряка насоченост към подобрение образците на „стоките за народно потребление“, изкарвани в системата на кооперациите[552]. В усилието да изобретява нови развойни звена и да осъществява все по-обхватен надзор върху този пространен сектор, през пролетта на 1971 г. Колегиумът на Държавния комитет за битови услуги приема решение, с което „Домът за модели и кадри“ се преобразува в „Център за битова естетика“, комуто е възложена „... задачата да координира всички въпроси, имащи отношение по естетиката в местната промишленост и услугите и едновременно с това да извършва и проучвателна проектантско-конструкторска и художествено-проектантска дейност“[553]. А че моментът е настъпил, излиза наяве от една бележка на Държавния комитет за планиране, където се уточнява, че в само в системата на Държавния комитет по битови услуги съществуват освен наследения „Дом за модели и кадри“, още научно-изследователска група (институт) и осем бази за техническо и естетическо развитие на местната промишленост и услугите[554]. От преобразуваното звено се очаква да проучва и систематизира видовото многообразие на произвежданите изделия в системата на Комитета за битови услуги, да установява връзки между производителите и търговията, да организира внос на образци за липсващи на пазара изделия, като ги приспособява към българските производствени условия, да поддържа „асортиментен кабинет“ от еталонни български и чуждестранни изделия и пр. Центърът ще поддържа по всяко производствено направление Художествени съвети, които ще се произнасят и одобря-

[551] Българските държавни институции 1879–1986. Енциклопедичен справочник. С., Петър Берон, С., 1987, с. 84.

[552] ЦДА, ф. 136, оп. 53, а.е. 394, л. 8. Предложение от председателя на Държавния комитет за битови услуги Атанас Димитров, за образуване на Център за битова естетика. 17 май 1971 г.

[553] Пак там, л. 8–9.

[554] Пак там, л. 13.

ват окончателно или ще отхвърлят всяко ново изделие преди началото на неговото масово тиражиране и пр. Обект на дейността му ще бъдат още и облеклото и неговите допълнения, правени в местната промишленост – разработваните от Центъра насочващи сезонни колекции за показване пред специалисти и по страниците на модния журнал „Божур"; правеното от него в този посока се концептуализира като стратегическата линия за по-нататъшното нейно развитие. Той ще разработва и модели и конструктивна документация за мебелите, установени в производствената програма на същата тази местна промишленост. Освен това, с оглед подобрението на бита и особено предвид перспективите на големия международен туризъм у нас, Центърът ще добие решаваща роля в пресичането на пътя на безвкусицата и сляпото копиране на външни образци в едно дотук безконтролно направление – той ще проектира нови модели и ще организира въвеждането на нови технологии за сувенири от дърво, кожа, метал, бижутерия, жакардов и битов текстил, битова и модерна керамика, предмети за украса на дома, бродерия, дребните домакински изделия и т.н.[555] С разпореждане на Министерския съвет № 417/10 август 1971 г. Центърът вече е учреден като отделна юридическа личност „за извършване на проучвателна, развойна, художествено-проектантска и проектно-конструкторска дейност в местната и кооперативната промишленост"[556].

Остава неясно доколко Държавният комитет по битови услуги е успял да проведе предписаната му линия за обхват и контрол върху стоките от децентрализирания фонд. Ако съдим по един доклад до председателя на съществуващия тогава Комитет за стопанска координация, Живко Живков, относно определяне на реда за одобрение на художествено-естетическите качества на стоките за народно потребление от 11 март 1971 г., подписан от проф. Ив. Попов, председател на Държавния комитет за наука и технически прогрес, Атанас Димитров, председател на Държавния комитет за битови услуги, инж. Александър Димитров, председател на Комитета по качеството, стандартизация и метрология при Министерския съвет, Пеко Таков, министър на вътрешната търговия и Павел Матев, председател на Комитета за изкуство и култура, това едва ли се е случило. Подписалите документа подбуждат почин за отмяна на относително свободния режим на производството и търговията на произведения на художествените занаяти, домашния

[555] ЦДА, ф. 136, оп. 53, а.е. 394, л. 10–11. Предложение от председателя на Държавния комитет за битови услуги Атанас Димитров за образуване на Център за битова естетика. 17 май 1971 г.

[556] ЦДА, ф. 136, оп. 53, а.е. 394, л. 1. Докладна записка от Георги Караманев, министър на вътрешната търговия и услугите, до председателя на Министерския съвет Станко Тодоров относно Центъра за битова естетика при новото министерство.

бит и някои услуги, установен в средата на 60-те и потвърден от постановление № 35 от 12 август 1968 г., и за въвеждане на строг ред в системата за одобрение на художествено-естетическите качества на широкопотребни изделия, каквато явно не е наличен[557]. Замисълът на инициаторите предполага към Комитета за изкуство и култура да бъде изградена постоянна комисия, която да поеме изцяло всички грижи по предмети и изделия с определена идеологическа насоченост, като не помалко от веднъж месечно преглежда, одобрява и подпечатва представените образци за фото – и типографски репродукции, поздравителни фотокартички (черно-бели и цветни, с особено внимание към тия за поздравителни телеграми, новогодишни, първомайски и пр. честитки), мартеници и етнографски кукли, значки, възпоменателни спортни знамена и плакети, спортни отличия и награди, профили за рамки и рамки за картини и сувенири. Всички отгадени на подобно производство ведомства, предприятия, ТКЗС, ДЗС и местни регламентирани занаятчии, вече не ще могат, както е било дотогава, да произвеждат и разпространяват такива неодобрени от комисията стоки. На Министерството на машиностроенето и подведомственият му Център за промишлена естетика и художествено проектиране се отрежда да поеме одобряването на определени стоки от цитираните неколкократно списъци на Комисията по цените[558]. Министерството на леката промишленост чрез принадлежащото му звено, Център за нови стоки и мода, пък ще одобрява стоките от централизирания и децентрализирания фонд, добивани от предприятията в неговата система. Държавният комитет за битови услуги и подвластният му „Дом за модели и кадри", ще одобряват стоките, изкарвани от предприятията в местната и кооперативната промишленост, като до месец се задължават да разработят пълен инвентарен списък на всички тях. Министерството на горите и горската промишленост и неговият Институт за проектиране на мебели ще поемат одобрението на всички мебели, предназначени за вътрешния стоков фонд. Като важен сектор от тази индустрия и пазарно поле, поглъщащо много от сувенирната продукция, ДСО „Балкантурист" трябва да създаде в системата си „Художествен съвет", със задължително присъствие на трима (поне) представители от Съюза на българските художници; експертно поделение, на свой ред одобряващо стоките, произвеждани в стопанските организации на обединението. Те всички се задължават да следят най-отговорно всеки екземпляр от дадено изделие

---

[557] ЦДА, ф. 136, оп. 52, а.е. 530, л. 9. Доклад от проф. Ив. Попов..., относно определяне на реда за одобрение на художествено-естетическите качества на стоките за народно потребление, 11 март 1971 г.

[558] Пак там. От списък № 3 – Раздел II на Комисията по цените – точки 15, 18, 19, 39, 44, и от списък № 4, Раздел II, точки 37, 38, 50, 75, 85.

да бъде снабден надлежно с етикет или обозначение, от които да е видно от кого е одобрено и кога, а при сувенири с акционен характер, ясно изписани тиража и срока, до който могат да се произвеждат[559]. Съветът по промишлена естетика към Държавния комитет за наука и технически прогрес ще упражнява надведомствен контрол върху дейността на всички органи по одобрение на художествено-естетическите качества на стоките за народно потребление, като на вътрешните стокови изложби по договарянето организира прегледи на тези стоки, съвместно с Комитета по качеството, стандартизацията и метрологията към Министерския съвет, Комитета за изкуство и култура, Съюза на българските художници, Министерството на вътрешната търговия, подведомствения му Съвет на потребителя, както и всички заинтересувани ведомства и окръжни комисии по промишлена естетика. На тези прегледи ще се съставят протоколи, по силата на които ще бъдат отстранявани стоки „с ниски потребителски качества" и неестетични, „а изделията с високи технико-икономически показатели и с добра форма" ще се отличават със знак „Красиво изделие". Вносът от чужбина за „проучване и усвояване" на всеки един промишлен образец за стоки в централизирания и децентрализирания фонд ще става само с разрешение на Държавния комитет за наука и технически прогрес[560].

Гореизложеното прави донякъде разбираемо защо животът на Държавния комитет за битови услуги не е дълъг. С указ № 8/16 юли 1971 г. е създадено Министерство на вътрешната търговия и услугите, което, както сочи и наименованието му, интегрира в себе си и структурите на комитета[561]. То централизира на ново и по-високо ниво замисъла, производството и разпространението на „дребни стоки, домакински предмети, изделия в малки серии с високи потребителски качества и стоки от сувенирен характер"[562].

На това място вече може да се изостави разказът за развитието на централизиращите тенденции в управлението на стоките и вещите от т.нар. „ширпотреба" и се налага да бъде издадено основното намерение, което изискваше този разказ да бъде воден – историята на „децентрализирания фонд" стигна да важна точка от сюжета „Луксът при социализма", а именно до Декемврийската програма за повишаване жиз-

---

[559] ЦДА, ф. 136, оп. 52, а.е. 530, л. 10. Доклад от проф. Ив. Попов..., относно определяне на реда за одобрение на художествено-естетическите качества на стоките за народно потребление, 11 март 1971 г

[560] Пак там, л. 11.

[561] Държавен вестник, № 55, 1971 г.

[562] ЦДА, ф. 136, оп. 53, а.е. 394, л. 4–5. Докладна записка от Георги Караманев, министър на вътрешната търговия и услугите, до председателя на Министерския съвет Станко Тодоров относно Центъра за битова естетика при новото министерство.

неното равнище на народа от 1972 година. Начертание, сочено от идеологията за предхождаща и неотнимаема част от една друга значима програма – „Всенародната комплексна програма за естетическо възпитание на трудещите се и младежта“ от 1975 г., която ще бъде интерпретирана като крайна точка на идеологическите концептуализации за съдържанието на *социалистическата масова култура.* Програма, на която са възложени големи очаквания да възпита нови културни навици, а и нещо повече – направо да изпише на физиономията на социалистическия труженик основните черти от портрета на строителя на комунизма.

Изложеното дотук по развитието на институционалната организация за производство на изделия и услуги от нисък социален разред има несъмнена връзка с промените във визията за култура от 60-те и началото на 70-те, но за нейното разбиране само то определено е недостатъчно. Сега неизбежно следва казаното да бъде подкрепено с изложение по развитието на институционалната организация за производство на ония стоки и вещи, имащи изключителна важност за идеологията („централизираният стоков фонд“) и чиито наличности, както се спомена по-напред, притежават чудодейната способност да изразяват най-високите нейни смисли, издигайки се понякога до положението на символи на „социалистическия начин на живот“.

С постановление на Министерския съвет от 14 май 1960 г. е създаден Център за новите асортименти и модата, чието назначение е да произведе организирано и целенасочено умножение на разнообразието от стоки, да постигне промяна на техния външен вид и опаковка, както и да подобри културата на облеклото, като направлява развитието на модата[563]. А че в това отношение положението е оставяло нерадостни впечатления, говорят серия документи от същата година, подготвящи друго постановление за състоянието и перспективите на шивашката промишленост – установената номенклатура на основните шивашки изделия в страната тогава предлага вълнени дрехи 32 вида, разпределени симетрично по брой артикули на мъжки, дамски и детски (ученически) при поразителни съвпадения в решението на основната концепция за външния вид[564]; по същия начин са описани 43-те вида памучни и 10-те вида копринени облекла. Въпросната номенклатура предлага и раздел „Други шивашки изделия“, чието съдържание придава завършеност на явно никак не разнообразния вещен свят на социализма от началото на 60-те – юргани, дюшеци, кърпи за глава, каскети, фуражки, чаршафи, къ-

[563] ЦДА, ф. 136, оп. 30, а.е. 113, л. 1. Постановление на Министерския съвет № 124/14 май 1960 г. относно създаването на Център за новите асортименти и модата.

[564] Например – мъжки балтон, дамско палто, детско (юношеско) палто, (респ. ученически шинел); мъжко сако, дамско сако, ученическа куртка и пр.

лъфки за възглавници, носни кърпи, гумирани мушами и други – общо 10 вида[565]. В аргументацията за това постановление открито се говори, че „... не се осигурява навреме правилна насока на модата и бързо преустройство към новата модна линия. Изработените готови облекла не удовлетворяват нарасналите изисквания и потребности на населението. Съществуващите стандарти за изработване на шивашка конфекция са вече остарели“[566].

Създаденият Център за новите асортименти и модата съсредоточава разпръснатите до този момент дейности на съществуващия от година при Софийския градски народен съвет Държавен моден център, Мострена тъкачница при ДИП „8 март“, София, и постоянния Мострен павилион при Българската търговска палата, както и приобщава към инициативите си за образци за вътрешно обзавеждане и конструкторското бюро за мебели към Научно-изследователския институт по горска промишленост.

Центърът представлява тежка сплав от идеология, бюрокрация, политикономия на социализма и неясни дефиниции на крайното му назначение, нелишени и от нюанси на репресивен натиск – определено не стопанският прагматизъм е водещият мотив при неговото конституиране. Статутът му е на междуведомствена организация – отделна юридическа личност на бюджетна издръжка, изградена от представители на Комитета по промишлеността, Министерството на външната търговия, Министерството на вътрешната търговия, Министерството на просветата и културата, Комитета по технически прогрес, Българската търговска палата, Окръжните и градски промишлени управления в София, Варна и Пловдив, окръжните и градски търговски предприятия в същите най-големи български градове, а при изрично съгласие от тяхна страна се допуска участие и на Централния кооперативен съюз, Централния съвет на Трудово-производителните кооперации и Съюза на българските художници. Икономическото стратегическо ръководство на центъра се осъществява задружно от министъра на вътрешната търговия, председателя на Комитета по промишлеността и председателя на Българската търговска палата, а оперативно-делово се води от нарочно изпълнителско лице – директор[567].

---

[565] ЦДА, ф. 136, оп. 30, а.е. 260, л. 14. Номенклатура на основните шивашки изделия.

[566] ЦДА, ф. 136, оп. 30, а.е. 260, л. 2. Постановление на Министерския съвет № 252/16 ноември 1960. За състоянието и перспективите на шивашката промишленост.

[567] ЦДА, ф. 136, оп. 30, а.е. 113, л. 2. Постановление на Министерския съвет № 124/14 май 1960 г. относно създаването на Център за новите асортименти и модата.

Новото, което отличава замисъла, вложен в неговото създаване, е че на центъра се предоставя възможността да организира и поддържа „асортиментно-експериментални бази", в които да се произвеждат образци, мострени количества, модели от различни видове стоки – тъкани, облекла, обувки и кожени изделия, порцелан и стъклария, мебели и вътрешна архитектура, украшения, детски играчки, амбалаж, хранителни стоки и др.[568] В проектните документи за такъв център пътят на „артикулите" от „асортиментно-експерименталните бази" до социалистическия потребител е осеян с ритуали на народното волеизявление – преценката на потребителите бива изразявана на организирани изложби, ревюта или чрез продажбата на мострени образци в нарочно организирани магазини. Намерилите по описания начин „одобрението на потребителите", ръководството на центъра вече разпорежда да бъдат произведени от съответни производствени предприятия, а на търговските организации отрежда да доставят своевременно на пазара определени първоначални количества[569]. В постановлението на Министерския съвет такива демонстрационни моменти са спестени, или поне постановлението не се занимава с детайли като гореописаните в предложението за учредяването му – центърът продава на търговските предприятия произведените в асортиментно-експерименталните си бази образци, мострени стоки и кройки, като по преценка на министъра на вътрешната търговия, открива специални магазини и щандове за тяхната продажба; цените на произведените от тези бази образци се определят от Министерството на вътрешната търговия. Единствен центърът ще снабдява предприятията с чертежи, описания и вносни образци на стоки, доставяни чрез структурите на Българската търговска палата – търговски представителства в чужбина и връзките им с чуждестранни предприятия.

Постановлението не отменя съществуването на други инициативи по разработката на нови образци на стоки, подемани в производствените предприятия извън новоучреденото звено, но предписва именно то да бъде структурата на централизиран контрол по допускането им на пазара – по предложение на специални комисии, назначени от министъра на вътрешната търговия, съгласувано с председателя на Комитета по промишлеността и Съюза на българските художници, Центърът за новите асортименти и модата одобрява представяните от пред-

---

[568] ЦДА, ф. 136, оп. 30, а.е. 113, л. 32. Устав на Центъра за асортимента на стоките за народно потребление.

[569] ЦДА, ф. 136, оп. 30, а.е. 113, л. 25. Доклад от Руси Христозов, министър на вътрешната търговия, и Атанас Димитров, председател на комитета по промишлеността, относно създаване Център за асортимента на стоките за народно потребление.

приятията нови производствени идеи. Одобрените, след утвърждаването им от министъра на вътрешната търговия и от председателя на Комитета по промишлеността, задължително се внедряват в производство и задължително се предоставят за продажба от търговските предприятия[570]. На новоучредената структура, постановлението предписва да централизира и цялостната издателска дейност по информационни бюлетини, журнали и друга книжнина, свързани с естеството на пряката му дейност, както и да дава награди за ръководители и работници, създаващи нови „асортименти“[571].

Като официален документ, постановлението е пестеливо на доводи за причините, довели до изразените в него крайни решения. Докладът на вносителите обаче повежда аргументацията по-отдалеч – най-напред належащата му необходимост произтича от чувствителното изоставане на България от другите социалистически страни „по отношение на разнообразието и красотата на произвежданите стоки за народно потребление“. Така водени от изучения техен опит, вносителите обосновават необходимостта от средоточен орган, който да обобщава направеното у нас и по света, именуем „Център за асортимента на стоките за народно потребление и културата на облеклото“[572]. Точно такъв, според тяхното убеждение, ще постигне „прелом в тази важна област на живота“, като изучава тенденциите на пазара и насочва производството и потреблението чрез организирана система за разработване на „нови асортименти“ съобразно вкусовете на населението, особеностите на бита, местните условия и нужди. Точно такъв би овладял текущите неблагополучия в подготовката на кадри и нему трябва да бъде отдадено „да упражнява методическото ръководство на художествените проектантски колективи в предприятията за повишаване на творческата им култура и квалификация, за предпазването им от увлечения към упадъчната мода и други неприсъщи на социалистическото общество прояви и тенденции“[573].

Идеологическите импликации в този първи опит са много и недвусмислени и в цялата документация личи отчетливо усилието понятието „стока“, ако не да се подменя, то да бъде неизменно допълвано с понятието „асортимент“, очевидно пояснящо различния при социализма смисъл на стоковите отношения, думата „мода“ – с важното и допълващо я словосъчетание „култура на облеклото“, ясно е видимо съвършеното отсъствие на понятието „клиент“, заместено с преизобилст-

---

[570] ЦДА, ф. 136, оп. 30, а.е. 113, л. 3. Постановление на Министерския съвет № 124/14 май 1960 г. ...

[571] Пак там, л. 4.

[572] ЦДА, ф. 136, оп. 30, а.е. 113, л. 23–24. Доклад от Руси Христозов, министър на вътрешната търговия и Атанас Димитров, председател...

[573] Пак там, л. 24.

ващото „потребител"; силно идеологически е смисълът на основното понятие „потребление", за което ще стане дума не след дълго. Подобни импликации създава и употребата на понятията „услуга" или „търговска мрежа", в които, по всяка вероятност, се влага определена мисъл, изразяваща в концентриран вид ключовата идеологема от политикономията на социализма за постепенното отслабване природата на пазарните отношения между стопанските субекти в социалистическото общество, с тенденция за пълното им изгубване при комунизма.

Много скоро тази така изострена идеологическа чувствителност изглежда видимо притъпена – в началото на 1963 г. излиза ново постановление на Министерския съвет по тази материя, вече именувано без уговорки „За организиране производството и продажбата на луксозни и модни стоки"[574]. С него Центърът за новите асортименти на стоките и модата добива име „Център за нови стоки и мода". Обновената структура по-определено се обвързва с приложението на идеологическата линия, а стопанските активности в кръга на производството и продажбата на такива стоки са вменени по-недвусмислено на съответните производствени и търговски обединения[575]. Предложението на новия министър на вътрешната търговия Пеко Таков поема от известната трактовка за „непрестанното повишаване на покупателната способност и културата на трудещите се", към която обаче бързо е прилепена изненадващата констатация, че „все по-широк кръг от населението търси да задоволи своите нужди с луксозни и модни стоки", като на всичко отгоре, този стремеж вносителят намира и за „напълно естествен". При обосноваването на предстоящата организация на производството им в доклада му надделяват икономическите аргументи – подобрени технологии, квалифициран труд, висококачествени суровини, неизбежната по-висока себестойност на модните и луксозните стоки и права на производителите при образуване на фабрично-заводските им цени[576].

Постановлението ограничава чувствително досегашните правомощия на Центъра за новите асортименти на стоките и модата като координатор и организатор на производството на такива стоки; за „асортиментно-експерименталните бази" в него дори и не се споменава;

---

[574] ЦДА, ф. 136, оп. 36, а.е. 18, л. 1. Постановление на Министерския съвет № 19/ 28 януари 1963 г. „За организиране производството и продажбата на луксозни и модни стоки".

[575] Държавните стопански обединения (ДСО) – средищната идея в „новата система на ръководство на народното стопанство" от средата на 60-те, стигнала концептуална пълнота в документите на цитирания Юлски пленум от 1968 г.

[576] ЦДА, ф. 136, оп. 36, а.е. 18, л. 13. Доклад от Пеко Таков, министър на вътрешната търговия, относно организиране производството и продажбата на луксозни и модни стоки, 5 януари 1963 г.

от втората половина на 60-те дейността и поддръжката им се насочва към организиращите се държавни стопански обединения. Документът императивно, но неопределено, предписва Министерството на вътрешната търговия, Комитетът по леката и хранителната промишленост, Комитетът по химия и металургия, Комитетът по машиностроене, Централният съвет на трудово-производителните кооперации, Съюзът на българските художници и Изпълнителните комитети на Окръжните народни съвети „да организират от началото на 1963 г. производството на луксозни и модни стоки за народно потребление с подходяща опаковка и амбалаж, както и уникални предмети с висока художествена стойност“[577]. Обемът на тази продукция трябва да е 10% от общия планов обем на съответните видове и едно от задълженията на Центъра за нови стоки и мода сега е да следи и не допуска производство на количества извън това ограничение, както и да не позволява и копиране на модните стоки; поради по-високите им цени и поради очевидното им предназначение за ограничен кръг потребители, въпреки абсурдната формула „луксозни и модни стоки за народно потребление“, неограниченото им производство би натрупало количества, водещи до тяхното залежаване и стопански загуби. Сега асортиментът на групите луксозни и модни стоки се предлага изцяло от производствените предприятия и те ги произвеждат по поръчка и договаряне с Централното предприятие за търговия на едро, като им се разрешава и сами да предоставят за продажба и на консигнация продукция от такъв клас. На тях се разрешава още и при изготвяне на фабрично-заводските цени да начисляват 50% по-висока печалба от достигнатата през последния отчетен период за съответната група стоки. Всичко това, съпоставено с казаното в доклада на министъра, че „без допълнителни стимули, инженеро-техническите работници и производствениците проявяват слаб интерес“, хвърля светлина върху причините, довели до новото постановление и говори косвено за ниската ефективност на начинанието от 1960 година.

Активностите на Центъра за нови стоки и мода сега са предимно консултативно-експертни и контролни: той одобрява предлаганите от предприятията стоки, определя кои от тях са „луксозни с високо качество и модерен характер“ и утвърждава за тях отраслово-технически норми[578], които, по думите на министъра, осигуряват „най-висококачествена изработка, модна линия и финес на стоката и опаковката“[579]. Центърът поддържа активна връзка с нарочно определени от Министерството на външната търговия служители в българските търговски

[577] ЦДА, ф. 136, оп. 36, а.е. 18, л. 1. Постановление на Министерския съвет № 19/28 януари 1963 г.

[578] Пак там, л. 3. Постановление на Министерския съвет № 19/28 януари 1963 г.

[579] Пак там, л. 14–15. Доклад от Пеко Таков..., 5 януари 1963 г.

представителства в Москва, Прага, Берлин, Рим, Лондон и Париж, които проучват и закупуват по негово нареждане нови образци, технологии и пр.[580] Към длъжностите на центъра се добавя организирането на конкурси за създаване на нови видове и организацията и поддръжката на постоянна сравнителна мострена изложба за чуждестранни и български образци[581].

Изглежда малко вероятно нещо от тези почини да е било осъществено, защото няколко месеца по-късно ново постановление на Министерския съвет се заема с „решаване проблемите на промишлената естетика и художественото проектиране, конструиране и оформление на промишлените изделия"[582]. Според новия правителствен документ излиза, че до този момент Центърът за нови стоки и мода е събрал в себе си широк спектър дейности, разполагащи се освен в първоначално отредените му предели на „културата в бита и облеклото", още и важни зони в хранителната промишленост, електропромишлеността, металообработването, начеващото производство на пластмаси и др. Постановлението децентрализира очевидното прекомерно средоточие на тези активности, като разпорежда от 1 юли 1963 г. към Държавния комитет за наука и технически прогрес да бъде създаден Художествено-технически съвет за естетика на промишлените изделия, който „ръководи и направлява развитието на промишлената естетика в България". В състава му са включени представители на министерствата, комитетите и ведомствата, ръководещи промишлеността, търговията и строителството, на Съюза на българските художници, БАН, Висшия институт по изобразителни изкуства, Института по физиология и охрана на труда и др. Още, от същата дата, към Комитета по машиностроене да бъде създаден Център за промишлена естетика, художествено проектиране и конструиране с опитно производство, който пък да координира и контролира проектно-конструкторските институти и базите за техническо развитие по отношение художественото проектиране и конструиране на промишлената продукция. Към него се организира Експертен художествено-технически съвет с участието на изтъкнати специалисти от областта на науката, изкуството и техниката и представители на промишлените предприятия и търговията.

Постановлението отнема самостоятелния статут на Центъра за нови стоки и мода, като го помества под ведомството на Комитета по леката промишленост и ограничава дейностите му в ресора на тази

---

[580] ЦДА, ф. 136, оп. 36, а.е. 18, л. 4. Доклад от Пеко Таков..., 5 януари 1963 г.

[581] Пак там, л. 5.

[582] Постановление на Министерския съвет № 65/28 май 1963 г. за решаване проблемите на промишлената естетика и художественото проектиране, конструиране и оформление на промишлените изделия. – Държавен вестник, № 44, 7 юни 1963 г.

структура (хранителни стоки, тъкани, облекла, стоки за бита). Активностите му, свързани с електропромишлеността, металообработването и пластмасите, то привежда под разпорежданията на Центъра за промишлена естетика и художествено проектиране и конструиране, а правеното от него в областта на проучванията на потребностите на пазара и одобрението на новите образци на промишлени изделия се вменява в длъжност на Министерството на вътрешната търговия. Доставката на чуждестранни образци за промишлени изделия се отдава изцяло на Търговската палата.

Постановлението предвижда още към големите предприятия и научноизследователските и проектно-конструкторските институти, както и към базите за техническо развитие да бъдат открити длъжности „художник-конструктор“ и „старши художник-конструктор“, заемани от дипломирани специалисти художници, скулптори или архитекти, като в проектните формуляри за промишлена продукция се предвиди място за техния експертен подпис. Както много документи от тази епоха, то завършва с призиви към неясно различими, сумрачни ръководни партийно-стопански субекти и с принципни указания за насоки за работата им – изпълнителните комитети на окръжните народни съвети и базите за техническо развитие в предприятията да вземат мерки за непрестанното повишаване на качеството и подобрението на естетичния вид на машиностроителната промишленост и изделията за културно-битови нужди; да обявяват конкурси за естетическо оформление на промишлената продукция, с оглед „остарелите, неудобните и с ниско художествено равнище изделия да се заменят с нова, по-съвършена продукция“ и пр.[583]

Към развитието на институционалната организация за производство и продажба на луксозни изделия и услуги във връзка с промените в идеологическия образ на потреблението през 60-те трябва да бъде отнесено и изграждането на Държавното стопанско предприятие „Кореком“, чиято история е важна част от културната история на социализма; място, източник на културна влага, от която никнат фундаментални представи, нагласи и пламенни социални чувства, непресъхващ извор на сюжети за една неподправена фолклорна традиция[584]. В този план раждането му се вписва изцяло в контекста на умножаващата, както се видя, институционалните си форми загриженост за „културата на облеклото, бита и обслужването“ на трудещите се. По една ирония, разпореждането на Министерския съвет за неговото учредяване е

[583] Постановление на Министерския съвет № 65/28 май 1963 г. за решаване проблемите на промишлената естетика... – Държавен вестник, № 44, 7 юни 1963 г.

[584] „Corecom“, съкратено от „Corresponding commerce“, а според тази традиция – „Кореком“, съкратено от „Корекция на комунизма“.

от 1 май 1964 г. Статутът, който то му определя, е на самостоятелно държавно стопанско предприятие към Министерството на външната търговия, със задача да набира валута от българската емиграция, от специалистите, изпратени на работа в развиващите се страни, от дипломатическите ни и др. представителства в чужбина, както и от дипломатическите мисии у нас, от чужденци и туристи, посещаващи страната и т.н.[585] По аргументацията на назначението му може да се изведе обстоятелствен списък на потребителския дефицит от средата на това десетилетие: още в първата година от съществуването на предприятието неговите задачи бързо добиват конкретна определеност в продажби на български и вносни стоки и домакинска техника, облекла, сувенири, храни, напитки, моторни превозни средства, включително изкупуване на употребявани леки коли от дипломатическите мисии тук и автомобили от чужденци, преминаващи или пребиваващи у нас за кратко; извършване на услуги (автосервиз и битово обслужване); продажби на покрити и непокрити недвижими имоти, строеж на апартаменти, вили, на строителни материали, както и уреждане на застрахователни пенсии и жилищно-спестовни влогове – всичко това на български граждани и чужденци само срещу свободно конвертируема валута, клирингови валути и благородни метали. „Кореком" открива и поддържа собствени магазини в страната, като му е позволено да извършва търговска дейност и чрез консигнационни сделки, използвайки вътрешно-търговската мрежа. Макар и социалистическо планово предприятие, разпореждането допуска „извънпланов внос и износ, на стоки свързани с неговата дейност".

А тя преуспява – от 1 992 000 валутни лева през първата година на съществуването му, на следващата, реализираната печалба стига почти трикратно увеличение (5 360 000 валутни лева през 1965 г.). Това обстоятелство поражда някои трудно разрешими от идеологията на този етап усложнения[586]. За едната година от неговия живот абсолютно неравностоен превес е добила вътрешнотърговската му дейност и като особени приоритети в нея се очертали „строителството на апартаменти и вили, продажба на строителни материали, търговия на консигнация с дефицитни стоки от вътрешнотърговската мрежа". Това положение довело до създаване на „условия за спекула с валута с цел за покупка на чужди и наши стоки" и „основателни критики по отношение

[585] ЦДА, ф. 136, оп. 86, а.е. 657, л. 3. Разпореждане на Министерския съвет № 136/ 1 май 1964 г. относно създаването на ДСП „Кореком"; също: Решение на Министерския съвет № 98/21 март 1966 г. за някои въпроси по дейността и организацията на ДСП „Кореком".

[586] Пак там, л. 4. Доклад от Л. Аврамов, министър на външната търговия, до председателя на Министерския съвет, Т. Живков, относно въпроси по организацията и дейността на ДСП „Кореком".

дейността на това предприятие“[587]. През 1966 г. разрешението иде с преустановяване на активностите му по сделки с недвижимости и строителни материали и ограничаване на продажбите само в неговите „закрити магазини“, въвеждане на т.нар. „бонове „Кореком“ за български граждани и провеждана от органите на Народната милиция категорична забрана, „посещаването на магазините на ДСП „Кореком“ от лица, непритежаващи чужда валута или бонове“[588]; мярка, която на пристъпи през следващите десетилетия много пъти ще бъде снемана и установявана наново. Наличностите, управлявани от това държавно стопанско предприятие очевидно са стигнали най-високата точка в йерархията на вещите и стоките в социалистическото общество; зоната на тяхното разположение обаче остава недостъпна за идеологическа санкция, табу, по което публично не се говори никъде, а официално само в поверителни документи; контролът върху тях на практика е политически и силов.

През 1967 г. ново разпореждане на Министерския съвет създава към Министерството на вътрешната търговия още един център, този път, „Център за изучаване и насочване на потребителското търсене във връзка с модата и техническия прогрес“[589]. Задачите му са формулирани с вече по-различен език, но длъжностите му общо взето съвпадат с тези на градените от началото на 60-те. Центърът трябва да си направи методика, по която да изучава и насочва потребителското търсене въз основа на тенденциите в модата и техническия прогрес, измененията в цените, доходите на населението, състава на семействата и да разработи дългосрочна програма за него. Като влияе комплексно за формиране на естетически вкус у потребителите и търговските работници, центърът ще следи неотклонно тенденциите в развитието на стоките за широко потребление у нас и в чужбина и съобразно българския бит ще въздейства върху производството и търговията с тях. Той организира лаборатория, която в съгласие със съществуващия правилник на Държавния комитет за наука и технически прогрес за изследване и анализ на прототипи за нови стоки и на мостри на вносни стоки ще дава мнение за пускането им в търговската мрежа. Нему се предписва съ-

---

[587] ЦДА, ф. 136, оп. 86, а.е. 657, л. 4–5. Разпореждане на Министерския съвет № 136/1 май 1964 г. относно създаването на ДСП „Кореком“; също: Решение на Министерския съвет № 98/21 март 1966 г. за някои въпроси по дейността и организацията на ДСП „Кореком“.

[588] ЦДА, ф. 136, оп. 86, а.е. 657, л. 1. Решение на Министерския съвет № 98/21 март 1966 г. за някои въпроси по дейността и организацията на ДСП „Кореком“.

[589] Извлечение из разпореждане на Министерския съвет № 265/2 септември 1967 г. за създаване на Център за изучаване и насочване на потребителското търсене във връзка с модата и техническия прогрес при Министерството на вътрешната търговия. Държавен вестник, № 72, 12 септември 1967 г.

рудничество с познатите ни Център за нови стоки и мода към Министерството на леката промишленост и Център за промишлена естетика към Министерството на машиностроенето, както и с междувременно появилия се „Дом за модели“ към Централния съвет на трудово-производителните кооперации, радиото, телевизията, печатът, институти и проектантско-конструкторски организации, имащи отношение към предмета на неговата дейност[590].

Извън всяко съмнение, светът на детските играчки изяло принадлежи към престижния свят на стоките и вещите, подлежащи на идеологически контрол. В началото на 1968 г. в доклад на министъра на вътрешната търговия Пеко Таков и министъра на народната просвета Ганчо Ганев се говори, че детската игра има изключително значение за запознаването на децата с целите и задачите на социалистическото общество, че като продукт на техническия прогрес, играчката следва да отразява постиженията на съвременната наука и техника и да изгражда у подрастващото поколение естетически вкус, технически умения и навици; точно по тази причина, нейното създаване „трябва да бъде целенасочено, с оглед задачите на нашето комунистическо възпитание“[591]. Съществуващото положение обаче разкрива съвсем друга картина – голяма част от наличните в търговската мрежа са с „ниско художествено естетическо оформление“[592], „производството на играчки у нас е с ниско качество, скъпо и грубо“, некоординирано и често пъти по инициативата на случайни производители и нелепи хрумвания[593]. За преодоляването на това положение Министерският съвет приема разпореждане, според което към Министерството на народната просвета се създава тежък Координационен съвет по производството на детски играчки, с представители на Държавния комитет за планиране, Министерството на вътрешната търговия, Комитета за младежта и спорта, Министерството на архитектурата и благоустройството, Мининистерството на машиностроенето, Министерството на леката промишленост, Министерството на химията и металургията, Централния кооперативен съюз, Централния съюз на ТПК и Съюза на българските художници. Този съвет трябва да интегрира усилията на широк кръг от специали-

---

[590] Извлечение из разпореждане на Министерския съвет № 265/2 септември 1967 г. за създаване на Център за изучаване и насочване на потребителското... – Държавен вестник, № 72, 12 септември 1967 г.

[591] ЦДА, ф. 136, оп. 46, а.е. 269, л. 5–6. Доклад до председателя на Министерския съвет, Т. Живков, 8 януари 1968 г., от Пеко Таков, министър на вътрешната търговия, и Ганчо Ганев, министър на народната просвета, относно разширяване производството и подобряване търговията с детски играчки.

[592] Пак там, л. 7.

[593] Пак там, л. 12.

сти – педагози, художници, проектанти, инженери и конструктори, с цел „създаването на интересни и оригинални играчки, съобразени с нашите национални традиции и самобитност“[594].

През февруари 1969 г. Секретариатът на ЦК на БКП приема решение за издаване на илюстровано сп. „Лъч“ за мода и култура на облеклото за деца, юноши и младежи. „Основната задача на сп. „Лъч“ – намираме в това решение – е да бъде възпитанието на здрав вкус у младото поколение към модата, изкореняването на чуждопоклонничеството и увлечението по упадъчните течения в западната мода, популяризирането на най-новите модели на ЦНСМ, а така също на младежката мода на социалистическите страни, утвърждавана от работната група по културата на облеклото при Съвета за икономическа взаимопомощ.“[595] В началото на 1971 г. решение за облеклото на младите хора приема и Политбюро, според което към Комитета за младежта и спорта се създава Координационен съвет за младежка мода, сложно съчетаващ работата в това направление на ЦНСМ, експериментално-асортиментните бази и центровете за научно-изследователска и развойна дейност към държавните стопански обединения в системата на леката промишленост и Центъра за битова естетика към Министерството на вътрешната търговия и услугите[596].

Несъмнено създавани с мисъл да осъществят пълен централизиран обхват, формите на институционална организация за управление и контрол над стоките и вещите от началото на 70-те години изглеждат хаотично и некоординирано множество. В доклад на министъра на леката промишленост, Стоян Жулев, от 22 юни 1972 г. се говори, че независимо от изключителната отговорност на неговото ведомство да превръща в дело „цялостната държавна политика“ за преодоляване дефицитите на пазара чрез развитието на асортимент и производство на „стоки за широпотреба от промишлен характер“ и развитието на тяхната „модност и естетичен вид“, със самостоятелни права да решават въпроси на естетиката и битовата култура се ползвали и специализирани организации, като освен подведомствения на министерството ЦНСМ това правели Центърът за промишлена естетика, Центърът за битова естетика, многочислените художествени и експертни съвети и комисии, специални научни институти със секции по ергономия, колористика, художествено оформление и т.н.[597] Според министър Жулев в тях-

---

[594] ЦДА, ф. 136, оп. 46, а.е. 269, л. 1 и л. 8. Разпореждане на Министерския съвет № 225/4 юни 1968 г. „За подобряване производството на детски играчки“.

[595] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 36, а.е. 409, л. 1. Решение № 106 от 27 февруари 1969 г.

[596] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 2075, л. 6. Протокол „А“ № 180 от заседанието на ПБ на ЦК на БКП от 23 март 1971 г.

[597] ЦДА, ф. 136, оп. 54, а.е. 362, л. 13–14. Доклад от инж. Стоян Жулев, министър на леката промишленост, относно дейността на ЦНСМ, 22 юни 1972 г.

ната дейност нямало единство нито в гледищата за оформлението и развитието на групите изделия, нито по „създаването на единно стилово направление, координирано, обобщено и допълнено от функционалната им насоченост в достигането на крайната цел – изграждането на национален стил и даване на наш принос в световната култура“[598]. При определянето на видовото многообразие и производствените обеми на стоките царяла стихийност – едни се произвеждали в непотребно големи количества, други, необходими, се правели в малки, което водело и към „изкуствено създаван дефицит“. Експериментално-асортиментните бази към обединенията разработвали сами проблемите на асортимента за всеки отрасъл без взаимно съгласуване и особено без да бъде установявана пропорция между производството и потреблението. Несъответствията се регулирали най-често по сигнали на пазара с голямо закъснение, като министърът привежда пример за несъответствието между обновения с над 80% градски жилищен фонд и изобщо несъотносимите към тази цифра темпове на развитие на производството на стоки и вещи за обзавеждане на дома.

Особено интересен момент в неговия доклад представлява споделената истина, че съгласуването на т.нар. „отраслови нормали“ за производството на всяко ново изделие, било дълъг и мъчителен път между обединенията, Министерството на леката промишленост, Министерството на вътрешната търговия и услугите, Комитетът за качество, стандартизаци и метрология, ЦНСМ и др. различни инстанции. Този път се изминавал и двукратно, веднъж по съгласуване на технически и естетически изисквания и втори път по съгласуване на цени, та траел повече от 6 месеца; време, което несъмнено надхвърляло времето на творческата работа по създаване на изделието. Министърът заключава: „Като се има предвид, че това изделие се предлага за производство и продажба на следващата година, то определено може да се каже, че новото изделие предварително е остаряло, демодирало се е с една до две години... Изискванията на съвременната мода налагат бързо и оперативно да се променят както художествената и естетическа форма на изделията, така и тяхната техническа, качествена страна, тяхната функционалност“[599]. Изхода, той намира в нова свръхструктура, ръководеща текущата и перспективната асортиментна политика[600].

Цялото хаотично, така и си останало некоординирано множество звена от системата на институционалната организация за управление вещния свят на социализма е призовано да се справя с действителни феномени, покривани от понятия като „дефицит“, „естетика“, „мода“,

[598] Пак там, л. 14.
[599] Пак там, л. 15–16.
[600] Пак там, л. 14.

„сезонност“, „демодиране“, „остаряване“, „залежаване“, „изгубване на естетическо, функционално и потребителско ниво на редица стоки“ и още други означения на явления, летливи и бързопреходни, регистриращи промени в отношението към хода на времето, подриващи „извънвремевостта“ на комунизма, края на всички времена. Поведението на „големи групи от населението“ се разкрива в явни домогвания по измамните чарове на тази бързопреходност, пренебрегвайки лекомислено грубоватите дарове на икономиката, изличила завинаги експлоатацията на човек от човека и залагаща несъмнено на по-стойностни показатели – „функционално-потребителски и естетически показатели“, „технико-експлоатационни качества“, „култура на облеклото“, „национален стил“. Но това вече не е отговор на икономиката, *такъв тя така и не успява да даде*; това са възпитателни наставления за правилно отношение към изобилието от стоки и към вещното обкръжение в социалистическото ежедневие. Излиза „луксът“, тази често украсяваща най-отговорни партийни и правителствени решения дума, като да няма нищо общо с икономиката и нейните „отраслови нормали“; излиза луксът да е обектът на не винаги ясни желания, смутни попълзновения, въплъщение на тънка чувствителност, тъй несигурна, толкова мимолетна, всички навеждащи към неизвестност, защото днес едно е „луксозно“ и „модно“, утре пък друго. Затова са и тъй намножени инстанциите, назначени да отглеждат и въдят тези незримости като „култура на потребление“; затова и идеологията, не ще и дума, трябва да е най-верен помощник.

Идеологическият език, който се влага в обосноваването на една висока „култура на потреблението“, описва най-жива, непозната преди действителност: той говори за надделяване на градското население в общата демографска структура на страната и пресъздава картина на общество в активна фаза на урбанизация, в което няма още измислена действена концепция за обхват на културното държание на големи фракции относително образовани и професионализирани нови градски слоеве с общо взето гарантирани постоянни доходи и чувствително нарастващо свободно време. Този език говори за приватни пространства, несъмнено различни от тези на унаследеното битуване, за културни полета със собствен потенциал на развитие: консумативни нагласи, универсални феномени на масовата култура, нова култура на тялото и сексуалността – все тревожни сигнали, явстващи налични възможности за наслада от живота. Пространен протокол на Секретариата на ЦК на БКП от октомври 1969 г. с гриф „Поверително I степен“, се занимава с атмосферата в курортния комплекс „Слънчев бряг“. Документът най-напред може да бъде несъмнено свидетелство за безусловната капитулация на архаичната концепция за здравословно-балнеосанаториален отдих пред консумативната непремерена употреба на удоволствията; далеч по-важна обаче е съдържащата се в него концентрирана скъпоценна

информация за социални процеси и нови културни нагласи. Поводът е взет из произшествията около съществуващия от няколко години по силата на договор между ДСП „Балкантурист“ и шведската туристическа фирма „Ниман и Шулц“, „Клуб 33“, предназначен изрично да осигурява развлечения на шведски летовници по тия места. Репутацията на „шведската дискотека“ се описва като забулена „с известна тайнственост“, будеща нездравото любопитство на български младежи, не само пребиваващи в комплекса или такива от Бургас – много млади хора от вътрешността на страната идели специално заинтересувани от произтичащото. Нощи поред пред заведението се тълпели групи с надежда да бъдат пропуснати въпреки забраната; имало и други, които проникнали редовно и ставали впоследствие едни от най-възторжените му популяризатори. Проведените наблюдения установили, че „... украсата на клуба е крайно натуралистична, вулгарна и цинична. На голям плакат е изобразено триглаво чудовище с конски крака, което носи разкъсан човешки труп и глозга човешки кости. На друг плакат е изобразен гол мъж с име Франк Запа, седнал върху тоалетно гърне, който видимо е кумирът на клуба...“[601]. Явно с провокационни цели, като украса се водели още и нарочно внесени в страната, закачени по стените портрети на Мао Цзедун и на Чан Кай-ши. „Нощните забавления на клуба се характеризират с пускането на шумна музика, излъчвана чрез усилвателна уредба до късно през нощта, съпровождана с еротични танци при загасена електрическа светлина. Членовете на клуба са екстравагантно, предизвикателно облечени, ходят с дълги мръсни коси, пропагандират и практикуват „абсолютна свобода“ преди всичко в сексуалната област“. Ръководителят му, шведският гражданин Томас Брьокер, правил многократни подстрекателски изявления, че в България намерил изненадващо много, и големи, приятели на западния начин на живот[602]. Разположен в непосредствена близост до един от ресторантите, в който се хранели съветски туристи, посетителите на клуба имали към тях крайно арогантно държание, и ако досега нямало скандал, това било „резултат на голямото търпение на съветските хора“[603]. Представителите на „Интурист“ в комплекса с тревога изразили разочарованието на множество съветски гости от отношението на българския обслужващ персонал към тях. Засега им отговаряли, че истинското отношение към СССР ще усетели, кога-

[601] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 36, а.е. 676, л. 31–32. Протокол на Секретариата на ЦК на БКП № 578 от 21 октомври 1969 г. за спиране дейността на диско Клуб 33 в „Слънчев бряг“.

[602] Пак там, л. 32.

[603] Пак там.

то посетят народа от градове и села във вътрешността на България, но силата на този аргумент не била безкрайна и положението се нуждаело от коренна и бърза промяна. Трудностите по обслужването на туристи от социалистическия лагер допълнително нараствали от допусканата в пределите на комплекса търговия с вносни стоки, която неудържимо „засилва стремежа в българските граждани и обслужващия персонал за придобиване по недостоен начин на западна валута" и подбуждала тяхното открито пренебрежение към притежателите на разплащателни средства от братските страни. Така че и досегашната организация на търговията с луксозни стоки срещу валута също се нуждаела от бърза, решителна и цялостна промяна. Положението и в другите международни туристически комплекси по българското Черноморие не било по-различно[604]. (Тази констатация дава възможност да се допусне, че хинтерландът едва ли е правел голямо изключение.)

На всичко отгоре, случаят с „Клуб 33" не бил и единствен. Договорните отношения с френската туристическа фирма „Медитеране" също й давали привилегировано положение и крайно ограничавали действията на българските органи на територията, предоставена й от предприятието „Балкантурист". Като цяло в повечето от заведенията на Слънчев бряг се изпълнявала „неподбрана западна джазова музика с много шум и без музикално майсторство". Отделни вокални изпълнители и танцьори поднасяли „по вулгарен начин своите номера". Това силно принизявало качеството на програмите и случайният посетител оставал с впечатление, „че се намира в някой западен локал"[605]. Българската рекламно-пропагандна дейност била силно подценена от съответните инстанции – „тя фактически се загубва от фино изработените рекламни табла на западногерманските цигари „Peer" и „HB" на територията на комплекса и в заведенията", за които, водими единствено от „валутно-търговски съображения", ДСО „Балкантурист" дало съгласие да бъдат разположени в пълно нарушение на съществуващите закони[606]. Всъщност на образния език на рекламата, като пукнатина за ерозивно тънко просмукване на стойности на консумативната култура, неусетно надвиващи и дори изтласкващи визуалните идеологизирани пропагандни послания из общата атмосфера на наши представителни публични места, и особено такива из курортните зони, най-високото партийно ръководство вече специално отделяло внимание: решение на Политбюро от пролетта на 1967 г. категорично забранява „неуместната замяна" на рекламните надписи за производство-

[604] Пак там, л. 35.
[605] Пак там, л. 34.
[606] Пак там, л. 34–35.

то на българските държавни стопански обединения на кирилица с латиница в пределите на страната[607].

По произшествието с „Клуб 33“, Секретариатът на ЦК решава да се преустанови дейността на заведението, като през следващата година на това място се открие „български дискотечен клуб“[608]. От този „случай“ би могло да се изведе, че идеологията още държи здраво примат над стопанския прагматизъм, или поне, ако бъде изказано по предпазливо, той показва, че краят на 60-те е времето, от което ще започнат усилията за противоречивото им сложно съвместяване – на очевидното и непредотвратимо свиване на директния пропаганден елемент под напора на консумативността ще се подеме противостоене с, трудно да бъдат определени като по-малко „вулгарни“, опити за разгръщане на едноплланов идеологизиран контрапроект за социалистическа развлекателна масова туристическа култура с подобаващи места за прекарване на свободното време, мислена като национална култура, свободна от чужди влияния, но несъмнено нагаждаща се към вкуса на съвременния зрител-консуматор: в „заведенията за обществено хранене“ категория „лукс“ и „първа“ – българска естрада и чужда на български език, неотнимаема част от домогването към „масова национална интонационна среда“[609] с

---

[607] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 6666. За неуместното заменяне на кирилицата с латиница, 23 април 1967 г.

[608] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 36, а.е. 676, л. 6. Протокол на Секретариата на ЦК на БКП № 578 от 21 октомври 1969 г. за спиране дейността на диско „Клуб 33“ в „Слънчев бряг“.

[609] Това е сложен проблем, достоен за самостоятелно изучаване, който присъства в историята на социалистическата култура за всичкото време на тази епоха. Още през 1945 г. министърът на пропагандата Д. Казасов призовава за „... една твърда борба с упадъчното влияние на една разпространена напоследък у нас музика, пренесена от развратните вертепи на едно разлагащо се общество...“ (Вж. ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 206, л. 59–60. Доклад от министъра на пропагандата до председателя на Министерския съвет относно преименуването на Министерството на пропагандата в Министерство на информацията и изкуствата, 5 юни 1945 г.). В събраната за това изследване документация първото споменаване на думата „рок енд рол“ е в писмо на ОК на БКП, Коларовград (Шумен), до ЦК на БКП от 26 август 1957 г., в което се излагат безобразните изпълнения на оркестъра към гостуващия в града цирк „Аврора“, отправил към местната публика шокиращия призив „Танцувайте Рокен рол, за да сте вечно млади и красиви“ (Вж. ЦДА, ф. 1 Б, оп. 16, а.е. 120, л. 1. Писмо от ОК на БКП, Коларовград, до ЦК на БКП, за подобряване на танцовата и естрадната музика.) (Правописът в цитата е запазен, б. м., И. Е.) Грижите за забавната музика продължават с нарастваща сила през 60-те и през 70-те, за да достигнат връхна точка в Постановление на Министерския съвет № 4/17 февруари 1984 г., именуемо „За подобряване на масовата музикална среда и установяване на единно ръководство в областта на забавното изкуство“ (вж. ЦДА, ф. 136, оп. 77, а.е. 5).

вариететни и „фолклорни“ танцови програми; на по-ниско ниво мрежа „битови заведения“ – „ханскu шатри“, „болярски станове“, „хайдушки механи“, „нестинарски огнища“, „вятърни мелници“, „водениuи“ и „ханчета“ със съответно вътрешно оформление в „национален стил“ и присъщи на нивото им „артистично-музикални изяви“. Традиuионните художествени занаяти, носители на „българската културна форма“, ще бъдат мобилизирани за привнасяне на автентичност в тази атмосфера – израз на „българщина“, съхранена, усвоена и препредадена. От това време натътък те ще са неизменно призовавани да произвеждат артефакти, напластени с възпитателни внушения и тежко натоварени с очаквания да развият точно определен „естетически усет“, достъпни за покупка от близкия и далечен гост, винаги „... добре дошъл в нашия град, добре дошъл във България...“.

И проблемът с бита има отношение към свиването на директния пропаганден елемент и промените в идеологическия образ на културата. В края на 60-те населението усяда и грижата по устрояването на градския му бит добива епически размери. Трудно е обаче да се каже, че усилията на цялото хаотично, така и останало си некоординирано множество структури от системата на институционалната организация за управление на вещния свят и на битовото обслужване на гражданите се увенчават с успех, измерим поне отчасти с висотата на техния начален замисъл. Доклад от 26 юни 1974 г. на Иван Панев, тогава председател на Изпълкома на Софийския градски народен съвет, до заместник-председателя на Министерския съвет и председател на Комисията по жизненото равнище към същия, Венелин Коцев, относно състоянието на битовото обслужване в столицата, дава сведения за началото на 70-те, които никак не уверяват в противното. Структурата на услугите в столицата през 1973 г. се разпределя по дялове, от които най-големият, 52,2%, принадлежи на шивашките услуги, последван от 9,1% за бръснаро-фризьорските, 6,6% за дърводелските, 5,5% за обущарските, 5,5% за текстилните, 3,2% за химическо чистене, 1,3% за пране, 1,1% за ремонт на битова техника – нататък следват в нищожни пропорции, заемащи дял под 1 процент, строителните услуги, авторемонтните, ключаро-бравърските, санитарно-хигиенни („бански“, козметични, маникюр, педикюр и пр.), кревато-пружинарски, шапкарски, рамкарски, тъкачни, поправка на часовници, дарakчийски услуги (по поръчки на юргани, дюшеци, постилки, домашни тъкани), фотоуслуги и пр.[610] След такава структура успехите, с които, както подобава на документи от подобен порядък, се украсява докладът, стоят някак неубедително. От началото на

[610] ЦДА, ф. 136, оп. 58, а.е. 522, л. 14. Доклад на Иван Панев, председател на ИК на СГНС, до заместник-председателя на Министерския съвет и председател на Комисията по жизненото равнище към същия, Венелин Коцев, относно състоянието на битовото обслужване в столицата, 26 юни 1974 г.

70-те и особено след Декемврийския пленум през 1972 г., били открити Център за медицинска козметика, безистен за услуги, сервиз за съветски часовници. За добро на столичани били преустроени сервизите в кв. „Захарна фабрика" и кв. „Дунав" за ремонт от товарни на леки автомобили. За първи път било въведено звено „Пътна помощ". Въз основа на опита на предприятията „За добри услуги" в СССР, била реорганизирана дейността на софийското предприятие „Всестранни услуги" – разкрили се нови и търсени от столичани дейности, като гледане на деца по домовете при временна заетост на родителите, поднасяне на цветя, подаръци и честитки, доставяне на лекарства на адреса на нуждаещия се, внасяне данъци и такси и даване на вещи под наем. Внедрени били нови форми на обслужване – абонаментно поддържане на телевизори, а този принцип вече бил изцяло приложен успешно в областта на асансьорните услуги. Организирано било изпиране на ризи в срок от 24 часа и кабинно химическо чистене за 60 минути. Въвело се „обслужване с индивидуален пакет" в бръснарските услуги и система за запазване на ред по телефона във фризьорските салони. За подобряване културата и качеството на услугите се организирало съревнование за завоюване на званията „Образцов приемчик", „Звено без рекламации" и „Образцово звено". В края на 1973 г. били излъчени 278 образцови приемчици, 18 образцови и 179 звена без рекламации от всичко 1161 звена за услуги в системата на Главна дирекция „Местна промишленост и битови услуги" в София (прословутото „ГДМПБУ", б. м., И. Е.). Подобрена била организацията на труда и технологията на основните видове услуги на базата на промишлените методи на работа – утвърдил се „поточно-операционният метод" при ремонта на часовници, обувки и изработка на горно мъжко облекло, което изцяло било в духа на решенията на Националната партийна конференция от пролетта на 1974 г. за повишаване производителността на труда. Продължавала специализацията и концентрацията на предприятията за услуги[611].

Много по-стойностни откъм автентични сведения обаче изглеждат констатациите за „сериозно изоставане" при ред основни зони на „обслужването" – мебели по поръчка, автосервиз, ремонт на битова техника и обществени перални. Главната причина за това се открива в бавните темпове за изграждане на столичната „база за битови услуги". За 1973 г. програмата на СГНС за ново строителство на обекти в тази област била провалена от строителните организации – от всичко планирани 22 пускови обекта („комбинати") през тази година влезли в действие само два[612]. Втора причина за „сериозно изоставане" бил големият относителен дял на ведомствените услуги, поемани от наличната ма-

[611] Пак там, л. 14, л. 18.

[612] Пак там, л. 15.

териално-техническа база, организирана далеч по-рано и по принципен замисъл лишена от загриженост за индивидуалния потребител, особено при пералните, автосервизното обслужване и мебелното обзавеждане. При все и ограничения си брой софийските перални поемали изцяло тежестта на поддръжката на заведенията за обществено хранене, хотелите, детските градини, работническите и студентските общежития, казармите и т.н. На всичко отгоре за 1973 г. контролните органи отчели удължени срокове и влошено качество при обработката на ведомствено и гражданско бельо, за което, освен недостатъчната база, важни причини били хроничната липса на перални препарати, както и централно наложеното през годината ограничение за използване на промишлена пара[613].

Услугата „Ремонт на битова техника" била изцяло поета от две организации и техните материални и технически сили обещавали подобрение на състоянието на тази сфера в най-близко бъдеще. Основно затруднение тук, създаващо „впечатление за дефицитност на тези услуги, въпреки наличието на съответната база", било постоянната липса на резервни части[614]. Освен това източник на остро и оправдано недоволство „... е и липсата на специализиран транспорт, поради което гражданите просто се измъчват при поправката на тежък битов предмет"[615] – една правдива експертна констатация, очевидно изказана с извънредно редкия за тия документи тон на причастна потиснатост.

Извършената през 1973 г. реорганизация на бояджийските и строителните организации, с прехвърлянето им към обединението „Благоустройствени строежи", довело до положението към момента на доклада да няма ни едно предприятие, което да е в състояние да окаже на населението в столицата строително-ремонтни, строително-бояджийски, вътрешно-водопроводни и каналджийски услуги[616].

Като една причините за състоянието на „сферата на обслужването" в София, разбира се, далеч не първостепенна, се сочи и прекомерната суровост на няколкото постановления на министерския съвет от края на 60-те за ограничаване спекулата и пресичане на възможностите за „нетрудови доходи" на градските занаятчии. В изпълнение на последното, № 23 от 1970 г., броят на регламентираните софийски майстори през тази година намалял драстично от 4800 на 1679 души[617]. През 1974 г. Министерският съвет приема ново постановление за упражняване на занаятчийска и дребна търговска дейност, а СГНС изработва

---

[613] Пак там, л. 15–16.

[614] Пак там, л. 21.

[615] ЦДА, ф. 136, оп. 58, а.е. 522, л. 8. Кр. Чомакова. Справка 71–28 относно състоянието на битовото обслужване в столицата.

[616] Пак там, л. 5.

[617] Пак там, л. 22. Доклад на Иван Панев..., 26 юни 1974 г.

подробен план за приложението му, документи, видимо смекчаващи съществуващите нормативни условия за такива, макар и неясно за какъв период от време занапред[618].

И всичко това е обгърнато от атмосфера, квалифицирана в документите благообразно като „ниска култура и липса на дисциплина при обслужването, създаваща основателни отрицателни настроения всред столичното население" – неустановен ред за равноправно приемане на поръчки от всички граждани, поддържане мрежа на „потребители с особено положение" (вероятно е избягната думата „с връзки", б. м., И. Е.), съвършено неуредена системата за „гаранции" и „рекламации" на качеството на извършваните услуги, липса на договорни отношения между „гражданина" и предприятието, в повечето „хигиенни заведения" (бани, бръснарници, фризьорници) – лоша хигиена „... например маникюристките работят само с един комплект инструменти и липсват елементарни хигиенни навици при обслужването"[619]. Установена била като обичайна практиката на неспазване сроковете на поръчките, на надписване в цените, предимно в автоуслугите и ремонта на битова техника, не се връщали надвзетите по-високи цени за бързи и експресни услуги при неспазване на срока, масови били случаите на неоснователно отказване извършването на дребни и бързи услуги[620] и т.н., и т.н.

Съдържанието на приведените дотук документи прави допустима мисълта, че социалистическата икономика така и не успява да произведе „асортимент" и „услуги", пригодни на промените в качеството на живота и културните нагласи през 1960-те; в самото начало на 70-те години те говорят за доста свит, принципно ограничен консумативен потенциал на социалистическото общество – само фактът, че най-големият дял в структурата на организираното „обслужване на населението" в София принадлежи на шивашките услуги, въпреки огромните жертви, направени дотук, и продължаващи да се принасят по производството на конфекционни облекла, е достоен да бъде повторен: 52,2%, а с подобна нагледна сила, той, както се видя, не е единствен. Очевидна е идеологическата оптика, през която се четат факти из ежедневието, явна е идеологическата предубеденост, заложена в основата на предписанията за тяхното икономическо и социално разрешение. Обгръщащата всичко това мъчителна „атмосфера" се открива в официалната публичност като единствено, и поглъщащо гигантски енергии на недоволство, пространство на допустима социална критика – книги за похвали и оплаквания, тягостни административни процедури по завеждане и отговор на „жалби от населението", механизми на „народен контрол",

---

[618] Пак там л. 9. Кр. Чомакова. Справка 71–28 относно състоянието...

[619] Пак там л. 8.

[620] ЦДА, ф. 136, оп. 58, а.е. 522, л. 19. Доклад на Иван Панев..., 26 юни 1974 г.

сюжетика, нарояваща специфични за времето жанрове на публицистиката, литературата и изкуствата, насочени към „бюрокрацията", ниските типажи, реализиращи „нетрудови доходи"[621], „вещоманията", „еснафството", „чуждопоклонничеството" и „кича", съвършено преграждащи достъпа на светлина към основните причини и санкциониращи възможностите за затулване в бита и одомашняването като изтегляне из организираната съвкупност. От най-високи места се оповестява, „...*че потребителството не е само стремеж към вещи, а преди всичко „антидуховност", отсъствие на социално значими цели и идеали.* Борбата за непрекъснатото издигане на жизненото равнище не е само борба за задоволяване на потребностите, но и за тяхното изменение, за тяхното възпитание. Богатството на личността е богатството и на нейните потребности, а оттук – и на нейните практически отношения в труда и обществената дейност"[622]. Дори не изглежда безоснователно едно поне крайно изказване, че цялата развила се през това време институционална организация за контрол на производството на изделия и услуги е само част от поточната линия, по която се легитимира инак непреодолимият от икономиката стоков дефицит, част от идеологическото му консумиране, конвейер, извънредно важен за идеологията в усилията да бъде придаден приемлив официален лик на пораждащите се извън контрол нови културни явления.

Всъщност, ако стигнем до края на тази логика, излиза, че всичко това е и контекст, съобразно който самият режим търси нов облик за себе си и опирането му на концепцията за „развито (зряло) социалистическо общество", никак не изглежда да е без връзка с усилията за санкциониращото пригаждане към наличието на относително образовани и професионализирани нови градски слоеве с гарантирани постоянни доходи и чувствително увеличено свободно време, към овладяване на неоспоримо съществуващите консумативни нагласи, към трудно удържимото проникване на феномени на универсалната масова култура, към съществуващите нови културни основания за употреба на удоволствията, дори субкултури. Инак дадената в Програмата на партията през 1971 г. дефиниция на комунизма би останала неразбрана докрай: „Комунизмът е

---

[621] Наред с всичко друго, което би могло да бъде приведено, от това време е останала цяла комична опера „Цар и водопроводчик", в която липсващата муфа, „цол и половина", довежда владетеля до решение да размени за дефицитния артикул половината си царство.

[622] Лилов, Александър. Борбата за претворяване в живота стратегията на партията за висока ефективност и високо качество – задача над задачите на идеологическия фронт. Доклад. – В: Сборник материали от Националното съвещание с ръководители на идеологически кадри, състояло се на 2 ноември 1978 г. в зала „Г. Кирков" на Партийния дом. С., Партиздат, 1979, с. 121. (Курсивът е в оригинала.)

безкласов обществен строй с единна общонародна собственост върху средствата за производство, с пълно социално равенство между всички членове на обществото, където заедно с всестранното развитие на хората ще израстнат върху основата на постоянно развиващата се наука и техника и производителни сили, където всички източници на общественото богатство ще потекат като пълноводен поток и ще се осъществи великият принцип: „От всекиго според способностите, на всекиго според потребностите." Комунизмът е високоорганизирано общество на свободни и съзнателни труженици, в което ще се осъществи общественото самоуправление, трудът за благото на обществото ще стане за всички първа жизнена потребност, осъзната необходимост, способностите на всекиго ще се прилагат с най-голяма полза за народа."[623]

Вероятно никак не е случайно, че след Десетия конгрес, епохалния конгрес, приел Програмата за изграждането на „развитото социалистическо общество" в България, партийният форум с най-продължителен отзвук в пропагандата, почти до средата на 80-те години, е Декемврийският пленум от 1972 г., с утвърдената в дните на неговите заседания (11, 12 и 13 декември) Програма за повишаване жизненото равнище на народа. Наричана още „Декемврийска програма", тя разрешава с един замах всичко онова, към което с променлив успех се накланят социалистическото стопанство и организацията на общественото управление повече от десетилетие. Нейният синкретичен идеологически език сплавя понятия из икономиката и социологията с литературни похвати и реторически финтове, превеждайки в нови и достъпни форми архаизираната вече ранна символна езотерика на комунизма – старата комунистическа аскеза, като героическо извличане из телата на труженицте суровина за въздигане зданието на социализма[624], сега се трансформира в „рационално използване", „научно-обосновани норми", „социално регулиране" и „възпитание" на потреблението. Така сега идеологическият език рисува в хармонична цялост инак никъде несъществуващата картина

---

[623] Програма на Българската комунистическа партия, С., 1971, с. 119–120.

[624] Платонов, Андрей. Ювенилно море. С., 1987, с. 118; 120. „Около Вермо (главният герой на книгата, б. м., И. Е.), хората спяха на пода, от тях лъхаше на отработен живот, ризите им бяха живи изгнили по постоянно разгорещените им тела и устата им бяха тъжно отворени, за да се освежат от нощния въздух и да проветрят цялото си туловище, задръстено от смъртоносно натрупване на немощ... Доколкото можа, Вермо разбра стожерите на революцията: според тяхната идея, болшевиките разчитаха на максималния героичен човек, задвижен за героизъм от историческото бедствие, на човека, който с изтощена ръка задуши въоръжената буржоазия в седемнадесета година и сега изгражда зданието на социализма, като взема суровина за него от собственото си тяло."

„социалистически начин на живот", новия изглед на щастието в обстановка на повишено жизнено равнище. Привързването му към „сферата на потреблението" става централна логика на идеологическа аргументация – точно тук, от трибуната на пленума, никъде по-рано, излиза наяве, че основният икономически закон на социализма винаги е бил „всичко за човека, всичко в името на човека"[625].

Препоръчващ се за неуморим подбудител на промени, режимът сега чертае „нов подход за повишаване материалното и културно благосъстояние на народа": покачване реалните доходи на населението (нарастване на работната заплата и засилване ролята на заплащането според труда); сближаване равнището на доходите на работниците и селяните-кооператори и нова политика по отношение цените на дребно[626] (което в никакъв случай не означава „на пазара да няма луксозни стоки, стоки с по-високи цени", защото такива стоки са необходими – „те задоволяват специфични потребности на отделни трудещи се, готови да заплатят по-висока цена за по-качествени стоки и услуги"[627]); по-пълно задоволяване на платежоспособното търсене със стоки за народно потребление; решение на жилищния проблем; нова политика в областта на работното време и подобряване условията на труда (преминаване на намалена работна седмица[628], усъвършенстване на взаимоотношенията „човек-машина"); подобряване системата за обществено обслужване (създаване на модерна организация на вътрешната търговия и общественото хранене, развитие на комунално-битовите, транспортните, съобщителните и др. услуги, по-голяма грижа и отзивчивост към хората от страна на органите за социално управление) и т.н.[629]

Но всичко това не е само по себе си: труженикът най-малко може да бъде оставен да се губи сам из сложно пресечените местности на

---

[625] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 3688, л. 18. Протокол № 940 от 8 ноември 1972 г. за одобрение на доклада на Т. Живков за повишение жизненото равнище на народа, който ще бъде внесен на пленума на ЦК на БКП на 11–13 декември 1972 г.

[626] Пак там, л. 7.

[627] Пак там, л. 51.

[628] Действително, по силата на министерско постановление от 13 март 1973 г. започва поетапно въвеждане на петдневна работна седмица – през 1973 г. за окръзите Бургас, Варна, Видин, Враца, Кърджали, Кюстендил, Пазарджик, Перник, Пловдив, Русе, Смолян, Сливен и Хасково; през 1974 г. за окръзите Благоевград, Велико Търново, Ловеч, Михайловград (Монтана), Плевен, Разград, Силистра, София град, София окръг, Толбухин (Добрич), Търговище, Шумен и Ямбол. (Вж. ЦДА, ф. 136, оп. 56, а.е. 9, л. 2–3. Постановление № 7 на МС и ЦС на БПС от 13 март 1973 г. „За въвеждане на намалено работно време и петдневна работна седмица през шестата петилетка".)

[629] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 3688, л. 8–9. Протокол № 940 от 8 ноември 1972 г. за одобрение на доклада на Т. Живков за повишение жизненото равнище на народа...

вещевото доволствие. Основният доклад на пленума прави прозирна диалектическата връзка на потреблението с потребността, общия им езиков и смислов корен, той сочи, че „... новият подход трябва да се опира на прецизни социално-икономически анализи на съдържанието, структурата и обема на потребностите на всеки етап от нашето развитие, за състоянието, интересите, настроенията, поривите и дръзновенията на различните категории труженици в нашето общество. Борбата е за постигане на определена степен на задоволяване потребностите на хората като развиващи се личности, за тяхното настояще и бъдеще“[630], борбата е „... да създаваме нова структура на потреблението, при която органично да се съчетава материалното с духовното начало в живота на хората“[631]. Диалектиктическото единство на потреблението и потребността се разкрива най-дълбоко в тяхната обвързаност с метафизическата нужда от културата, вече не само като „култура на потреблението“, а култура изобщо. Тя именно ще издигне каменна стена между потреблението в социалистическото общество и безочливото консумиране в капиталистическия свят, самопровъзгласяващ себе си за „общество на масово потребление“, „общество на изобилието“ или вещаещ напред „единно потребителско общество“, все възгласи, прикриващи зад фасадата на мнимото благоденствие изострянето на социално-класовите сблъсъци, растежа на безработицата и нищетата[632]. Точно културата ще направи повишаването на материалното благосъстояние на българския народ да няма и „... нищо общо с еснафските разбирания за лишено от идеали материално благополучие“[633]. Тази обвързаност на културата с потреблението постига и освобождение на самата култура от статута ѝ на безучастна, застинала „надстройка“; чрез нея труженикът добива двойна ефективна обвързаност с крайната утопия и същевременно с ежедневието, открива лесно крайната утопия в него: „Ето защо – уверява основният доклад на Декемврийския пленум, – когато поставяме като наша непосредствена задача борбата за все по-голямо задоволяване потребностите на народа, ние разбираме такова покритие на материалните и духовните потребности на всички членове на обществото, което ще създаде предпоставките за всестранно и хармонично развитие на човешката личност, за неограничавана от нищо изява на всичко положително и ценно, заложено в човека. Затова, наред с материалното покритие на потребностите от храна, облекло, жилище и пр., ние ще отдаваме все по-голямо значение и на борбата за създаване

[630] Пак там, л. 22.
[631] Пак там, л. 21.
[632] Пак там, л. 23.
[633] Пак там, л. 24.

на такава обществена среда, на такава обстановка за съществуване и развитие на човека, при която ще бъде възможно да се задоволяват пълноценно неговите разностранни духовни интереси, неговите потребности от образование, културен отдих, в която ще господстват внимателѝте човешки обноски, зачитане на човешкото достойнство навсякъде, във всички звена на нашия обществено-политически, стопански и културен живот.“[634] Произнесената вече на Десетия конгрес формула за „всестранно и хармонично развитие на човешката личност“ е повторена и конкретизирана на Декемврийския пленум, за да се превърне в опорен идеологически тезис през следващите години: Всенародната програма за естетическо възпитание ще постигне решителното пренасяне на акцента от вещния свят на притежанията към издигане духовните сили на труженика, единствено те са в състояние да дадат познание и оценка на същинския смисъл и високото им (или мизерно) символно естество.

През март 1974 г. в доклад, озаглавен „Сигнална справка“, Министерският съвет на НРБ бива известен, че напоследък се получавали сигнали за слухове в София и някои окръзи, как е проведено или се готви повишение на цените на дребно на редица стоки тихомълком, без населението да бъде предварително уведомено. Слуховете спрягали най-вече увеличения на видове колбаси, конфекция, трикотажни изделия, обувки, текстил, мебели и др. Според анализиращия експерт това идело от трудно поддаливото на законова санкция пазарно поведение на редица предприятия, които, възползвайки се от благоприятното в момента насърчение за неограничено производство на богат асортимент луксозни стоки до засищане на търговската мрежа и домогвайки се към свързаната с това насърчение система на премиране на колективите-производители, представяли като луксозни отдавна произвеждани от тях артикули от ширпотребен разред без съществени промени на съдържанието, десена или потребителски свойства на изделията, та често дори и без никакви промени в техния външен вид и опаковка. Към такова решение на въпроса за луксозните стоки проявявали склонност не само те, но така също и търговските организации, за които по този начин се създавала възможност да отчитат по-голям стокооборот и съответно на свой ред да бъдат премирани за това. Анализаторът изразява мнение, че високият смисъл на политическата директива за производството на луксозни стоки би се постигнал инак – само когато в магазините има достатъчно наличности видово многообразие от стоки „народен тип“, нещо, което на практика се случвало рядко. Населението разпознавало безпогрешно представяните на витрината обичайни изделия, въздигнати вече в категория „лукс“, и обяснимо, не оставало никак доволно от съответната

[634] Пак там, л. 24–25.

им необоснована по-висока цена на такива. Именно оттам и поемали циркулиращите неоснователни слухове за повишение цените на дребно. Експертът привежда пример и с установено от самия него нарушение: „Куриозен е – докладва той – случаят в това отношение с продажбата на трайния колбас „Бабек" в магазина до Комитета за отдих и туризъм, на пл. „Св. Неделя". На 14 март в магазина бе пуснат в продажба „Бабек" по 9.60 лв. за кг., при досегашна цена 5.60 лв. В същото време в магазина нямаше никакви други колбаси, а само сланина. Този факт предизвика реакцията на много граждани. Високата цена се обясняваше с това, че асортимента е бил луксозен."[635]

Наистина не изглежда съвсем лишено от основание едно заключение, че не само концептуализацията на „културата на потреблението", но и изобщо визията за култура, поела разгръщането си от началото на 70-те, има отношение към идеологическото потребление на стоките и вещите при социализма. С това не се казва, че идеологическата консумация на дефицита е първо и самичко обяснение на тази визия; по-нататък ще се приведат и други важни обстоятелства, имащи отношение към нейното разгръщане и съдържание. Но с изтъкването на тези употреби сякаш започва да изглежда по-разбираема увереността, според която гигантската празнина в пустия магазин на площад „Баба Неделя" между залежалата сланина и представения като луксозен артикул, траен колбас „Бабек", би могла да се запълни от едно прекрасно произведение на изкуството.

Лукс ли е социалистическата култура?

Ако се поведем по определението за лукс, налично в документ, подписан от министъра на вътрешната търговия Пеко Таков през януари 1963 г., че луксозно е изделието, което въплъщава първокласна суровина, прогресивна технология, квалифицирани изпълнители, „най-висококачес-

[635] ЦДА, ф. 136, оп. 84, а.е. 297, л. 7. Решение на Министерския съвет „Ж–4/19 март 1974 г." за подобряване работата по производството и продажбата на луксозни стоки (правописът от документа е запазен, б. м., И. Е.). Съветникът предлага нещо, което се приема дословно в Решението „Ж–4": „1. Да не се допуска продажба на луксозни стоки в магазини, в които няма достатъчно богат асортимент от стоки народен тип. Когато не може да се осигури такъв асортимент луксозни стоки да се продават само в специално определени магазини. 2. Цени на луксозни стоки да се определят само на тези изделия, които имат съответните качествени и потребителски свойства."(Пак там, л. 1.)

твена изработка, модна линия и финес на стоката и опаковката"[636], несъмнено на културата следва да бъде признат такъв статут. Но идеологията отрежда много особено и тактически премислено място на луксозните артикули. В контекста на същото време, през април 1963 г., в една от най-прословутите свои речи пред дейци на „културния фронт", Тодор Живков пояснява на събралите се следното: „Преди известно време решихме в Министерския съвет да започне производството на луксозни стоки, за да се задоволят потребностите на една част от нашия народ, която желае да се облича по-хубаво, която има повече пари да купува и по-такъв начин да ѝ се приберат и парите. (Оживление в залата)... Но, другари, това е временна мярка, това не е генерална линия на нашето развитие. Генералната линия е всички стоки да бъдат красиви, луксозни и достъпни за всички хора. Сега не можем да дадем такива на всички – но целта е да можем – да не се забравя, че се работи за работниците, кооператорите, за народната интелигенция..."[637] Документите от следващите години неотклонно потвърждават директивите за производство на луксозни и модни стоки, като насочени към „задоволяване на специфични потребности у отделни трудещи се", с други думи, потвърждават идеологически допустимо социално неравенство и това производство е само част от осъществяваната многоизмерна тактика за неговото удържане.

Визията за култура („народна култура", „социалистическа култура") като политическо решение за еднакви възможности на достъп на всички „трудещи се" до културните форми на социализма, за всеобща причастност към тези форми, отхвърлящи всякакъв културен партикуларизъм и така препотвърждаващи принципното възпроизводство на икономическо и социално равенство, остава валидна през цялата епоха на социализма – поне със сигурност до средата на 80-те, до началото на „перестроечните" процеси. Все така принципно, очевидно по никакъв начин културата не би могла да има статута на луксозен артикул и нейното официално производство е насочено към „задоволяване" не на „специфични", а на същностни и неотклонно „все по-нарастващи" „потребности", и то не у „отделни", а у „всички трудещи се". Икономическата регламентация на това принципно положение третира производството на култура като всяко друго социалистическо производство, описвайки го с понятията „услуга", „дейност", „продукция", „цена", „потре-

---

[636] ЦДА, ф. 136, оп. 36, а.е. 18, л. 13. Доклад от Пеко Таков, министър на вътрешната търговия, относно организиране производството и продажбата на луксозни и модни стоки, 5 януари 1963 г.

[637] Живков, Тодор. Комунистическата идейност – висш принцип на нашата литература и изкуство. Реч на срещата на ПБ на ЦК на БКП с дейци на културния фронт, произнесена на 15 април 1963 г. С., 1963, с. 38–39.

бител", „художествено-творчески и други работници в изкуството и културата" и т.н., но неговата ефективност не се мери с икономически показатели като „приход", „печалба", „рентабилност", а чрез сложен политикономически баланс, показващ дълбоката му политическа природа. В сравнително късна наредба на Министерския съвет, „За специфичните правила за управление на организациите и поделенията от сферата на културата" от края на 1980 г., намираме, че „1. Цените на продукцията, културните ценности и услугите в сферата на културата се определят, изменят и допълват по установения ред с Правилника за цените и другите нормативни актове. 2. За ценообразуването в сферата на културата, включително и диференцирането на цените, Държавният комитет за планиране по предложение на Комитета за култура, утвърждава конкретни методически указания"[638]. Така в рамките на утвърдените от Държавния комитет за планиране „средни цени", Комитетът за култура определя „диференцирани конкретни цени за потребителя" за всеки вид културни ценности и услуги в зависимост от: „1. идейно-художествените и технически параметри на ценностите и услугите; 2. качествените параметри на залите за културна дейност (съответно категоризирани); 3. получените международни отличия, с които са удостоени творбите или изпълнителите; 4. популярността на културните ценности и на изпълнителите; 5. разходите за провежданото мероприятие, особено при участие на изтъкнати чуждестранни или наши изпълнители; 6. интересът към определени културни прояви, ценности и услуги; 7. премиерни представления или повторения; 8. социалното положение на потребителя (намалени цени за деца, учащи се, военнослужащи и др.)". Освен това „за провеждане на определена културна политика, съгласно класово-партийните критерии и изисквания от фонд „Култура" на Комитета за култура и от Народните съвети се изплащат надбавки или премии и към установените цени за: 1. високи идейно-художествени и технически постижения; 2. разширяване на обхвата и подобряване на качеството на обществено-обслужващата дейност, съобразно утвърдени динамични нормативи; 3. по-широка популярност на определени културни ценности в страната и в чужбина; 4. творби, спектакли и др. ценности, с които се осъществява определена тематична и репертоарна политика; 5. спечелени отличия на международни конкурси, фестивали и др."[639]

---

[638] ЦДА, ф. 136, оп. 73, а.е. 82, л. 19. Постановление № 79/31 декември 1980 г., на Министерския съвет относно утвърждаване на „Наредба за специфичните правила за управление на организациите и поделенията от сферата на културата".

[639] ЦДА, ф. 136, оп. 73, а.е. 82, л. 177–178. Постановление № 79/31 декември 1980 г.

Производството на официална култура като стратегия на задоволяване на „все по-нарастващите потребности“ на населението, я представя като производство на ширпотребен продукт, същностна част от идеологията и системата за поддържане на принципното всеобщо социално равенство.

ГЛАВА ШЕСТА,
ПАРАГРАФ ПЪРВИ:

Политика на красотата. Управление на културата чрез програмни проекти като нова техника за ръководене на диференцирани социални процеси. Всенародната програма за естетическо възпитание. Нови насоки с издигането на Людмила Живкова начело на управлението на Комитета за изкуство и култура – наставленията ѝ по Всенародната програма за естетическо възпитание, положението на програмата след нейната смърт и посоките на развитието ѝ до края на комунизма

Без оглед на общите призиви от трибуната на Десетия партиен конгрес, за ранни, по-определени насоки за „изграждането на гъвкава, всестранно обмислена всенародна система и програма за естетическо възпитание“ – нов хоризонт, който ще стигне през идните години социалистическата култура у нас – може да се приема казаното на Втория конгрес на българската култура през декември 1972 година[640]. Нейният първи вариант е от април 1974-та. Разработен е от ведомствения при комитета, съподчинен също и на БАН, Институт за култура. В разглеждането му на заседание на председателството от 11 юни 1974 г. се споменава, „че това е пръв опит“, на който предстоят сериозни доработ-

[640] Матев, Павел. Българската художествена култура в изграждането на развитото социалистическо общество. Доклад пред Втория конгрес на българската култура. – В: Втори конгрес на българската култура. 14 декември–16 декември 1972. Стенографски протокол. С., Наука и изкуство, 1973, с. 58.

ки[641]. Тогава вариантът се приема по принцип, но се разпорежда допълнения, които да зададат по-нататъшното разгръщане на програмната структура – разработка на детайлизирани национални комплексни програми, чиято реализация може да се очаква да бъде постигната в края на столетието (в периода 1990–2000 година).

Една програма за художествената култура и масовите комуникации трябва да овладее процесите на създаване, разпространение, възприемане и съхранение на създаваните ценности от всички изкуства. Освен това нейна задача е да прогнозира точно възможностите за тяхното производство и социалните потребности от тях и да ги конкретизира в система от цели, които художествената култура и средствата за масова информация следва да постигнат; да каже още по какъв начин и посредством какво ще се постигат те; да планира количеството и качеството на кадровия потенциал, на чиито рамене ще легне работата; да очертае развитието на материално-техническата база, а редом с всичко това и като залог за осъществяването му, тя непременно трябва да оптимизира и системата за управление на културата[642].

Другите програми ще имат важно съпътстващо значение и ще придават завършеност на всеобхватната организация за неотразимата интервенция на политиката на красотата в живота на социалистическия труженик – програма за естетизиране и активиране на естетическото въздействие на „другите социални сфери“[643] – училище, труд, професионална среда („трудов колектив“), отдих, бит и семейство, публичност („обществени организации“); и програми за усилване на естетическите функции на цялата обкръжаваща материална среда, тази, създадена от човека, и другата, „природната действителност“, която също трябва да бъде използвана в системата на естетическото възпитание и разбира се – грижливо опазвана. Ръководител и отговорен за изпълнението ще бъде Комитетът за изкуство и култура, а съизпълнители – всички структури, в състояние да осигуряват покритие на участъците от безкрайния простор на този замисъл[644].

На заседание на Председателството на Комитета за изкуство и култура от 20 септември 1975 г. вече се утвърждава един сравнително за-

[641] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 159, л. 7. Протокол от заседанието и решения на Председателството на Комитета за култура от 11 юни 1974 г.

[642] Пак там, л. 39–40.

[643] Тъй като в идеологическо измерение „художествената култура“ е „социална сфера“, предмет на внимание в първата програма, затова и втората има за обект „другите социални сфери“.

[644] Комитетът за телевизия и радио, Комитетът по печата и техните научни звена, всички творчески съюзи, Съветът по развитие на духовните ценности при Държавния съвет на НРБ, Българската телеграфна агенция, „София-прес“, Българският съюз за физкултура и спорт, Съюзът на филателистите, ЦС на Българските професионални съюзи, Общонародният комитет за българо-съ-

вършен, много близък до крайния, вариант на програмата[645]. В предварителните бележки се казва, че текстът отново е дело на Института за култура, резултат от проведените междувременно от него поредица общонационални и регионални проучвания и няколко конференции, изводите от които са залегнали в основата на теоретическите постановки на предлаганото сега за обсъждане. В редица окръзи вече била започнала работа върху регионални програми за естетическо възпитание[646].

Изглежда, че още в началото на 1975 г. институтът вече е добил пределна яснота по общата концептуална рамка, въз основа на която представя за одобрение в отдел „Изкуство и култура" на ЦК конкретно предложение за състава на работните групи за направа на указаните преди половин година детайлизирани комплексни програми, структурната основа на Всенародната програма за естетическо възпитание. На 21 февруари с.г. членът на Политбюро и секретар на ЦК на БКП, Ал. Лилов, утвърждава окончателния им състав.

Ръководител на програмата „Художествена култура и средства за масова информация" е проф. Ал. Нейнски. Екипът му включва експерти от творческите съюзи и от ведомствените институти при Комитета за култура и Комитета за телевизия и радио[647]. Централна коорди-

---

ветска дружба, ЦК на ДКМС, НС на ОФ, Комитетът за младежта и спорта, организацията „Културен отдих и туризъм", Държавният комитет по планиране, Министерството на народната просвета, Комитетът за наука, технически прогрес и висше образование, Министерството на информацията и съобщенията, Министерството на строежите и архитектурата, Министерството на финансите, Комитетът по качество, стандартизация и метрология, Националният съвет за защита на природата при Министерския съвет на НРБ, Окръжните съвети и техните съвети за изкуство и култура.

[645] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена Програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ.

[646] Пак там, л. 7.

[647] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 1209, л. 2. Мнение на отдел „Изкуство и култура" по предложението на Института за култура при КИК и БАН до Александър Лилов, член на ПБ, за състава на работните групи по изработването на националните програми за естетическото възпитание, февруари–март 1975 година. Матей Шопкин от Съюза на българските писатели, Венелин Кръстев от Съюза на българските композиори, проф. Мара Цончева от Съюза на българските художници, Юлиян Вучков от Съюза на артистите в България, Богомил Стършенов от Съюза на музикалните дейци в България, Митко Иванов от Съюза на българските журналисти, Атанас Стойков от Съюза на научните работници, Веселина Геринска от Съюза на филмовите дейци, Христо Бонев, зам. директор на Научния център към Комитетта по печата, Влъчко Кунчев, директор на Научно-изследователския институт по телевизия и радио, Иван Джаджев от Института за култура и Недялка Благоева, гл. специалист в отдел „Политика на културния фронт" КИК.

ираща фигура във втората детайлизирана програма „Други сфери на обществения живот" е членът на ЦК Любен Димитров. Поради сложността на материята, работата тук предполага разработката и на подпрограми. Ръководител на колектив по подпрограма „Образование, наука и технически прогрес" е проф. д-р Жечо Атанасов от Софийския университет[648]. Подпрограмата „Труд" се оглавява от директора на Института по труда проф. Т. Мастиков[649], а подпрограмата „Свободно време, обществени организации, обществени взаимоотношения, бит, семейство" е ръководена от Невена Гецковска, секретар на НС на ОФ[650]. Последната подпрограма „Армия" е ръководена от генерал Н. Щилянов и със сътрудници, предимно военни, но и с представител от Института за култура[651].

Разгръщането и координацията на третата програма „Естетическо усъвършенстване и изграждане на материалната среда" е поверено на първия заместник-министър на строежите и архитектурата арх. Николай Ненов. Подпрограмите, съставящи нейното съдържание, са „Изградена среда" с ръководител арх. Методи Писарски, председател на Съюза на архитектите в България, и „Природна среда" с ръководител инж. Стамен Стаменов, заместник министър на горите и опазване на околната среда[652].

С най-висок експертен статус се ползва предвидената „Група за научно-методическо ръководство за обобщаване на материалите и за разработване на комплексната национална програма за всенародно естетическо възпитание", ръководена от директора на Института за култура проф. д-р Кръстьо Горанов. Съставен от сътрудници на същия ин-

---

[648] Пак там, л. 3. Сътрудниците тук са от Института по образование „Т. Самодумов" към МНП; специалисти по литература и изобразителни изкуства от управление „Общообразователни, трудово-политехнически училища" в МНП; от Института по музика към Обединението по изкуствознание към КИК и БАН; методисти от Дома за литература и изкуство за деца и юноши; научни сътрудници от Института по социология; представители на Съвета на средношколската младеж в ЦК на ДКМС, на Студентския дом и др.

[649] Пак там, л. 4–5. Неговият екип е съставен от представители на Научен център при ЦС на БПС, Центъра за промишлена естетика при КНТПВО, Съвета за трудовата младеж при ЦК на ДКМС, Министерството на труда и социалните грижи, Института по социология, Института за култура и др.

[650] Пак там, л. 6. Екипът ѝ включва представители от НС на ОФ, Комитета за младежта и спорта, ЦК на ДКМС, Института за съвременни социални теории, Български туристически съюз, Института по социология, Информационния център за младежта, Института за култура и др.

[651] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 1209, л. 6. Мнение на отдел „Изкуство и култура" по предложението на Института за култура при КИК и БАН...

[652] Пак там, л. 7–8.

ститут, това на практика е екипът, комуто е поверено да придаде окончателен вид на нейния текст[653].

В заседанието на председателството от 20 септември 1975 г. се казва, че представеното за обсъждане е работен вариант, предназначен да бъде основа за дейността на споменатите работни групи.

Програмата за всенародно естетическо възпитание, приета на специално свикания за нея Осми разширен пленум на Комитета за изкуство и култура, състоял се на 5 и 6 декември 1975 г., малко се различава по идеи и съдържание от септемврийската версия[654]. В уводните думи на окончателния вариант се казва, че в нея намерили място основните проблеми и показатели на трите национални програми – за естетическо възпитание със средствата на изкуството и масовите комуникации, за естетико-възпитателната дейност на социалната среда (трудов колектив, училище, семейство, обществени организации, армия и др. в условията на урбанизацията, растящото свободно време и настъпващата научно-техническа революция) и тази за естетическото въздействие на околната, природна и създадената от човека, среда. Тия три програми, разгледани в тясното им взаимодействие, съставлявали Всенародната комплексна програма за естетическо възпитание[655]. Всъщност приетият на пленума на Комитета за изкуство и култура последен вариант е по-твърдо идеологизирана версия, в която се спестяват доста любопитни и показателни вариации от по-рано, които, разбира се, няма да бъдат пропуснати при нейното представяне нататък.

Обосноваване на идеологическата логика

Всички програмни образци назовават за източник на своето вдъхновение Десетия конгрес от 1971 г. и приетата тогава нова Програма на БКП за изграждане на „развито (зряло) социалистическо общество". В нея естетическото възпитание се вижда сред най-съществените компоненти на комунистическото възпитание за формиране на новия човек, строител и гражданин на комунизма. Изходен е един мотив, зает от нея, този за научно-техническата революция, в чиито условия „пре-

---

[653] Пак там, л. 9–10. Негови членове са Любен Димитров от ЦК на БКП, Недялка Благоева и Катерина Киселова от отдел „Политика на културния фронт" на КИК и сътрудниците от Института за култура Иван Джаджев, Женя Христова, Димитър Диков и Желю Желев.

[654] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106. Основни положения на Примерната комплексна програма за естетическо възпитание на народа (тезиси), приети на Осмия разширен пленум на Комитета за изкуство и култура. София, декември 1975 г.

[655] Пак там, л. 104.

имуществено се развива рационалният компонент" и ранните варианти от април 1974 и септември 1975 г. доста обстоятелствено се занимават с него. Надделяването на този компонент ерозира духовната цялост на съвременния човек и това именно прави хармоничното и всестранно развитие на личността централен социален проблем[656]. Оттук и преодоляването на исторически сложилия се „разрив между материално-производствената и естетическата сфера" се формулира за една от основните задачи на социалистическото развитие „от настоящия етап". В окончателния вариант на програмата мотивите за „разрива", за противоречията на рационалност и чувства са отстранени и мимоходом се споменава само за „негативните последици на научно – техническата революция[657].

Програмата за естетическо възпитание се извежда и от логиката на т.нар. „Декемврийска програма за повишаване жизненото равнище на трудещите се" (1972 г.), гордото начертание за издигане на материалното и общото развитие на „народа" и превръщането му в открито показно, в широка светла витрина на преимуществата на „социалистическия начин на живот". Тук не става дума за самодоволното плуене в охолството на буржоазния консуматорски „стандарт". „Социалистическият начин на живот" е живо опровержение на вещанията за демокрация на потребителските маси; „... масовата култура на тази „меритократическа демокрация" цели да увековечи капитализма, да превърне трудовите хора в потенциално безцелни съществувания, в нахранени, но лишени от творчески интереси и възможности индивиди"[658]. Затова всенародната програма за естетическо възпитание е съществено доразвитие на Декемврийската програма; тя „... е насочена срещу потребителските и свързаните с тях бюрократични пречки за хармонично културно развитие...; цели да бъдат създадени всички необходими механизми и средства за все по-пълно, неограничено развитие на творческите сили на народа"[659]. „Социалистическият начин на живот" е идеологическият изглед за конкретиката на човешкото щастие, а нему красотата е същностна. Още най-светлите умове на човечеството в древността, след тях и ранните пророци, великите социалисти-утописти, провиждат във възможността за културно творчество едно от измеренията на щастието и програмата за всенародно естетическо възпи-

---

[656] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 13. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ.

[657] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 118. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975.

[658] Матев, Павел. Българската художествена култура в изграждането на развитото социалистическо общество... 1973, с. 76.

[659] Пак там, л. 109–110.

тание иде да надмогне грозотата на материалното доволство и извиси духа над него, да разнесе всичко, що би затулило истинската красота, да отмахне онова, що би попречило четвъртият сън на Вера Павловна да се сбъдне[660].

Програмата на партията от 1971 г. говори за „естетическа активност на труженицитe на социализма“ и на това се опира Всенародната програма сега[661]. От там именно иде убеждението в способността на „широките народни маси да изградят действителността „... и по законите на красотата“[662]. Нейни категории са „естетическото отношение“ и „естетическият вкус“ – първата „носи в себе си активността на човешката същностна сила“, а втората – насочеността на „естетическото отношение“[663]. Култивираното „естетическо отношение“ по-

---

[660] Историческият ракурс поема от древните гърци, минава през средновековието, после се захваща с утопистите, френските и „особено немските просветители, разкрили взаимната връзка на естетическото съзнание с обществените противоречия“. Шилер прочел революционно Кантовата естетика и формулирал пряко, че „естетическото възпитание е незаменимо средство за изграждане на цялостна хармонична личност“. Така се стига до руските т.нар. „революционни демократи“. Четвъртият сън на Вера Павловна не е споменат конкретно в програмата, него вмъкнах аз като образ от важната за идеологията и пропагандата на българския комунизъм книга на Н. Чернишевски „Какво да се прави“, свързвана с вожда и учителя Димитров. Но направих това не без основание, защото в програмата пише за руските „революционни демократи“ следното: „За тях естетическото отношение към действителността основава богатството на нравствената и гражданската позиция; то е добродетел на трудовия народ и затова се свързва с необходимостта от освободителна народна революция... Трудовите експлоатирани маси имаха основание за недоверие към подобни утопии и даже към крилатата мисъл на Шилер, прегърната и от Достоевски, че „красотата ще спаси света“, доколкото тази мисъл се противопоставяше на идеята за социалната справедливост и освобождението от експлоатация чрез последователна народна, пролетарска революция...“ и пр. (Пак там, л. 110.)

[661] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 13. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ.

[662] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 120. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975. Този марксов израз „... и по законите на красотата“ през втората половина на 70-те години ще има влудяваща честотност на пропагандна употреба.

[663] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 21. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ. В окончателния вариант (ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 52) тези категории са опростени – естетическото възпитание създава и развива естетическо отношение на колектива и индивида към действителността. „Естетически вкус“ – способността да се възприема, разбира, цени, пази и съпреживява красотата в действителността и изкуството.

стига всеобхватно въздействие и промяна на всички характеристики на човешката личност – физически, нравствени, трудови, политически, интелектуални, емоционални и т.н., поради което и естетическото възпитание се разглежда като подстъп за цялостното комунистическо възпитание на личността. Не ще и дума, че „естетическият активизъм" като усилена форма на „естетическото отношение" е и преобразуваща енергия, насочена към цялата заобикаляща човека действителност (обществени отношения, труд, предмети на труда, изкуство, семейство, бит, природа и т.н.); насоченост, отправена в последна сметка към „естетическия идеал", когото Маркс намирал за „съвкупност на всички обществени отношения"[664]. Затова и естетическото възпитание е неразделна част от борбата за социализъм и комунизъм и тук Максим Горки имал пълно право, когато определял естетиката като етика на бъдещето, защото естетическата сфера трябва не само да съответства на социално-икономическото развитие, но в редица отношения и да изпреварва това развитие, да трасира пътя към по-далечното, но реално бъдеще, да подготвя съвършен и хармоничен строител на комунистическото утре[665]. Разбира се, окончателната цел – всестранно развитата и хармонична личност – ще бъде постигната при комунизма, но и в „етапа на развитото социалистическо общество" ще бъде направено много за приближаване към нея. „Човекът на развитото социалистическо общество трябва да се отличава с цялостността на своята личност, с хармоничното сливане на идеи и емоция, на мисъл и дело, воля и поведение, на мечта и действителност, на образно съпреживяване и активно претворяване на действителността с оглед на хуманистичния комунистически идеал."[666]

На винаги обезпокоителния въпрос за сроковете на такива начертания, вариантът от септември 1975 г. отговаря, че по време програмата за естетическо възпитание не е ограничена, но все пак има два етапа. Единият е исторически, отнасящ се към определеното време за изграждането на естетическата култура на развитото социалистическо общество, чието постигане се вижда към периода 1990–2000 г., а другият, „следващият" етап, е обусловен от неизчерпаемата перспектива на неограничено развитие на комунистическото общество. Това е митичният все „следващ етап", в който се постига изчерпване на зада-

---

[664] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 122. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975.

[665] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 20. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ. Подобна концептуализация на градивните функции на естетическия активизъм в действителността представя в концентриран вид метода на социалистическия реализъм в изкуството.

[666] Пак там, л. 20.

чите на културната революция и се прехожда към културата на „висшата фаза", на комунизма. В нея пак, съобразно вече неизмеримо високите културни потребности и творчески възможности на хората от това съвършено общество на бъдещето, естетическото възпитание ще продължи да си бъде същностна, постоянна и най-важна тяхна задача; за формите ѝ обаче тогава, сега е рано да се говори[667]. В окончателния вариант от декември всяка конкретност за осъществяването на програмата е снета, липсва конкретната визия за изградения зрял социализъм в края на столетието; в текста е останало недотам ясното положение, че „... програмата носи и исторически, и постоянен, обусловен от неограниченото обществено развитие, характер"[668].

Конкретизации на социалната насоченост и инструментариум на програмата

Редом с гореизложените високи цели и срокове, както подобава на всяка програма и тази за всенародно естетическо възпитание отделя много място и на средствата, чрез които ще бъдат те преследвани и осъществявани през времето. Те не са непознати. Изведени са из опорни за комунистическата идеология, и в частност, из краеъгълни за идеологията на българския комунизъм понятия: на първо място е трудът, с изричното указание, трудът, но не като принуда, а като свободно реализирана потребност на индивида, образованието и с особено ударение – *изкуството*[669].

Тези средства трябва да имат пределна инструментална острота и затова преди всяко действие следва да бъде определен „материалът", спрямо който ще бъдат прилагани, пригодността им към среди с практически изпитана „податливост" и „твърдост" – програмата разпознава „културни типове" и „възрастови групи", с други думи, разработва сечива за въздействие спрямо множество културни „аудитории".

Т. нар. „културни типове" са обособени според представи за разнопосочна ценностна ориентация и произтичащата от тази разнопосочност нееднаква степен на „естетическа активност" у техните представители. Макар и да прави изричната уговорка, че те не могат да бъдат „чисти", всенародната програма разпознава три такива „... тра-

[667] Пак там, л. 26.

[668] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 132. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975.

[669] Пак там, л. 126–127. (Курсивът мой, И. Е.)

диционен (или нормативен), ориентиран към модата и активно самостоятелен“[670].

За традиционен се приема обвързаният с корените от миналото, с традиционните норми на националната или регионалната култура. В определени случаи такъв бива консервативен, но това не отнема от симпатиите към него у програмиращите естетическото му възпитание, защото точно той „може да пази и продължава много ценни национални традиции“.

Около втория културен тип владее голяма тревожност и очевидно спрямо него предстои да се направят големи усилия. Характерният му представител признава приоритетите на модата, ала на нея не бива да се гледа единствено като на отрицателен, но и като на положителен културен фактор; само такова отношение към нея е в състояние да подбуди в „широки обществени слоеве“ не само мними, но дори и действителни културни активности. Естетическото възпитание на такъв „тип“ предпоставя овладяване на феномена „мода“ и духовното му преображение би успяло с прилагане на техники като „подражание“, „игра“, „удоволствие“. Те именно биха облекчили възприемането на стойностните културни форми, защото инак самотечното влияние на модата не би го довело до изграждане на трайни и високи културни потребности, а тъкмо наопаки, би принизило вкуса или втвърдило и без това неразвитите негови естетически интереси. В полето на активностите на този „тип“ именно се открояват влиянието на т.нар. „масова култура“, диверсия на буржоазното консумативно общество, чиито най ефикасни пътища на въздействие – киното, телевизията, звуко – и видео-записите, също трябва да бъдат овладяни в името на високите програмни цели.

Третият културен тип се посочва като „активно-самостоятелен“. Точно той изрично се определя като надежда и цел на Всенародната програма, защото е свързан със способността на дадени индивиди или социални групи да преработват, филтрират и оценяват самостоятелно определени естетически ценности и влияния съобразно изработена, предполагаща много висока проба и отговорна самостоятелна естетическа позиция[671].

Точната инструментализация на основните средства на възпитанието чрез труд, образование и изкуство предполага и строгия подбор на конкретни пособия според предписанията на т.нар. „възрастово-функционален метод“. В програмата той има издигнат статут на принципен подход, според който за всяка възрастова група, определена според

[670] Пак там, л. 133.

[671] Пак там, л. 133–134.

предварителен анализ на специфичните нейни културни ориентации, се предполага разработката на пътища за употреба на строго специфичен комплект оръдия, осигуряващ ефективността на естетическото въздействие и градивната промяна. Такива групи авторите на програмата установяват три. Първата, определяна и като *главен обект* при културацията на естетическото, е групата на всички във възрастов обхват до 23–25 години – инструментариумът спрямо тях е разчетен на обстоятелството, че това са лица, пребиваващи главно извън сферата на производителния труд. Втора е тази на зрелите, „творчески активни поколения", заключаваща в себе си лицата от 25 до 55–60 години. Режимът на „активност", в който пребиват, определя подходите на естетизиращите интервенции, с които ще бъдат третирани. Накрая иде „групата на получилите заслужено право на отдих", лицата над 60-годишна възраст, и те със свои специфични културни ориентации и предполагащи разработката на съответни специфични решения за усъвършенстване на естетическия им вкус[672].

Авторите отбелязват само най-общо пространствените специфики при разпределението на гореотбелязаните културни „аудитории"; те разчитат програмата да постигне съгласуваното въздействие на всички „канали", което да укрепи променящите сили на естетическите фактори и извън индивидуалния досег с красивото – естетиката на труда, на производствената и обществената среда, общественото мнение, художествената критика. Това би преодоляло нееднаквите възможности на отделните селища и райони за въздействащ натиск; само когато променената среда се превърне в естетическо „ежедневие на трудовите хора", общуването с изкуството и изобщо с естетическите ценности повсеместно би добило „празничен характер"[673]. За работници, трудещи се селяни кооператори, за служащи и народна интелигенция, за етнически или вероизповедни групи програмните начертания за всенародно естетическо възпитание не казват нищо.

„Художествената култура"

Конкретизациите на „Основните положения" най-напред се разгръщат в „Национална програма за издигане на художествената култура и

---

[672] Пак там, л. 135.

[673] Пак там, л. 139. С позоваване на „Философия на изкуството" на Иполит Тен, дали уместно, или не, но на това място като насърчителен пример се привежда как жителите на Флоренция празнували като свой празник завършването на картина на Леонардо или Микеланджело, което имало активизиращо въздействие не само за художниците, но и за самите граждани.

средствата за масова информация в естетическото възпитание". Този дял от Комплексната програма най-директно потвърждава отбелязаното и по-напред, че окончателният вариант, приет на VIII пленум на Комитета за култура понася силна идеологизация в месеците септември-декември 1975 г; тук е приложена архаична, неприкрита, сурова, бедна дори не на многозначителни, но даже и на двузначни нюанси, реторика. В по-ранните варианти може да се види измъчено усилие, неистов гърч да се каже общо взето същото, но с желание да бъде то по различен начин; окончателният вариант ги допълва с поспестения от по-рано тежък догматизъм, в добавка сега и на всички повици из конкретната конюнктура. С други думи, откритото внушение на окончателния текст в *този раздел* е, че Всенародната програма за естетическо възпитание е поредна, груба безсмислена и неефективна пропагандна акция. Но нека не се избързва, защото под идеологическия езиков пласт тук прозира и друго – много е възможно, това внушение да е само ефект на „работната група", произвела този дял.

Макар и водещата идея на програмния замисъл за чудото на красотата, събуждащо „творческата същност на човешката личност", да е изходен момент и тук, художествената култура преди всичко друго „... помага у всеки член на нашето общество да се формира марксистко-ленински мироглед, комунистически убеждения, които определят цялостното поведение на личността. Под въздействието на литературата и изкуството у трудещите се, се засилва любовта към БКП и социалистическата ни родина, към всичко родно, българско; събужда се националната им гордост от славното историческо минало на народа, от нашите успехи в социалистическото строителство; засилва се братската обич към СССР и другите социалистически страни, солидарността с международното работническо и комунистическо движение и народите от цял свят...."[874] и пр.

Разделът следва генералната инструкция на „Основните положения" и обособява няколко „аудитории на изкуството и средствата за масова информация", спрямо които следва да бъде приложена специфична и конкретна техника на възпитание. В кръга на първата са хора, рядко срещащи се с изкуството; те го имат за развлечение и забава. Познават само отделни жанрове от разреда на приключенската литература, естрадата и почти нищо повече. Нямат и не търсят самостоятелни пътища към високите образци на литературата, театъра, изобразителното изкуство. Втората група редовно общува с художествената култура, но е без системна подготовка и не е в състояние да вниква до нейните дълбини, въздействието ѝ върху тях не е пълноценно. Следват такива, които, освен че имат установена и трайна свързаност с

[874] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 141. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975.

изкуствата, отиват и по-нататък; интересуват се и от критика, и от теория на изкуството. „Те възприемат и съпреживяват дълбоко художествените творби." Последната група са „... хора с развита творческа активност. Те не само системно общуват с изкуството, но реализират също творчески стремежи и създават произведения на изкуството на самодейно и професионално равнище"[675].

Колкото и да са различни тези „аудитории", колкото и намножени да са възрастовите им деления и детайлизирани да са подходите към техните особености, в името на естетическото им възпитание писателите, художниците, композиторите, творците в областта на театъра, киното, музиката, архитектурата и т.н. са призовани да правят неизменното едно и също, повикът за което е още от края на 40-те – да пресъздават в своите произведения по метода на социалистическия реализъм съвременността и сложната душевност на новия човек, да развиват все по-пълно своите дарования и върху основата на ленинския принцип за партийността и народностния характер на изкуството да създават във всички области на художествената култура творби с високи идейно-художествени качества. Творческите им съюзи пък да насочват многообразните процеси на художественото творчество в съответствие със социалистическия живот и с партийните изисквания, а художествената критика, като прилага строго класово-партийния критерий, да дава своевременна оценка на значителните факти, явления и тенденции в изкуството и пр.[676]

Това са началата, въз основа на които се концептуализират „задачите" на естетическото възпитание „със средствата на" литературата, театъра, пластичните изкуства, киното, музиката, танцовото изкуство, музеите и паметниците на културата, „със средствата на художествената самодейност", та дори и „задачите" на новите граждански ритуали.

Но все пак, под тежките пластове атавистични идеологически наставления, прозирането в смисъла на проектираните начинания улавя усилия за справяне с небивалата в никое друго време по-напред културна ситуация – масовата култура и поведенческите ефекти от нейния ценностен склад. Най-напред може би това се издава в острия призив за „всенародност" на програмата. Още в отчетния доклад пред Втория конгрес на културата на председателя Павел Матев през 1972 г. се установява прякото ѝ отношение на отговор на „буржоазната масова култура" – тя ще бъде „... активна, преобразуваща социална практика..."[677],

---

[675] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 142. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975.

[676] Пак там, л. 144.

[677] Матев, Павел. Българската художествена култура в изграждането на развитото социалистическо общество..., 1973, с. 58.

активен подход към социалната действителност, непримирим с „... буржоазната масова култура и елитарността“[678]. Както се и показа погоре, идеологическият език в раздела на места обаче е толкова твърд, че никога изследователят не е съвсем уверен дали става пряко дума за старите механизми на политическо надвиване, за политическо измишление антипод под прикритие на култура, или за действителен план за производство на социалистическа масова култура, която в един и същ момент е и кампанийна политическа контракултура и перспективна идеологизирана масова култура, която в крайното си назначение опосредствено да прави същото – поне в Програмата за естетическо възпитание, най-вероятно, става дума и за двете.

Основата, на която се втъкават разните изкуства в една обща материя на социалистическа (контра) масова култура, е опъната от нишките на набиращия все по-голяма сила пореден конюнктурен повик – синтез на изкуствата. Паролата „синтез“ има голяма обяснителна сила за естетическия плурализъм в епохата на председателката Живкова и на това положение ще бъде отделено изрично внимание; сега следва да се отбележе само, че спрягането ѝ в твърдолинейния контекст на дяла за издигане ролята на художествената култура и средствата за масова информация в естетическото възпитание придава на много от починните хибриден и твърде причудлив изглед[679].

Като странна карикатура на вагнерианството, но с недвусмислена практическа насоченост в покоряването на „аудиториите“, музиката се извежда в интегриращ изкуствата елемент в проектираната нова художествена култура. Началото може да бъде поставено с разработката на концепция за пропорции между „леката“ музика и останалите музикални жанрове в основните канали, чрез които това изкуство застига поклонниците си – радио, телевизия, производствените планове на грамофонната фабрика „Балкантон“, репертоарните планове на Главна дирекция „Българска музика“ и др. Това начало би могло да се свърже и с движението „Българска музикална младеж“, което, със съдействието на Комсомола, би създало връзка на младите с живо изпълняваната стойностна музика. Замислените серии „циклови музикално-образователни концерти – „Музика и живопис“, „Музика и поезия“, „Музика и танц“, „Музика и кино“, „Музика и театър“, „Музика и архитектура“ и т.н., приличат на грижливи приготовления за раждането на социалистическо съвкупно произведение на изкуството, действено възпитателно пособие. По-нататък такова ще са „синтетичните спектаклови концерти“, които се провиждат като бъдеще на масовите музикални жанрове; в тях

---

[678] Пак там, с. 60.

[679] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 145. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975.

ще са втъкани театър, кино, мюзикъли, „спектакли с високо идейно и художествено съдържание и жанрова насоченост", политическа песен, живопис, графика, скулпура и много други[680]. Музикалният синтез на изкуствата би постигнал и непосредствена всеобща вписаност в това съвкупно произведение – например „... с подчертаната си експресивност танцът ще оказва с нищо незаменимо въздействие върху формиране на душевността и издигане на естетическата култура на личността"[681]. Типологията му разграничава „танц-ритуал, танц за увеселение (развлечение), танц-представление (сценична форма на хореография)" и увлечението на младежите към модерните танци ще бъде насочено към „студии", където специалисти с подходящата музика ще постигат стилизирана красота на техните танцови движения. Не ще и дума, че завършекът на този сюжет опира до възпитанието в патриотизъм и преодоляването на „негативните влияния на някои западни модни течения в забавния танц"[682].

Като активна, преобразуваща социална практика, програмата за естетическо възпитание е тясно свързана със средствата за масова информация. Подчинени на нейните цели, те самите добиват друг, нов статут – активна творческа зона за създаване, разпространение и съхранение на художествени ценности. Те вече са станали притегателен център за „творците", имат голяма стимулираща роля при създаването на ред произведения, особено от класическите жанрове (разкази, стихове, повести, драми, сценарии, романи и др.), които, преди да се обособят като „самостоятелни художествени ценности", си имат свой живот в периодичния печат, радиото и телевизията. В същото време медийното битие на класическите жанрове произвежда „радиотеатър", „телевизионен театър", „телевизионни филмови серии", „телевизионна новела", „радиодраматизация"; особен и непознат дотогава успех добиват „по-леките жанрове" – „телевизионна оперета", „телевизионни естрадни рецитали", „телевизионни мюзикъли" и т.н. – само по себе си всичко това е „ново изкуство" с масови размери на производство, разпространение и въздействие; оттук всенародната програма третира средствата за масова информация като „създатели на ценности с дълбоко идейно-естетическо съдържание", откъдето извежда и „най-актуалната им позиция в социално-естетическия възпитателен процес"[683].

В сложния възел „идеология – естетическо възпитание – (контра) масова култура" програмата вплита по интересен начин проблемите

---

[680] Пак там, л. 161.

[681] Пак там, л. 179.

[682] Пак там, л. 180.

[683] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 190. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975.

на художествената самодейност. Въвеждането ѝ в сюжета припомня всичките ѝ атавистични идеологически дефиниции – „школа за откриване и развитие на народните таланти", „неизчерпаем резерв на кадри за професионалното изкуство", „средство за извънпрофесионална реализация на отделната личност"; откриване у нея на „славните традиции на ремсовите и комсомолските агитки" и пр.[684] В отчетния си доклад пред Втория конгрес на културата през 1972 г. П. Матев я определя като „спонтанна проява на художествена активност на масите..."[685]. Това е ново, и не е пропуснато като подход към явлението във Всенародната програма, защото, както бе показано, тя настоява изключително за събуждане импулсите на творчеството, за „творческа спонтанност". В нея понятието „художествена самодейност" се разгръща в един изключително широк социален контекст; осмислянето му настоява то да не бъде свързвано с „институционализираната самодейност" и протестира срещу скрития „професионализъм" и „полупрофесионализъм" на представителните колективи, тъй като заплащането на труда на самодейците, под каквато и форма да става то, било несъвместимо със самата природа на самодейното изкуство и би разрушило основите на цялото движение[686]. Художествената самодейност трябва да обхване всички спонтанни форми на художествено творчество на трудещите се и младежта като песни, танци, литературни импровизации и всичко произтичащо в приятелски компании, по време на младежки забави, именни и рождени дни, сватби, изпращания на войници, местни и национални празници. Проява на художествена самодейност трябва да станат също песните и танците, изпълнявани във връзка с народните обреди и обичаи в редица райони на страната като коледуване, лазаруване, герман, кукери, джамалари и т.н.[687] Тя трябва да свърже своето бъдеще с ритуалите и обичаите на българския народ, с национални традиции в областта на духовната култура; следва да стане организатор на масовото народно тържество, което да включва всички[688]; само така „тя ще може да прекрачи и своята просветителска ограниченост по отношение на публиката"[689] и вероятно границата между тях ще рухне, изди-

---

[684] Пак там, л. 184–185.

[685] Матев, Павел. Българската художествена култура в изграждането на развитото социалистическо общество..., 1973, с. 65.

[686] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 185. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975.

[687] Пак там, л. 184.

[688] Пак там, с. 185–186.

[689] Мотивът за „просветителската ограниченост" в отношението към публиката е мотив от варианта на програмата от септември 1975 г. (ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 78.) В окончателния вариант от декември, в иначе дословно възпроизведения пасаж, точно това изречение липсва.

гайки ново друго съвкупно произведение на социалистическото изкуство. „Естетическият активизъм“ превръща старата „художествена самодейност“ в синтетичен „творчески активизъм“ – художествената самодейност вече е и социална активност, и политическа активност, и художествена активност в едно творческо цяло, на всичко отгоре очевидно и пряко противостояние на злотворното влияния на буржоазната масова култура.

Естетическата интервенция в „социалните сфери“

Национална програма за повишаване ролята на т.нар. „други социални сфери“ разработва подходи за промени в естетиката на труда, образованието, казармата, свободното време, обществения живот, физическата култура и спорта, семейството, бита и междуличностните отношения. Разглеждането на всяка от тия „сфери“ е занимателно само по себе си, но би отнело много място и време за още, и без това изобилстващи тук, реконструктивни описания. Тъй като по-нататък ще бъде изведена тезата за криза на утопическата класика на комунизма и програмите на Комитета за култура от 70-те като регенериращи износени важни ранни символни стойности на комунистическия проект у нас, по-систематично ще бъдат разгледани „сферите“ на труда, свободното време, бита и семейството, в които новият визионерски заряд е особено важен за нейната аргументация.

Трудът

Трудът е дълбок, дали не и най-дълбокият, символен архетип в учението и на неговата естетика Всенародната програма отделя изключително внимание. „Всичко, което води към онази производителност, която би създала изобилие от блага като реална материална основа за осъществяването на комунистическия принцип „от всекиго според способностите, всекиму според потребностите“ за нас има естетически характер“ – пишат авторите на програмата, защото в труда според основанията им личността се проявява като „естетически активно същество“[690]. Трудът е аскеза, най-съвършеното преобразуващо аскетично усилие, разкриващо истинската красота на новия човек, културата

[690] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 196. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975.

на новото общество, стилизирана в него. Исторически, той е пространството на най-непримиримото разцепване на „материално-производствената и естетическата сфера“ и единствено освободеният от експлоатация труд може да бъде разглеждан като форма на проява на красота; само свободният труд, социалистическият труд „съдържа в своята същност красота, формира красота и се нуждае жизнено от красота“. И това, разбира се, пак исторически, не се случва изведнъж, със самото му освобождение, то се формира с развитието на социализма, „особено ярко се проявява в зрялото социалистическо общество и намира своя най-завършен израз при комунизма“[691]. Но, отбелязва се в програмата, „... ние сме все още далеч от онова социално-икономическо състояние, при което условията на труда и самият трудов процес ще имат собствена притегателна сила, каквато например имат спортните площадки, стадионите и други места за свободна и непринудена игра на човешките физически и интелектуални сили“[692]. Защото естетическото преживяване от резултата на труда в съвременните условия е сложно опосредствано от множество фактори и до него би се стигнало при едно по-високо духовно развитие на работника, когато той се прониква от усилията за по-високо качество на изделията, услугите и цялостното производство на своето предприятие, като усилие за собственото си естетическо развитие и естетическо обогатяване на другите хора[693]. По такъв начин естетизирането на трудовия процес става важна страна на актуалната конюнктурна организация на труда и част от дисциплинарния ред на неговото приложение.

И трудовият колектив има двойнствено естетическо измерение – понася натиска за промяна от естетическия активизъм на всеки свой член, но и упражнява сам обратно въздействие върху него. И така, наделяването на онези, които по-добре разбират и повече обичат красотата и практически се стремят към нея в процеса на труда, преживяват я в резултатите на труда си, установяват я във взаимоотношенията с другарите си, именно „челниците в труда, ученолюбивите, организираните, дисциплинираните, творчески мислящите“, създава „ведра и приятна морално-психологическа атмосфера“, която сама по себе си е могъщ фактор за естетическото възпитание и заедно с това е неотменимо условие за пълно проявление на всички естететически функции на труда. Всенародната програма предписва детайлизирани разработки за естетическо възпитание в тази „сфера“ които да приложат изброените му измерения по национален, регионален, отраслов, предприятиен признак, та дори и спрямо всяко работно място[694].

---

[691] Пак там.

[692] Пак там, л. 197.

[693] Пак там, л. 204.

[694] Пак там, л. 207–208.

Свободното време

За естетическото възпитание в свободното време програмата избира отправна точка от едно изказване на Карл Маркс, според когото то преимуществено би трябвало да служи за „възвишени дейности". Иначе скритият импулс за намеса тук е създаването на рационална структура на свободното време на трудещите се, в която последователно нарастващ дял да добиват „културните занимания"; проблем, съзнаващ се като чувствителен особено след въвеждането на намаленото работно време в условията на петдневната работна седмица[695]. Вариантът от септември 1975 г. дава и пример за обратното, за „нерационална структура" и призовава на борба с масовата нагласа, че свободното време е „... време за безделие и пасивен отдих, което може безцелно да се разхищава например в игра на карти, табла и др., в пиянски компании или висене в кръчми, кафенета и т.н."[696]. Всенародният характер на естетическото възпитание взисква равноправие по отношение на свободното време и преодоляване на голямата разлика в неговия обем между мъжете и жените, между хората от града и селото, между различните възрастови, образователни, професионални и др. групи и вътрешно-групови слоеве. Нейната цел е култивирането на навици и установяването им като социални нормативи за най-рационално разпределение и използване на свободното време, което постепенно ще се превърне в основно поле за вдъхновено дирижирано естетическо изграждане на личността[697]. Концепцията за „култура", произвеждана от естетическото възпитание, като „... трайни и приятни срещи с изкуството и културата за издигане на естететическия вкус и критерий", означава и контрол над свободното време, опозиция на битовизма като разпуснатост, ирационална, традиционалистка инертност и разхищение на време.

Битът

Като въведение в проблемите на усилване въздействието на бита и превръщането му във важен фактор в системата на естетическото

---

[695] ЦДА, ф. 136, оп. 56, а.е. 9. Постановление № 7 на МС и ЦС на БПС от 13 март 1973 г. за въвеждане на намалено работно време и петдневна работна седмица през шестата петилетка.

[696] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 109. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ.

[697] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 234. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975 г.

възпитание във варианта на програмата от септември 1975 г. стои недвусмисленото уверение, че „ако в бита на човека нравствените норми на социализма и естетическите му идеали заемат достойно място – този човек ще има по-голяма устойчивост срещу ретроградните влияния на буржоазията. Ако обаче престижът на вещите тури преграда на идеите и на изкуството, никакви красиви декларации не ще могат да възпрат или прикрият духовното израждане на еснафа“[698]. Конкретността на това послание отпада в окончателния вариант от декември, но внушението му е изцяло запазено и в новата редакция. Смисълът на последното в двете места е общ – спрямо представяната като най-дебела и трудно податлива на промени архаика в българския живот, всенародната програма иде да даде *регламент и стратегия за обхват на ежедневието и повседневното поведение.*

Предпочитанието на думата „бит“, упоритото говорене, че тук „отживелиците“ са най-тежко слегнали, „навиците се пречупват най-трудно“ и пр., представят тази „сфера“ в състояние на безпомощност. В нея не се предполага вътрешно присъщ импулс за промяна и точно поради тази причина най-вече тук е оправдано естетиката да се слее с етиката, за да може отношенията между хората да станат ответни на законите на красотата[699]. Обаче пространното място, което заема този дял в общото съдържание на всенародната програма, и езикът, с който се рационализира съдържанието на явлението, предполагат разбиране за много неща извън представата за живеене в онова безвремие, чиито приоритети Захари Стоянов бе формулирал завинаги като „... къща, покъщнина, нива, лози и дърт пелин“[700]. Езикът, с който в програмата се описва „битът“, предполага разбиране за оформени или оформящи се различни структури на частно съществуване в рамките на социалистическото общество; приватни пространства, несъмнено различни от тия на унаследеното битуване; пространства, трудно податливи на обхват и още по-тревожното – с потенциал за самостоятелно развитие в алтернативни социални форми.

„Битът“ като „начин на живот“ е *единство* от „жизнено равнище“ (възможно да се претегля с количествена оценка според „степента на задоволяване на материалните и духовните потребности“), „качество на живот“ (което пък е „потребност от качество (престиж, мода, удобство) в облеклото, дома, храненето, средата за обитаване, самовъзпи-

---

[698] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 125. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ.

[699] Пак там.

[700] Точният цитат е: „... Българинът не се лъже. Смърт е за него всяка свобода, която не е свързана с къща, покъщнина, нива, лози и дърт пелин.“ Записки по българските въстания, С., 1975, с. 460.

тание, самореализиране“ и др.) и „стил на живот“ (и макар да „имаме наличие на възникнали в различно време стилове на живот – селски, пролетарски, буржоазен, социалистически“, стилът на живот е реалното ежедневно съществуване на отделния индивид и обществена група и комплекс от фактори, въздействащи върху неговото ежедневно поведение – отношението към труда, свободното време, към обществените групи, антиобществените прояви, обществения контрол, идеологията, нравствеността и пр.)[701]. „Битът“, макар и грубо изведен от класическия постулат за база и надстройка като „материален“ и „духовен“, е „организация на жизнена среда“[702], „предметен свят“[703], „функциалност“[704]. „Битът“, въпреки ясното му определение не на бит изобщо, а „бит на обществената групировка, бит на класата“[705] е сложно поле на противоречия между традиционен бит и бита на съвременната градска среда, зона на напрежение между „ниското образователно равнище на родителите“ и културата на „децата“; ситуация на проблематична приемственост на стария социален опит[706]. „Домашният бит“ има „етапи на модернизация“, свързани с „набавянето на съществената битова техника“[707], но това е само началото. Краят е увенчан с понятия „рационално подреждане“, „форми“, „съчетания“, „хармония“, описващи предполагама избирателна способност у „индивида“, основа за податливостта на „... естетическото „облъчване“ от заобикалящата го непосредствено среда...“[708]. И „духовният бит“ предполага „материална база“ – телевизор, радио, грамофон, библиотека, художествени ценности, предмети на изкуството, музикални инструменти, сбирка от репродукции, картини, фонотека и др., но всенародната програма за естетическо възпитание не намира притежанието им за определящо, защото всичко зависи от положението, в което от пасивни, културните занимания преминават „в качествено ново отношение към непосредствено заобикалящата среда, към поактивно-творческото претворяване на същата по законите на красотата“[709]. И въпреки че дялът завършва с една донякъде прекалена увере-

---

[701] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 126. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ.

[702] Пак там, л. 128.

[703] Пак там, л. 131.

[704] Пак там.

[705] Пак там, л. 127.

[706] Пак там, л. 127–128.

[707] Пак там, л. 128.

[708] Пак там., л. 127 и л. 129.

[709] Пак там, л. 130–131.

ност в това, че „поезията в ежедневието трябва да ни придружава навред и през целия ни живот“[710], несъмнено е, че отново под идеологическия пласт, един експертен език регистрира и описва културни реалии по прелеза на 1960-те и 1970-те, каквито няма по-рано[711].

Работното място

Не така стои положението с описанието на работното място и неговата организация като среда, въздействаща за естетическото възпитание. Тук чистият език на идеологията го разкрива направо като измислено продължение на естетическата атмосфера, създавана в домашния бит и проекциите на домашните наредби и семейните взаимоотношения се снемат наивно в есетическото оформление на работно място, красотата на трудовите взаимоотношения и високите качества на произвоственатa продукция[712].

Семейството

Дялът за семейството в програмата също заема значително място и описанието на ролята му в естетическото възпитание има важно отношение за разбирането на промените в идеологията и културната картина от това време.

Както и в „сферата на бита“, и тук подстъпите поемат от посока „рационализации“ – разработване на теория за начините и формите, чрез които може да се направлява съзнателно възпитателната дейност в семейството; опитно разкриване на „технологията“ на възпитателното въздействие на съвременната фамилия, самите „механизми за съзнателно направляване на възпитателния процес“ и практически поправки на получаваните емпирични резултати в самия му ход; типологизация на семействата по критерии, които ловят и преценяват битовата култура, психологическия и нравствен климат, височината

---

[710] Пак там, л. 129.

[711] Дали това е ефект на начина на изработка на програмата, дали е имало експертен текст и бил ли е той първи, а впоследствие дали е понесъл идеологическа редакция е въпрос, който изисква специално, трудоемко и едва ли оправдано занимание.

[712] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 130. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ.

на духовния ръст на родителите, замерват равнището на семейната обща и професионална култура и пр.[713]

Извън всяко съмнение, идеологически предпоставено, и в „теорията", и в „практическите механизми" тук първенство се отдава пак на трудовото възпитание. Във варианта от септември 1975 г. изложението по тази материя се повежда с отчайващо атавистични учебникарски доказателства за произхода даже на изкуството от труда – първата сила, която пробудила у първобитния човек естетическо отношение към света, бил колективният труд; той е формирал и развивал чувството за ритъм, цвят, пропорция, хармонична мярка или пък влечение към монументална грандиозност; по-късно в този процес се включили и културовите обреди, формиращите се в рода нравствени отношения, та всичко това най-после могло да направи възможно цялото богатство от художествени средства на изкуството и пр.[714]

По-важни обаче са ред констатации, несъмнено основани на тревожна конкретика, извикваща откриване на дълбоки патерналистки вълнения в сърцето на българския комунизъм, незаспали антимодерностни чувства, неприязън към покварените градски слоеве, старчески страхове пред трепетно осезаем поколенчески разрив, потиснатост пред кризата в „човешката порядъчност" и пр.[715] Модерната природа на споменатите по-горе „рационализации", чрез които е възможно направляването на съзнателно възпитателната дейност в семейството, започва да изглежда крайно спорна още с първата констатация, че трудовото възпитание на самите родители трябва да бъде главен критерий за тяхната годност да бъдат възпитатели. Нататък всенародната програма се наема с грижи да не допуска разрушаване на трудовите навици в семействата от селски произход след допира им с градския живот; да изясни момента на „прекъсването" на приемствеността между трудовото начало в живота на по-възрастните поколения и в живота на техните наследници в градска среда, защото така прекъсва една от най-ценните традиции в живота на българското семейство, пъпната връв на традиционната и социалистическата повседневна култура[716]. Следствията от това са няколко и все негативни – едностранчиво интелектуално възпитание и развитие на голяма част от младежта за сметка на физическото, естетическото и общокултурното; ранно отвикване от обик-

---

[713] Пак там, л. 137.

[714] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 137–138. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ.

[715] Пак там, л. 134. „Семейството е ядрото, където се ражда човешката порядъчност..." – това е встъпителната формула, начало на този раздел от всенародната програма.

[716] Пак там, л. 138.

новения изпълнителски труд; изгубване на духовната връзка между родители и деца („младият човек спонтанно се насочва към приятелски групи и други кръгове“). От тук и катастрофата – „еснафщина, преклонение към вещта, неравноправно положение на жената-майка в семейството, бездуховност на семейния живот, лишаване на човешкия живот от красиви, човешки чувства и прояви, отсъствие на системни и съзнателни условия за поддържане на цялостното и ритмично развитие на семейството“[717] и пр. В този си дял програмата за всенародно естетическо възпитание сама се определя като „възпитание на самите възпитатели“[718], но именно такава тя преди всичко е *властово преутвърждаване на разколебания от гледната точка на идеологията, патерналистки конципиран, родителски авторитет.*

Както във всичките си други раздели, и тук тя трябва да стори ново чудо. И то обаче е толкова нагласено, че направо е несериозно. Програмата иде да оповести освобождението на семейството от свойствените на миналото елементи на материална зависимост и укрепването му върху основата на общи духовни интереси[719]. Тя трябва да постигне ново разпределение на ролите в съвременната фамилия с „новаторски“ отказ от „патриархалната моногамия“, стоварваща възпитанието изключително върху майката и да уравновеси еднаквата тежест „... на ролята на двамата родители поотделно като възпитатели и другари на децата“[720]. Тя иде да подскаже новото общуване с децата, как да бъде то предимно на основата на известна обща дейност – домашен труд, разискване на книги, филми, подготвяне на уроци, общи естететически преживявания и пр.[721] И най-вече, да каже, че е дошло времето „ръководството на Комитета за младежта и спорта и другите компетентни органи да пристъпят към изработване на цялостно предложение за подпомагане на съвременното семейство във възпитателната му дейност“[722].

---

[717] Пак там, л. 143–145.

[718] Пак там, л. 140.

[719] Пак там, л. 135.

[720] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 138–139. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ. Тук е замесен и Вазов, с обяснение на неговото „... ти два пъти майка ми беше...“.

[721] Пак там, л. 138.

[722] Пак там, л. 144. Трябва да бъде отбелязано изрично, че повечето от цитираните дотук детайли по проблемите на естетическото възпитание в семейството, и особено по трудовото възпитание, са от септемврийския вариант и отпаднали в своята дословност от окончателния текст, приет през декември 1975 г. Това обстоятелство не ги прави несигурен източник за разбиране на нагласите, залегнали в разработката на този дял. Най-често става дума за редакционни поправки. Последният текст също твърди непрек-

И още няколко „сфери“

Националната програма за повишаване ролята на т.нар. „други социални сфери“ се занимава още и с естетическото възпитание в образованието, междуличностните отношения, обществените организаци, физкултурата и спорта. Казаното по техен повод се покрива по-плътно от идеологически тривиализми, под които не стои нищо. Народното образование е „основен фактор за възпитанието на новия човек – строителя на развитото социалистическо общество“ и занапред в него изключителна роля ще добиват „предметите от естетическия цикъл – литература, естетика, музикални и изобразителни изкуства“; като първа мярка в тази насока се предписва въвеждане „на предмета марксистко-ленинска естетика в средните и висшите учебни заведения“[723]. В инак будещата любопитство и очаквания „сфера“ на междуличностните отношения („връзките между поколенията, мъжа и жената, социалните слоеве“) не се намира нищо определено, освен че е „необходимо решително да се преодоляват остатъците на старите междуличностни връзки, неизбежни за хората в експлоататорските общества“[724]. На обществените организации (ДКМС, БПС, ОФ, движението за българо-съветска дружба, организацията на българските жени, културно-просветни, спортни, туристически и др. организации) програмата разчита много. Защото „носят в себе си обществения опит на народа и участвуват в

лонно, че „първична и от най-голяма важност съзнателна форма (на възпитание, б. м., И. Е.), която не можем да отделим от естетическото възпитание е трудовото възпитание“ (ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 245). В него с не помалка сериозност се настоява за „начини и форми за направляване на възпитателния процес в семейството“ (пак там, л. 244). Там намираме допълнения като това, че в семейния бюджет трябва „да се предвиждат повече средства за превръщане на дома в една реална клетка на култура и естетическо въздействие“, или пък друго едно, че е необходимо „да се създават семейни традиции за празнично общуване с изкуството, като например посещение на концерт или представление или изложба в неделя сутрин или по повод на семейни празници и ритуали“ и пр. (пак там, л. 246–247). Или пък, че трябва работа за „създаване на навици и традиции на творческо общуване с изкуството в домашна обстановка, било чрез поднасяната по радиото и телевизията художествена култура, или чрез непосредствено музициране или разговори в семейна среда. Масовите средства за информация могат да бъдат мощен фактор за естетическо възпитание в домашния бит при наличие на избирателност и правилно насочване“ и пр. Редакционните разминавания в двата варианта не променят нито намеренията, нито принципното съдържание на всеобщата програма за естетическо възпитание.

[723] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 215. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975.

[724] Пак там, л. 255.

ръководството на неговото движение към бъдещето" и защото една от функциите им е „развитието на социално-естетическата активност на личността". Именно те са ония, които ще въплътят идеала на революционера като най-високия идеал на програмата за естетическо възпитание и ще поведат възпитателния процес под патронажа на безсмъртните имена[725].

Изцяло нов дял, липсващ в ранния вариант от септември е този за естетическото възпитание в сферата на физическата култура и спорта. Основанията за това нововъведение са положени на основния напев в програмата – „без физическото развитие и усъвършенстване на човешкото тяло не е възможно да се постигне идеалът на естетическото възпитание – всестранното и хармонично развитие на човека"[726]. Спортът е ценен, защото позволява да се оказва чрез него естетическо въздействие върху милиони хора едновременно; противно на очевидните тенденции в развитието му от тези години, програмата чертае фикции, според които, без да се омаловажава „представителния" (т. е. професионалния, б. м., И. Е.) спорт, да се даде преднина на масовия; да се поведе решителна борба срещу зрелищното, „спекулативно-запалянковското отношение" към него и бъде поощрено въвличането на всички, докато той стане „ежедневен навик на трудещите се" и пр.[727]

Жизнената среда

Трета съставна част на всенародната програма е детайлизираното предначертание за повишаване естетико-възпитателните функции на обкръжаващата среда. Много интересно е, че в подпрограмата за „идейно-естетическо изграждане и усъвършенстване на създадената от човека материална среда", в аргументацията, която постепенно извежда към крайните мерки в тази посока, се появява един малко необичаен образ. Пак образ на социалистически труженик, но психологически потиснат, уморен и нервно напрегнат[728]. Това е урбанизиран и мобилен човек, но той пребивава в неизразителен градски пейзаж с беден колорит, прекосява с усилия безпорядъчно развили се, аморфни, градски структури,

---

[725] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 235. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975. Също: ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 147–148.

[726] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 239. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975.

[727] Пак там, л. 241.

[728] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 153. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ.

обитава нефункционална жилищна среда, създадена по производствени технологии чужди на естетическото; обграден е от домакински уреди и мебели, заклети неприятели на всяка дизайнерска мисъл, притежава „предмети за украса" от ширпотребен разред[729]. И понеже всичко изложено е „... социален проблем с пряко и косвено идеологическо въздействие", изходът също не може да бъде друг освен идеологически поръчителства за чудесата на „научния подход, функционално обоснован със съответните технологически, социално-икономически, социално-психологически, естетически и микро-климатически проучвания" на разработваните специално социално-психологически и естетически норми, на провежданите ергономически изследвания и пр. А следвайки общите принципи на програмата – всеобщност, непрекъснатост и комплексност, – усилията на цялото общество и всички институции и тук ще се стигне накрая неизбежно до предсказаното от Маркс навлизане на изкуството във всички измерения на действителността и формирането на човека и човешките отношения „и по законите на красотата"[730].

Към тази трета съставна част на всенародната програма принадлежат и проблемите на опазването и по-активното използване на природната среда в процеса на естетическото възпитание. Предложеното тук само маркира посока за работа в това направление и чертае подстъп за изследвания, сега по ценностите на природната среда, регистриране и паспортизиране природните дадености и конкретизиране на достойнствата им с оглед възпитателните цели; определяне на най-перспективните форми на контакт с природата по „възрастово-функционалния метод"[731] и пр. И на двете подпрограми в раздела е предписана общата задача да бъдат неотделима част от осъществяването на политиката на красотата – „единната политика за естетизация на жизнената среда"[732].

***

Завършващите страници още веднъж резюмират програмните цели с все по-изненадващи примери. Вариантът от септември се позовава на изключително интригуващото постижение на средния образовате-

[729] Пак там, л. 156–157.

[730] Пак там, л. 153. Във всеки от дяловете на програмата конюнктурният марксов цитат за законите на красотата е употребен поне веднъж.

[731] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 93, л. 162–163. Заседание на Председателството на КИК от 20 септември 1975 г. с приложена програма за всенародното естетическо възпитание в НРБ.

[732] Пак там, л. 166.

лен курс в Япония, формиращ у всеки индивид способността да различава 75 цвята и цветови нюанса. Това би било чудесен показател и за ефективността на всенародната програма, разбира се, съобразно с националните и историческите ни особености[733]. Окончателният ѝ текст от декември 1975 г. се отказва от японския пример, но донякъде застрашително се врича да връчи всекиму „личен културен паспорт"; крайната ѝ цел сега се формулира като насочена да се даде всекиму поле за естетическа изява, та сам да постигне легитимацията си на изградена естетически личност[734]. За това трябва да бъдат мобилизирани нови и неизползвани системи за отчитане на културни „потребности" и „интереси", ред на заплащане; нови „материални и морални стимули", водещи към „издигане на естететическата култура в ежедневна комплексна и обществено контролирана задача и превръщането на естететическата дейност в първостепенна социално-престижна дейност"[735].

Тази програма е първата, която предполага собствена институционална структура по осъществяването на вложените в нея начертания – да бъде изграден Съвет за естетическо възпитание (или Национална комисия) с надведомствени функции, но под върховните разпореждания на Председателството на КИК като единен ръководен орган на наскоро създадения Национален комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация". Той ще осъществява единството на комплексно, отрасловo, национално и регионално равнище на всенародната програма с помощта на своите поделения, олицетворяващи обществено-държавното начало за управление на културата – Съвета на председателите на творческите съюзи, Съвета за масова информация, Съвета на Обществените организации и Съвета за материално-техническата база на културата, а по места – с помощта на ръководствата на партийните комитети и с изпълнителско-организаторските възможности и дейности на местните окръжни, градски и селски съвети за изкуство и култура[736]. Научно-методическото ръководство на всички нива ще бъде осъществявано от Института за култура при КИК и БАН и съобразно това негово ново място се замислят и промени в досегашната му структура[737].

---

[733] Пак там, л. 177.

[734] Пак там, л. 291–292.

[735] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 293–294. Основни положения на Примерната комплексна програма..., декември 1975.

[736] Пак там, л. 296.

[737] Пак там, л. 300.

Наставленията на Людмила Живкова по Всенародната програма за естетическо възпитание, положението на програмата след нейната смърт и посоките на развитието ѝ до края на комунизма

От събраната по това изследване документация излиза, че противно на утвърденото и общоприето сред съвременниците мнение, както замисълът, така и конкретната разработка на всенародната програма до декември 1975 г. не са свързани пряко с Людмила Живкова. Програмните почини предшестват решаващата ѝ намеса в начертанията и делата на Комитета за изкуство и култура.

За негов първи заместник-председател е избрана на 16 декември 1972 г. на пленума на новоизбрания комитет, протекъл непосредствено след закриването на Втория конгрес на българската култура. Летописът на живота и делото на Живкова регистрира на 26 декември с.г. нейно изказване на заседание на новоизбраното Изпълнително бюро, в което тя конкретизира предстоящата работа в духа на конгресните указания. Сред многото бъдещи дела е споменато и изработване на Национална програма за естетическо възпитание на народа и младежта[738].

През 1973 г. няма регистрирани нейни изказвания по тази проблематика.

Същият източник установява, че на 1 юли 1974 г. тя „изслушва информация" за концепцията на Националната програма за естетическо възпитание на народа и младежта, по-всяка вероятност в задължението си на първи заместник-председател и едва ли без връзка със споменатото вече заседание на председателството от 11 юни същата година. Изявите ѝ през това време я представят с най-активно отношение към постановлението на Министерския съвет на НРБ и ЦК на БКП от април 1974: „За по-нататъшното усъвършенстване управлението на културния фронт у нас" и свързаното с него изграждане на „структурно-функционалния модел" на т.нар. „Национален комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация"[739].

През 1975 г. заниманията ѝ, посветени на тази проблематика, продължават да надделяват в общото число на нейните изяви. От 1 юли с.г. тя вече е председател на Комитета за изкуство и култура, избрана на

---

[738] Савова, Елена, Здравка Мичева, Кирил Аврамов. Людмила Живкова. Живот и дело (1942–1981). Летопис. С., 1987, с. 49–50.

[739] Пак там, с. 65. Показателна за тази ѝ ангажираност е нейната статия „Единно ръководство на целия културен фронт" – Пламък, 1974, октомври, № 13, с. 3–5.

неговия VII редовен пленум. На другия ден Народното събрание потвърждава единодушно неговия вот и на свой ред, съобразно ранга ѝ, я избира за член на Министерския съвет на НРБ[740].

На първото обсъждане на вече приготвения цялостен вариант на програма за естетическо възпитание от 20 септември 1975 г., Живкова прави изказване, регистрирано под заглавие „Пробуждане на творческите заложби на човека". Летописът уверява, че в него тя одобрява внесения документ и предлага да бъдат изменени целите и задачите на програмата[741]. Очевидно важно, изказването обаче не е приложено към документите от заседанието, запазени във фонда на КИК и текстът му остава за сега недостъпен.

На 6 декември същата година чете заключителното слово на VIII пленум на КИК, приел програмата. Текстът е озаглавен „Мащабна и дълбоко хуманна програма" и в него се извеждат важни линии, инак затиснати и странични в съдържанието на самата програма – тя трябва да създаде реални условия за пробуждане, усъвършенстване и прилагане на творческото начало, което носи всеки човек, за целите и перспективите на изграждане на хармонично развитата личност. Той на практика очертава новия курс на Комитета под председателството на Людмила Живкова[742].

На 15 януари 1976 г. на ново заседание на председателството се обсъждат приготвени по декемврийския вариант тезиси и проекторешение, които да се внесат за окончателно одобрение в ЦК на БКП[743]. При работа с текстове и особено с изказвания на Людмила Живкова, у изследователя винаги остава известно безпокойство дали е схванал докрай посланията на нейната неравна мисъл и слово. С тази уговорка, би могло да се каже, че направените в изказването ѝ на това заседание препоръки и допълнения е възможно да се приемат за *нейната* интерпретативна линия на основните постановки на всенародната програма за естетическо възпитание. Линия, внасяща нови нюанси в общия вид на програмните предначертания и свързваща вече програмното съдържание с нейното име, реторика и маниери на публична изява. Живкова говори донякъде примирено, че не могат да бъдат променени цялостно документите, приети на пленума, но в тезисите трябва бъдат изнесе-

---

[740] Савова, Елена, Здравка Мичева, Кирил Аврамов. Людмила Живкова..., 1987, с. 92–93.

[741] Пак там, с. 99.

[742] Людмила Живкова. Мащабна и дълбоко хуманна програма. – В: Людмила Живкова. За усъвършенстването на човека и обществото. С., Наука и изкуство, 1980, с. 125–146.

[743] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 301–312. Изказване на Л. Живкова на заседанието на Председателството (15 януари 1976 г.) относно Примерната комплексна програма за естетическо възпитание на народа.

ни някои нови основни постановки: „Най-важното фактически е ние да обръщаме погледа си към пробуждане на творческите заложби и на творческите възможности на всеки човек."[744] Очевидно, за нея точно това не е направено, не е „изнесено на преден план". Според убеждението ѝ, вникването в проблемите на естетическото възпитание разкрива, че „те гонят една много далечна перспектива, много далечна цел"; „всичко това е един лост на бъдещото комунистическо общество", общество невъзможно без хармонично развита личност и в този смисъл естетическото възпитание не е част, то е самото комунистическо възпитание[745]. Именно този прицел в далечното бъдеще в проекта за тезиси и решение „се разглежда така ограничено, така едностранчиво"[746]. Той се налага да бъде формулиран по-смело и ясно и оттук да бъде въведено разграничение между естетическото възпитание и програмата за естетическо възпитание – програмата дори не е средство; тя само създава условия, които да подпомогнат пробуждането на творческите сили у индивида. Преди програмата начало трябва да бъде „нравствено-етичната подготовка"; всички философски и религиозни учения започват с нея – първият подстъп към проникването в техните тайни. Затова и пътят към програмата следва да започва от най-ранната възраст на детето, неговата „нравствено-етична подготовка" да има различни форми, отвечащи на възрастите, през които то преминава, и постепенно придобиваното от него да се обвърже по-нататък с марксистко-ленинската естетика и крайната цел[747]. Това положение поставя поновому въпроса за учителя, който занапред ще е такъв само по призвание, с висока „нравствено-етична и професионална подготовка и знания"; от тези показатели ще се извежда персоналната характеристика на преподавателя. „Ние не трябва да допускаме да има нито един учител, който ще спъва развитието и ще затормозява израстването на децата."[748]

На това място стигаме до същината на нейното изказване – изпуснатия, по нейно мнение, в проекто-тезисите въпрос за „съзнателното промисляне, насочената еволюция на човека за пробуждане на неговите творчески възможности със собствени средства и методи". „Ако всеки човек – говори Живкова – не почувства тази необходимост и не намери желание у себе си да пробуди тези творчески сили, нашата задача не е изпълнена. От тук вече е обвързването на проблема за естетическото възпитание с всички природни науки и тяхната роля и място в процеса на естетическото възпитание. Нима се съмнявате, че когато

[744] Пак там, л. 301–302.
[745] Пак там, л. 304–305.
[746] Пак там, л. 303.
[747] Пак там, л. 304–305.
[748] Пак там, л. 310.

говорим за пробуждане на духовните и творчески сили на човека, за издигане на по-високо равнище на умствената и мисловната дейност на човека, че всичко това няма да се отрази върху биологията и физиологията му? Тези неща са взаимно обусловени. Защо тогава не поставим и този аспект в нашите тезиси и решението? Защо Политбюро да не задължи ведомствата и институтите, които са длъжни да подпомагат процеса на естетическото възпитание по-конкретно да се заемат с разработването на тези въпроси и да започнат теоретични и научни разработки на редица проблеми, свързани с естетическото възпитание?"[749]

Линията на интерпретация на Всенародната програма за естетическо възпитание у Людмила Живкова еманципира окончателно културата от нейния статус на „надстройка" и като самостоятелна човекостроителна сила тя става автономен път към комунизма; естетически изграденият съвременен човек и човекът от бъдещето се сливат в неподвластната на времето всестранно развита и хармонична личност. Това е радикално визионерство несъмнено с тоталитарни параметри: високо доверие в „научни" експерименти и тежки институционални практики, подчинени на крайна цел съвършено свободна от етика на възпиране. През 1977 г. Председателството на Комитета за култура мисли за създаване на Лаборатория по проблемите на естетическото възпитание. В едно твърде произволно изложение, споделяйки убеждението си за „човешкия индивид като непрекъснато развиващо се еволюционно същество" и че „все още в своето болшинство, човешките индивиди не са съвършени"[750], Живкова развива гледище за лаборатория – център за координиране на усилията на различни науки в провеждане на интердисциплинарни изследвания. „Там – провижда тя – трябва да има представители на различните клонове на науката – естети, философи, социолози, биолози, биохимици, биофизици, педагози, художници, артисти, политически дейци, обществеици и този механизъм трябва да има връзка с целия политически апарат, за да може държавата да контролира, да поощрява това, което е необходимо, да създава условия и т.н."[751]

С утвърждаването през март 1978 г. на „Дългосрочна комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността и обществото в етапа на изграждането

---

[749] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 106, л. 306. Изказване на Л. Живкова на заседанието на Председателството (15 януари 1976 г.) относно Примерната комплексна програма за естетическо възпитание на народа.

[750] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 172, л. 32–33. Изказване на Л. Живкова на заседанието на Председателството на Комитета за култура от 20 септември 1977 г. по т. 2 от дн. ред за създаването на Лаборатория по проблемите на естетическото възпитание

[751] Пак там, л. 34.

на развитото социалистическо общество“[752] се приема, че тя ще даде конкретен израз на основните идеи от Всенародната програма за естетическо възпитание, разгърнати чрез неотразимата сила на *големия пример* – живота на титаните на духа: Н. К. Рьорих, Леонардо да Винчи, В. И. Ленин, Константин–Кирил Философ, Георги Димитров, Алберт Айнщайн и т.н. Това е същностна трансформация на програмната насоченост и смисъл.

След смъртта на Людмила Живкова програмата понася неколкократно опити за „осъвременяване“. Важно място за разбирането на действителната ѝ стойност имат серията обсъждания, проведени в Института за култура на 7, 9 и 12 април 1982 г. с участието на негови сътрудници, гости от близки на проблематиката звена и представители на окръжните съвети за култура. Основанията за това първо „осъвременяване“ се извеждат от новите инициативи и програми, разгърнали се след нейното утвърждаване[753].

В тях се стига до откровености, рисуващи картината на явен провал. Досегашният опит от прилагането на програмата не бил събран, нямало и негов анализ[754]. Тя винаги била само принципна разработка без прецизно разгърнати, профилирани конкретизации, откъдето произтичало сериозното разминаване между нагнетените от непрестанното говорене за нея огромни очаквания и действителните резултати[755]. Самото и име било спорно („... изглежда то не е достатъчно сполучливо“), задавало твърде „тесен смисъл“ на съдържанието, ограниченото му тълкуване „... като програма за повишаване на художествената култура на населението“[756]; формулата „естетизиране на жизнената среда“, при липса на санкции за нейните рушители и замърсители, се отъждествявала с разкрасяване[757]. Остаряло било разбирането, че в естетическото възпитание трябва да доминира художествения момент; „... понятията „хармонична личност“ и „естетическо възпитание“ нямат достатъчно престиж сред народа“[758], а на всичко отгоре и „... хипотезата за наличие на творческо начало у всеки човешки индивид се нуждае от теоретичес-

---

[752] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 881, л. 2. Решение № 266/23 март 1978 г. на Секретариата на ЦК на БКП относно „Дългосрочна комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността и обществото в етапа на изграждането на развитото социалистическо общество“.

[753] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 49, л. 21–22. Насоки на Комитета за култура относно актуализацията на Комплексната програма за всенародно естетическо възпитание.

[754] Пак там, л. 25.

[755] Пак там, л. 23–24.

[756] Пак там, л. 35.

[757] Пак там, л. 41.

[758] Пак там, л. 24.

ка аргументация“[759]. Организационна структура за реализация на програмата на практика не била изградена („естетическото възпитание няма собствена организационно-управленска структура“[760]); при липсата на налична детайлно разработена система от организационни форми, всички държавни институции, без никъде да било регламентирано правното им обвързване с нея, се приемали за длъжни да осигуряват условия за реализирането ѝ, което е пояснение и на безучастието им.

Ако това са дефекти на самия замисъл и организационни недомислия, извън тях има още и „задържащи фактори“ за изпълнение на програмата. Като първи такъв, в обсъжданията се изтъква структурата на образованието – противно на пропагандните уверения, експертите свеждат до знание сведения, според които 14% от населението било без завършено начално образование, 27% имали само начално, 34% били с основно, 21% със средно и полувисше и само 4% със завършено висше образование[761]. Вторият „задържащ фактор“ са урбанизацията и миграционните процеси. Движението на населението и новата поселищна структура правели неустойчиви каналите за културна комуникация на всички равнища; изградената през годините институционална система на културата нямала ефективен обхват; преселниците в градовете носели своите изисквания и начин на живот; редом с това, при неправилното разпределение на жилищата, се раждал твърде неугледен бит. Животът на село изглеждал още по-зле; за градове се обявявали села, далеч от всяка градскост; всеки пети селски жител бил над 60 години; липсата на водопровод и канализация била общо правило и т.н.[762]

Ниската „култура на обслужване“ е третият комплексен кръг „задържащи фактори“. За съжаление по това интересно измерение на социалистическия начин на живот, участниците не казват нищо конкретно освен споделената обща и неутешителна констатация за ниското ниво на „здравното“, „административното“, „търговското“, „транспортното“, „битовото“ и все тъй нататък, „обслужване на населението“[763].

За първи път едва тук се обръща внимание на „някои особености в бита и начина на живот на потомците на малцинствените групи“. Експертното мнение, е че от гледна точка на заетост, доходи, жилищни условия „в общи линии“ били задоволени, „... но има основания да се твърди, че те имат съществено различна ценностна система“. Това налагало създаването на „модифицирана система за тяхното естетическо въз-

[759] Пак там, л. 37.
[760] Пак там, л. 34.
[761] Пак там, л. 38.
[762] Пак там.
[763] Пак там, л. 39.

питание", която щяла да има съществено значение за окончателното им приобщаване и за „хомогенизирането на националното съзнание"[764].

В края на изброяването на „задържащите фактори", стои „приложението на новия икономически механизъм" и „бригадната организация на труда". В сферата на художествената култура той създавал опасност от „извращения" – „произвеждането" на голямо количество финансово изгодни културни продукти, без да се държи сметка за идеологическата страна на тези процеси"[765] и пр.

Обсъжданията са проява на несъмнен скептицизъм у участниците, скептицизъм, сигурно съпътствал „мероприятието" от самото му начало – недоверие към утопичното послание в оригинала от декември 1975 г. като техника за „управление на социални процеси" и недоверие към последвалото програмата „езотерично" интерпретиране в контекста на програмите „Н. К. Рьорих", „Леонардо да Винчи" и т.н. Като цяло обаче документът, отразил тези обсъждания е силно противоречив; никой никъде не предлага отказ от програмата. Констатациите на провала са последвани от безплодни умувания по „причините за недостатъците в практическото ѝ осъществяване" – в основата лежи конфронтация на „различни ведомствени интереси", тя не била възприета като надведомствена програма, а като такава на една институция – Комитетът за култура и пр.[766] Оттук се извеждат и изцяло конюнктурните пререшения на „слабостите в изпълнението" според новите пропагандно-идеологически инструкции, присъщи на началото на 80-те години – нова разработка на проблемите на естетическото възпитание в сферата на образованието, съобразена с реформата на образователната система[767]; разработка на специален раздел за постижения по естетическото възпитание в насрещните планове на трудовите колективи; ръководните кадри да бъдат оценявани занапред и по дейността им в тази посока; програмната конкретизация да се ориентира към използване на новата система на бригадна организация на труда; към производствените предприятия да се организира научно-консултативен съвет по естетическо възпитание в трудовия колектив и т.н., безкрай[768].

През декември 1983 г. Комитетът за култура се занимава отново с обемиста „Комплексна проекто-програма за всенародно естетическо възпитание"[769]. В този обновен вариант стратегическите цели на програ-

---

[764] Пак там, л. 40.

[765] Пак там, л. 40–41.

[766] Пак там, л. 35.

[767] Пак там, л. 25.

[768] Пак там, л. 27–28.

[769] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 218, л. 13–123. Комплексна проекто-програма за всенародно естетическо възпитание, 19 декември 1983 г.

мата са запазени в нова, осъвременена редакция[770]; смекчени са някои екзалтирано изказани намерения от средата на 70-те (особено по отношение възможностите на т.нар. „художествена култура“[771]), несравнимо с тогава, крайно схематично и пестеливо, са споменати възможни измерения на естетическото възпитание чрез „засилване естетико-възпитателната роля“ на труда, човешката жизнена среда и образователната система; няма ги занимателните детайлизации на проектираните от по-рано промени в бита; изцяло липсват сюжетите около семейството, свободното време, спорта, обществените организации, междуличностните отношения и т.н.

Обновената „Комплексна проекто-програма за всенародно естетическо възпитание“ включва три нови, без друго, конюнктурни момента, поели от различни инициативи от края на 70-те и началото на 80-те години – Движението „Знаме на мира“, работата с т.нар. „млада художествено-творческа интелигенция“ и „естетико-възпитателното въздействие на културно-историческото наследство“. Това са нови безкрайни страници с аргументации, които могат да се приемат като усилия за „нормализация“ на много от начинанията на председателката Живкова, постигайки чрез тях обновление на пътищата за идеологическо облъчване на децата и младите хора[772], както и като разчертаване на подходи за умножаване на добитото в хода на гигантския проект по отбелязване на 1300-годишнината от създаването на българската държава.

Това, с което този документ е интересен и допълва съществено казаното дотук, е разработената система на организация на програмата за естетическо възпитание, в пълната широта на нейното разпростиране. Като налични обществени регламентирани форми, се посочват инициативите на масовите обществени организации (ДКМС,

---

[770] Пак там, л. 13. „Развитие на естетическите отношения и на естетическите качества на личността, което води до издигане на естетическото съзнание и естетическата активност на всички членове на обществото във всички социални сфери в съответствие с комунистическия естетически идеал.“

[771] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 218, л. 72. Комплексна проектопрограма за всенародно естетическо възпитание, 19 декември 1983 г. „Художествената култура е само една от сферите, а изкуството – един от факторите на естетическото възпитание, но те имат стратегическа роля и значение в съвременния естетико-възпитателен процес...“ и пр.

[772] Пак там, л. 59. „Като теория и като практика движението „Знаме на мира“ представлява не просто сбор от идеи, а целенасочена дейност в структурата на пионерския отряд и дружина, ДКМС и училището. То се развива на широка основа, като се ползва кадровият потенциал, материалната база и средствата на обществените организации и ведомства, на културните и научни институти.“ и пр.

БПС, ОФ), лекториите и др. форми на обществена просвета, школите по изкуствата, кръжоци и състави от художествената самодейност, клубовете за естетическо възпитание[773]. Всеобхватността на движението проектира една строго йерархизирана система за управление на програмата, на чиито връх застава Национална комисия за естетическо възпитание, съставна част от комплекса „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация". Тя ще разполага с надведомствени функции за ръководство, координация и контрол по отношение на всички обществени и държавни организации и ведомства, които имат отношение към естетическото възпитание. Ръководството на Националната комисия ще се осъществява от председател, който е председателят на Комитета за култура, заместник-председател – ръководителят на движението „Знаме на мира", и отговорен секретар – щатно назначено лице. Нейният състав ще се попълва от председателите на Съветите за естетическо възпитание към Министерството на народното просвещение, профсъюзите, Отечествения фронт, ЦК на ДКМС, Министерството на отбраната, всички председатели на ръководствата на творческите съюзи и на други държавни и обществени организации и ведомства, които правят нещо по програмата[774]. Институтът по културата ще има грижата за научното осигуряване дейността на ръководството.

На по-ниско ниво в организацията на програмата се разполагат Специализирани съвети за естетическо възпитание – в сферата на образованието към Министерството на просветата; в сферата на труда към Централния съвет на профсъюзите; в сферата на бита при Централния съвет на Отечествения фронт, за естетическо възпитание на младежта при ЦК на ДКМС и отделен съвет при Министерството на отбраната. Към всеки от тях се предвижда и щатно организационно-методическо звено.

Отделно от тези съвети към Комитета за култура се изгражда Координационен съвет за ръководство и контрол над естетико-възпитателния процес в сферата на художествената култура, съставен от представители на творческите съюзи[775].

На териториално равнище програмата се ръководи от окръжни и общински комисии за естетическо възпитание към съответните местни съвети за култура.

В кварталите, читалищата, училищата, предприятията, аграрно-промишлените комплекси, поделенията на армията, в комсомолските

---

[773] Пак там, л. 119.

[774] Пак там, л. 120.

[775] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 218, л. 121. Комплексна проекто-програма за всенародно естетическо възпитание, 19 декември 1983 г.

организации, пионерските дружини и др. управлението на процесите на естетическото възпитание се осъществява от клубовете за естетическо възпитание.

Всички органи за управление по програмата осъществяват дейността си по 5 годишни комплексни програми и годишни планове, приемани и отчитани на пленуми и сесии на колективните органи за ръководство на ведомствата и организациите, към които са изградени съответните комисии и клубове[776].

Малко е вероятно и този осъвременен проект да е бил осъществен. На 9 декември 1985 г. Председателството на Комитета за култура удължава срока за осъвременяване на Програмата за естетическо възпитание до 30 октомври 1986 г., възлагайки грижите по това на Любомир Павлов и Владимир Живков. От втората половина нататък интересът към програмата се губи, тя все по-рядко е споменавана, до пълната ѝ забрава във времето на „преустройството“[777].

[776] Пак там, л. 122–123.

[777] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 360, л. 6. Решения от заседание на Председателството на Комитета за култура от 9 декември 1985 г.

ГЛАВА ШЕСТА,
ПАРАГРАФ ВТОРИ:

Неотразимата сила на Големия пример: Програмата „Николай Константинович Рьорих“

С решение № 266/23 март 1978 г. Секретариатът на ЦК на БКП утвърждава „Дългосрочна комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността и обществото в етапа на изграждането на развитото социалистическо общество“[778]. Макар и най-високо, решението е процедурно. То е последното от верига действия, свързани с дългия път на утвърждаване на документа и с него Секретариатът дава съгласието си инстанцията-инициатор, Комитетът за култура, да пристъпи към практическото осъществяване на съставящите го начинания.

Преди да бъде внесена в Секретариата, на ведомствено равнище, програмата е приета на заседание на Председателството на Комитета от 21 февруари 1978 година. Концептуалната ѝ рамка е изложена в докладна записка на първия заместник-председател Ал. Фол. Замислена е да интегрира към своята философия, а с това да бъде носител също и на други, по-ранни замисли, стоящи някак изолирано и всеки сам за себе си; комплексната програма трябва да постигне „динамизиране на националната програма за естетическо възпитание, националната програма за 1300-годишнината от основаването на българската държава и „Единната програма на нашата външна политика“[779].

---

[778] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 881, л. 2.

[779] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 192, л. 6. Докладна записка от Ал. Фол, първи зам.-председател на Комитета за култура, относно Дългосрочна комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността в съвременния свят.

С неизбежните за жанра обичайни позоваванuя на решения и международни събития (в случая на Третия конгрес на българската култура (1977 г.) и на Съвещанието за европейска сигурност в Хелзинки и духа на неговия заключителен акт от август 1975 г.), началото на записката донякъде е заблуждаващо. Усещането за тягостни идеологически клишета обаче бързо се разсейва с изричното настояване на вносителя, че Дългосрочната програма не е „временна културно-идеологическа кампания“ и в този смисъл тя наистина е много различна от множеството познати досега. Нейното изпълнение се проектира да обхване период от 10–15 години и да бъде осъществявано във всички сфери на културата, следвайки принципите „непрекъснатост-комплексност-научност и актуалност“[780]. Мотивацията на целите ѝ сплита идеологически и специфични аргументи – най-добрият пример е името на програмата в решението на секретариата; докладната записка на Ал. Фол обаче избягва упорито „развитото социалистическо общество“, поставяйки на негово място по-неутралното „съвременния свят“. Ключовото ѝ основание е положено на допускането, че представянето на избрани личности, всестранно надарени и хармонично развити хора, би дало повод за преоткриване, размисъл и ново отношение към изкуството и културата. Идеологическата целенасоченост на програмата е конюнктурна, с положителност предназначена за читателите ѝ в Секретариата на ЦК – естетическо възпитание на всички слоеве от населението и особено на младежта, грижи за творческата активност на младата художествено-творческа интелигенция, увеличаване на приноса на българската култура в борбата за мир, социален и културен прогрес и пр. Интересни са две положения, свързани със специфичната прагматична, без друго амбициозна насока за постигане намеренията на инициаторите: едното – с изграждане, популяризиране и разгръщане дейността на Национален център за изкуство и култура, и другото – със създаване на комплексна национална „лаборатория“ за изучаване и научен подход към проблема за всестранно и хармонично развитие на личността и обществото. Намерения, останали в кръга на многобройните неосъществени.

До този момент изучаването и подходите към „проблема“ се чертаят в замисленото преди, но по-определено градено след Третия конгрес на българската култура (1977 г.) специално структурно поделение на комитета, т.нар. „Разработващ блок“. Негово дело всъщност е „програмно-целевата технология“, в представяната от докладната записка първа конкретизация на Дългосрочната комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността и обществото в етапа на зрелия социализъм – програмата „Николай Константинович Рьорих“.

---

[780] Пак там.

Защо точно Рьорих? И защо точно той най-напред? Отговорът на тези въпроси никога не ще е окончателен, защото в тях все ще се въвлича цялата мъгла от догадки около езотеричните увлечения на председателката на Комитета за култура, мракът около нейните духовни наставници, гаданията около амбициите и чистотата в намеренията на прякото ѝ обкръжение, смъртта на „Людмила" и пр. тривиализми, основани на нагласи, присъщи най-вече на специфичната вестникарска култура и публика от посткомунистическия преход, която не е предмет на изучаванията в тази книга. Наличната архивна документация съдържа преки идеологически и по-особени, разбира се, косвени доводи. В докладната записка на Ал. Фол от началото на 1978 г. стоят по-ясно идеологическите, следвани от онези, осланящи се на изкуството и културата за промяната на човека из основи. Последните обаче не са артикулирани отчетливо, така както ги намираме в текстове на Людмила Живкова например – вносителят със сигурност знае, че те са известни на тези, за които е предназначено неговото изложение и затова не дотам определено, дистанцирано говори, че представянето на всестранно надарени и хармонично развити личности би дало повод за преоткриване, размисъл и ново отношение към изкуството и културата. Документът обаче е придружен и от отделно „Предложение по линията на международните и чуждестранните организации", където аргументацията на проекта „Рьорих" следва по-различна логика.

Духът на заключителния акт от Хелзинки предполага промени в международните отношения и друго, ново поведение на държавите в тях. Със своя стремеж да увеличи приноса на културата си „в световния културен процес", България трябва да бъде действен фактор, моделиращ външната политика на страните в променените положение. Стратегическото ѝ държане сред тях трябва да е подчинено на утвърждаване ролята и значението на изкуството и културата за всестранното и хармонично развитие на личността и обществото и точно Н. К. Рьорих би послужил най-добре – защото е русин (българин би навлякъл подозрения в национална себичност), славянин все пак (с друг пък България не би имала дипломатическата поддръжка на великия Съветски съюз), защото е всестранна и хармонична личност и делото му не знае границата между рационалното знание и изкуствата – той е „художник, поет, мислител, изследовател, философ и борец за мир"[781]. Пактът „Рьорих", „Флаг на мира", за опазване културните ценности във време на война, подписан от ООН, би дал да се свърже личността му с едно „... ново мирно културно настъпление за опазване на националното наследство от всички страни, за разгръщане на ново мирно културно настъпление на Бал-

[781] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 192, л. 9. Предложение по линията на международните и чуждестранните организации.

каните, в Европа и в света"[782]. Създаденият от него през 1929 г. в Ню Йорк Институт на обединените изкуства бил „първият опит в началото на *нашия век*" за изграждане на институционализиран център за синтез на изкуствата, към изграждането на каквито едва сега се ориентирали Франция, САЩ, Иран и България. В анализ на направеното по програмата от година по-късно сред аргументите за избор на личността на Н. К. Рьорих се намира още и че дейността му, особено в Индия и Централна Азия, е свързана и с първия опит за преодоляване на европоцентризма в науката в *съвременния свят* и е съществен принос за взаимното обогатяване и влияние на различни култури[783]. Личността му би показала, „че всички европейски страни трябва да провеждат политика на обмен на действителни, а не на мними културни ценности", че сферата на културата изключва себелюбието, че културното сътрудничество е същностна страна в процеса на формиране на човешкото съзнание, на личността на хармоничното общество и т.н.[784]

В хода на замисленото настъпление българската външна културна политика, изразена в комплекс програмни изяви, ще разкрива същностните характеристики на нашата култура, изградени от векове: демократичност, народностност, адаптивност, самобитност, а от друга страна – „достойнствата на националната програма за естетическо възпитание, ориентирана към бъдещето на човечеството"[785]. Тя ще пропагандира разбирането за неделимостта между мира и културата, ще изтъква ролята на Балканските страни като средищно място на взаимодействие на цивилизации в развитието на световната култура, ще популяризира приноса на НРБ в проучването и усвояването на достиженията на европейската и Балканската цивилизация, ще прави всичко пактът „Рьорих" да бъде възприет като „естествена алтернатива за развитието на света". Това е именно стратегията на българското „външно културно настъпление" за издигане ролята и значението на културата за развитието на човешката цивилизация. За неговото тържество Комитетът за култура със съдействието на Министерството на

---

[782] Пак там, л. 10. („... ново културно настъпление..." –?!? – вероятно след това на славянската писменост и култура, с делото на братята Кирил и Методий, б. м., И. Е.)

[783] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 231, л. 38. Анализ на етапа от дългосрочната програма „Н. К. Рьорих", 30 януари 1979. (Курсивът мой, И. Е. Курсивите целят да привлекат вниманието на една специфична нагласа, показана в много от проектите от времето на председателката Живкова – че в предишните столетия други хармонични и всестранно развити личности също са стигали до мисълта за синтез на изкуствата, за преодоляването на европоцентризма в науката и др. подобни. Проектите изглежда се мислят като продължение.)

[784] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 192, л. 11. Предложение по линията на международните и чуждестранните организации.

[785] Пак там.

външните работи ще търси сътрудничеството на всички прогресивни дейци, на университетите и организациите или на техните настоящи приемници, в които е членувал или е бил почетен председател Николай Константинович и преди всичко на ООН и ЮНЕСКО, както и личното съдействие на генералния директор на ЮНЕСКО Амаду Мхтар М'Боу и на Изпълнителния комитет на тази оргрганизация, където българската кауза имала активни поддръжници[786]. България ще се обърне с призив към Съветската академия на изкуствата; Югославската академия за наука и изкуства в Загреб; Португалската академия, Коимбра, Португалия; Реймската академия, Франция; Академията на Международния институт за наука и литература, Болоня, Италия; Комитета за култура, Буенос Айрес, Аржентина; Дружествата на Марк Твен, САЩ; Дружеството „Нагари Прахарини Саба", Бенарес, Индия; Дружеството „Мор", Франция; Френския Червен кръст; Праисторическото дружество във Франция; Федерацията на френските артисти, Париж; Есенния салон, Париж; Дружеството на антикварите, Париж; Международния съюз „Пакт Рьорих", Брюн; Историческото дружество към Академията, Париж; Френската асоциация „Рьорих", Париж; Етнографското дружество, Париж; Академията „Рьорих", Ню Йорк; Асоциацията Флейма за развитие на културата, Индиана, САЩ; Филаделфийското дружество „Рьорих", САЩ; Дружеството за защита на историческите паметници, Ню Йорк; Латвийското дружество „Рьорих", Рига; Дружествата „Рьорих" в Литва, Югославия, Китай и т.н.; Института „Без", Калкута; Азиатското дружество в Бенгалия, Калкута; Дружеството за ориенталско изкуство, Калкута; Международния Будистки институт, Сан Франциско, Калифорния; Руския исторически и културен музей, Прага; Дружество „Люзас", Париж, Лига за защита на изкуството, Париж; Дружество за изкуство в Амритзар, Индия; Асоциация за международни изследвания, Париж; Асоциация „Фийлд", Сейнт Луис, САЩ; Дружество „Браурведа", Ява; Национална асоциация на естествениците в Америка, Лос Анджелос, Калифорния, Център за изкуство и култура, Алахабал, Индия; Лига за културата, САЩ; Американски институт по археология, САЩ и др.[787]

Като начало на „дългосрочната комплексна операция", програмата „Рьорих" е изключително важна; на нея е възложено да постигне „ефект на стартовия взрив". Това означава, че трябва да бъде на такава „идейно-художествена висота", че провеждането ѝ да стане начало на неудържимо „последващо лавинообразно увеличаване на отзвука в областа на изкуството и в други области по посока на главната цел на програма-

[786] Пак там, л. 14–15.

[787] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 192, л. 15. Предложение по линията на международните и чуждестранните организации.

та" – издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността и обществото в етапа на изграждането на развитото социалистическо общество[788]. В тази постановка се разпознава и шлагерът на XI конгрес на БКП (1976), прословутият „мултипликационен ефект", съставляващ голямата част на пропагандния шум през втората половина на 70-те години. Мултипликационната технология в програмата предполага производство на верижно свързани събития, „главни" и „основни (възлови) мероприятия", чиято последователност пробива в *„кулминации"*. В инициативата „Рьорих" са набелязани едно „главно" (изложбата от оригинални творби на художника) и десет „основни" мероприятия: творческото гостуване на неговия син Святослав Рьорих, гостуване на съветски и чуждестранни специалисти, издаването на литературните творби на Н. К. Рьорих – стихосбирката „Письмена", страници от неговия дневник, монография на Богомил Райнов – Международен научен симпозиум и т.н. За подкрепяне и препредаване на техния ефект програмата включва и 26 допълнителни мероприятия, а отделно към средствата за масова информация – и „17 основни задачи".

Двете „кулминации" на проекта могат да се обяснят като масиран пропаганден натиск във връзка с определени събития при предварителната им насоченост към контекст, който също не е оставен на себе си – в много висока степен той е съзнателно разработван и допълван. Първата, наричана още и „собствена кулминация" на програмата, поставя във фокус споменатата изложба, а разположението ѝ се насочва всред върховите прояви в развитието на идеологическата кампания за 100 годишнината от Освобождението, която в онзи период стига своето свръхсъбитийно средоточие (февруари и март 1978 г.). В този контекст личността на художника трябва индиректно да се свърже с целите на кампанията за вековния юбилей – защото юбилеят е припомняне на средищно събитие от българската история, събитие знак в поредицата означения на българския „еволюционен процес", а Николай Рьорих, редом с всичко друго, е и един руски художник; това ненатрапчиво свързване трябва да се постига най-вече чрез медиите, които постоянно, сякаш без нарочен повод, държат името му пред очите на публиката. Особеното, конкретизиращото ударение на програмното внушение се стига с награждаването на сина на художника, Святослав Рьорих, и придружаващата го съпруга, Девика Рани Рьорих, с медала „100 години от Освобождението на България"[789].

Затихването на „собствената кулминация" става естествено с поемането на ударната вълна на стартовия взрив от големите извънсто-

---

[788] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 231, л. 40. Анализ на етапа от дългосрочната програма „Н. К. Рьорих", 30 януари 1979 г.

[789] Пак там, л. 45.

лични културни центрове и с настъпването на летния сезон, когато културният живот постепенно се пренася по черноморското крайбрежие.

Макар и произведена от програмата „Рьорих", „втората кулминация" преследва друго, по-далечно внушение: тя трябва да свърже произведените от нейната конкретна емпирика послания с програмата – „следващ етап", поредното звено във веригата, извеждаща към крайните цели на Дългосрочна комплексна програма. „Втората кулминация" се свързва със събития и места, предназначени и обитавани от друга публика – тя ще бъде резултат от организираната от Института по културата през късната пролет на 1978 г. научно-теоретическа конференция, занимаваща се с високите значения на живота и творчеството на твореца; ще пробие в моменти от гостуването на Святослав Рьорих, сина, плът от плътта и духовен негов наследник, както и ще прогърми в международни изяви на програмата, сред които най-голямо значение, както ще видим, се отдава на тия във Виена. Събитията, навеждащи към „втората кулминация", разкриват какво всъщност произтича, извеждат донякъде наивните екзалтации на преките участници на по-високото ниво на рационална дистанция и постепенно транслират смислите на собствените си откровения към прозиращия вече „следващ етап" – програмата „Леонардо да Винчи". При разработването на контекста на втората кулминация, на организаторите се поръчва да отчитат атмосферата на честванията на 75-тата годишнина на Илинденско-преображенското въстание (август 1978 г.) и 100-годишнината от Кресненско-разложкото въстание (ноември-декември 1878 г.), но как да бъде отчетена тя и каква прочие е връзката на двете паметни дати от националния календар с Рьорих, това наличната документация не пояснява[790].

От изложеното дотук се разбира, че за стигането на „кулминациите" посветените никак не се доверяват на слепия случай. За това има Организационен комитет, със структура и състав предварително планирани и уточнени далеч преди да поеме пътя си програмата. През март, април, май и юни 1978 г. предвид разрастването на мащаба и голямата натовареност на основния екип у нас и сътрудниците му по света, се съзнава нуждата и от специално звено, „... имащо всички права и носещо отговорност за координираното провеждане на отделните мероприятия." В тази връзка се изгражда специално Оперативно бюро, наричано още „група „Рьорих". Временната целева група е първоначално под прякото ръководство на първия зам.-председател на комитета Александър Фол, а впоследствие на Емил Александров. Сред най-всеотдайните нейни членове са Г. Върлинков, Т. Русева, Ст. Христов, Т. Рачева и др. Инсти-

[790] Пак там, л. 40–41.

туционално осъществяването на програмата е разпределено по действия на поделенията на комитета, Главна дирекция „Международна културна дейност"; Държавното обединение „Пластични изкуства, културно наследство и библиотечно дело"; Институтът по културата; вестник „Народна култура"; Националният научно-информационен център по културата; СБХ, Окръжните съвети за култура в Бургас, Русе, Пловдив, още и Националният комитет на НРБ за ЮНЕСКО; ВТУ „Кирил и Методий" и др.

Непосредствената работа по програмата започва през февруари 1978 г. и като сигнален изстрел може да се приеме първият от серията откъси из книгата на Богомил Райнов „Николай Рьорих" във в. „Народна култура"[791]. За същинско начало обаче се приема статията на Людмила Живкова „Комплексно културно мероприятие с голямо значение и възможности", излязла след последния откъс на Райнов в предишния брой на същия вестник[792]. Статията е визионерска и още от заглавието, мъчителна за четене. У привързания към умерено авангардните рационално-реконструктивни процедури на миналото тя оставя безпокойството, че не всичко ѝ се разбира[793]. Там има актуална идеологизирана лексика от най-твърда проба, апаратен език на отговорен партиен работник, високочестотна употреба на словосъчетанието „българска нация", категории на марксистко-ленинската естетика, понятия, по всяка вероятност близки на психологията, и неудържимо безкрайно екстатично говорене за всичко – за „човешкия индивид", за „движението на най-прогресивните еволюционни потоци", за „огнения пулс", „огненото дихание на вселената", за светлината...[794] Допустимо е целият замисъл на дългосрочната комплексна програма да се приема като съсредоточен в изречението „Ограниченият кръгозор на личното съзнание е отстъпвал място на стремящото се към сливане с общочовешките и универсалните принципи на действителността съзнание". Така „легендарният героизъм" в творчеството на Николай Рьорих отразява стремежа на великия творец да обхване и отрази в съзнанието си универсалната цялост на вселената. Това е трудната борба за формиране на ново човешко съзнание; борба с „предрасъдъците на ограниченото, незнаещо егоцентрично съзнание", борба, която ще изведе човечеството на ниво, „когато съзнанието ще е в състояние да вмести синтетично универсалната цялост на законите на живота"[795]. Тази „борба" именно го сродява с

---

[791] Народна култура, бр. 8, 9, 10 и 11 от 1978 г.

[792] Живкова, Людмила. Комплексно културно мероприятие с голямо значение и възможности. – Народна култура, № 12 (1133), 24 март 1978.

[793] На всичко отгоре, на цяла вестникарска страница статията е разположена около репродуцираната картина на художника „Къщата на Солвейг" – дървена къщица всред високи борове снежна гора (?!?).

[794] Живкова, Людмила. Комплексно културно мероприятие..., 1978.

[795] Пак там.

други нему равни. Тук председателката съобщава вече открито на българската общественост това, което отдавна се прави от посветените в Комитета – след свързаното с Рьорих през 1978 г. нататък програмни обекти ще бъдат по реда си Леонардо да Винчи, Айнщайн, Ломоносов, Константин–Кирил Философ, Рабиндранат Тагор, като се обещава, че „списъкът на мултипликационните мероприятия ще бъде постоянно разширяван с представители на различни страни и епохи". Така ще бъдат извадени из забвение „огнените знаци, които са маркирали стремежа на хората към красота, светлина и безсмъртие"[796].

Вероятно този дух е следван от Людмила Живкова и програмния екип на устроената на 24 март пресконференция в Комитета за култура. Организаторите после заключават, че не могла да се поясни програмата добре и представителите на средствата за масова информация не успели да схванат задачите си, което, ако съдим по статията, едва ли е за учудване. Организаторите извеждат поуката, че ако били привлечени към редакциите на различните издания специалисти, то ефектът щял да бъде много по-голям; увереност за това дава направеното в тази насока с командироването в медиите на Ив. Маразов, Макс. Киров, В. Губарев, проф. В. Стоилов. Общо взето, излезлите неща в печата обаче имали хроникьорски характер и не насочили от самото начало общественото мнение в желаната насока.

От първия ден до края посещаемостта на откритата на 26 март 1978 г. изложба на Н. К. Рьорих опира близо до най-големия капацитет на галерията на СБХ на „Шипка" № 6; анализът на програмата впоследствие отчита посещения от над 1000 души дневно. Изключителен интерес – несекващ поток индивидуални зрители, организирани колективни посещения, групи от цялата страна. Медиите носят постоянни упреци за лоша предварителна подготовка. С тях се обяснява и наличната, и несломена резервираност, продължаващото сред публиката питане защо именно Рьорих, а не примерно български художник. По отстраняването на тези пречки, ограничаващи силата на ударната вълна от „стартовия взрив" на програмата се вземат спешни мерки – към съпътстващите изложбата обходни изяви са издадени 130 различни художественокритични и биографични материали. Излишно е да се пояснява надълго защо точно такива материали – иначе „програмно-целевата технология" и организационните маневри остават неизвестни за съвременниците в документацията на Комитета за култура, с гриф „За служебно ползване".

Като пропуски около първата „кулминация" и изобщо по програмата „Рьорих" се схващат и малобройните, слаби по действието си разработени специфични форми за приобщаване към съдържанието ѝ на деца

[796] Пак там.

и младежи. В София, предварително доставеният именно за тази публика игрален филм на Киевската киностудия, който популярно проследяваше биографичната траектория на великия русин, не влязъл в програмата на кината, останал съпътстващо „мероприятие" на други странични прояви, без да бъдат организирани колективни посещения[797].

Както се каза, с отношение към далечните цели на Дългосрочната комплексна програма, в разгара на изложбата в София е открит и международният симпозиум „Ролята на културата в изграждането на всестранно развитата и хармонична личност", съсредоточен около личността и делото на Николай Константинович; приносите на отделните участници по тази материя са публикувани в специален брой на изданието на Института организатор – сп. „Проблеми на културата"[798].

От началото на май 1978 г., съгласно плана за „мултипликация" на главното културно събитие, програмните изяви постепенно се пренасят от столицата в големите градове на страната.

На 6 май 1978 г. в аулата на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий" е проведена церемония по удостояването на Святослав Рьорих с титлата „Почетен доктор". Събитието се преценява като научна и психологическа кулминация, една от най-ефектните, постигнати в осъществяването на проекта изобщо. Удостояването е замислено да бъде използвано като прецедент за добиване правото младият университет да връчва почетни академични титли и занапред. Далечното намерение е с това да бъде заложено превръщането му в международно утвърден център, „школа" на славянската мисъл и култура по изпълнение целите и задачите на 1300-годишнината.

Ефектът от академичното събитие в града се умножава с успоредно организираната фотоизложба за живота и творчеството на Н. К. Рьорих, но с по-голям отзвук е планирано отдалеченото с две седмици откриване на изложбата на Святослав Рьорих; за краткото време на гостуването общият брой на посетителите стига 18 892 души[799]. На произтеклото във Велико Търново Комитетът за култура дава най-висока оценка и прогнозира, че културно-пропагандните и социално-психологическите последици от него ще са с най-голямо значение за приближаващия пусков срок на откритото провеждане на програмата за 1300-годишния юбилей от основаването на българската държава.

В Русе комитетът организира изложба с оригинални платна на Николай и Святослав Рьорих. Добре подготвените съпътстващи почини имали голям ефект – пред големи организирани групи били изнесени 15 беседи; изобщо комплексът мероприятия там дал голям принос в реали-

---

[797] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 231, л. 42–44. Анализ на етапа от дългосрочната програма „Н. К. Рьорих", 30 януари 1979 г.

[798] Пак там, л. 44.

[799] Пак там, л. 45.

зацията на програмата за естетическото възпитание на трудещите се и младежта. Това имало пряко отражение върху интереса към изложбата – за целия неин престой в Русе организаторите регистрират 81 630 посещения, което, според ентусиастката преценка на отчета, „... прави почти цялото активно население на Русе и окръга“[800].

Изложбата гостува и в други големи градове, но най-високо проявите във връзка с нея комитетът оценява при гостуването ѝ във Бургас и Пловдив. Териториалният комплекс „Култура“ в Бургас“ приел специална програма за подготовката по нейното устройване. Единствено тук отрано била организирана добре посещаемостта на споменатия подгряващ филм на Киевската киностудия и широката аудитория получила своята предварителна ориентация; за седмицата на гостуването ѝ посетителите стигнали неочакваното число 18 000 души от различни обществени среди – учащи се, производственици, служащи и чуждестранни туристи. Към изложбата била осигурена изобилна литература; вместо традиционната пресконференция била проведена среща-разговор по проблемите на хармоничното развитие на личността с журналисти, преподаватели по изкуствата, председатели на градски съвети за култура, секретарите по идеологическите въпроси на ГК на БКП в Бургас, секретари на заводски партийни комитети и т.н. Успехът тук се свързва и с непосредственото участие в подготовката на изложбата на първия заместник-председател на Комитета за култура, Ал. Фол, и изкуствоведа, з. д. к. Макс. Киров.

Редом с цифрите и обичайния език, с който се описват изложбата и съпътстващите я прояви и в другите градове в страната (Плевен, Габрово, Варна), издаващи несъмнения единен централизиран замисъл, в Пловдив нейния много добър прием организаторите отчитат и по „... някои необичайни, но показателни явления: издаване на значка с портрета на Рьорих от граждани на Асеновград, интерес към индийската цивилизация и желание на пловдивски младежи да повторят пътя на Рьорих в Централна Азия и др.“[801].

Целите на международната програма на проекта общо взето следват тия в предложението по линията на международните и чуждестранните организации от началото на 1978 г., като анализът на свършеното изрично подчертава извеждането им по пропагандните траектории – „България средище на цивилизации и огнище на тяхното разпространение“ и „Популяризация на идеите на БКП за естетическото възпитание на младежта като път към изграждане на всестранно развита личност и ролята на културата и изкуството в съвременния свят“[802].

---

[800] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 231, л. 46–47. Анализ на етапа от дългосрочната програма „Н. К. Рьорих“, 30 януари 1979 г.

[801] Пак там, л. 47.

[802] Пак там, л. 48.

Подетото по програмата извън страната има изключително широко, но неравномерно покритие. Свръхмощно средоточие на събития и предварителна организация имат изявите във Виена, като ръководството на произтичащото в града и изобщо координацията на всичко в Западна Европа е поверено на новия български културен център „Дом „Витгенщайн"; на това ще бъде отделено специално внимание. Форматът на всички останали прояви включва фотоизложба, а на определени места към нея и дискусии по програмата за естетическото възпитание. Направеното открито носи белега на вяли ведомствени мероприятия по линията на Министерството на външните работи, отчетът на които по азбучен ред изглежда така:

През юни 1978 г. в българското дипломатическо представителство в Акра, в присъствието на министъра на културата на Република Гана, била открита фотоизложба за живота и творчеството на Н. К. Рьорих. В Братислава и съответно в Прага, фотоизложбата била устроена в Академията по изкуствата. Успоредно с разгръщането на най-важните събития от програмата у нас, в българския културно-информационен център в Берлин се провела дискусия по програмата за естетическото възпитание. В университетите в Бохум и Саарбрюкен фотоизложбата била придружена с дискусия за националната програма за естетическото възпитание и изграждането на хармонично развитата личност. Такава дискусия имало и в културно-информационния ни център във Варшава. Във Вашингтон през октомври, със сътрудничеството на посолството на Индия в САЩ, фотоизложбата се открила в Художествената академия с лекция на заместник-директора на музея „Рьорих" в Ню Йорк, г–н Едгар Ленсбърн, участник също и в симпозиума през май в София. Приблизително същото става и в споменатия музей в Ню Йорк: управата се обърнала с молба към българското посолство да ѝ бъдат предоставени копия от всичко излязло у нас за Н. К. Рьорих, като някои от нещата ще се включели и в постоянната експозиция. Откриването на фотоизложбата в посолството ни в Дамаск през октомври било съдирено от три публикации в местния печат на основата на статии на Людмила Живкова и Емил Александров. Фотоизложба била устроена и в българския културен център в Делхи. В Лисабон тя била показана като съвместна инициатива с посолството на СССР. В Лондон се състояла в представителството на Комитета по туризма. В Мадрид откриването ѝ станало в началото на 1979 г. в Мадридския автономен университет. В Париж се открила в края на ноември 1978 г. в салоните на посолството. В Хелзинки била устроена в някакъв Работнически факултет. Поради недобра организация излагането ѝ било затруднено в Белград, а от Берн, Хага и Рим били поискани допълнителни средства. Изобщо не могла да се организира в Техеран, Стокхолм и Токио. В края на 1978 г. се замислял опит при посещението на председателката Живкова в Париж

да се направят постъпки за организиране на изложба от оригинали в центъра за изкуства „Бобур“[803].

Програмата „Рьорих“ във Виена следва принципите на производството на събития при разгръщането ѝ в страната – всичко е организирано около изложбата на Рьорих, баща и син, 57 творби, във времето от 16 май до 30 юни 1978 година. В сравнение дори не с българската столица, изложбата тук събира значително по-малобройна публика – общо 3 000 души – малцина посетители със специализиран интерес, повечето ученици, студенти и туристи.

„Второ основно мероприятие“ тук са двете „Дискусии за многостранно развитие на личността“, проведени на 17 май и 20 юни 1978 година. Тази в средата на месеца отчетните документи признават за откровен провал – рядкост за тогавашните отчетни практики. Дали от икономия, дали от друго, организаторите допуснали на една и съща покана да бъде отпечатана информацията за откриването на изложбата редом с тази и за дискусията; не било упоменато какви по-известни личности са поканени, което би дало ориентация на ония, които нямали представа за съдържанието ѝ или пък на такива, които още се колебаели за участието си. Докладите на българските представители не били дадени предварително на поканените от австрийци. „От друга страна – трезво отчитат отговорните за мероприятието – понятието „хармонично развитие на личността“ почти не е популярно и известно на Запад.“ Така или иначе на 17 май дошли само двама[804].

На дискусията на 20 юни 1978 г. положението вече било друго. От австрийска страна дошли близо 30 души, като за изтъкнати имена анализът брои проф. Лео Габриел – вицепрезидент на Световната лига на философите; музиковеда проф. Фьодемайер, проф. Катичич от Института по славистика; професора по право Шванке; члена на Политбюро на Австрийската комунистическа партия д-р Вимер, завеждащия културен отдел на вестник „Фолксщиме“, орган на същата партия, д-р Артур Вест; д-р Маснер от Института по музикознание, д-р Хофман – педагог, д-р Краус – литературовед, д-р Зингер – философ, актрисата Трауте Форести. Присъствали и членове на Естетическо дружество „Ветшпирале“ от Линц[805]. От българска страна били представени 5 док-

---

[803] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 231, л. 47–50. Анализ на етапа от дългосрочната програма „Н. К. Рьорих“, 30 януари 1979 г.

[804] Пак там, л. 50–51.

[805] Тук под линия в документа е отбелязано следното интригуващо наблюдение: „Това дружество прояви голям интерес към творчеството на Николай Рьорих, както и на неговата съпруга Елена. Някои членове на дружеството използваха дискусиите, за да излязат с кратки съобщения за техния живот и творчество. Очевидно, дружеството не е на наши идейни позиции, поради което се налага внимателно проучване на неговата идейна и политическа характеристика и прецизното му използване в дейността на културната

лада. Основното изказване на член-кореспондента Азаря Поликаров не изпълнило назначението си да въведе в дискусията. Докладът на проф. Ат. Натев засегнал по същество частен научен въпрос, който нямал пряко отношение към темата. Докладът на Евгени Немиров бил на ниско ниво, въпреки че имал време да го подготви и преработи според инструкциите; това наложило в последния момент намесата на д–р Чавдар Добрев, с чиято помощ докладът бил съществено подобрен.

Трето „основно мероприятие" във Виена била проведената на 27 юни 1978 г. дискусия „Пактът Рьорих и опазването на културните ценности". Присъствали двама високи български гости Емил Александров от Комитета за култура и Мария Захариева, заместник-министър на външните работи. Това обстоятелство предизвикало на поканата за мероприятието да се отзоват заместник-министър на външните работи на Австрия, д–р Волфрам, заместник-министър на образованието и изкуствата, д–р Лайн, и заместник – министър на науката и изследванията, д–р Оберман. На дискусията присъствали още проф. Аубьок, проф. Шванке, съветникът Кралик и служители на Австрийската федеративна служба по паметниците. Анализът преценява, че едва тази дискусия била на ниво и имала траен ефект сред „културната общественост" на страната домакин[806].

Оценките на проведените „мероприятия по основна цел № 1 на дългосрочната комплексна програма" във Виена оставят тягостно впечатление със суперлативните обобщения, че е постигнато популяризиране личността на руския художник, поет, писател, учен, пътешественик, философ и хуманист; че те са довели до укрепване престижа на България като страна с активна и прогресивна културна политика и са допринесли за издигане на международния ѝ авторитет. Като източници за тези обобщения се посочват „книгата за впечатления" от изложбата и мнения, споделени със сътрудниците на културната служба при българското посолство. „Много от посетителите – четем в анализа на програмата – са впечатлени от обстоятелството, че реалистично изобразително изкуство може да се постигне с по-модерни изразни средства. В тази връзка те са критикували модернизма и абстракционизма в съвременното буржоазно изкуство. Проявено е учудване, че творчеството на многостранно надарения талант и художник Н. К. Рьорих е почти непознато в Западна Европа"[807].

Кой е споделил тези мнения, какви точно са споменаваните австрийски „средства за масова информация", които отразили „мероприя-

---

служба при българското посолство във Виена." (ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 231, л. 51. Анализ на етапа от дългосрочната програма „Н. К. Рьорих", 30 януари 1979 г.)

[806] Пак там, л. 52.

[807] Пак там, л. 53.

тията“ и как са били те отразени, а в общия план на мероприятието какъв е статутът на изброяваните университети, дружества и академии по света, ангажирани с тях, с какво са „изтъкнати“ упоменатите имена на гостите им – на тези въпроси отчетната документация по етапа „Рьорих“ не дава отговор. Анализът на Комитета за култура следва един установен ред на отчитане на „мероприятия“, основан на отчети на низови звена. В края му, според желязното правило, стоят препоръки за преодоляване на допуснати слабости, опрени на подадените „от долу“ сведения и предложения, в които, пак по това правило, неопределено се досягат незначителни неща. Това обяснява и заключението на документа, че с направеното във Виена „... е постигнат очакваният необходим и реално отговарящ на условията ефект“[808].

За най-голям успех в международната дейност по програмата „Рьорих“ се приема работата по предварителната подготовка на българското участие в Двадесетата сесия на Генералната конференция на ЮНЕСКО в Париж през 1978 година. Резултатът от него се изтъква като несъмнено доказателство за „външното културно настъпление“: приети били за документи на Генералната конференция две подготвени от България резолюции – една за естетическото възпитание и хармоничното развитие на личността, и друга, за опазването на културното наследство и за Рьориховия „Флаг на мира“ в съвременността. На последната се гледа като на български принос за нов живот на Рьориховата идея и най-крупна проява в областта на изкуството и културата, предвидена да се проведе в Международната година на детето (1979). С важни заслуги за този успех комитетът посочва дейността по време на конференцията на заместник-министъра на външните работи Мария Захариева и на постоянния представител на НРБ в ЮНЕСКО Леда Милева[809].

Конкретизациите на генералната цел в близко бъдеще се ориентират към предстоящата 110-та годишнина от рождението на Н. К. Рьорих през 1984 г., когато България, редом със Съветския съюз, заслужено ще бъде организатор на честването. Стратегическите пропагандни линии ще навеждат към изтъкване на нашите заслуги за популяризирането и развитието на идеите и творчеството на Н. К. Рьорих за миграцията на културните ценности и за ролята на културата и изкуството в промяната на съвременния свят.

В тази връзка още до края на 1979 г. се предвижда Народната библиотека и Националният научно-изследователски център по културата при комитета да подготвят издаването на пълна библиография на творчеството и на всичко писано за програмния обект. До края на съ-

---

[808] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 231, л. 54. Анализ на етапа от дългосрочната програма „Н. К. Рьорих“...

[809] Пак там, л. 55.

щата година СБХ и предприятието „Фотоиздат“ ще тиражират репродукции, цветни диапозитиви и картички за масова продажба от негови произведения. Още през 1979 г. ще се уреди международна стипендия на Комитета за култура и Националната комисия за естетическо възпитание на името на Н. К. Рьорих за специализация на таланливи деца и младежи по повод международната година на детето. В същия срок Разработващият блок и Творческият фонд при Комитета за култура трябва да организират и сключването на контрактации с утвърдени в тематиката български и чужди изкуствоведи за написване на отделни статии за живота и делото на Рьорих, които да бъдат издадени в отделен сборник. До края на 1979 г., съвместно с г–жа Девика Рани Рьорих, комитетът се наема да подготви „нашия вариант на документалната книга за посещението на Светослав Рьорих“, като при издаването ѝ в Индия да бъдели отразени по-пълно задачите на Дългосрочната комплексна програма.

До 1982 г. ще бъде издаден луксозен каталог на изложбата в София, придружен от всички материали свързани с експонирането и откриването ѝ. Каталогът се проектира да бъде на руски и английски език и на издаването му се гледа като на въздигане на траен паметник на т.нар. „Софийска колекция на Н. К. Рьорих“ – една от най-големите негови експозиции. До същата година се възнамерява да бъдат издадени страници от дневника му и сборник „Рьорих в очите на неговите съвременници“.

Пропуските по отношение на децата и младежите при „стартовия взрив“ на програмата, особено след писмото на Т. Живков до ЦК на ДКМС от лятото на 1978 г. и решението на Политбюро „За издигане нивото на идейно-възпитателната работа и грижите за творческата активност на нашата млада художествено-творческа интелигенция“ ще бъдат преодолявани с ред начинания. За най-широката публика се замисля българска копродукция с Индия и СССР за създаване на нов игрален филм за Рьорих. За образованите в по-висока степен младежи се проектира дискусия из всички висши учебни заведения в страната на тема „Хармонично развитата личност на бъдещето“, успоредена с младежки конкурс за студия върху живота и делото на хималайския гений; Комитетът за култура възнамерява да се предложи на ЦК на ДКМС националният политически конкурс за 1982 г. да бъде изрично свързан с проблематика на Дългосрочната комплексна програма. Накрая, откроилите се ще бъдат събрани на голяма международна студентска конференция във Великотърновския университет по дискусионната тема. На експертно ниво, за „младата художествено-творческа интелигенция“, се замислят специализирани лекции на Светлин Русев и Богомил Райнов в т.нар. „Фенер на Антон Митов“ във ВИИИ „Н. Павлович“[810].

[810] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 231, л. 56–60. Анализ на етапа от дългосрочната програма „Н. К. Рьорих“...

В перспективния план за бъдещето на програмата, като фокус, като институционално средоточие на всичко направено дотук и на всичко предстоящо, с най-дълъг срок на осъществяване (1979–1984), стои проектът да се възобнови дейността на Хималайския институт на Николай Рьорих „Урусвати". Проектът е разработен отделно и анализът на Комитета за култура само го споменава, но явно е, че на него се възлагат големи надежди за неспирно и неудържимо множащите се ефекти от програмата „Рьорих" като неотнемлива част на Дългосрочната комплексна програма[811].

Главната цел на този проект е: „Да се създадат условия и предпоставки, съгласувано със съветската страна, за възстановяване на дейността на Института „Урусвати", като крупен международен научноизследователски център, в който на основата на принципа на научно-художествения синтез ще се продължи идеята на Н. К. Рьорих за изследване на хималайския масив, човека и космоса."[812]

Този институт бил създаден през 1928 г. като отговор на необходимостта експедицията на Николай Рьорих в Централна Азия (1923–1928) да преустанови своето движение и да организира постоянна база за изследванията си. Проектът за възобновяването му аргументира неговото създаване и с прозрението на ръководителя на експедицията, „че на науката повече от всякога е необходимо да осъществи синтеза на знанието, да изучава единен свят, а не обект, разделен на дисциплини, подобно на университетите"[813]; идея, на която българските продължители на делото му гледат като „ранен кълн" на настъпилата едва през 70-те години бурна тенденция за интеграция между науките.

За начало на работата на института се сочи 29 юли 1928 година. Наречен е „Урусвати" („Светлина на утринна звезда") и е разположен на 2100 м надморско равнище в долината Кулу, известна още и като (а не би и могло да бъде иначе) „Долина на боговете" – срещна зона на древни култури; удобен подстъп към целия Северен Пенджаб със западната част на Хималайския хребет, особено привлекателни за начинателите; благодатно място за техните геологически, ботанически, археологически,

---

[811] Пак там, л. 60.

[812] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 224, л. 12. Идеен проект за младежка мемориална научноизследователска експедиция „Урусвати 79–84" в Централна Азия и Международен симпозиум, посветен на 110 г. от рождението на Н. К. Рьорих и 1300-годишнината на България. Главни и основни цели на проекта. Главна цел. При разработката на практическите аспекти на проекта е ползван опитът от организацията на българската програма „Национален експедиционен клуб – „Картаген", с който България взела участие в международната научна кампания за спасяването на Картаген през 1973–1974 г. (Пак там, л. 1.)

[813] Пак там, л. 7. Експедициите на Н. К. Рьорих и дейността на Хималайския институт „Урусвати". Исторически обзор.

исторически и филологически изучавания. Още същата година били установени отношения със западно-европейски и американски научни звена. Теренната работа на института започвала в началото на лятото, с отварянето на планинските проходи към Тибетските плата и високопланинските зони на Хималаите. През октомври изследователите се завръщали в главната си база в Кулу и зимните месеци прекарвали в обработка на събраните материали. Съставена била изключителна ботаническа колекция; с помощта на местни лечители се систематизирала тибетска фармакопея, индекс на тибетски медицински билки. Провеждали се специализирани изследвания на древни диалекти; оформила се скъпоценна етнографска сбирка; направили се стойностни археологически проучвания; възнамерявало се да започнат изследвания на космическите лъчи във високопланинските райони и пр., и пр.[814] С началото на Втората световна война институтът постепенно преустановил дейността си (1942).

В мотивацията за възобновяването на „Урусвати" не са пропуснати доводи, засягащи българската история – маршрутът на експедицията прекосил местата на прабългарите, преди да се установят на Балканския полуостров, „и по тази причина много от събраната информация от експедицията представлява интерес и за българския изследовател", както и доводи от прагматично, външнополитическо естество – с възобновяването на института България би заела важното място на равностоен участник и активен партньор в т.нар. „Проект на ЮНЕСКО за изучаване на Централна Азия", в който водещо място имал Съветският съюз[815]. Но като че ли центърът на замисъла за възкресението на това начинание на Рьорих е извън историята и политическата прагматика. В заключението и изводите си историческият обзор по създаването и дейността на института изключително настоява, че „наличието на „Урусвати" в тази част на Азия става повод да се заговори за ликвидиране на „европоцентризма" в науката"; че „методът на научно-художествен синтез" на Н. К. Рьорих за „... едновременно художествено и научно възприемане и отразяване на един нов свят ще се прилага все повече..." и пр.[816]

Към своята главната цел, проектът чертае такава „етапност":

Провеждане на младежка мемориална научно-изследователска експедиция в Централна Азия по следите на Рьориховия преход, като продължение на изявите, проведени по програмата в България. Експедицията ще се разгърне във времето 1979–1984 г. и ще има следните стъпки:

---

[814] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 224, л. 9. Идеен проект за младежка мемориална научно-изследователска експедиция „Урусвати 79–84"... Експедициите на Н. К. Рьорих и дейността на Хималайския институт „Урусвати". Исторически обзор.

[815] Пак там, л. 6.

[816] Пак там, л. 10.

През есента на 1978 г. с помощта на Святослав Рьорих, който някак си се налага като съществена страна в начинанието, ще бъде осъществено предварително запознаване с долината Кулу.

Първият изследователски сезон ще бъде през лятото на 1979 година. В него българо-индийска изследователска група от висши учебни заведения в София и Бангалор ще проведе „научно-художествена експедиция" в района на долината. Ще бъде организиран първият международен интердисциплинарен симпозиум на тема „Човек, планета, Космос", който ще се занимава със заложените от Н. К. Рьорих научно-организационни начала на института, както и с някои аспекти на други негови идеи.

През изследователския сезон на 1980 г. ще бъде проведена българо-монголо-съветска експедиция по стъпките на Рьорих в Монголия.

През изследователските сезони 1981 и 1982 г. ще се проведе Вторият интердисциплинарен симпозиум и ще бъде осъществена българо-индийско-съветско-монголска експедиция по маршрут Сикким–Трансхималай–Улан Батор, през Кашмир.

През сезони 1983 и 1984 в гр. Нагар, долина Кулу, ще се подготви и проведе специалната международна мемориална конференция на тема „Човекът, планетата, Космосът", посветена на 110-годишнина от рождението на Рьорих.

Сезон 1984 г. ще е времето, в което ще бъде постигната вече главната цел на проекта – учредяването на международния институт „Н. К. Рьорих – Урусвати" от страна на основоположниците – СССР, Индия, България и Монголия под патронажа на ЮНЕСКО в рамките на проекта на тази организация за Централна Азия[817].

Проектът има и раздел, в който са артикулирани специфично националните цели, които той редом с всичко друго ще постига. Най-напред на него са опрени надеждите идеите на Дългосрочната програма да бъдат продължени и интензифицирани; успоредно с това и пренесени в Индия всред индийската младеж. На второ място институтът ще гради „собствени национални кадри" по централно-азиатски култури и индийска цивилизация. И на края, но явно никак не на последно място – „осигуряване на програмата за 1300-годишнината на едно крупно, значимо и оригинално научно, научно политическо и културно мероприятие със значителен резонансен ефект"[818].

Към проекта съществува „Оценка на сегашното състояние на института „Урусвати", което навежда на мисълта, че първи стъпки по неговото осъществяване са били предприети. Там се дават точни све-

---

[817] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 224 л. 12. Идеен проект за младежка мемориална научно-изследователска експедиция „Урусвати 79–84". Етапност при достигането на главната цел.

[818] Пак там, л. 14. Национални цели.

дения за отдалечеността на мястото от столицата Делхи, за броя, маршрутите и качеството на пътищата, по които би могло да се стигне, както и местната комуникационна инфраструктура – отстоящия на 14 км град Кулу, малкото му летище, тамошния гарнизон на индийските въоръжени сили и пр. Детайлното уточнение продължава с това, че институтът е разположен в имот на основоположника, понастоящем собственост на неговия син, и представя точно описание на броя сгради, тяхната квадратура и кубатура, състоянието им и общата оценка за стойността на необходимите подобрения – „със сравнително малки валутни разходи институтът може да се преустрои в солидна научна база още през 1979 г. и да приеме първата група“[819]. Много е възможно проектът да е бил подбуден по време на гостуването на Святослав Рьорих в България, защото краят му настоява да се предприеме необходимото той да потвърди изказаното свое желание и да приеме начинанието под свой патронаж[820]. По-нататъшни следи по осъществяването на този проект обаче не се намират.

Програмата „Николай Константинович Рьорих“, както и всяка друга програма от времето на председателката Живкова, никога не се мисли като свършваща. Цялостният ѝ ефект следва да се разкрие, като дейностите, разгърнати в нея, логически се обвържат със следващия етап, програмата „Леонардо да Винчи“. Логическата „обвръзка“, организаторите аргументират така: „Предпоставка за това е обстоятелството, че самият Н. К. Рьорих се е считал дълбоко повлиян от личността на Леонардо, негов ученик и продължител на делото му.“[821]

---

[819] Пак там, л. 15. Оценка на сегашното състояние на института „Урусвати“ – Кулу.

[820] Пак там.

[821] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 231, л. 63. Анализ на етапа от дългосрочната програма „Н. К. Рьорих“, 30 януари 1979.

ГЛАВА ШЕСТА,
ПАРАГРАФ ТРЕТИ:

Още веднъж за неотразимата сила на Големия пример: Програмата „Леонардо да Винчи“

Тя е нов, втори етап на Дългосрочната комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармонично развитие на личността и обществото в периода на „изграждането на развитото социалистическо общество“. Приета е на заседание на председателството на Комитета за култура на 6 февруари 1979 г. по докладна записка на първия заместник-председател Александър Фол[822]. Нейната „програмно-целева технология“ се основава на вече постигнатото – без да се прекъсва дейността по програмата „Рьорих“, „... да се пристъпи към цялостното разкриване на втората надарена личност, като по този път се постигне наслагване и развитие на ефекта“[823].

Във вече разработеното „главно културно събитие“ на новия проект са сплетени две изяви, които се оглеждат една в друга и се допълват взаимно – художествената изложба „Леонардо да Винчи и неговата школа“ и научният симпозиум на „Хуманизмът в източно-християнската култура и италианския Ренесанс“. Вероятно концептуализиращият замисъл схваща изложбата като всеобщо, масово културно мероприятие; симпозиумът е високата рефлексия, преследваща да бъде проявен „... сложният и противоречив ход на развитие на двата типа култури в рамките на един и същ отрязък от време и на този културно-исторически фон да се покаже ролята на българската култура като връзка меж-

---

[822] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 231, л. 2–3. Докладна записка от Ал. Фол, първи зам.-председател на Комитета за култура, относно приемане на проект за етапа „Леонардо да Винчи“ на Дългосрочната комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармонично развитие на личността и обществото. 25 януари 1979 г.

[823] Пак там, л. 28.

ду тях". Така „за първи път, научно и нагледно" би се създала възможност да се съпоставят и анализират типовете култури в европейската цивилизация и да се разкрие тяхната роля[824]. Приведените философски и културно-исторически аргументи при обосновката на избора на този програмен обект в докладната записка предвзето целят да отворят просека към честването на приближаващия юбилей от основаването на българската държава към „... връзките между предренесансовите културно-художествени явления в Средновековна България и явленията на ренесансовата художествена култура", чрез които би могло „... разкриването на личността на Леонардо да Винчи и на неговото дело, да се постави в пряка връзка с целите и задачите на Националната програма за 1300 годишнината"[825].

Споменатото „наслагване и развитие на ефекта" не се случва произволно – то се прави чрез сложна институционална машинария, мислена дълго отнапред. Много от възлите и детайлите ѝ се копират пряко от проекта „Рьорих", но сега, по указания на Л. Живкова, Разработващият блок привнася някои подобрения, неизбежно следвайки изискванията на важния за тези времена „програмно-целеви подход". Председателството разработва специална организационно-управленска структура, включваща йерархически степенувани ръководни звена, такива за научно и информационно осигуряване, както и за оперативно управление и организационно-изпълнителски дейности. Цялостното управление и контрол е във властта на Програмен организационен комитет, оглавен от председателката на комитета. Преди да бъдат задвижени низходящите управленски, информационни и изпълнителски механизми, трябва да е започнала работата си специалната „инженерна" група – Програмен научно-консултативен съвет (интердисциплинарна група с помощни функции към Програмния комитет) с научен ръководител Максимилиян Киров и състав: Милчо Германов, Чавдар Добрев, Стефан Пейков, Иван Маразов, Венко Христов, д–р Светлозар Златаров, Драгомир Петров и Александър Вълчев. По аналогия с оперативната група „Рьорих" и сега се предвижда създаването на такава „оперативна група за ръководство и координация на дейностите"[826]. Нов момент в сравнение с опита отпреди година е формирането на структури, които своевременно да отчитат евентуалните, непредвидени негативни следствия от начинанията (пресищане на публиката с изяви, неравномерност в разпределението им, ограничаване на профаниращото просветителство и пр.). Те разра-

[824] Пак там, л. 30.

[825] Пак там, л. 29.

[826] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 231, л. 31. Докладна записка от Ал. Фол, първи зам.-председател на Комитета за култура..., 25 януари 1979 г.

ботват стратегии за противодействие в три насоки – „идейно-политически, социално-психологически и философско-естетически“[827].

Проникването на програмата в пределна дълбочина на българското общество трябва да се осъществи посредством разработени от поделенията на Комитета за култура детайлизирани програми, всяка в направлението на съответното звено. Павел Писарев с обединението „Театър и музика“ организират програмни разработки по „Леонардо да Винчи и театърът“, „Леонардо да Винчи и музиката“ и „За ренесанса и ренесансовите идеи на музиката и театъра“. Той поема и грижата за мултиплицирането на тази тематика посредством телевизията, радиото, печата, изследователските звена, свързани с нея и чрез структурите на образованието, с особен акцент чрез структурата на всички средни и висши училища по изкуствата.

На Крум Василев и издателския комплекс при комитета е поверено проясняването на логиката в основните връзки на „блоковата система „Рьорих“–„Леонардо да Винчи“–„В. И. Ленин“–„Константин-Кирил Философ“ и др., които ще влязат в комплексната програма „Хармонично развити личности“ с оглед логиката на поетапното издаване на техни произведения.

На Пейо Бербенлиев и структурите по ръководството на средното, полувисшето и висшето образование по културата лежи отговорността по разработката на програма за мултиплицирането на етапа „Леонардо да Винчи“ изцяло в образователната система във всичките и аспекти: „Леонардо – художник“; „Символиката на Леонардо да Винчи“; „Леонардо да Винчи и перспективата“; „Леонардо да Винчи и архитектурата“; „Ренесансовата архитектура“ и пр., както и да постигне набирането на пълна информация за цялата литература за програмния обект из българските библиотеки[828]. В тази връзка работи и Милчо Германов, който прави комплексна програма за осигуряване посещението на изложбата „Леонардо да Винчи и неговата школа“ от софийските училища. За предвидените неизбежни беседи с учащите същият разработва похвати за насочване видяното в изложбата изрично към програмата за естетическото възпитание. Като неспирно препредаван във времето отзвук от програмните изяви, поделението на Германов трябва да начертае и образци за нови образователни програми, които да бъдат внедрени изобщо във всички училища; екипът му следва да подработи още и стратегическата насоченост на коментарите във връзка с тях по телевизията, радиото и всички останали средства за масова информация.

---

[827] Пак там, л. 32.

[828] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 250, л. 2. Протокол № 23 от заседанието на Председателството на КК на 6 ноември 1979 г. по разработката на детайлизирани подпрограми от поделенията на Комитета за култура.

Йордан Венедиков с Националния научно-изследователски център по културата организира събирането на информация за всички звена и отделни лица в световен мащаб, които работят по въпроси, свързани с програмния обект, както и изработката на програма по пълно описание и изучаване впоследствие развилите се във времето всички научни проблеми, в които се открива присъствието на Леонардо да Винчи. Към тази програма се предвижда да бъде организиран и лекторат с най-изтъкнати специалисти.

Емил Александров и управление „Културни връзки с чужбина" подсигуряват пригаждането на програмните събития с оглед пропагандното им разпространение по света[529].

Стефан Ганев разработва програма за участието на териториалните комплекси „Култура" и действията на обществените организации (Отечествения фронт, Комитета на българските жени и пр.) в реализирането на етапа „Леонардо да Винчи", както е отговорен също и за ефективното използване на разработения „пакет от пропагандни материали" предназначен за разпространение по места от Окръжните и Общинските съвети за култура.

Иван Славков оглавява екип за съставянето и осъществяването на комплексна програма по участието на Българска телевизия в реализирането на етапа; по-конкретно, той и екипът му трябва да промислят система на телевизионните образователни облъчвания, да осигурят нейното провеждане и да координират съдържанието ѝ, тъй че да бъдат представени пропорционално всички видове изкуства и научни измерения на творчеството на великия човек.

Ганка Пеева и Костадин Попов завеждат разработката на програма за по-активното съучастие на творческите съюзи.

Никола Ценов и Държавното обединение „Българска кинематография" доставят пълна информация за филмовите произведения за живота и творчеството на Леонардо да Винчи и за ренесансовата епоха, намиращи се на разположение в Националната филмотека, и разработва схема за целесъобразното им използване през цялата година, докато се развива проектът.

Александър Вълчев трябва да очертае съдържанието на темата „Леонардо и научно-техническото творчество" и да програмира обвързването на начинанията по нея с творческите съюзи, с образователната система, обществените организации, научните звена и всички медии.

На Боян Трайков и БТА се възлага навсякъде цялостното пропагандно покритие на етапа „Леонардо да Винчи".

Накрая, но никак не последна по значение в този протокол, стои работата на Милчо Брайнов с управление „Икономическо", който подси-

[529] Пак там, л. 3.

гурява изнамирането на средства и поддръжка на ред за пълното финансово и материално обезпечение на всички мероприятия[830].

Подготвителната работа се предвижда да бъде осъществена в периода януари-юли 1979 г.; истинското разкриване на проектираните събития ще бъде разгърнато от октомври 1979 насетне, до края на лятото на 1980 година[831].

Както и в разгръщането на „първия етап", основополагащите документи в програмата „Леонардо да Винчи" също са само за служебно ползване, за посветените. На „участника в отделните мероприятия" не е дадено да знае какво му е замислено; той трябва да бъде привлечен и погълнат от въдовъртежа на „организираните прояви" докато изведнъж, дори без да съзнава докрай това, което му се случва, се озове преведен в светлите пространства на проектираните крайни цели. Посоченото обстоятелство някак прави хармоничната и всестранно развитата личност хомункулус на управленската алхимия на културата в зрелия социализъм, технология, изключваща избор на себестроителен активизъм у подвъргнатите на нейното въздействие.

Фазата „Въвеждане" се проектира за началото на септември 1979 година. Едва тогава, след свършеното в предишните месеци, проектът се публикува и „... от този момент започва непрекъснато да се отразяват в спретната информация отделни събития около програмата и се отпечатват аналитични статии по отделни проблеми на целите ѝ"[832]. Това действително става, макар и с малко закъснение от планираните срокове – на 18 септември, с участието на изкуствоведи и историци, под надслов „Леонардо и творческото начало", се провежда разширено заседание на Председателството на Комитета за култура. Заместник-председателят Милчо Германов известява на събралите се за подготвяния втори етап от системата културни мероприятия, посветени на хармонично развити личности от различни епохи и народи. Заседанието се ръководи от председателката Живкова, чието просветляващо присъствие прави ясно, че програмата не се занимава с емпириката на отделните занимания на Леонардо, а с „... най-характерната за него връзка между търсенията, стремежа му да открие тайните на природните закономерности, връзката между човека и природата, осъществявана чрез развитието на разума"[833]. После тя предлага нещо, по същество от-

---

[830] Пак там, л. 4–5.

[831] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 231, л. 28. Докладна записка от Ал. Фол, първи зам.-председател на Комитета за култура..., 25 януари 1979 г.

[832] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 698, л. 42 и сл. План-сценарий за реализирането на втори етап от дългосрочната програма за издигане на ролята на изкуството и културата за всестранно и хармонично развитие на личността и обществото „Леонардо да Винчи".

[833] Народна култура, № 38 (1211), 21 септември 1979 г.

давна наредено – да се формира оперативен щаб за ръководството на програмата, оглавен от Ал. Фол. Присъстващите приемат предложението с пълно мнозинство.

Малкото закъснение на откритото оповестяване на програмата обаче не пречи подгряващите прояви по нея вече да са започнали. В предвидения и проведен по план от 2 до 7 септември VII симпозиум на Международния комитет по история на техниката (ИКОТЕК), при участието на 35-ма гости от чужбина и приблизително толкова наши експерти, поема първата програмна дискусия „Леонардо и неговото място в историята на техниката. Леонардо и нашето съвремие". Тя се ръководи от президента на организацията, проф. Карло Макани от Италия. По предварителните намерения на организаторите, тук се прави първата връзка на програмата „Леонардо да Винчи" с 1300-годишнината на българската държава, като в беседи и разговори участниците в симпозиума обсъждат мястото на България в развитието на техниката през средновековието и Възраждането[834]; дали обаче така е станало, наличната документация не казва.

На 21 септември 1979 г. във в. „Народна култура" излиза първият откъс от серия публикации със заглавие „Програмата „Леонардо да Винчи". Общофилософски и културноисторически основи"[835]. Отделните парчета не стоят под авторско име, поредицата е от името на колектив (Милчо Германов, Максимилиян Киров, Чавдар Добрев, Иван Маразов, Стефан Пейков, Венко Христов, Александър Вълчев, Светлозар Златаров и Драгомир Петров), без да е упоменато изрично, че това е съставът на Програмния научно-консултативен съвет. Последвалите след първата публикация фрагменти са посветени на епохата на Леонардо да Винчи, на неговото художествено наследство и идеала за хармонично развитата личност[836], на приноса му в науката и техниката, с особено наблягане на мотива „Леонардо и единството на познанието"[837]. Десетина дни преди взрива на „главното културно събитие" излиза последният, посветен на мястото на дългосрочната програма за хармонично развитие на личността в битката за новата личност на социализма[838]. Серията е замислена да бъде ключ за разбирането на замисъла, отваряне на високите значения на програмната тематика, пътеката на фазата „Въвеждане", превеждаща към ядрото на същинските изяви.

Програмите за хармонично развитите личности презират и изключват назиданието на профанните популяризаторски примерчета; те са

---

[834] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 698, л. 46–47. План-сценарий за реализирането на втори етап...

[835] Народна култура, № 38 (1211), 21 септември 1979 г.

[836] Народна култура № 39 (1212), 28 септември 1979 г.

[837] Народна култура, № 40 (1213), 5 октомври 1979 г.

[838] Народна култура, № 42 (1215), 19 октомври 1979 г.

обзети от домогване към естеството на човешкото творчество, към прозиране чудото на създаване от нищото, из глъбините на голото човешко сърце и дух; те картографират траверса на гениите по гребена към неизмеримите висоти; съставят компендиум из практикума на всеки един от тях по удържане вътрешното, хармоничното единство на мисълта, приложното действие и нравствената норма, изнамират изгубените съставки на спойката в едно цяло на насъщните проблеми на „социално определената историческа действителност" у тези личности. Самият им живот, схванат в пределната му цялост надхвърля всичко конкретно, разбраният *смисъл* опровергава всеки емпиричен биографичен факт от *живеенето* (им). Разбраният смисъл на техния живот надхвърля епохата, в която ги е имало, границите на отечествата им; те са надвременни, наднационални, принадлежат на цялото човечество[839]. Те са генерирали идеи, които времето и човешката им среда не са могли да осъществят и точно затова „... Леонардо е един прогнозист, насочен всецяло към бъдещето, към нашите дни"[840]. Това прави неуместни питанията защо точно един, а не друг, от друго време и страна, защото отвъд всяка конкретика, всеки етап от Дългосрочната комплексна програма цели пробуждането на творческото начало в съзнанието на отделната личност и развитието му във всеотдайно следване емоционално-нравствения път, изтеглен от живота и делото на гениалните, всестранно надарени люде.

За авторите на общофилософските и културни основи на програмата неотклонният стремеж на Леонардо да Винчи към максимално пълен обхват на живота придава особената сложеност на погледа му към действителността, развил се в неговия синтетичен метод на творчество. С него той стига крайната истина – за вечна прослава на човека свръхмощният, титаничен творчески синтез на гения прозира великите тайни на хармонията, задаваща смисъла на всеки живот – „хармоничната човешка личност", хуманизма, който ще спаси света. Добирането до тази несъмнена ценност, най-високия връх и мярка на всяко творческо дело, ще разкрие всекиму общата духовна средина на Леонардо и Рьорих, Дантон, Достоевски или Ленин; вградена в структурата на новата личност, тя ще направи „... човекът на изкуството да не бъде цехово затворен, както и представителят на научно-техническите кръгове да не бъде „технократски" талмудист". Хуманизмът е енергията на „пораждащата функция на културата"; далечната перспектива на дълбоко присъщата „вътрешна еволюция" на човека; от него идат приносни идеи в моралния му свят, примирението на „аморализма на избранника с демократичните тежнения на масите"; той, в основата на

---

[839] Народна култура, № 38 (1211), 21 септември 1979 г.

[840] Народна култура, № 40 (1213), 5 октомври 1979 г.

солидна социална теория, е строителство на „нов свят, в който се формират и новите духовни, етични отношения", „нова етика"[841]. Именно това прави органична връзката на програмата „Леонардо да Винчи" с подбуденото от Всенародната програма за естетическо възпитание: „Наред с формирането на определено естетическо отношение към непосредствено заобикалящата действителност, тази програма има много по-висша цел да изгради и развие нестандартно, лишено от „едномерност", творческо по същността си отношение на социалистическия човек към непрекъснато променящата се действителност, към задачите и проблемите, в чието практическо решаване активно участвува с труда си и отделната личност. А това, с други думи, означава отприщване на онези вътрешни умствени и духовни сили у човека, които да доведат до постигането на нова, още по-висока степен в нашето цялостностно обществено, стопанско и културно развитие. По такъв начин Всенародната програма за естетическо възпитание се свързва с основните цели на партийната и държавна политика за всестранно активизиране на субективния фактор с неговата огромна роля в развитието на нацията по пътя към изграждането на комунистическото общество."[842]

Така разбиран хуманизмът не е плоското, изтърканото вече обещание за бъдещето. Като сложеност на духовния поглед, той е разбиране на човешката участ от всички времена и това му измерение прави възможно в програмата „Леонардо да Винчи" да бъдат разгърнати съпоставки, да се разкрият общи черти, връзки между Ренесанса и източнохристиянската цивилизация, включително и средновековната българска култура и нейните специфични духовни явления. „По този начин може да се разкрие и анализира връзката между предренесансовите културно-художествени явления в Средновековна България и някои явления на художествената култура на Възраждането." Хуманизмът може всичко и затова осветяването на личността на Леонардо да Винчи опира и до изпълнението на целите и задачите, от които се ръководи Националната програма за 1300-годишнината[843].

За начинателите в своята съвкупност програмите са съзнателно предизвиквани „социокултурни събития"; съставени от множество свързани изяви в своята окончателна „реализация", те се издигат в чудовищен „Gesamtkunstwerk", инструмент на „пораждащата функция на културата" през тази епоха. Проведена във времето от 1 септември 1979 г. до 31 август 1980 г., програмата „Леонардо да Винчи" включва в себе си

---

[841] Народна култура, № 42 (1215), 19 октомври 1979 г.

[842] Народна култура, № 38 (1211), 21 септември 1979 г.

[843] Народна култура, № 40 (1213), 5 октомври 1979 г. Заслужава да се отбележи, че текстът във в. „Народна култура" във връзка с програмата „Леонардо" и 1300-годишния юбилей в много голяма степен съвпада с формулировките от докладната записка на Ал. Фол от 25 януари с.г.

2 467 осъществени прояви във вида на 72 разнообразни „творческо-организационни форми", стигнали най-висока наситеност през месеците ноември 1979–март 1980 година[844]. Сред всички тях първи дял заемат лекториите и лекциите 484 на брой, или 19,57% от общото им число. После се редят публикациите – 331, или 13,41%. Радиопредаванията заемат третото място – 242, което прави 9,80% от всички. Числеността на фотоизложбите стига 215, което е 8,71% спрямо осъществените прояви. След тях вече са изложбите – 132, или 7,17%. Различните издания и нарочно изкараните за случая печатни материали (вероятно т.нар. „пакети", б. м., И. Е.) стигат цифрата 96 (3,89%); творческите утра и вечери – 84, или 3,40 % от броя на всички, следвани от нищожните по число и проценти (но не винаги и по значение, защото са предназначени за специфични публики) концерти, театрални постановки, тясно специализирани публикации, викторини, библиографии и пр. Пряко въвлечените от оперативния щаб в осъществяването на програмата учреждения стигат 101, от които като с най-голям дял участие се сочат окръжните и общинските съвети за култура, радиото, окръжните вестници и т.н.[845]

Макар през септември 1979 г. програмата да е вече обявена открито, тя продължава да пребивава във фазата „въвеждане". В края на същия месец се правят още няколко водещи постепенно към същината ѝ стъпки: сред българските художници е обявен конкурс „Леонардо и ние", сред младежите във всички възрастови групи – конкурс за изработване на макет по идея на великия италианец, а за учащите се деца, юноши и младежи тръгва по кръговете си (съответно на местно, окръжно и национално ниво) ученическата викторина „Какво научих от Леонардо". Така преди „същинската фаза" на програмата, поемат самостоятелното си развитие „съпътстващите мероприятия", чието траене продължава и в нейния ход. От 25 октомври се проектира да се поведе едноседмичен масиран медиен натиск, пряко насочен към средищната за програмата изложба. Натискът предполага и обстоятелственото отразяване на протичащото през втората половина на октомври участие на Людмила Живкова в работата на ООН, на пътуванията ѝ в САЩ и на отгласите, идещи оттам за българската култура[846].

---

[844] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 698. Като лист 8 в тази архивна единица е приложена брошура за служебно ползване, отпечатана в 400 екземпляра. Нататък цитирам страниците от брошурата със заглавие „Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи", С., 1980". Този аналитичен обзор е съкратеният вариант на изготвения от направлението към комитета „Оперативен анализ за обслужване на управлението на културата" разбор на етапа, надхвърлящ 700 страници.

[845] Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи". С., 1980, с. 11.

[846] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 698, л. 47–50. План-сценарий за реализирането на втори етап...

Така се стига вече до „първото главно мероприятие“, първия кулминационен взрив, изложбата „Леонардо да Винчи и неговата школа“. Тя е водеща изява, около която се наплитат всички останали. Трае във времето от 2 ноември 1979 до 31 януари 1980 г., с осигурени чисти 932 часа за посещение. Експонираното в криптата на храм-паметника „Александър Невски“ включва оригинални рисунки, факсимилни отпечатъци и анатомични скици на Леонардо да Винчи и представя влиянието му върху художници, очертали със своето творчество, според авторите на програмата, поелата от великия майстор пътя си школа: произведения от Андреа дел Верокио, Родолфо Гирландайо, Лоренцо ди Креди, Пиетро Перуджино, Андреа Соларио, Джампетрино и др. – общо 144 творби, от които 65 оригинала (29 живопис, 35 графика, 1 скулптура), 77 факсимилни отпечатъка и копие на картината „Дамата с хермелина“[847]. Допълнително и успоредно с „главното мероприятие“ в Националната галерия е изложено копие на всеизвестната „Мона Лиза“, собственост на Лувъра. За уредбата на изложбата главният организатор (поделението на Комитета за култура, Държавното обединение „Пластични изкуства, културно наследство и библиотечно дело“, направление „Разпространение на културни ценности“), е извършил гигантска работа – изложените произведения идат у нас от 10 страни, изпратени от 8 музея, 12 галерии и една библиотека[848].

За времетраенето ѝ зрителският поток стига 200 000 души, при средна посещаемост на ден от 2 700, цифри, неизвестни дотогава за ни една изложба в България; резултатът обаче не може да бъде мерен единствено с числото на непосредствено допрялите се до изложеното. Ефектът от експозицията е умножаван в разпростряна мрежа от пет „съпътстващи мероприятия“. Най-напред на самото място, в специално време и за специална публика тече изкуствоведска лектория – цикъл от 11 лекции на експерти, сред които и светила от чужбина[849]. За посетителите от по-нисък разред в първите дни след откриването в хода на

---

[847] Без „школата на Леонардо“ ни най-малко да е предмет на изучаванията в тази книга, привеждам едно донякъде обърквашо уточнение, което казва, че от 144-те експоната – оригинали и копия – над 90 били на Леонардо, а останалите – „... от съучениците му в ателието на Андрея дел Верокио“. Дали това е „школа“, не е длъжност на автора на тези редове да се произнася, но според съставителите на изложбата, така се разкривало „влиянието на Леонардо върху художниците от Ломбардската школа в Милано“. (Вж. с. 15 на цитирания документ.)

[848] Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи“. С., 1980, с. 14–15. СССР, Полша, Унгария, България, двете Германски републики, Великобритания, Австрия, Холандия, Франция; най-голямо участие имат СССР, Франция и Великобритания.

[849] Пак там, с. 15.

изложбата в криптата се провеждат екскурзоводски беседи и лекции, три пъти седмично върви музикалният рецитал „Песни на сърцето и духа" от Евгени Немиров и два пъти седмично концерти старинна музика. За съвсем пък вече широката публика от 10 ноември започва излъчването по телевизията на петсерийния италиански телевизионен филм „Животът на Леонардо да Винчи"[850], който, както по-късно ще бъде отчетено, „... завладя вниманието на телевизионната аудитория, особено в окръзите"[851].

Целевото задание на веригата събития по второто съпътстващо мероприятие, споменатият вече конкурс „Леонардо и ние", цели да провокира отношение на съвременниците към личността на програмния обект. В края на ноември националното жури се е произнесло и успоредно с произтичащото в криптата тръгва и представянето на 133-те отбрани за награди творби по темата на 62-ма художници от цяла България[852]. Предварителният сценарий предвижда заключителната церемония да се състои на 15 декември, като редом с многото награди из всички жанрове на изобразителните изкуства да бъде присъден на един абсолютен първенец и нарочен медал „Леонардо"[853]. Колко от големите ни художници са се наели с участие в този конкурс, отчетните документи не указват изрично, но едва ли са били мнозина, защото аналитичният обзор на програмата споменава неопределено, че носители на наградите станали млади творци, пропускайки да изясни как и докъде е стигнало развитието на сюжета с медала[854].

Трето „съпътстващо мероприятие" е цветната фотоизложба, създадена от поделението „Българска фотография". Тя включва 61 кадъра с произведения на Леонардо и тиражирането ѝ е предназначено да пренесе по всички окръзи освен светлината на образите от знаменитите творения, още атмосферата и съдържанието на събитията в столицата.

Т. нар. „Малка изложба", дело на същото поделение на комитета, успоредно с цветната фотоизложба, тиражира и излага по окръзи черно-бели фотообразци на научно-техническия гений на Леонардо да Винчи.

Накрая, но с много важно място сред всичко това, стои грижата на организаторите по навременната поява на експертно разработения

---

[850] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 698, л. 50. План-сценарий за реализирането на втори етап...

[851] Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи". С., 1980, с. 53.

[852] Пак там, с. 15.

[853] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 698, л. 53. План-сценарий за реализирането на втори етап...

[854] Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи". С., 1980, с. 15.

каталог на софийската изложба – уместно представен, ефективно разпространен и с полиграфско най-горно качество.

Успоредно с производството на събития в мрежата „съпътстващи мероприятия" тече организацията и координираното провеждане из страната на 88 изложби на книги, 44 концерта, 35 тематични вечери и 27 спектакъла – всички с пряко отношение към Ренесанса, Ренесансовата култура и разбира се – към програмния обект[855].

Второто „главно мероприятие" – изложбата „Научно-техническото наследство на Леонардо да Винчи" – преследва разкриването „многостранността на неговите изяви като образец за хармонично развита личност"[856]. Откриването ѝ целенасочено е замислено да стане месец след откриването на „главното културно събитие" и краят ѝ да съвпадне с неговия край – по този начин двете изложби взаимно се отразяват, допълват се и навеждат към високите цели на Дългосрочната програма. Научно-техническият гений на Леонардо да Винчи е показан от 7 декември 1879 г. до 4 февруари 1980 г. в галерията на СБХ на ул. „Шипка" № 6 на площ от 800 кв. м.[857] План-сценарият предписва откриването да стане със слово на акад. Ангел Балевски, председател на Българската академия на науките, после на самото място деца да изработват проектирани от Леонардо модели, като ще се демонстрира и действието на някои от тях, и както вероятно читателят с положителност се досеща, в хода на всичко това в залата свири оркестър от старинни музикални инструменти[858].

Съдържанието на изложбата е организирано в два сектора. Първият обема оригинални експонати, предоставени от музея в Милано и модели, вторично изработени, но по оригинални авторски проекти на Леонардо от същия музей, както и три такива правени у нас. Другият дял побира документалната част на изложбата – фотокопия на скици и чертежи и съвременни реминисценции по тях. Според начинателите, в двата си дяла, изложбата доказва приноса на Леонардо да Винчи в 70 сфери на човешкото познание, което е и обяснение, защо тази изложба се радва на висока, та дори и надхвърля очакваната посещаемост – за всичкото време на траенето ѝ през нейните зали са преминали 65 886 души, или по 1 300 човека средно на ден[859].

Мултипликационната технология тук следва вече проектираното и осъщественото във водещото предходно културно събитие. Показва-

---

[855] Пак там, с. 16.

[856] Пак там, с. 17.

[857] Пак там, с. 18.

[858] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 698, л. 51. План-сценарий за реализирането на втори етап...

[859] Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи". С., 1980, с. 18.

ното в София се тиражира на 152 табла в по 10 екземпляра, предназначени за пълно покритие на територията на страната. В придвижването си из окръзите техническата фотоизложба постига средна посещаемост от по 5 000 души в окръг. Аналогичен на вече осъществената художествена изложба-конкурс тук има съпътстващ експозицията за научно-техническото наследство конкурс за макети и модели по разработки на Леонардо да Винчи – до показване в София стигат 144 експоната, правени от участници в цялата страна.

Мултипликационната технология преследва ефект и на други равнища. През втората половина на декември е проектиран да се появи първият брой на ново месечно издание на Комитета за култура, „Хармонично развита личност", предназначено за теоретични материали, свързани с дългосрочната програма. В него трябва да бъде направена връзката между мероприятията от етап „Ръорих", Международната детска асамблея, протекла през лятото на същата година, участието на председателката Живкова в работата на ООН и етапа „Леонардо да Винчи". Замисля се и отправяне на покана до авторитетното списание „Куриѐр" на ЮНЕСКО за отпечатване на специален брой, посветен на Дългосрочната програма[860].

Краят на „второто „главно мероприятие" е увенчан с дискусия, предварително разчетена така, че да бъде подета кратко време след закриването на изложбата – поредната изява, подготвена да умножи сред българската публика тъй очакваното въздействие от научно-техническото наследство на всестранно надарения и хармонично развит ренесансов титан. Дискусията се провежда на 27 февруари 1980 г. под надслов „Науката, техниката, изкуството и хармоничното развитие на личността и обществото". Според експертите от Комитета за култура тя имала интердисциплинарен характер и в нея участниците разисквали въпроси „относно единството и противоречието в науката и изкуството, приносите и примера на Леонардо да Винчи, генетичната същност на таланта"[861] и т.н. Очевидно е, че насочеността на тази дискусия извежда пряко към далечните цели на Дългосрочната комплексна програма.

Третото и четвъртото главни мероприятия са синхронизирани по замисъл, по тематика и по време на провеждане – това са изложбата „Историческата съдба на хуманизма в развитието и взаимодействието на културите" (от 25 март до 27 април 1980 г.) и международният научен симпозиум „Хуманизмът и развитието на културите" (състоял се от 25 до 29 март 1980 г.).

---

[860] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 698, л. 54. План-сценарий за реализирането на втори етап...

[861] Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи". С., 1980, с. 19.

Изложбата е организирана по своеобразна огледална, обърната в подхода си към културата на Ренесанса схема – ако в първите две изложби епохата била само фон, върху който се откроява великанът, в центъра на тази изложба фонът вече е център, той изпълва експозиционното пространство: произведения на литературата, изобразителните, приложните изкуства и архитектурата като наглед на „... онези мирогледно-идейни условия и предпоставки, които обуславят появата на такива гении на мисълта и творчеството“[862].

Изложбената концепция се разгръща в 6 раздела, организирани в историко-хронологичен план. Показани са над 500 експоната (148 оригинала, 62 копия, 52 текстови експоната и 344 фотокопия). Изрично се отбелязва голямата новост за българските експозиционни практики – за първи път тук са включени монитори, които излъчват непрекъснато и отвсякъде в хода на движението на зрителите из залите образи и говор, допълващи с конкретика внушенията на общата изложбена концепция, като съответните епохи, разпределени по отделните зали, се озвучават и със съответна музика, подбрана от проф. Стоян Петров.

От българска страна с експонати участват Националният исторически музей, Народната библиотека, Археологическият институт с музей при БАН, Църковно историческият музей, Националният археологически музей в Пловдив, окръжните исторически музеи във Варна, Велико Търново, Плевен, Шумен, градският исторически музей в Несебър, музеят на Преображенския манастир и музеят на Пловдивската митрополия.

Международното участие се представя с оригинали от Югославия (3 икони) и Полша (4 старинни карти); останалите страни гостували с фотокопия.

Според заложената в изложбата концепция експонатите трябва да разкрият „България като кръстопът на културите и цивилизациите на Европа и Изтока, както и спецификата на хуманизма и предренесансовите явления в българското средновековие..., сходствата и различията между източно-християнската цивилизация и западно-европейския Ренесанс, влиянията и въздействията – преки и непреки – на византийската, българската и др. от този ареал култури върху италианските градове в късното Средновековие и Предренесанса и обратното влияние в следващите векове“[863].

За авторитетното утвърждаване на тези идеи особено значение имали интервютата с наши и чужди високи експерти Владислав Енгелхард, Кенет Кларк, Ото Марцел, Гюнтер Хаман, Ян Белостоцки, Асен Василиев, Максимилиян Киров.

---

[862] Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи“. С., 1980, с. 22.

[863] Пак там, с. 22–23.

Общият брой на посетителите е скромен в сравнение с изложбите от първо и второ основно мероприятия – 11 100 души. Аналитичният обзор обяснява това и други пропуски в мероприятието с дискусионния характер на организиращата концепция; имало спорове около основните категории, концептуализиращи изложбата, но само по-себе си и това било ценно; въпреки слабостите, тя реализирала основния си замисъл[864].

Международният научен симпозиум „Хуманизмът и развитието на културите. Историческата съдба на хуманизма в източнохристиянския тип култура и западноевропейското Възраждане" е проведен от 25 до 29 март 1980 г. в хотел „Витоша". Негов главен конкретен организатор е Националният научно-информационен център по културата при Комитета за култура и съорганизатор – Обединението по изкуствознание при БАН. На това четвърто главно мероприятие е предзададено мястото на „върхова проява, заключителен момент, даващ научно-теоретическо обобщение на целия етап „Леонардо да Винчи" и в същото време, чрез проблематиката си – пресечна точка с програмата „В. И. Ленин" и като по-далечна връзка във времето – с програмата „Константин–Кирил Философ" и 1300 годишнината на България"[865].

В работата на симпозиума участват 68 изтъкнати учени от 26 страни, отделно 40 видни представители на българската наука. Съставът на поканените дава пряк отговор на тенденцията, приемана в средите на Комитета за култура като определяща за края на 70-те – интердисциплинарност; сред участниците са философи, историци, филолози, литературоведи, културолози, изкуствоведи, музиколози, художници, писатели, физици, биолози, медици, педагози и др.

Изведена от общата идея на заглавието, работата на симпозиума добива конкретна организираност в два тематични акцента: първият – „Историческата съдба на хуманизма в източнохристиянския тип култура и западноевропейското Възраждане", и вторият – „Творец, епоха, бъдеще". Замисълът е работата да създаде възможности да се обсъждат в единство ценностите на миналото и настоящето, „като се търси най-адекватен отговор на такива сложни проблеми като хуманизъм, творчество, социален прогрес", една идея на Людмила Живкова, с особена сила разгърната в организационната концепция на 1300-годишния юбилей, на която внимание ще се обърне допълнително. От представените 82 доклада, 46 били в кръга на първия и 26 в кръга на втория акцент.

В духа на отчетните практики на тази епоха крайното заключение за четвъртото главно мероприятие уверява, че „чрез темата за Леонардо да Винчи, водеща в докладите за Ренесанса, бяха набелязани ос-

[864] Пак там, с. 23–24.
[865] Пак там, с. 26.

новните параметри за изграждане на модел на една всестранно развита личност", че симпозиумът поставил пред българската наука ред въпроси, засягащи готовността ѝ да изследва теоретичните основи на хуманизма, обезпечеността с кадри, координацията на Комитета за култура със съответните звена в БАН и др. отговорни задачи, разрешението на които се отбелязва като крайно належащо в близко бъдеще[866]. След закриването му за участниците е организирана научна екскурзия из страната, посветена на 1300-годишнината от основаването на българската държава[867].

За вече конкретното, непроективно, препредаване на основните смисли на „главните мероприятия" в дълбочина, за стигането им до всеки човек, т.нар. „Териториални комплекси „Култура" имат предварително разработени изпълнителски програми. Териториалните комплекси на практика покриват дейността на окръжните и общинските съвети за култура и за да бъде преодолян местническият момент, както и за по-ефективно централизирано управление, Комитетът ги обединява „условно" в 7 региона. В отчета за работата по програмата „Леонардо да Винчи" по места се дават такива цифри, че и авторите на Аналитичния обзор проявяват критичност и поставят под съмнение ефективността на положението, според което планираното от тях било нахвърлено с 350% – това „четирикратно интензивно развитие..., е довело до излишно информационно претоварване, разход на финансови средства и допълнително ангажиране на творчески потенциал"[868]. Така или иначе, документите отчитат, че за времето на действието на програмата само от 1 октомври 1979 г. до 31 март 1980 г. в окръзите били реализирани 2 210 културни събития по нея, или общо 89.59% от общото число на събития по програмата в страната. Посещаемостта на всички събития в окръзите без София и София-окръг, се отчита на 5 500 000 души.

Приема се, че по отношение на общата програмна цел, териториалните комплекси са успели да активизират целия културен потенциал по места и да приобщят многобройна и разнообразна публика към програмните инициативи; с особени заслуги и като обещаващ опит се изтъква направеното в планировката на регионално (междуокръжно) равнище и плътното обвързване на програмата с образователната система[869].

---

[866] Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи". С., 1980, с. 27–28.

[867] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 698, л. 56. План-сценарий за реализирането на втори етап...

[868] Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи". С., 1980, с. 30.

[869] Пак там, с. 31–36.

В хода на етап „Леонардо да Винчи" работата на „Българска кинематография" се развива в две посоки – създаване на български филми (един пълнометражен и два документални от студията за научно-пулярни филми) и организиране на внос на художествени и научно-популярни филми за Леонардо и за Западно-европейския Ренесанс. Сама съпътстващо мероприятие на генералния проект, работата на „Българска кинематография" на свой ред разгръща собствени паралелни мероприятия, в които основните мотиви (отношенията на българската средновековна култура и културата на Западноевропейския ренесанс в духа на предстоящето честване на 1300-годишнината и пр.) са снемани и разпространявани и в специфични за изучаването и разбирането на киноизкуството форми – кинолектории, беседи, тематични кинопокази, специализирани публикации и пр.

По предварително съставения подбор били одобрени за разпространение из страната 15 игрални и 45 късометражни филми, от които 28 създадени у нас. Подборът на игралните филми обаче не бил прецизен – стигнало се до филми, които нямали нищо общо нито с Ренесанса, нито с българската тематика като „Езоп" или „Кръстоносци", на всичко отгоре и многократно прожектирани и вече без никакво внимание от страна на публиката. От късометражните филми само 4 имали отношение към темата и много малко към българското възраждане[870].

Тежки упреци понася предприятието „Книгоразпространение". За времето на програмата то пуснало само три заглавия с отношение към нея; останалото били картички, репродукции и един календар. Към тази скромна издателска дейност организаторите причисляват и книгата на Иван Богданов, „Другото лице на Леонардо да Винчи", макар и да била излязла отпреди старта на акциите през 1979 година[871].

В плана на общата кампания се разполагат и дейностите на Държавното обединение „Театър и музика". В 22 театъра из страната били реализирани 25 постановки на ярки автори от епохата на Западно-европейския ренесанс. Като специален принос и пример се дава направеното от Радко Радков с постановките „Тайната вечеря", с която тържествено била открита програмата, поетичния спектакъл в Старинен театър (София) и постановката „Оцелялото четвероевангелие", прозвучало като „заключителен акорд на програмата"[872].

И музикалното изкуство не се отвръща от всеобщия повик за хармония и всестранно развитие на личността. Явно е отчетен специфичният български контекст и възможностите тук да се откликне достой-

---

[870] Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи". С., 1980, с. 37–38.

[871] Пак там, с. 40.

[872] Пак там, с. 42. Насочването към четвероевангелската тема на драматурга не ще е случайно, като знаем приноса на Л. Живкова към темата.

но на заслугите на ренесансовия великан, защото направеното в по-голямата си част са „възпитателни концерти-лектории, предназначени главно за младежка публика". Като представителни субекти на програмните музикални послания се явяват хор „Мадригал" (с 30 концерта) и съставът „Йоан Кукузел" (с 64 концерта)[873].

Обзорът на работата по програмата по линия на творческите съюзи представя направеното повече като поддържащи, спомагателни действия, отколкото като център на водещи инициативи; изрично се констатира положението, че „в голям брой от изявите, поради характера на своята дейност те са главно съорганизатори, а конкретната дейност се извършва от производствено-творческите обединения"[874]. В кръга на това се изтъкват осигуряване на ключови мероприятия с подготвени лектори, популяризация на фундаменталните замисли по проектите в издания на съюзите и т.н. Но и самите творчески съюзи разработват свои почини. Изложбата „Леонардо и ние" била организирана изключително от Съюза на българските художници, дискусията „Ренесансови пиеси в постановките на Народния театър за младежта" – от Съюза на артистите в България; дискусията „Тясна специализация или всестранни интереси на писателя" – от Съюза на българските писатели и проведена от Кабинета на младия писател; Съюзът на архитектите в България организирал конкурс „Идеите на Леонардо да Винчи и съвременните идеи за бъдещето на жизнената среда" и т.н. всеки по реда си: Съюзът на преводачите, Съюзът на журналистите, на композиторите...[875]

Средствата за масова информация са от изключително значение за програмата – с гигантски числа, диаграми и графики се представя медийното покритие на всяка от изложбите, „съпътстващите ги мероприятия", симпозиумите, изказвания, интервюта, кривата на покачване и спадане на информационните, аналитичните и пр. материали в столичния и извънстоличния печат. По всички програми на Българското радио „Хоризонт", „Христо Ботев", „Знание" и „Орфей" били излъчени общо 162 предавания, като изключителни достойнства имал цикълът лекции по програма „Знание"–„Хуманизъм–общество–творческа активност". Дейността на Българска телевизия от самото начало се повела в две насоки – информационно-публицистични и културно художествени предавания; от постигнатото специална оценка се дава на предаването „Боговете слизат на земята", както и високото признание за екипа, осъществил излъчването на споменатия телевизионен филм „Животът на Леонардо да Винчи"[876].

---

[873] Пак там, с. 43.

[874] Пак там, с. 44.

[875] Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи". С., 1980, с. 45–46.

[876] Пак там, с. 47–51.

Неизчерпаемото въодушевление на художествената самодейност дава също своя принос в пътя към големите цели на програмата. В проектираното от Центъра за художествена самодейност се разработват линии на учебно-възпитателна, концертна и популяризаторска работа – тематичен лекционен списък, по който се осигурили начетени лектори; бил организиран преглед „Панорама на хоровото изпълнителско изкуство", с особен акцент – произведения на възрожденски композитори и т.н.[877]

В последна сметка, при снемане на поглед от „генералните" цели на дългосрочната комплексна програма, при освобождаване от реториките за „всестранно и хармонично развитата" личност и пр., крайните изводи от аналитичния обзор са насочени към самоуверение в ефективността на Националния комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация" – програмата „Леонардо да Винчи" потвърждава силата на въздействие на този „най-мощен идеологически институт" с големи функционални възможности, доказва възможността „за създаване, разпространение и въздействие на художествени ценности, подчинени на обща цел"[878]. В хода на нейното развитие в действителност е осъществена сложна по замисъл и обем пропагандна дейност, при използване на нови подходи – възможности за алтернативно водене на кампанията и последователно градене на общ търсен ефект чрез отделни „кулминации"; целеположено насочване на информацията, предварително разкриване и преодоляване на възможни отрицателни последици и предвиждане на мерки за избягване на възможни негативни ефекти.

Сравнена с осъществената в Италия през 1952 г. програма, посветена на 500-годишнината от рождението на Леонардо да Винчи, несъмнено консултирана в разработката на Комитета за култура, българската програма постига пределна въвлеченост на големи групи от населението („демократичност"), установява норма за „високохудожествено ниво" на представяне, налага изключване на „нискохудожествени" явления и комерсиално тиражиране на програмни образци, постига пренасяне на културните събития в малките населени места, пълен синхрон с образователната система, вкарване на тематиката в класните и извънкласни форми на учебно-възпитателния процес, подбужда „пораждането на нови културни потребности" – в хода на програмата даже се очертал „глад" за ценности от Ренесанса[879].

Осъществената програма „Леонардо да Винчи" се мисли и като инструмент на настъплението на българската външна политика чрез оръ-

[877] Пак там, с. 41.

[878] Пак там, с. 65.

[879] Аналитичен обзор на осъществяването и ефекта на програмата „Леонардо да Винчи". С., 1980, с. 66–67.

жията на културата. Прагматичните измерения на модела, условно наречен „българският Леонардо да Винчи", се виждат в износа на „мероприятийни пакети" – операционализирани образователно-пропагандни проекти, приложими главно в развиващите се и някои от социалистическите страни. Натрупаният опит би позволил да се разработят дори и няколко варианта комплексни прояви, които да се осъществяват в изпълнение резолюцията на ЮНЕСКО за естетическото възпитание, автор на която е България[880].

[880] Пак там, с. 68–70.

ГЛАВА СЕДМА:

„Хуманно-класовият", „Втори „Златен век"[881]. 1300-годишнината от основаването на българската държава и историзиране на културата в юбилейната действителност (1976–1981)

В събраната по това изследване документация[882] първо най-високо споменаване на Големия юбилей се открива в изказване пред Юлския пленум от 1968 г. във връзка с решението на Политбюро на ЦК на БКП за написване на многотомна история на България[883]. По това време професионалното говорене за миналото вече е поело в отклонение от идеологическото и все повече занапред ще се отделя от него; от началото на

---

[881] Фол, Ал. По някои основни въпроси на културния фронт. – В: Борбата за претворяване в живота стратегията на партията за висока ефективност и високо качество – задача над задачите на идеологическия фронт. Сб. материали от Националното съвещание с ръководители на идеологически кадри, състояло се на 2 ноември 1978 г. в зала „Г. Кирков" на Партийния дом. С., Партиздат. 1979, с. 180. Също: Българската култура и 1300-годишнината от основаването на българската държава. Встъпително слово на първия заместник-председател на Комитета за култура Ал. Фол, произнесено на IV пленум на Комитета, 28 март 1979 г. – Народна култура, № 13 (1186), 30 март 1979 г.

[882] За оптиката, осигуряваща видимост, и за анализа на събитията в „юбилейната действителност" изрично е необходимо да бъде подчертано значението на изследването на Marla Susan Stone – The Patron State. Culture and politics in fascist Italy. Princeton. New Jersey, 1998, – *особено в частта му, занимаваща се с честването на 10-годишния юбилей от фашистката революция в Италия през 1932 г.*

[883] Изказване на Венелин Коцев, член на ЦК на БКП, пред Пленума. – Работническо дело, 26 юли 1968, № 208, с. 7. По самото решение на Политбюро вж. Исторически преглед, № 5, 1968 г., с. 3–6.

60-те години в експертните знания започва постепенното изтласкване на класово-партийния подход, рецидиви на който, разбира се, ще останат до края на социалистическия период, но още в началото на следващото десетилетие този процес ще направи невъзможни в историографията чисти конструкции като тия за „двете линии в българското възраждане – буржоазна и народна", за „селския характер на националната революция", за работническата класа – „хегемон в обществените отношения при капитализма" и т.н. Пак по същото време се улавят и промени в режима за споделяне и публично изказване на „историческата истина", бил валиден в предишните две десетилетия[884]; идеологията по своему се съобразява с „новото говорене" за историята, постепенно приемайки отговорност към „цялото българско минало"[885].

При юбилейните концептуализации оттогава обаче работата стои по-инак; би могло да се каже, че в тях преобладават сюжетика и интонации, присъщи на една вече архаизирана, по-ранна политическа призивност. Вероятно причината за това е, че въпреки поделото се „ново говорене" през 60-те, юбилейните чествания, като същностни сред техниките за режисиране на политическото в масов спектакъл, следват един непроменен формат на официална показност, насочен изключително, неизменно, последователно и във всичко към открито и нападателно излагане на неоспоримата от никого пълна власт на комунизма – формат, наложен още от края на 40-те. Това се вижда без особено напрягане в поредица решения на Политбюро, каквито са по честването на 90 години от Освобождението на България (1967), 25 години от социалистическата революция (1968), 90 години от рождението на Г. Димитров (1970), 250 години от рождението на Паисий Хилендарски (1972), 30 години от Девети септември (1974), та дори чак и в решенията за празненствата

---

[884] Пример за тях биха могли да бъдат: Гюзелев, В., Н. Генчев. Предателите в българската история. – Младеж, 1965, № 7, с. 40; Генчев, Н. Учителка на живота, но кога? – Младеж, 1966, № 8, с. 6 и мн.др.

[885] Живков, Т. Някои основни проблеми на работата с младежта и Комсомола. Тезиси, развити на заседанието на ПБ на ЦК на БКП на 12 октомври 1967 г, утвърдени от пленума на ЦК на БКП (26 и 27 декември 1967 г.) като основа за работата с младежта и Комсомола. „Нашата младеж трябва да се възпитава: в обич към *българската държава*, която 13 века устоя на всички превратности на историята...; в обич към *родната земя*, към нейните красоти, към родните села и градове; в любов и уважение към *българския бит*, *към българския фолклор* (народните хора, песни и танци, народните носии и пр.) *Да се сложи край на нихилистичното отношение към нашата история... Необходимо е следователно марксистко-ленински да се преразгледа нашето историческо минало, правилно да се осветли ролята на видните исторически личности...* Комунистическа нация без история не може да се формира." и пр. – В: Живков, Т. Младежта е нашето бъдеще. С., 1972, с. 46–47, с. 48. (Курсивът е от оригинала.)

по случай вековния юбилей на Априлското въстание и на Освобождението, приети през 1974 година[886]. В началото на 70-те редките споменавания на 1300-годишнината продължават да са преди всичко в контекста на перспективите пред историческата наука[887] и хоризонтите за развитие на влязлата в пътя си българистика, като стратегия за популяризиране на българския език, литературата, историята, културните достижения и съвременността на страната в чужбина[888].

Явният знак за начало на нейната подготовка е решение № 477 на Секретариата на ЦК на БКП от 3 юни 1976 година. С него на Комитета за изкуство и култура е дадена позиция на водеща структура в предстоящата всеобща организационна и ресурсна мобилизация. За ръководство и съгласуване на юбилейните почини, „тук в условията на закрити политически решения по указание на партията" се поставя началото на първия координационен орган – „Държавна работна комисия „1300"[889]. Комисията е съставена на основание докладна записка на Людмила Живкова от 12 март 1976 г. до Ал. Лилов, тогава секретар на ЦК на БКП и член на Политбюро, в която е предложен впоследствие и утвърдения неин състав: председател – председателката на комитета, и членове, Ал. Фол (негов първи заместник), Емил Александров (началник на неговото Главно управление „Културни връзки с чужбина") и Живко Попов (началник отдел в Министерство на външните работи). На тях се турят подвластни още специално научно звено и административен апарат[890].

---

[886] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 6, а.е. 6687, л. 1 и сл. Решение № 188 от 9 май 1967 г. за честване 90-годишнината от Освобождението на България; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 1279. Протокол № 174 от 24 март 1970 г. одобрение на мероприятия във връзка с честването на 90 години от рождението на Г. Димитров; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 3547, Протокол № 799 от 20 септември 1972 г. във връзка с писмо на Т. Павлов за честване 250 г. от рождението на Паисий; ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 4823, Протокол № 298 от 2 юли 1974 г. за честване на 100 г. от Априлското въстание и Освобождението и др.

[887] Косев, Д., Д. Ангелов, Евл. Бужашки, В. Велков, Хр. Гандев, М. Исусов, Б. Матеев, Н. Тодоров, Ал. Фол, Кр. Шарова. Основни етапи в развитието на българската историческа наука след Втората световна война. с. 13–99. – В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1972, с. 98.

[888] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а.е. 639, л. 49. Доклад от П. Младенов, външен министър, акад. А. Балевски, председател на БАН, Л. Живкова, председател на Комитета за изкуство и култура и Начо Папазов, председател на Комитета за наука, технически прогрес и висше образование (26 юли 1976) относно изпълнението на решение 647/21 декември 1969 г. на Секретариата на ЦК за развитието на българистиката в чужбина.

[889] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 263, л. 1а, л. 13. Протокол № 6 от заседание на Председателството на Комитета за култура, 12 февруари 1980 г. Информация за състоянието на работата по честването на 1300-годишнината (За служебно ползване).

[890] ЦДА, ф. 990, оп. 1, а.е. 10, л. 54.

Както при устройването на първия „координационен орган", режим на „поверителност" в различни степени ще бъде наложен върху огромната част от концептуализациите за Големия празник, както и върху решенията и документите от работните заседания на Председателството на Комитета за култура, срещите и съвещанията на ръководството на Държавната работна комисия и наследилата я Национална координационна комисия с низсходящите организационни звена, създадени за неговата подготовка[891]. Разомагьосващото взиране в намеренията на подбудителите недвусмислено се съзнава като потенциална опасност за успеха на преследваното пълно сливане на зрителя с героите на режисираното паметно празнично представление; разгръщането на юбилейните почини следва напрежението на своеобразен драматически сюжет, в който е намислено участникът зрител да се превежда през една изцяло контролирана среда от състояние на безразличие и безучастност към споделеност и пълно съпричастие, към тотална включеност в празника, без никакви възможности за дистанция от него.

Като начало на лавинообразно растящата поредица документи за подготовката на епохалното тържество, решението на Секретариата стои още близко по интонациите си до споменатата архаизирана, поранна политическа призивност. Стандартен за това високо партийно управленско ниво, съдържанието му не блести с нищо повече от идеологическите трафарети, обичайни за това време – посочване на целите, характера и ролята на 1300-годишнината в етапа на изграждане на развитото социалистическо общество с позоваванията на програмата, приета от Десетия конгрес и привеждане на принципни, актуални към момента, оценки и постановки за българската история, изказани от Генералния секретар[892]. Документът е твърдолинеен и е много изостанал по замислите си; несравним със съвсем скоро последвалите го, предложени през октомври 1976 г. от Людмила Живкова, „Основни положения за честването на 1300-годишнината от основаването на българската дър-

---

[891] Повечето от тях са с гриф „За служебно ползване". В най-важния корпус с такива документи, озаглавен – „За достойно посрещане на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Сборник основни материали за подготовката на 1300-годишнината от основаването на българската държава. С., 1979 г.", е отбелязано (с. 247): „За служебно ползване. Екз. №..." „Сборникът е отпечатан в 2000 екз. с изрично предназначение за служебно ползване и се разпространява по списък само за членовете и целевите органи на Националната координационна комисия „1300 години България". Заведен е като единствен лист на една архивна единица (ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 263, л. 55), и по-нататък ще цитирам само неговите страници, без да указвам статута му на архивен документ.

[892] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а.е. 2726, л. 63. Справка за досегашната дейност във връзка с подготовката на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Към Протокол „А" № 606, от заседание на ПБ от 19 декември 1980 г.

жава". В тях паметното ознаменуване се вижда като вникване в същността на най-значителните исторически и културни събития, които „с най-голяма сила определят и характеризират българската история"; като търсене „реалното място на българската нация по отношение на еволюцията на човечеството и човешката цивилизация на нашата планета". Концептуализирайки в празника *обхват на цялото българско историческо време*, инициаторката намира, че опорното становище, върху което трябва да легне организацията на 1300-годишнината, е „съизмерване значимостта на историческите събития по отношение тяхното значение спрямо бъдещето – гледано от настояща гледна точка" и точно това налага крайната необходимост настоящият етап от развитието на България, „... много задълбочено, не само формално, да се извлече и аргументира като връх в еволюционното развитие на българската държава"[893]. В издадените по „Основните положения..." през същата година принципни указания Живкова формулира *началото*, което ще бъде носещ елемент в градената концепция – „... чрез съчетаване на триединството на *минало-настояще-бъдеще*, тя трябва да очертае изминатия път, да утвърди нашите постижения във всички направления към 1981 г. и на тази основа да очертае бъдещите перспективи..."[894].

Оттук, близо година след тези документи, Държавната работна комисия и подопечните ѝ, посветени в замисъла на начинанието структури и лица към Комитета за култура, вече оповестяват първото начертание за политическите, идеологическите, социалните и организационни мерила на всички направления по юбилейната подготовка – „Идеен проект за характера, целите и насоките на дейността, свързана с 1300-годишнината от основаването на българската държава". Надграждан върху „Основните положения...", той е още по-несводим към сигналното решение на Секретариата от 1976 г., а концепцията му – към ранните, предшестващи го възпоменателни прецеденти. Нещо повече – проектът може да се приеме за граница между вече остарелия идеологически формат на всенародните паметни тържества и новите концептуализации на официална публична празничност и показност, свързани с промените на културните нагласи от това време и общите усилия на режима да нагажда към тях и сам да променя собствения си облик, усилия, осезаеми през 1970-те като цяло, но особено ясно уловими от средата на това десетилетие насетне. Като място за среща на властта, създателите на култура и „народа", („културната общественост"), на официалните чествания, празничността, както на формите на официалното излагане изобщо, може да се гледа като на надежден източник за прозиране на структурното съдържание и смисъла на социалистическата култура, а

[893] ЦДА, ф. 990, оп. 1, а.е. 10, л. 47–72.
[894] Пак там, л. 45. (Курсивът мой, И. Е.)

на обновлението им – като на несъмнени знаци и за промени в основанията за нейното политическо управление, но това е отделна тема, която не стои в полето на изучаванията, захванати в тази книга. За потвърждение на казаното по установяването на нови стандарти за политическата режисура на официалните публични представления ще се приведе само подетото начинание, съгласно т. 5 от раздел II на Основните насоки за развитие и усъвършенстване на празнично-обредната система в НРБ, приети от Държавния съвет на 12 април 1978 г., да се възложи на БАН разработката на „Единен национален класификатор на по-важните събития в живота на обществото, колективите и семейството" и „Национален празничен календар"[895].

В средата на 70-те разграничителната линия между изнесения и новия формат на паметните чествания най-ясно може да бъде уловена в съзнателните усилия да се постигне промяна на техните социални функции – от циклично възбуждана пропагандна агресивно екзалтирана декларативност, от „изолирана културно-просветна кампания за възхвала на миналото", към поддържане на „дълготраен процес"[896], към подход, който „не се вмества в традиционната представа за еднократно тържество"[897], към стратегия за празник като „мащабно и комплексно програмиране в духовния и социален живот на страната"[898]. Именно като такава стратегия е намислен „Идейният проект" от 1977 г. и би могло да се допусне, че по всяка вероятност основните му положения идат от Института по културата, защото между тях и разработените там в средата на 70-те начала на „Всенародна програма за естетическо възпитание на трудещите се и младежта" и принципи за изграждане на Националния комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация" съществува дълбоко структурно сходство, опряно на гледището за производство на верига от свързани събития по предвзето провокирано и насочвано прокарване на тен-

---

[895] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 255, л. 6. Заседание на Председателството на КК за утвърждаване на Единен национален класификатор на по-важните събития в живота на обществото. 8 ноември 1982 г.

[896] Идеен проект за характера, целите и насоките на дейността, свързана с 1300-годишнината от основаването на българската държава. – В: За достойно посрещане на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Сборник основни материали за подготовката на 1300-годишнината от основаването на българската държава. С., 1979 г., с. 32, с. 33. (За служебно ползване.)

[897] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 263, л. 2. Протокол № 6 от заседание на Председателството на Комитета за култура 12 февруари 1980 г. Информация за състоянието на работата по честването на 1300-годишнината. (За служебно ползване.)

[898] Пак там, л. 5.

денции в културата, чието управляване се мисли за безотказна автоматизирана технология в управлението на мащабни социални процеси.

И все пак, като гранично явление в него изобилстват идеологически фигури дотам, че повърхностно четен и сам за себе си, лесно би се приел за пропагандистки материал – той значително отстъпва на реторическите залитания и провижданията за смисъла на *ознаменуването* в „Основните положения" отпреди година. Проектът изоставя без подобаващо внимание концептуализиращото начало „триединство на *миналонастояще-бъдеще*", разполагайки го в най-догматична връзка с изискването към юбилейната програма за класовост и партийност: „... приложен към 1300-годишнината, този принцип обуславя разглеждането на миналото, настоящето и бъдещето на Б–я като диалектическо единство, като закономерен процес на неотклонното развитие на българския народ по пътя към комунизма"[899]. В защитата на логиката, по която иде „Идейният проект", в обосновката на произхода му, се открива ясно модната линия на последния идеологически сезон[900]. Формулировките на целите в разчертаваната бъдеща дейност из детайлизираните зони за подготвителна юбилейна работа – медии, „художествено творчество", наука, образование, „социално-икономическа сфера", чужбина – имат най-остро пропагандно звучене[901]. По-важни обаче, мисля, са организационно-методологическите скици за предстоящото честване, които действително установяват непознат формат за организация на нова официална показност, нов формат, свидетелстващ за разработка на

---

[899] Идеен проект за характера, целите и насоките на дейността, свързана с 1300-годишнината..., С., 1979 г., с. 45.

[900] Епохалните следствия от социалистическата революция 1944 г., Априлската линия 1956 г., Програмата за изграждане на развитото социалистическо общество 1971 г., Декемврийската програма 1972 г., Февруарският пленум по идеологията 1974 г., Националната партийна конференция от същата година, концепцията за всенародно естетическо възпитание от 1975 г., материалите от XXV конгрес на КПСС и XI конгрес на БКП през 1976 г., Третият конгрес на българската култура и конгресите на Отечествения фронт, Профсъюзите и Комсомола през 1977-ма.

[901] Като пример бих посочил само казаното във връзка с т.нар. „художествено творчество": „Главната връзка в отношението между 1300-годишнината и художественото творчество се определя от способността му да въздейства с непосредствени естетически и емоционални внушения при моделирането на високите идейни и нравствени качества на социалистическата личност... Непосредствената цел трябва да бъде достигане на нов етап в идейно-художественото израстване и създаване на съответстващи на юбилея произведения, достойни за класическия фонд на социалистическото ни изкуство и представляващи нов български принос в световния културен процес..." и пр. Идеен проект за характера, целите и насоките на дейността, свързана с 1300-годишнината..., с. 36.

нови *социални практики, които трябва да бъдат конструирани и внедрени, да станат сами част от производството и разпространението на официална култура.* „Комплексно-целевата програма“ за отбелязване 1300-годишнината от основаването на българската държава с нейните множество подпрограми и сателитни проекти трябва да обхване *всичко*, „всички области на общественото развитие с акцент на духовната сфера“[902]; тя е поредният от родените именно в средата на 70-те тотализиращи проекти, в които въобразяването на пълния обхват стига краен предел. Тя всъщност превръща юбилейните дейности в „централизирана динамична полифункционална система“, „*системата „1300“*, която трябва да преобразува отделната личност, човека, от „обект на организационната дейност“ в активен програмен субект, носител през времето на нейния висок смисъл[903]. Само така тя ще продължи да оказва влияние върху общественото развитие и след прекратяването на нарочно създадените в конкретния контекст на „юбилейната действителност“ временни целеви структури.

Това обстоятелство е в пряко отношение към времето, в което е замислено да се разгърне програмата. Първият от нейните три основни периода, планиран за годините 1976–1978, предполага проучвателски, прогнозни и програмиращи в най-тънки детайли подготвителни работи. Вторият, от 1978 до 1980 г., е период на по-нататъшна разработваща и вече организационна дейност в страната и по света. Дотук, това все още са скрити фази; през тяхното траене обществото се подготвя за встъпване в „юбилейната действителност“ опосредствано, чрез съпътстващи, подгряващи „кулминации“, наричани някъде още и „вторични“ – 100-годишнината от Освобождението, 35 години от социалистическата революция, 700 години от въстанието на Ивайло, 110-годишнината от рождението на Вл. И. Ленин и др. През третия период, годините 1980 и 1981, удържаното се освобождава, скриваното се открива. Цялостната дейност преминава на най-високо ниво – учредява се Общонароден юбилеен комитет и чрез градиращи допълнителни кулминации (XXVI конгрес на КПСС, XII конгрес на БКП, 90-годишнината от учредяването на БРСДП и 70-годишния юбилей на Тодор Живков) участникът се въздига до най-високия връх: 1300-годишнината от основаването на българската държава[904]. След него „целевите структури“ преустановяват дейността си, но вече ще е възбудено вдъхновението, продължаващо „интеграционното проявление на юбилея в масива идеологически кампании до 1994 година“ – става дума за проекциите му в детайлно разработени по години паметни чествания, чиято крайна точка стига 1994

[902] Пак там, с. 22.

[903] Пак там, с. 50.

[904] Идеен проект за характера, целите и насоките на дейността, свързана с 1300-годишнината..., с. 65.

година: половинвековният юбилей от социалистическата революция. За събитията отвъд тази дата, „Идейният проект" не доверява нищо[905].

Той картографира обстоятелствено и пространството за разгръщане на значителните мероприятия. Територията на страната се подразделя на три зони – Североизточна, с „пулсиращи центрове" Шумен и Велико Търново, Южна, където „пулсират" Пловдив и Бургас, и Западна, където правят същото Видин и Благоевград. Столицата София има отделен статут. Обхватът на пространството и интензивността на „пулсациите" трябва да стигнат дотам, че да се „... превърне всяко селище в действен елемент на отворената комплексна структура „1300", всеки български дом – активна клетка на тази структура"[906]. Подготвителната работа в чужбина следва главните направления на международната дейност, провеждани съобразно основните външнополитически и икономически интереси на страната и разчертава „външни оси", обезпечаващи направо всемирно покритие. Географията на юбилейната дейност предполага и изяви в „исторически съществувалата зона на българската цивилизация и районите на нейното влияние", но по този пункт проектът от 1977 г. все още е твърде пестелив. Всъщност той до много голяма степен остава наистина „идеен", неконкретен и само принципен документ.

Началото на 1978 г. бележи и започването на изключителна активизация на работата по създаване на „юбилейната действителност" най-напред с изграждането на система за пълен институционален обхват. С решение на Секретариата на ЦК на БКП от 3 февруари и окончателно с разпореждане № 15 от 4 април 1978 г. на Министерския съвет се учредява Национална координационна комисия „1300 години България"[907]. Тези актове бележат закриването и преобразуването на Държавната работна комисия „1300" от ведомствено звено към Комитета за култу-

---

[905] Пак там, с. 137. През 1982 г. – 100 г. от рождението на Г. Димитров и 60 г. от Септемврийското въстание; през 1983 – 1120 г. от славянската азбука и 50 г. от Лайпцигския процес; през 1984 – 40 години социалистическа революция; през 1987 – 70 години от Октомврийската революция и 150 г. от рождението на В. Левски; през 1988 г. – 110 г. от Освобождението, 140 г. от рождението на Ботев и 80 г. от независимостта на България; за 1989 не е отбелязана никаква забележителна годишнина; през 1990 – 45 г. от победата над фашизма и 120 г. от рождението на В. И. Ленин; през 1991 г. – 100 г. от основаването на БРСДП; през 1992 – 220 г. на „История славянобългарска", 110 г. от рождението на Г. Димитров; за 1993 г. – 50 г. от основаването на НК на ОФ, 70 г. от Септемврийското въстание и 60 г. от Лайпцигския процес; за 1994 г. – 50 г. социалистическа революция.

[906] Пак там, с. 63–64.

[907] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а.е. 2726, л. 65. Справка за досегашната дейност във връзка с подготовката на 1300-годишнината..., 19 декември 1980 г.

ра, предимно развиващо концептуално-проектна и прогностична дейност, в национална структура с надведомствен статут и изключителни правомощия, поемаща изцяло юбилейната подготовка – „държавно-обществен орган на бюджетна издръжка като самостоятелна юридическа личност, със седалище в София“[908]. Оглавена отново от председателката на Комитета за култура, в нейния състав като въплъщение на „държавно-обществеността начало“ са включени най-видни партийни, държавни, обществени, научни и културни „дейци“. Ключова роля добиват заместник-председателят на комисията Емил Александров (вече заместник-председател на Комитета за култура) и нейният главен секретар Тодор Рибаров (съветник в Министерство на външните работи). Сред 35-тимата членове на Националната координационна комисия са Г. Джагаров (заместник-председател на Държавния съвет), Д. Генов (секретар на НС на ОФ), В. Ковачев (секретар на ЦК на ДКМС), Ал. Фол, П. Стоянов (първи заместник-министър на народната просвета), В. Власковски (заместник-министър на финансите), М. Захариева (заместник-министър на външните работи), Г. Близнаков (главен научен секретар на БАН), Сл. Хр. Караславов (главен секретар на Съюза на българските писатели), Н. Рачев (секретар на Съюза на българските журналисти), Св. Русев (председател на Съюза на българските художници) и др.[909] Комисията има пълномощието да координира и утвърждава програми, планове и проекти и да контролира тяхното изпълнение; да създава временни целеви звена в страната и чужбина за координация на дейността по утвърдените програми и дейност; съгласувано с Министерството на външните работи да осъществява задгранична дейност, свързана с юбилея; да прилага нарочни морални и материални стимули; да извършва целева информационно-издателска дейност в страната и чужбина; да привлича за определен срок за нуждите на 1300-годишнината компетентни специалисти от ведомства и организации, да формира авторски колективи, експертни и др. съвети, колегии, групи; да разпределя и преразпределя средствата, предвидени в бюджета на комисията и т.н.[910] Със същия документ се създава фонд „1300 години България“, чиито средства се набират чрез доброволен труд, дарения и др. от организации и лица у нас и в чужбина, а изразходването им се назначава изрично за финансиране на мероприятия във връзка с големия юбилей[911].

В низходящ ред се изграждат 6 „координационни подсистеми“, постигащи прикачване на целия партиен, държавен, стопански и обществено-политически управленски конвейер към разпорежданията от ръководния център. Подсистемата „Окръзи“ включва цялата регионална сис-

[908] ЦДА, ф. 990, оп. 1, а.е. 5, л. 5–6.
[909] Пак там, л. 15–16.
[910] Пак там, л. 6.
[911] Пак там, л. 12–13.

тема за ръководство на всички окръзи в пределната ѝ широта; подсистемата „Ведомства“ – 32 поделения, предимно из мрежата структури на най-висшия държавен изпълнителски ешелон[912]; подсистемата „Обществени организации“ включва ръководствата на всички, тъкмо 27 на брой, такива[913]. Подсистемата „Творчески и други културни институции“ обхваща всичките 10 творчески съюза и 18 научни дружества[914]. Под-

---

[912] Национална координационна система „1300“. Подсистема „Ведомства“. В: За достойно посрещане на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Сборник основни материали за подготовката на 1300-годишнината от основаването на българската държава. С., 1979 г., с. 212. (За служебно ползване). Това са: Министерството на външните работи, Министерството на външната търговия, Българска търговско-промишлена палата, Държавен комитет по туризма, Комитет за култура, ДО „Българска кинематография“, Център за художествена самодейност, Държавен комитет за наука и технически прогрес, БАН, МНП, СУ „Климент Охридски“, МВР, МНО, Министерство на правосъдието, Министерство на народното здраве, Главно управление на архивите при МС, Държавен комитет по планиране, Министерството на финансите, Министерството на транспорта, Министерството на съобщенията, Министерството на вътрешната търговия и услугите, Министерството на металургията и минералните ресурси, Министерството на машиностроенето, Министерството на химическата промишленост, Министерството на енергетиката, Министерството на електрониката и електротехниката, Министерството на строежите и строителните материали, Министерството на леката промишленост, Комитетът по архитектура и благоустройство, Националният аграрен съюз и Министерството на горите и горската промишленост.

[913] Пак там, с. 210. Това са: Националният съвет на Отечествения фронт, Централният съвет на Българските професионални съюзи, ЦК на ДКМС, ДПО „Септемврийче“, Общонародният комитет за българо-съветска дружба, ЦК на борците против фашизма и капитализма, Централният кооперативен съюз, Централният съвет на научно-техническите съюзи в България, Дружеството за разпространение на научни знания „Георги Кирков“, Славянският комитет в България, Националният комитет за европейска сигурност и сътрудничество, Комитетът за солидарност с народите от Азия и Африка, Българският комитет за балканско разбирателство и сътрудничество, Дружеството на ООН в България, Националната комисия на НРБ за ЮНЕСКО, Общонароден комитет за защита на природата при НС на ОФ, Комитетът на българските жени, Националният комитет за защита на мира, Националният комитет за трезвеност, Българският червен кръст, Съюзът на слепите в България, Съюзът на глухите в България, Централният съвет на БСФС, Българският олимпийски комитет, ЦС на Българския туристически съюз, Съюзът на българските автомобилисти и накрая, но не последен по значение – митичният Български ловно-рибарски съюз.

[914] Пак там, с. 214. Това са: Съюзът на българските писатели, Съюзът на българските художници, Съюзът на българските журналисти, Съюзът на артистите в България, Съюзът на музикалните дейци в България, Съюзът на бъл-

системата „Средства за масова информация“ интегрира 16 масови, с най-голям тираж, периодични издания, телевизията, радиото и всички издателства[915]. Строежът на подсистема „Международна дейност“ остава непоказан; представя се само с известието, че по това направление в началото на 1978 г. вече са изградени 30 национални юбилейни комитета на високо равнище зад граница[916].

На 18 май 1978 г. в София е свикано национално координационно съвещание с многобройни представители от всички звена в шестте „подсистеми“. Както подобава, то протича пред погледа на наблюдаващ висок гост, в случая члена на ЦК на БКП и завеждащ неговия отдел „Кадри, партийни организации и командировки в чужбина“, Мирчо Спасов, героят от ловешките кариери. Основа за работата сега е докладът на главния секретар Тодор Рибаров, „Цели, същност и роля на дейностите по 1300-годишнината на България“. Съвещанието следва концептуализациите на „Идейния проект“ и би могло да се допусне, че то има назначението най-напред да въведе новоогласените в тях и да извърши преглед на организационните наличности с кадровия им състав. То е конкретна стъпка от практическата реализация на свързването на юбилейните

гарските композитори, Съюзът на архитектите в България, Съюзът на научните работници в България, Съюзът на българските филмови дейци, Съюзът на преводачите в България, Дружеството на русистите в България, Българското философско дружество, Българското историческо дружество, Дружеството на естетиците, изкуствоведите и литературоведите в България, Дружеството на българските психолози, Българското педагогическо дружество, Съюзът на математиците в България, Българският национален комитет на славистите, Националният комитет на историците в България, Дружеството на българистите, Българската социологическа асоциация, Дружеството на физиците в България, Българското географско дружество, Съюзът на българските учители, Българският есперантистки съюз, Съюзът на българските филателисти, Българската асоциация на журналистите и писателите по туризма и Съюзът на научно-медицинските дружества в България.

[915] Пак там, с. 216. Това са: „Работническо дело“, „Отечествен фронт“, „Земеделско знаме“, „Труд“, „Народна младеж“, „Кооперативно село“, „Народна армия“, „Вечерни новини“, „Литературен фронт“, „Народна култура“, „Антени“, „Поглед“, „Отечество“, „Пулс“, „Орбита“, „Ехо“, Българска телевизия, Българско радио, Комитет за печата при Комитета за култура, Филмови кантори, БТА, Агенция за книгоиздаване на чужди езици „София-прес“, Издателство на БКП „Партиздат“, Издателство на НС на ОФ, Издателство на БЗНС, Издателство „Профиздат“ при ЦС на БПС, Издателство „Български писател“, Издателство на БАН, Държавно военно издателство, ДИ „Народна култура“, ДИ „Наука и изкуство“, ДИ „Народна просвета“, ДИ „Земиздат“, ДИ „Медицина и физкултура“, ДИ „Техника“, Издателство „Български художник“, Издателство „Отечество“, ДИ „Христо Г. Данов“ – Пловдив, ДИ „Георги Бакалов“, Варна.

[916] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а.е. 2726, л. 66. Справка за досегашната дейност във връзка с подготовката на 1300 годишнината..., 19 декември 1980 г.

дейности в „централизираната динамична полифункционална *„система „1300“*. Интересни са два нови акцента, които съвещанието добавя към вече известното.

Първият се отнася до изводите от консултациите с чужд, вече осъществен или предстоящ, аналогичен опит – 2500-годишната на Иранската империя; 1000-годишнината на Полската държава; 1000-годишнината на Австрия, 200-годишнината на САЩ и очакваните в най-близко бъдеще честванията на 150 години от обявяването на независимостта на Белгия и 2050 години от основаването на държавата на даките в Румъния[917]. Във всички тях бил приет мащабният програмен подход, изключващ свеждането на юбилеите до едноактни тържества; съдържанието на всички било насочвано към определени политически цели. Юбилеят в Иран се домогвал да укрепи представата, че монархията е онзи институт, който има заслугата за съхранението на иранската държава през хилядолетията, който в съвремието способства за напредъка на страната и за в бъдеще ще е основната опора на иранския народ. С широкомащабното честване на 200 годишнината, правителството на САЩ гонело целта да възстанови в съзнанието на обикновените американски граждани своя разклатен политически авторитет, последица на острите социални, етнически и расови проблеми и международна изолация на страната след Виетнамската война. Особено важен за България бил опитът от честването на 1000-годишнината на полската държава, в което активирането на творческите сили на нацията се насочило в постигане на програмните цели на Полската обединена работническа партия. Това е модерният формат на големите чествания и България не ще направи изключение – „... цялостната дейност по 1300-годишнината е подчинена на грандиозните задачи, очертани с програмата на БКП“[918].

Вторият акцент се отнася до серия инструктивни предписания, насочени към инструментализацията на изкуствата в името на високите юбилейни цели. В тях се преплитат множество гласове – атавистични нотки за принуда на „творците“, неясни заричания към литературата да изкара „нови високохудожествени творби, научни и научнопопулярни произведения, в които се разкриват 13 вековната история в посока на осмисляне етнопсихологията на българския народ...“, призив към изобразителните изкуства и особено към монументалните им изражения „за трайно идейно-художествено въздействие и масово привличане и приобщаване към тях на всички социални и възрастови групи и

---

[917] Национално координационно съвещание по подготовката на 1300-годишнината, състояло се на 18 май 1978 г. в София. – В: За достойно посрещане на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Сборник основни материали за подготовката на 1300-годишнината от основаването на българската държава. С., 1979 г., с. 83.

[918] Пак там, с. 84–85.

особено на младежта", увереност в бурния развой на историческата драматургия и сценичната ѝ реализация за целите на паметното тържество, за нови издателски програми, за активизиране структурите на музейното дело и тия за паметниците на културата и т.н.[919] По всяка вероятност тези доста мътни предписания имат за изходна точка общоприсъединяването от организаторите убеждение, формулирано в простодушното изказване на Александър Ангелов така: „... емоционалният заряд, който носи 1300 годишнината, ще се поеме главно от художественото начало"[920]. Това убеждение може да се приеме и като отблясък от непреходни постановки по *социалистическия реализъм*; в „Идейния проект" намираме една занимателна актуализирана перифраза: „Естетическата оценка е етап по пътя към политическото осмисляне на действителността, към формирането на комунистическата идейност. Тя съединява борбата срещу „малката правда" срещу грозното и пошлото с борбата за ефективност и качество, за творчество и съзнателност в труда, за по-хармонични отношения между хората..."[921] и пр. Но това са неизбежни за жанра фрази, лесно пренасящи се от документ в документ; неартикулираните предписания към изкуствата, убеждението, че „емоционалният заряд" на подготвяното тържество трябва да се поеме от „художественото начало", освен че е знак за свиване на директния пропагандан елемент, може да се тълкува и като настояване за повсеместно приложение на нови *техники на масовата култура, основани на общодостъпен, забавен и развлекателен превод в ежедневието на високи сюжети според масовите културни нагласи от края на 70-те в името на един безостатъчен обхват на всички аудитории „участници"*. Въпросният говорител се изявява от позициите на „Подсистема „Средства за масова информация" и конкретно има предвид монументалната юбилейна филмова програма на игралното кино и телевизията, готова да сериализира ключови произведения из националния литературен канон, както и нови, наподобяващи неговата сложеност. „Примерът със „Записките" е показателен – казва Ангелов. – Този сериен филм свърши половината работа на телевизията във връзка с Освобождението."[922] Той настоява да се обърне особено внимание на замислените 42 документални телевизионни серии, разгръщащи българската история от Аспарух до днес в края на 70-те, на проектираните сценарии за сериали на „Под игото", „Време разделно", „Капитан Петко

---

[919] Национално координационно съвещание по подготовката на 1300-годишнината, състояло се на 18 май 1978 г. в София..., с. 91 и сл..

[920] Пак там, с. 118.

[921] Идеен проект за характера, целите и насоките на дейността, свързана с 1300-годишнината..., 1979 г., с. 34.

[922] Национално координационно съвещание по подготовката на 1300-годишнината, състояло се на 18 май 1978 г. в София..., 1979 г., с. 118.

войвода", „Ивайло", „Септемврийското въстание" и др., които трябва да подготвят и доведат зрителя до епическите платна на игралното кино, посветени на Аспарух, Крум, Кирил и Методий, Левски и Д. Благоев, по които работата вече се подемала. Авторът на изказването намира, че именно 1980 и 1981 г. са най-подходящото време за „масиран удар от художествени произведения за големите фигури на българския народ"[923].

При все и многократните концептуални заклинания, че тематичният център на 1300-годишнината не е миналото, а съвременността[924], би могло да се каже, че с напредването на подготовката по Голямото тържество се разгръща едно подело се по-отдавна, но сега недвусмислено и последователно открито *историзиране на официалната култура* – припомнящо миналото легитимиране на настоящето, произвеждащо нов официален език и нови идеолого-пропагандни послания; *нов обрат в публичния дискурс по българското минало.* За разбирането на последното обстоятелство тук се налага известно прекъсване на повествуването по приготовленията за 1300-годишнината и взиране в развитието на основните фази на този дискурс, без очертанието им да е непосредствена и детайлизирана задача на настоящото изследване.

Те могат да се видят в няколкото проекта на оруеловското преначисване на българската история, съвпадащи като цяло с преобразуванията в политическия режим през епохата на комунизма.

Петият конгрес на БКП през 1948 г. поставя пред „историческия фронт" важната задача да бъде написана история, която да осветли „научно" миналото, откъдето и да изведе безпогрешно перспективите на българското развитие занапред. Така се появяват двата тома на първата цялостна, написана от позициите на марксизма-ленинизма, „История на България", излезли съответно през 1954 и през 1955 година. Дълго мислена в Института по история на БАН и поправяна в Политбюро, появила се най-напред във вида на „макет" за „служебно ползване", съпътствана в създаването си от консултации със съветски историци и шумни публични пропагандни обсъждания[925], тя не остава дълго мородавна инстанция по въпросите на българското минало. Почти веднага

[923] Пак там.

[924] Слово на Л. Живкова, произнесено на учредителното заседание на Националната координационна комисия (26 септември 1978 г.). – В: „За достойно посрещане на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Сборник основни материали за подготовката на 1300-годишнината от основаването на българската държава. С., 1979 г., с. 10–11. (За служебно ползване). Също: Слово на Тодор Рибаров, главен секретар на Националната координационна комисия, пред актива на Българска телевизия от 19 март 1979 г. – В: За достойно посрещане на 1300-годишнината..., с. 239 и мн.др.

[925] Мутафчиева, Вера, Весела Чичовска, Дочка Илиева, Елена Нончева, Златина Николова, Цветана Величкова (съст.). Съдът над историците. Българската историческа наука – документи и дискусии 1944–1950. т. 1, С., 1995.

след нейната поява, в хода на мероприятията по развенчаването на култа към Й. В. Сталин, започва и основната ѝ преработка. В началото на 60-те години ревизираната история се появява като разширен вариант в три тома (т. I, 1961, т. II, 1962 и т. III, 1964)[926].

Но и на тях не било съдено да се удържат задълго. В годината на излизането на последния, на Второто национално съвещание на историците в България през 1964 г., се подема почин за нова, „многотомна научна история на България, от най-старо време до днес"; отговорна задача, за изпълнението на която „трябва всички наши историци да насочат към нея научноизследователската си работа"[927]. Първоначалният проект предвижда 10, окончателният – 14 тома. През 1966 г. нейното написване се представя като задача, поставена от високата трибуна на Деветия конгрес на БКП.

За прецизиране на конкретните идейни насоки на работата по нея, както и за подсигуряване на материални ресурси, на 21 май 1968 г. Политбюро приема специално решение, на което може да се гледа като очертаващо основното в съдържанието на официалния дискурс по българското минало от края на 60-те и през 70-те години.

Многотомната история трябва да бъде написана от позициите на марксистко-ленинската методология, което именно задава нейното важно научно-изследователско и обществено политическо значение. Тя ще е история на българските народни маси – истинските творци на материалното и духовното ни богатство, като редом с това в нея ще бъде постигната и обективна преценка за ролята на всички исторически личности, които в различни периоди са стояли начело на народа и страната[928].

Документът дава също и конкретни препоръки по изследванията за всеки един период от българското минало.

---

[926] Има едно трогателно обяснение за забавянето на т. III от преработваната двутомна „История на България" (обхващащ времето от 1917 до началото на 60-те години). Плануван да се предаде в издателството на 01. 06. 1961 г., на заседание на авторския колектив на 21 ноември 1962 г. „забавянето" на ръкописа се обяснява „предвид изчакването на решенията на VIII конгрес на БКП, за да се даде главната линия в преработката на тома...". (Вж. Протокол от заседанието, НА на БАН, ф. 88, оп. 2, а.е. 71, л. 32.)

[927] Косев. Д., За състоянието и задачите на българската историческа наука. – Исторически преглед. 1964, № 4, с. 27. По въпроса за високия наплив на многотомни изследвания от това време и началото на 70-те по-подробно би могло да се види Еленков, Иван. Второто национално съвещание на историците в България. – В: Разум и възвишеност. Юбилеен сборник в чест на проф. дфн Димитър Аврамов. С., 2004, с. 48–92.

[928] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 199, л. 8. Решение на Политбюро на ЦК на БКП за многотомна история на България по точка 4 от дневния ред на заседанието от 21 май 1968 г. Протокол А/№ 200.

За времето на дълбоката древност и средновековието в историята „трябва ярко да се разкрие богатото съдържание на древната тракийска култура, чиито законни наследници сме ние", както и образуването, развитието и териториалният обхват на българската народност; широките народни и социални движения и мястото на старата книжнина в историята на световната култура, международното значение на българска държава през средните векове за спасяването на славянството от асимилация и пр.

В областта на новата история изследователското внимание следва да се посвети на образуването и утвърждаването на българската нация; на национално-освободителното движение и българската възрожденска култура; да се насочи решително към изграждането на българската държава след Освобождението и борбите на българския народ за национално обединение; към образуването на работническа класа и изграждане на марксистка партия в България и пр.[929]

В сърцевината на изложението по най-новата история ще бъдат разположени борбите на народните маси под ръководството на БКП против фашизма и капитализма; подготовката и осъществяването на социалистическата революция в България, дълбоките социално-икономически, политически и културни преобразования и успехи на българския народ след 9 септември 1944 г. и ще бъде откроена ръководната роля на БКП в съвременността[930].

Трябва обаче изрично да бъде отбелязано, че между този официален, идеологизиран дискурс по българското минало и историографията от тогава съществува определено несходство, бих казал дори – напрежение[931]. Основната тенденция в нейното развитие през 60-те може да

---

[929] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 35, а.е. 199, л. 9. Решение на Политбюро на ЦК на БКП за многотомна история...

[930] Пак там, л. 9–10.

[931] За много водещи изследователи в историческата наука, някои от които и сами автори в многотомната история, нейната научна стойност по начало е твърде проблематична. (Вж. Запрянова, Антоанета, Екатерина Вечева (съставители). Историците – за истината, за насилията, за себе си. Сборник с интервюта. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски", 1994.) Тези много ценни интервюта са снети от съставителките през 1990 г. Тогава за изучаващия българското средновековие проф. Иван Божилов многотомната история разкрива „... липса на възможност за цялостен поглед, за цялостна концепция за всеки един том. Ако има концепция, тя не е на автор или на автори, а на главната редакция". Медиевистичните томове – продължава той – „том втори и трети бяха „стари" още когато бяха писани – стари по идеи, концепции и дори по факти" (с. 21). За проф. Ал. Фол „... том първи на многотомната „История на България" беше остарял в момента на отпечатването му, тъй като то се забави. Изворовият материал в него и изводите не могат да служат дори за справка" (с. 223).

бъде формулирана така: изграждане на концепция за научност в мисленето на миналото и установяване на принципи на професионалния канон в изследванията по история, преимуществено, българската. От втората половина на десетилетието развитието на този процес се проявява най-ясно в последователното оспорване и обезсилване на претенциите за изключителни права на идеологическите постулати над „истината“[932].

Проблемът за „историческата истина“ е ключов в изграждането на концепция за научност в българската историография. Най-често това означава срещу монументалността на „идеологическата „истина“, противопоставяне на фрагментирани „исторически истини“, добивани със „средствата и методите на научното изследване“. Последното ще рече преди всичко индивидуално (не в колектив) провеждани, детайлизирани, основани на авторитетни, преимуществено документни източници, строго емпирични проучвания по тясно специализирани, конкретни теми, предимно из областта на политическата история, съсредоточени в недвусмислени хронологически рамки. Такава концепция за научност и принципи на професионална работа постепенно добиват функцията да легитимират „истинското“ историческо знание като аполитично и антиидеологично и да бъдат в същото време означение на индивидуалния облик и професионалния морал на българския историк.

В тази концепция изключително положение държи авторитетът на старорежимните академични изследователи въпреки и дългия поход срещу им и усилията за *подмяната му с идеологизиран историографски канон* в налаганата линия на марксистко осмисляне на българското минало. В постепенното концептуализиране на историческото знание като аполитично и антиидеологично, емпирико-реконструктивистките подходи в произведенията на старите академични авторитети удържат позицията на висока методологическа инстанция. Освен това те остават през цялото време на социализма *пазители на големия национален наратив* и съкровищница на „историческата истина“, несвършващо имане на скрити аргументи срещу идеологическите проекти за цялостно или частично пренаписване на българската история. Така знанието и връзката с националния наратив също се превръща в изключително измерение на „истината“ и означение на индивидуалния облик и професионалния морал на българския историк.

Това придава особен статут на определени личности сред професионалната колегия. В личността и произведенията на наши известни историци от края на 60-те, през 70-те и 80-те години безпротиворечиво

---

[932] Elenkov, Ivan, Daniela Koleva. Did „the Change“ Happen? Post-socialist Historiography in Bulgaria. – In: Ulf Brunnbauer (ed.). (Re) Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism. Muenster, 2004. pp. 94–127.

се съчетават харизматичен човешки облик, „истинската наука", всеизнати пълномощия за оповестяване на „историческата истина", а също нерядко и най-високо институционално положение. Влиянието им, тяхното „ново говорене" за българското минало, често става коректив на официалните идеологически и институционални тежести; то, освен че започва по нов начин да йерархизира и разполага силите в служебните механизми за вземане на решения, утвърждаващи „историческата истина" сред колегията, се оказва в състояние да се интегрира във властта и сполучливо да посредничи в отношенията с нея, дори налагайки чрез своите изследвания „полуофициално" тази „истина", да променя ключови идеологеми за определени ситуации в българската история. „Историческата истина" ще стане специфично „дисидентско държание" на историците и в същото време тя ще е и в основата на важното в професията разбиране за „отговорност" като най-пряк път за сливането ѝ с властта[933]. През 70-те и 80-те години историческото знание ще има прекомерни политически функции; историческата професия ще добие свръхзначимост, основана на макиавелистката представа на това време за историка като княз над князете, чиято власт иде от обстоятелството, че той най-добре знае това, което всъщност князете имат да вършат[934].

Споменатият по-напред *нов, юбилеен обрат* в публичния дискурс по българското минало в приготовленията за Голямото тържество обаче не бива да се приема като императивно отрицание на описаните по-горе най-схематично налични режими, в които функционират марксистко-ленинските идеологически съчинителства за българската история, процедурите на експертната емпирико-реконструктивна възстановка на множество фрагментирани „исторически истини", по начало призовани на съпротива срещу голямата „историко-партийна правда", „дисидентското" публично оповестяване на „действителната историческа-

---

[933] Todorova, M., Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria. – American Historical Review, October 1992, p. 1113.

[934] Тази нагласа никак не се губи и в годините на посткомунистическия преход. По повод 50-та годишнина на Института по история във връзка с продължаващата да се работи многотомна история, директорът, проф., д. и. н. Г. Марков, пише: „... Институтът по история ще продължи да я смята като главната си изследователска тема, обединяваща усилията на много историци. Разбира се, поради сложния и парлив характер на събитията след Първата световна война насетне ще се наложат нова периодизация, нова структура, нови авторски колективи и редакционни колегии. На нас не ни е необходима толкова методология, колкото съвест и обективност, за да не бъде повече променяно миналото с оглед нуждите на настоящето. Историците не бива да слугуват на политиката, а да ѝ внушават поуки." (Вж. Марков, Георги. 50 години Институт по история при БАН. – Исторически преглед, 1998, № 1–2, с. 8.)

та истина" посредством техниките на „новото говорене" за миналото и т.н. *Историзирането на културата от края на 70-те и през 80-те години е търсене на плуралистична формула на припомнящо миналото легитимиране на настоящето посредством нов официален език и нови идеолого-пропагандни послания, формула, постигаща мобилизация и митификация на дискурса по националната история с преформулиране на комунистическата символика и митология в национален култ, артикулиран като отворен и включващ всичко ценно и достойно от хилядолетната българска културна традиция.* Приготовленията за Епохалното тържество ще са атмосферата на нейното търсене.

На 20 септември 1977 г., на заседание на Председателството на Комитета за култура, разширено с най-авторитетна група историци, художници, архитекти и писатели, се обсъжда концепция за изграждане Пантеон на българската държава[935]. „Идейното задание", поставено на вниманието на събравшите се, предлага визуализация на българското минало в това „паметно и свято място, съкровищница на националната слава на един народ". То съдържа два варианта, неудържимо комично редящи един след други аргументи за „художествено пресъздаване" на най-обскурантни постановки от 50-те години (каквато е за въстанието на Ивайло като първото в света антифеодално въстание, или тази за „четирите героични въстания, които очертават огнения път на социалистическата революция в България – Владайското, Юнското, Септемврийското и Деветосептемврийското"), следвани от указания, явно опряни на положения из експертното знание през това десетилетие от рода на: „да се даде израз на българската прогресивна култура през периода на капитализма, като се търсят най-характерни черти и образи" и за *„пълна научно-политическа* оценка на дейците на нашето минало – политически, военни, културни, напр. Ал. Батенберг, Ст. Стамболов и др."[936] Това очевидно не е по силите на ни един от наличните режими на

---

[935] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 172, л. 2. Заседание от 20 септември 1977 г. с идейно задание за изграждане Пантеон на българската държава.

[936] Пак там, л. 7, л. 11, л. 13. Първият вариант предлага визуализация на събития от българската история, като започва от трите „компонента" – траки, славяни и прабългари, – „... с характерни сцени от живота на тези етноси", и завършва с „Изграждането на развитото социалистическо общество – показва се организаторската роля на БКП, партийната програма, конституцията на НРБ, българо-съветска дружба като „слънце и въздух" за всяко живо същество, ролята на др. Т. Живков". Вторият вариант предлага изображения на „най-ярките личности" – изброени са поименно „Аспарух, Крум, Омуртаг, Борис, Симеон, Самуил, Асен и Петър, Калоян, Иван Асен II, Ивайло, Иван Александър, Иван Шишман, Паисий, Г. Раковски, В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Д. Благоев, Г. Димитров, В. Коларов, Ал. Стамболийски и Ив. Вазов". (Курсивът мой, И. Е.)

говорене по българското минало – ни по силите на „старото", ни по тия на „новото" говорене; призивът за „*научно-политическа*" симбиоза си е направо смешен и съставът на свиканата комисия по Пантеона недвусмислено потвърждава това[937]. Потвърждава го и едно изказване на проф. Илчо Димитров на състоялото се на 13 юни 1979 г. учредително заседание на Консултативен съвет по история към Националната координационна комисия, който, като говори по идеологическото пренебрежение към гражданската следосвобожденска история, както подобава за пред най-отговорни партийни работници, заключава: „Получава се така, че ние по-лесно приемаме феодалите, а по-трудно – буржоазията..., не можем да говорим за Йоан Екзарх, а да премълчаваме един Вазов... Това е съвременната постановка."[938]

Очевидно, потребно е друго, потребна е „*постановка*", която да помири историята като експертно знание, историята като „дисидентски" морал на „живот в истина" с политиката, да помири Историята на България с Историята на Българската комунистическа партия, за която винаги се казва, че е част от славното минало на нашия народ, но и винаги с изричното наблягане, че е *част*, подчертаващо усещането за партийната история като *последна и завършваща част* на края на българската история, сега, в настоящия живот, и завинаги. Потребна е *постановка*, с която да бъде изразена историческата вкорененост на режима и неговата неограничавана от нищо непреходност, *формула*, която, като напише юбилейния текст за българското минало, 13 века все възход и движение нагоре, да се произнесе в юбилейния контекст от настоящето по българското бъдеще.

От този кръг животрептущи питания приготовленията за ознаменуването на славната годишнина поемат към изписване на българската история като духовна сила, неизменно присъстваща „от най-старо време до днес", наличието на която повече се чувства, отколкото рационално може да се възсъздаде и разбира. При това положение *юбилеят неизбежно става антипозитивистичен* и оттук може би иде големият импулс у организаторите за преработката на исторически сюжети чрез програмни техники, превръщащи ги в официално изкуство. Ограниченото пространство на едностранчивия популистки дискурс на старите партийни юбилейни честванията като мегдан на пропагандно-политически борби се преформатира сега в необятна националистическа шир, където политическото се притаява в „богатството на българската култура", без това да ограничава съществуването

[937] Участници са: Ал. Фол, Б. Томалевски, В. Минеков, В. Гюзелев, Вл. Романски, Г. Стоилов, Д. Узунов, Ем. Станев, Здр. Митовски, Ив. Дуйчев, Ив. Радев, Л. Далчев, Н. Николов, Н. Хайтов, П. Бербенлиев, Св. Русев, С. Северняк, Т. Жечев, Хр. Стефанов.

[938] ЦДА, ф. 990, оп. 1, а.е. 62, л. 27, л. 33.

на ни един от наличните режими на говорене по миналото, а тъкмо напоаки – вписва ги безпротиворечиво в изобразяването на това неизмеримо богатство.

В документите по подготовката на 1300-годишнината съществуват десетки позоваванания на словото на Людмила Живкова, произнесено на учредителното заседание на Националната координационна комисия на 26 септември 1978 година. Като всеки неин текст, и този създава големи затруднения за изследователя. Мисълта на председателката върви неравно, повтаря се, прехожда внезапно и без предизвестие към нови и нови мотиви, връща се наново към вече известено, и при публикуването му в цитирания неколкократно тук „Сборник основни материали за подготовката на 1300-годишнината от основаването на българската държава" в скоби са добавяни пояснителни за общия му смисъл допълнителни изречения, по всяка вероятност резултат от редакторска намеса, защото като работен документ, инструкция, то е било предназначено да бъде разбрано и приведено в изпълнение от съответните низходящи инстанции. Това е стенограма на инак несложни и лошо свързани мисли, но не само по себе си изказването на Живкова е важно; значението и смисълът му стоят в контекста на юбилейната подготовка именно като концепция за *преход от идеологизиран наратив с имитативни емпирико-реконструктивни сюжети към антипозитивистката концептуализация на юбилея при изписването на българската история като непреходна духовна сила, „съдба"*.

1300-годишнината е среда на безкраен път; той няма начало, защото 681 година е условна дата, и няма край, „защото човешката еволюция продължава в бъдещето и безпределността". „Другари, националният юбилей – това е фокус – говори председателката на Комитета за култура, – кръстосване на всички исторически и духовни сили, утвърдени и запазени от българския народ и днес". *Съзнаването* на дълбоката им обусловеност и приемственост в точката на мистичната юбилейна спойка на „минало-настояще-бъдеще" е същинският смисъл на паметното тържество; неговото празнуване не е потъване в миналото заради него самото[939]. Живото национално съзнание сега е хипнотизиращата точка на юбилейното сливане на българското „минало-настояще-бъдеще", то е същинското пространство на юбилейната действителност, и „... трябва да извадим на повърхността на националното съзнание най-положителните, най-светлите моменти и събития в българската

[939] Слово на Л. Живкова, произнесено на учредителното заседание на Националната координационна комисия (26 септември 1978 г.). – В: За достойно посрещане на 1300-годишнината ... (Курсивът мой, И. Е.)

история, най-прогресивните сили и най-високите хуманистични и революционни идеали, в името на които е живял, творил, борил се е и е страдал българският народ, в името на които и днес, в етапа на изграждането на развитото социалистическо общество, твърдо и неотклонно продължава борбата. Ако ние съзнателно и активно не използваме тези най-добри традиции и стойностни черти на характера, който е развил българският народ за формирането на ново, съвременно, социалистическо съзнание и на съзнанието на личността при комунизма, нашата дейност във връзка с 1300-годишнината ще бъде половинчата, незряла“[940]. Тази директна мисъл, може да бъде открита в същото изказване по-усложнена и освободена от прекия идеологически елемент още веднъж[941], което, мисля, не променя внушенията на основното ѝ послание.

Редом с това, Живкова концептуализира смисъла на международния аспект на подготовката за ознаменуването – работа, насочена към показване мястото на България в развитието на общочовешката цивилизация и в същото време, изключителна възможност да бъде усвоено у нас постигнатото от други народи. В това отношение възможностите, които носи „голямата национална перспектива, дадена на българския народ чрез идеята за естетическо възпитание, за приобщаване на човешкия индивид към света на прекрасното“ са неизчерпаеми. Както и на други места, председателката на Комитета за култура изрично настоява, че това е първият случай, в който „голямата цел за всестранно и хармонично развитие на човешкия индивид“ е издигната на равнището на партийна и държавна политика, „превръща се във висок обществен идеал“, насочен към бъдещето, издигнат „върху основата на безпределното разгръщане на творческите и духовните сили на човека“[942].

---

[940] Слово на Л. Живкова, произнесено на учредителното заседание на Националната координационна комисия..., с. 11.

[941] Пак там, с. 12. „Ние често говорим за приемственост между минало, настояще и бъдеще, а тази приемственост е един непрекъснат взаимообусловен цикъл. Всеки момент би могъл да се фиксира, но той отминава и както по отношение на бъдещето, че живее в нашите мисли, представи и планове, така и по отношение на миналото можем да кажем, че то живее непрекъснато в бъдещето, защото нашите слабости и грешки, успехи и постижения стават база за формиране на бъдещето. Ето защо, за да се почувства силата и дълбочината на тази приемственост, е необходимо историческите културни и духовни традиции да се преосмислят и съзнателно да се доразвие всичко най-положително, създадено от българския народ през вековете, да се мобилизират силите на нацията за решаването на най-актуалните политически, социални, икономически, културни и образователни проблеми. Цялото многообразие на живота трябва да бъде обхванато с мероприятия, свързани с 1300-годишнината.“

[942] Пак там, с. 14–15.

Извън точка зрение явния езотеричен пласт в говоренето на Живкова, който е без значение за изучаванията в тази книга[943], като имащо отношение към търсенето на плуралистичната формула на припомнящо миналото легитимиране на настоящето, за това слово би могло да се добави, че то е показателно за общите усилия на режима да се нагажда към промените в културните нагласи през 70-те и да променя собствения си облик, съобразно с тях – България и комунизъм, самобитна, древна българска традиция и висок технологичен прогрес (електроника, полупроводници), чувство на национална гордост и заслужено място в света (изкуство, спорт, международен туризъм) и т.н. Плурализмът на юбилейната формула всъщност е крайна фаза на последователната интеграция на неизброимо множество идентичности в обща, *единна настояща юбилейна реторическа идентичност*, пренасяща участника в Голямото тържество в насочено конструираната трансцендентност на българското „минало-настояще-бъдеще". В нея, в тази реторическа идентичност, историята става мит, чиито герои до един, редом с всички митически сюжети и предходни събития, подготвят триумфа на властта от настоящето, и не само – историята става „*култура*", освободената в настоящето духовна сила, надхвърляща го по идното си значение, препотвърждавайки триумфа на властта и за новото, 14-то столетие на България.

За разбирането на това положение важно място има разпознаването на съвремието като „Втори златен век" на българската култура, откриващо се най-обосновано в текстове по изказвания на проф. Ал. Фол, тогава първи заместник-председател на Комитета за изкуство и култура; образ, превърнал се в един от любимите на пропагандата от предюбилейното време. Присъствието на проф. Фол в политиката, науката и културата на тази епоха има много измерения и тепърва по него ще се мисли и пише; единственото, което цели привеждането на тези текстове е да бъде уловена функцията на формулировката „Втори златен век" в юбилейната мобилизация и митификация на дискурса по националната история и преформулиране на комунистическата символика и митология в национален култ.

В неговото изказване пред Национално съвещание с ръководители на идеологически кадри, състояло се на 2 ноември 1978 г., живеенето в изграждането на развитото социалистическо общество се определя като „... привилегия, която ни отрежда правото да сме съвременници на

---

[943] По този въпрос би могло да се види: Груев, М., Людмила Живкова – пътят към „Агни-йога". – В: Калинова, Е., М. Груев, Л. Зидарова (съст.). Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на професор Любомир Огнянов. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски", 2006, с. 796–815.

действителния, на хуманно-класовия „златен век“ в историята на България“[944].

На 28 март 1979 г. пред IV пленум на Комитета за култура, нарочно свикан по подготовката за честването, встъпителното слово на проф. Ал. Фол е специално посветено на отношението „Българската култура и 1300-годишнината от основаването на българската държава“. Тук вече се намира пространно разгърнатата аргументация на само изказаната през ноември предишната година идея. Културата се определя като съвкупност от ценностни критерии, проявявани в активно и творческо отношение към „човека, колектива и природата“, които, независимо от това, че са „изменчива обща категория на еволюционния процес“, съдържат трайни белези. За българската култура такива са хуманизмът, демократичността, революционността и взаимодействеността и тя е „гигантска етнокултурна лаборатория“, в която са вложени „заемки от античния, от индуския, от иранския, от сибиро-алтайския, от средноазиатския, от малоазиатския, от византийско-арабския, от ренесансовия, от славянския свят“; всички тези заемки вече са неделими и хомогенни върху славяно-българската си основа. Взаимодействеността, като същностна черта на българската култура, обуславя и историческата приемственост между епохите в нейното развитие. Историческата приемственост е спираловиден еволюционен процес, в който най-доброто от духовните постижения винаги се изявява на по-висока степен и служи отново с неподозирана сила на новите исторически задачи на времето. Така културата е постоянно развиващо се отношение между минало и бъдеще, пречупено в настоящето – ситуацията на действено осмисляне на отношението на миналите и отношението на бъдещите поколения към историческите задачи на народа и на неговата държава, *сега.*

Но културата има по-дълга история от държавата; процесите на формиране на българската култура са по-древни от 681 година. Това обстоятелство има сила и спрямо тогава, предюбилейното настояще – като активно и творческо отношение към „човека, колектива и природата“, съвременната българската култура „е вече отвъд юбилея. Нейни отделни, но същностни отличителни черти започват да надхвърлят по идното си значение общото национално духовно равнище. Смята се с пълно право, че през IX век, при най-стабилната политическа консолидация на българската държавна власт, културата е изживяла своя първи златен век. Убеждаваме се, че и сега, при изграждането и при подготовката на постепенния преход към комунистическото общество, българската култура навлиза в своя втори златен век. Този втори златен век е и векът на нейната интернационализация, на активно общуване и съпри-

[944] Фол, Ал., По някои основни въпроси на културния фронт. С., 1979, с. 180.

косновение чрез най-доброто, което българският народ е създал и създава, с най-доброто, което другите народи са създали и създават..."[945].

Несъмнено такова разбиране за „втори златен век" представя отношенията в полето на „културата" като изцяло властови отношения и всички реплики в това поле могат да бъдат мислени като реторики на тези отношения; огрубено изказано – културата еманира в държавата и се връща в собственото си поле като *политическа симулация*, един вид държавна културна политика. Така става разбираемо, защо програмата за 1300-годишнината е всъщност „програма за изпълнението на всички програми"[946], която трябва да постигне *всичко*. Да бъде израз на национални митове и идентичности, преплетени с комунистическа символика, което признава на режима органично национално потекло и в същото време крепи изключителните му претенции да е революционен и винаги авангарден, неуморим обновител, всенароден и с международно значение („интернационален"), постоянно променящ се и в същото време навеки установен един и същи. Юбилейната програма трябва да произведе нова символност, проникваща дълбоко на всички официални културни равнища, символност, която, като изразява чрез *държавността* неразривната връзка на съвремието с българската древност[947], императивно да настоява за социално сцепление сега; да представи съвременната борба за ефективност, качество и високотехнологичен прогрес като изпитание и критерий за „творческия дух на българина", неизменният разгадан таен знак на всички български времена. Да легитимира режима като опиращ се и свързан с предишните културни елити (до втората половина на 70-те неговата „културност" винаги е бивала някак не самоочевидна) и да отвори пространство за неговото възприемане и специфична идентификация с културен капитал на предходни епохи, доказвайки така свързаността му с „националната културна съкровищница". И не само доказвайки свързаност с културен капитал, асоцииран с високата, дори с елитарната култура. Възпоменателното начертание трябва бъде за всеки българин будещ вълнение митотворчески ритуал, който изтрива границите между минало и настояще, живот и изкуство, музей и повседневие, интуиция, познание и действие в пълната споделеност на една древна и винаги млада социалистическа българска национална култура от най-висока проба, сплотявайки с това благоговейно всички слоеве и поколения около вдъхновяващата я партийна линия. Юбилейната програма трябва да бъде стратегия на българска-

---

[945] Встъпително слово на първия заместник-председател на Комитета за култура Ал. Фол, произнесено на IV–ия пленум на комитета, 28 март 1979 г. – В: Народна култура, № 13 (1186), 30 март 1979 г.

[946] Пак там.

[947] Даскалов, Румен. „Българското общество 1879–1939" (т. I. Държава. Политика. Икономика). С., 2006, с. 16.

та външна политика за „ново културно настъпление", след онова на солунските братя. Тя накрая трябва да се извиси във вагнерианско съвкупно произведение на изкуството, „Gesamtkunstwerk", което е знамение и ново обещание за приближението на бъдещия свят[948].

През ноември 1978 г. комисията представя „Национална програма за развитие и координация на дейностите, свързани с 1300-годишнината от основаването на българската държава"[949]. След „Идейния проект" това е вторият основен документ в подготовката на 1300-годишнината, в който вече тя се третира в духа на наддедялата формула след заседанието на 26 септември като „идейно насочено отражение на единството „минало-настояще-бъдеще". Програмата разчертава координатна система, която обхваща във „вертикален план" 7 ключови области, предполагащи във всяко специализирано средоточие на приготовления за паметното тържество – „Изкуство и култура", „Просвета и образование", „Наука и технически прогрес", „Икономика", „Непроизводителна сфера", „Средства за масова информация" и „Международна дейност". В „хоризонтален план" тъкмежите се правят по 4 *„програмно-тематични направления"*, които внасят единство на работата по всяка от изброените области, като градират по значимост, обединяват по съдържателен признак и координират по време инициативите, мероприятията и дейностите – това са направленията „Паметта на родината", „Социалистически принос 1300", „Строим 14-и век на България" и „Българи". Те определят и съдържанието на международните юбилейни прояви, но там придобиват своеобразен за тази област акцент – тук се преформулират като „България в паметта на света", „Социалистическа България в света" „България за мирен и благоденстващ свят" и „Българи"[950].

„Националната програма..." представлява документ от 108 мъчителни страници с последователно описани инициативи за всяка област по всички тематични направления, насочени към извличане до юбилейния връх на възможно пределно число „участници". Най-пространен дял в предначертанието заема областта „Изкуство и култура". Както и се отбеляза по-напред, не случайно изкуствата се третират като „... относително самостоятелен мащабен източник на юбилейни прояви и дей-

---

[948] Stone, Marla Susan. The Patron State. Culture and politics in fascist Italy. Princeton. New Jersey, 1998. p. 19.

[949] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а е. 263, л. 3. Протокол № 6 от заседание на Председателството на Комитета за култура...

[950] Национална програма за развитие и координация на дейностите, свързани с 1300-годишнината от основаването на българската държава. – В: За достойно посрещане на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Сборник основни материали за подготовката на 1300-годишнината от основаването на българската държава. С., 1979 г., с. 132, с. 134.

ности с трайно и мултиплициращо въздействие върху общественото съзнание“[951].

Редом с инструктивните предписания към художествената литература, изобразителните изкуства, театъра, музиката, киното, художествената самодейност и т.н., които следват схемата в доклада на Тодор Рибаров от майското координационно съвещание през 1978 г., програмата разработва и предлага и множество нови конкретни почини. Мобилизацията на музеите и структурите по съхранение и опазване паметниците на културата се задвижва по направлението „Паметта на родината“; замислят се инициативи като „Движение за издирване материали и документи за историческите средища и за първородетели на българската култура – 1878–1981 г.“; вече се работи по две годишна изява на базата на националния музеен фонд, която да трае от 1980 до 1982 г. – национална музейна експозиция „Материалната и духовната култура на българина през вековете“; реди се постоянна юбилейна изложба – „Народни занаяти 1300“; проектира се „Музей на българския театър“, десетки симпозиуми и т.н.[952]

Мобилизацията на българското киноизкуство тече по направлението „Българи“. Сега конкретизацията на юбилейните прояви по-определено визира разгръщането на една „Кинопанорама „1300“ – цикъл от 5 игрални филма, посветени на исторически личности и събития: филм за основаването на българската държава, друг за богомилите (който, според документа, трябва да показва богомилите като родоначалници на идеи, свързани с Реформацията; за подходящо в това отношение се намира филмирането на романа „Антихрист“ на Ем. Станев); филм за Кирил и Методий (препоръчително като копродукция с италиански продуценти); филм за Самуил, насочен към „моменти от външнополитическа специфика“ и филм за Васил Левски „като създател на съвършено нова концепция за революцията“[953]. Отделно се проектира цикъл игрални филми, разкриващи характерни черти на съвременника на фона на социалистическия начин на живот, многосерийни документални и телевизионни филми „Патриоти и интернационалисти“ за българи от старо и ново време, просветители и революционери в чужбина, безчислени срещи, симпозиуми, конкурси и пр. по родните места на Ботев, Вазов, Елин Пелин, Йовков и мн. др. под надслов „Вечно живи“ и т.н. Необяснимо остава как е попаднал, и защо точно в това тематично направление е заведен и интригуващият почин „Творец в бригада за социалистически труд“, визиращ зачисляване на творци на науката и изкуството в производстве-

[951] Пак там, с. 141.

[952] Национална програма за развитие и координация на дейностите, свързани с 1300-годишнината..., с. 146–147.

[953] Пак там, с. 147.

ни бригади, които сами да проведат и да организират поредица разговори, дискусии и срещи на млади творци с първенци в производството, герои на социалистическия труд и пр.[954]

Според идейното задание направлението „Принос 1300" включва мероприятия, които „изискват богат патриотичен заряд и безкористна творческа активност, идеализъм и всеотдаен труд на художественотворческата интелигенция". Нека тук от многото бъдат отбелязани само почините „Моята най-хубава творба – дар за 13 вековна България" и „Доброволен труд за по-красив живот" (безвъзмездни инициативи в кръга на усилията за „хармонизация на жизнената среда")[955].

Направлението „Строим 14 век на България" подбужда движение сред „творците" за приобщаване на децата и младежите към изкуството и за стимулиране на детското творчество с разрояващи се от това почини като шефство на творческите съюзи над детски групи по изкуствата, участие на изявени и всепризнати таланти като професионални ръководители и наставници на кръжоци, организация на конкурсни мероприятия за деца и младежи „Моята Родина в 2000 година", „Млади творци за 1300-годишнината" и мн. др.[956]

По подобен начин се проектират инициативи във всяка от останалите 6 ключови области, като може би предвид разработката на важните юбилейни механизми за постигане на пределен обхват е оправдано да бъде отделено по-съсредоточено внимание на средствата за масова информация – другата след изкуствата най-важна сфера на предюбилейната подготовка, за чиято мощ в програмата се споделя безхитростно: „Може да се каже, че каквато рамка създадат средствата за масова информация на 1300-годишнината, такава ще е общата картина."[957]

Назначението им се представя като мобилизация на „познавателния, волевия и емоционалния заряд", чието високо напрежение искри в юбилейния въздух – медиите са универсален източник на знания, инициатори и разпространители на социални инициативи, движения и почини и създатели и транслатори на художествени ценности[958]. Затова и програмирането им е разпростряно през цялото времетраене на Комплексно-целевата програма за отбелязване 1300-годишнината от основаването на българската държава с нейните множество подпрограми и сателитни проекти от 1979, та чак до 1994 година. С иманентните си характеристики „периодичност" и „серийност", медиите превръщат юбилейните дейности в условни рефлекси – „всички те трябва да ста-

[954] Национална програма за развитие и координация на дейностите, свързани с 1300-годишнината..., с. 148.
[955] Пак там.
[956] Пак там, с. 149.
[957] Пак там., с. 184.
[958] Пак там, с. 184.

нат сигнали за събуждане и развитие на интереса към юбилея, част от рефлекса на всеки реципиент на средства за масова информация“[959]. Те следва да открият собствени специализирани рубрики със „специални телевизионни заставки, ярки, запомнящи се музикални сигнали по радиото, винетки и оформления в печата на най-високо ниво“. Действително, по указание на Комитета за култура от 1 януари 1981 г. всички периодични издания излизат със символа на 1300-годишнината, отпечатван на първата им страница. Телевизията освен него излъчва и съпровождащ музикален знак, също така излъчван ежедневно в определени часове в специализирани рубрики и на българското радио[960].

Изданията с най-голям тираж се профилират по различните програмни направления: „Поглед“, „Отечество“ и „Вечерни новини“ разгръщат историческите аспекти на 1300- годишнината („Паметта на Родината“). „Работническо дело“, „Труд“, „Антени“ и „Земеделско знаме“ превеждат юбилейните внушения на 1300 годишнината спрямо съвременността („Принос 1300“). „Отечествен фронт“ и изданията на БТА обгръщат инициативите по отношение връзките с другите страни, темите от българо-руската и българо-съветската дружба („Принос на социалистическа България по света“). „Народна младеж“ и другите младежки и студентски издания прихващат измеренията на честването в плана на идното („Строим 14-ти век на България“). За 1981 г. се проектира и издаване на специален юбилеен вестник „1300 години България“. Според неясното указание на координационната програма към всички издания, „Материалите се поднасят и оформят така, че да подтикват към изразване и съхраняване“[961].

Предписанията към телевизията и радиото засягат мобилизацията на журналистически жанрове, които се осланят на активното зрителското участие – преди всичко се проектира „клубният формат“ на редица предавания, обсъждащи от екрана и в радиоефир навременни явления по всички програмни области и тематични направления[962].

Детайлни предписания програмата отправя и към „международната дейност“ по всяка от стратегическите посоки на българската външна политика – социалистически и братски страни, балкански държави, Западна Европа, Америка и по света[963]. В линията на тематично-

---

[959] Пак там, с. 185.

[960] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 304, л. 51.

[961] Национална програма за развитие и координация на дейностите, свързани с 1300-годишнината..., с. 191.

[962] Пак там, с. 189–191.

[963] Пак там, с. 200. Крайно интригуващо е останалото неосъществено намерение за „... изграждане на скромен мемориален комплекс в памет на прародината на древните българи и славяни с акцент на историческия факт, че рождената люлка на българите се намира на съветска земя“.

то направление „Социалистическа България по света“ се проектират юбилейна национална изложба „България 1300“; Месеци на българското изкуство и култура с пътувания на изявени български „творци“ в Европа и по света; двугодишен рейс на юбилеен кораб „1300 години България“, установяващ се по големите световни пристанища с макети на борда на Тракийската гробница, Боянската църква, макет на яхтата на капитан Георги Георгиев и на космическия обект „България 1300“ с богат пазар за сувенири, в облика на българските художествени занаяти и пр.[964] В кръга на юбилейните дипломатически инициативи, програмата чертае подготовката на „Международен кодекс за закрила на културното развитие и наследство“, който със съдействието на другите социалистически страни да бъде внесен и приет в Генералната асамблея на ЮНЕСКО. Пътят към успеха на начинанието се чертае най-напред да поеме от редовно или извънредно съвещание на Политическия консултативен комитет на Варшавския договор през 1981 г. в София по български предложения за сигурността и разоръжаването в света. Непосредствено след свършека му ще бъде отправено самостоятелно послание в този дух на председателя на Държавния съвет Т. Живков до държавните ръководители на Балканските страни, инициативи, съчетавани редом и с натиск по неправителствена линия, ядро на който трябва да бъде насроченият вече конгрес на Световния съвет за мир в българската столица през пролетта на юбилейната година[965].

Координационната програма чертае за първи път в изчерпателна докрай пълнота управленската мрежа за ръководство на паметните почини. Покривният панел в блока на системата е Националната координационна комисия. На него, по съответните програмни области и тематични направления, са прикрепени постоянен административно-изпълнителски апарат и ред експертни съвети, които осигуряват детайлната подготовката на решенията ѝ, взаимна координационна дейност и работата по набиране на конкретна информация.

По низходящите етажи, към постоянните управленски равнища на всички държавни ведомства и обществени организации се създават на обществени начала комитети. Дейността им се води от ръководителя (или първия заместник) на съответното учреждение или организация, а връзката помежду тия комитети и нагоре, с Националната координационна комисия, се осъществява от нарочни координатори в рамките на координиращ целеви орган, ръководен от главен оперативен координатор.

Още по-надолу, приземните пространства в ширината на цялата постройка по многото входове, по окръзи, също се създават единни ко-

[964] Пак там, с. 201.
[965] Пак там, с. 202–203.

митети, градящи структурата си в съответствие със устройството на новоучредените селищни системи и обхващащи дейността на всички местни държавни органи и обществени организации. Съгласуването на работата им с централните звена става от координаторите на Националната координационна комисия.

Конкретното съдържание на юбилейните програми на съответните институционални и регионални звена в националния комплекс се разработва в съответствие с естеството на тяхното разположение, присъщите им дейности и системата на тяхната стопанско-производствена и административно-организационна структура[966].

Във всички програми от средата на 70-те, а с особена сила в документите по подготовката на 1300-годишнината, внимателно се бди за недопускането на т.нар. „бумерангов ефект"; пази се появата на отрицателен обрат вследствие пренасищане и профанация на почините, което при изложената система на разработка и ред за тяхното осъществяване излиза съвършено невъзможно. Как би могло да не се случи това, при условие че само словото на Живкова от 26 септември 1978 г. и последвалата я координационна програма от ноември с.г., в началото на следващата, 1979-та, са „доразвити и конкретизирани" в над 250 окръжни, отраслови и ведомствени подпрограми в рамките на страната и в програми на 73-те ни дипломатически мисии по света? Същата е и очертаната траектория, по която трябва да бъде произведен социален ефект, да се повиши „социалната функция на културата", с приетата на IV пленум на Комитета за култура от 28 март 1979 г. въз основа на споменатите документи „Програма за ознаменуване на 1300-годишнината от основаването на българската държава", „документ-призив към българските творци и културни дейци за достойни дела в името на бъдещия българин – комунист, интернационалист, човекът на XXI век"[967].

Текущите отчети на извършеното повдигат фалшивия патос на планираното с необходимото очаквано превишение. В десетките протоколи от заседания на Председателството на Комитета за култура с обсъждания по върбежа на юбилейната подготовка се приемат като живо въплъщение на принципа „минало-настояще-бъдеще", под стратегическия девиз за качество и ефективност, безсмислени и едва ли някога стигнали до дело инициативи, каквито са движението на колективите от челните промишлени предприятия във Варненски окръг за изпълнение на плана за VIII петилетка за 1300 дни; подетият в завода за изолирани проводници в Смолян почин „Всеки работник с 1300 лв. годишна икономия на материали, суровини и горива" или равният нему „1300х1300" – за

---

[966] Пак там, с. 209.

[967] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 263, л. 4, л. 15. Протокол № 6 от заседание на Председателството на Комитета за култура...

икономия на 1300 литра горива „с мултиплициращо покачване“ в предприятията от системата на автотранспорта във всички окръзи. Какво друго биха породили у въвлечените „участници“, общонационалното движение „1300 дка пионерска и комсомолска гора“, или движението за подпомагане на юбилейното строителство под девиза „Всеки гражданин на Шумен – строител“, организирано от Окръжния съвет на профсъюзите в този град[968], утринните кросове по 1300 метра из училища и казарми, ако не „бумерангов ефект“? Още през февруари 1980 г. Председателството на Комитета за култура схваща като реална опасност за обезличаване на юбилея съществуващото тривиализиране на неговия цифров символ при ширещата се, безучастна към стратегическите му замисли, прекомерна формална употреба. В липсата на самоинициативност у партийните и профсъюзните организации, в „чакането на указания“, „пасивността“, „насочването на сили и средства в самоцелни показни ефекти в нагледната агитация“ ясно се виждат явления, създаващи условия за възпроизвеждане на до болка познатата „лоша кампанийност“ и пресищане с инициативи само в навечерието на епохалното тържество през 1981 година[969].

Онова, което прилича на пристъпи на отрезвение в отчетните документи, по-скоро е задължителен елемент от жанровата им структура, отколкото действително усилие за удържане на високите обороти на задвижената машина на предюбилейната подготовка. В експертно мнение за нейния облик в публичните пространства на онази епоха, дадено сравнително рано, през юли 1979 г., открито се констатира излъчващата се оттам крайна вялост и хаотичност вследствие инертността и формализма, спрямо които други мерки освен силови изглеждат неоправдани и безсмислени. Според него „... всяко предприятие, учреждение механично ще съчетае своите задачи с лозунгите и символите на 1300-та годишнина, без да се съобразява с това, че принизява фактически една крупна национална идеологическа инициатива до познат стереотип от редица аналогични прояви... Следователно трябва поначало не само да се освободят, но дори да се забрани на предприятия, организации и институции сами да определят и тълкуват начина, по който ще ознаменуват своето участие в подготовката и честването на 1300-та годишнина. Вместо тях трябва да изготвят цялостна програма с обмислена концепция специални комисии, съставени от изтъкнати историци, художници, общественици, културни дейци, чието осъществяване да се възложи на подходящи творчески екипи. Само така ще се избегне разностилието, смехотворното цехово приспособяване на общонацио-

[968] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 263, л. 7. Протокол № 6 от заседание на Председателството на Комитета за култура...

[969] Пак там, л. 8, л. 22.

нални замисли до примитивни реализации... Изрично трябва да се изключат от системата за пропагандиране на юбилея онези служби, предприятия, институции, чието естество органически е свързано с битови дейности, колкото необходими, толкова и прозаични. Например ресторанти, закусвални, перални, магазини, бръснарници, обществени бани, мекичарници, шкембеджийници, сладкарници, предприятия за шоколад, бонбони, бисквити, трикотаж, галантерия и пр., както и институции с особено предназначение. (Например неподходящо е пред фасадата на затвори да се поставят лозунги като: „Да живее Девети септември – ден на свободата!", „Слава на Октомври!"...)"[970] и т.н.

Но отчетните документи представят не само „*ниското*", повседневното, като надиращо блестящата гладка повърхност на живеенето в „юбилейната действителност" – обзорите върху дейността на творческите съюзи и наблюденията върху „интелигенцията" говорят за сериозни отклонения от „тринайсет вековната норма за качество и ефективност на творческата, нравствената и стопанската реализация" в тези толкова важни среди. В отчетите за тях, обитателите на споменатите ниски социални зони вече се изписват идеологически като „работническата класа и селскостопанските труженици" и се превръщат в морален коректив, мерило „... за съвременните наши писатели, художници и др. дейци на изкуството", за които „юбилеят откроява недостигнатите критерии – образци на духовния ръст от дълбините на нашата история и от близкото минало, които и днес са задминали нашия век надалеч в бъдещето"[971]. В предюбилейния дискурс по „българската култура" критичните наставления към „интелигенцията" наподобяват глухото роптаене на едно идещо от края на XIX–*то столетие* и никога нелипсващо през първата половина на XX век морализаторско неудовлетворение от образованите в разлъката им от „народа". При очевидното отсъствие на политически квалификации и идеологически изобличителни доводи, разгръщани през началните десетилетията след Втората световна война, напътственото говорене сега се съсредоточава в очаквания за „личен пример", „отговорност" и „активна гражданска позиция" като предюбилейно държание на „художествено-творческата интелигенция"; държание, което означава „патриотизъм и нравственост в действие, за която не се иска вроден талант". До началото на 1980 г. обаче „... практиката не дава удовлетворително потвърждение, че твор-

---

[970] ЦДА, ф. 990, оп. 1, а.е. 62, л. 69–70, Предложения от проф. д–р Иван Славов във връзка с организацията на 1300-годишния юбилей от основаването на българската държава до председателя на Националната координационна комисия Тодор Рибаров, 14 юли 1979 г.

[971] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 263, л. 17. Протокол № 6 от заседание на Председателството на Комитета за култура...

ческите организации са заели подобаващо място в авангарда на всенародното юбилейно движение..."[972].

Разбира се не всички, но имало немалко творци, които юбилеят навеждал единствено „до повишение на хонорарните критерии към собственото си творчество". Към началото на 1980 г. наличната информация съобщава, че дарения имало само от чуждестранни „творци" от Мексико, Испания и Сирия. Авторите, които обнародвали своето разбиране и отношение към Забележителния юбилей, се брояли на пръсти. В централния печат през последната година излезли статии за подхода към юбилея от председателката на Националната координационна комисия и главния секретар на същата; други писали само един-двама публицисти[973]. Единствено хора от комисията и нарочните лектори от дружеството за разпространяване на научни знания „Георги Кирков" се срещали с творчески и заводски колективи и с младежки организации; ни един, писател, поет, журналист или учен още не бил видян сред трудещи и учащи се по своя воля; имало някак си убеденост, че честването се отнасяло само „до трудовите колективи или за пионерчетата"[974].

В измеренията на организационната подготовка се констатира как, въпреки че „кадрите на комплекса" дали извънредно облекчение на изпълнителските звена с извършената от тях разработка на програмирането и дори на детайлите по осъществяването на юбилейните дейности във всички сфери (култура, образование, икономика, обслужване, социални движения и мн. др.), оттам нататък на „много места" последвал застой, „характерен за инертната неспособност към енергични действия за претворяване на хубавите идеи и решения в дела"[975]. Експертите постоянно установяват пълното непознаване и несъобразяване не само с текущите указания на Националната комисия, но и непознаване на основополагащите, концептуализиращите Знаменитото тържество, документи[976].

При все и големите организационни усилия в средствата за масово осведомяване така и не се откроила дотук единна принципна линия. Историческата тематика определено надделявала, „нарушавайки баланса между триединството минало-настояще-бъдеще" – положение тревожно, „тъй като една неконтролирана „историческа" вълна, постепенно може да се превърне в национализъм"[977]. Опасения от „национализъм" се споделят често, но те не трябва да се приемат насериозно; по-оправ-

---

[972] Пак там, л. 17–18.
[973] Пак там, л. 45.
[974] Пак там, л. 20.
[975] Пак там, л. 21.
[976] Пак там, л. 43.
[977] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 263, л. 43. Протокол № 6 от заседание на Председателството на Комитета за култура...

дано би било на такива да се гледа като на превземки пред едва ли реална, но принципно потенциална възможност за разцепване на националнизма на идеологията от „друг" национализъм като алтернативен източник на смисли в юбилейното съдържание, извън Голямата официална програма. От справка по отражението на тържествената тематика в централния и местен печат от 1 януари до 31 декември 1979 г. се разбира, че 45 % от всички юбилейни публикации са отдадени изцяло на исторически теми, сами за себе си; останалите 55% се разпределят така: 12% са посветени на съвременна България, 4% – на движения за ознаменуване на юбилея, доброволен материален принос, икономика, екология и обслужваща сфера, 11,3% – на мероприятия и начинания в сферата на културата, изкуството и науката; 7,06% – на начинания в сферата на образованието, просветата и възпитанието; 9,34% – на международна дейност и 11,3% – на текуща юбилейна хроника, съобщения и др.[978] При съвършеното отстъствие на многократно предписваното специализирано тематично профилиране на медиите се констатира, че във всички върви едно и също – „... продължава инерцията на шаблонно, сиво и протоколно отразяване на юбилейните дейности по същия начин, както при другите юбилеи. Тенденцията – количествени показатели продължава. През 1977 г. са публикувани 780 материала, през 1978 г. – 820, през 1979 г. – 3802. По предварителни данни през януари 1980 г. са обнародвани 600 материала! Липсва мярка при използване на цифрата 1300..." и т.н.[979]

Много особен и важен момент в отчетите на Комитета за култура по подготовката от началото на 1980 г. са критичните упреци към „творците" за нерешената до това време, вопиюща потребност от юбилеен символ. В един от своите обзори, главният секретар на Националната координационна комисия Тодор Рибаров потресено пита: „Нима историята ще оправдае това бездушие, дори и да не се дължи на хонорарни причини."[980] При този възглас неизбежно се налага отново разказът за юбилейната подготовка да бъде изоставен за кратко и да се потърси обяснение за тези тогава никак не малки вълнения.

Изглежда, не е неоправдано да се каже, че тъй както гласенето на Паметното тържество ражда плуралистична формула за интеграция на разроилите се през 60-те и в началото на 70-те години режими на говорене по българското минало, така също, че то произвежда и едно ново официално представително, интегриращо всичко *естетическо съобщаване* (комуникация), същностна част в сърцевината на онази спомената по-напред единна настояща юбилейна реторическа идентичност, пренасяща насочено случилите се на Славното честване в юбилейната

[978] Пак там, л. 24.
[979] Пак там, л. 45.
[980] Пак там, л. 20.

метадействителност. Тук става дума за визуалното преформулиране на комунистическата идеология, за изкуствата, придаващи форма на реториката и идеологията – за преображението на трудовия ентусиазъм в творческа еуфория, героизма на себеотрицанието в гениалност, комунистическата идейност в хуманизъм и т.н. *Множеството налични по това време естетически езици се филтрират през предзададения идеологически и пропагандан юбилеен инструктаж и се разтварят в един особен естетически плурализъм на „епохата Живкова" без остатъчни фракции.* Несмутена в този разтвор стои и езотериката на председателката на Комитета за култура, несмутена там се намира дори мълвата за нейната лудост[981] – неотнимаеми съставки на този *естетически плурализъм*, съставки в сложната алхимия на превращенията на символната класика на българския комунизъм, не нещо противопоставящо се нему.

Тревогите по „емблема, символни знаци и девиз на юбилея" са част от по-стари грижи на Комитета за култура, стари, но не по-назад от

---

[981] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 362. Стенограми от изказвания на Л. Живкова на заседания на Председателството на Комитета за култура през 1981 г.
Заседание от 16 април 1981 г., л. 61. „Вие какво си мислите – че тия неща – красота, съвършенство, усъвършенстване – са празни приказки. Че просто така си ги говорим, а ще живеем по стария начин. Няма такова нещо. Който иска да работи, пожалуйста, да се усъвършенства, да се пречиства, да расте, да се стреми към светлината. Културата е „ур" – светлина; почитане на светлината в стремеж към нея. Ще разберете какво значи култура. Всеки, който не знае, трябва да разбере и да се насочи към това."
Пак там, л. 65. „След 10 години България ще бъде една от най-богатите страни, но ако се подчини на култа на красотата и на светлината. Иначе, не."
Заседание от 28 април 1981 г., пак там, л. 99–100. „Когато съм казвала, да се подчиняваме на духовната дисциплина, да се стремим да живеем по законите на красотата – това не са формални приказки. Всеки трябва да се стреми към това и нацията колективно да го покаже пред света... Тогава няма да ни наричат фантазьори, няма да ни наричат шизофреници. За моите изказвания има такива мнения, че са шизофренични. Вие може би не знаете, но има такива изказвания. Мен, разбира се, това не ме смущава. Нека да има и такива изказвания. Няма да ни наричат фантазьори и мечтатели, алтруисти. Ние мечтаем, защото се стремим към бъдещето, защото вярваме и същевременно можем да работим. Знаем силата на труда, знаем силата на волята, знаем силата на дисциплината, знаем силата на отговорността." И мн.др.
Заседание от 5 май 1981 година, пак там, л. 122. „... Така че ние във връзка с асамблеята да намерим място на една относително самостоятелна изложба, свързана с делото на Кирил и Методий и отразена в творчеството на децата – монголски, български и някои чуждестранни, за да може българската писменост (аз съм ви обещала, че българският език до края на века ще бъде най-говоримият език в света) да се отрази чрез творчеството на децата. За всичко това трябва да се работи, за да стане. Няма да падне от небето на готово..." и пр.

средата на 70-те, откогато се дава паролата за синтез на изкуствата в почин за красота и хармонизация на жизнената среда. И това е отделна тема, предполагаща специални занимания, каквито не са сред предвидените при работата по тази книга. За разбирането на проблематиката с оглед изследователския фокус, спрян върху отбелязването на Многовековната годишнина, нека само се погледне към основния доклад и решенията на V пленум на Комитета за култура, състоял се на 25 декември 1979 г., свикан нарочно „За красотата в жизнената среда", и по-специално, нека погледът се отправи към неговия важен структурен дял, озаглавен, „Единството „минало-настояще-бъдеще" в жизнената среда".

Става ясно, че включването на културно-историческото наследство в „жизнената среда" означава остойностяване на ценности от миналото, относително непреходни, поради което и със значение за съвременността. Оттук докладчикът, по всяка вероятност и автор, заместник-председателят на Комитета за култура Пейо Бербенлиев, е убеден, че „... това предполага пълното опознаване на миналото, разслояване на съставните му елементи, анализиране на взаимозависимостта помежду им, за да се извърши необходимият синтез – научно-обосновано заключение за наследените ценности"[982]. От друга страна, художественият образ на жизнената среда от настоящето е основа на градението ѝ през идните времена, затова интервенциите в нея трябва да бъдат съобразени и с „еволюцията на жизнения процес"; само по този начин, тя ще влияе и върху поведението на бъдещия човек[983]. По-нататък той предприема обстойна екскурзия из предходните епохи, чиито спирки, предвид насоката на воденото тук повествуване, ще бъдат пропуснати до установяването му на „жизнената среда" от следдеветосептемврийската ера.

Тя поставя за решение важни идеологически и пропагандни задачи, откъдето и разцветът на изкуствата с ярка политическа насоченост. За вековечен спомен на скоро свършилите народни борби се подбудило усилното строителство на скулптурни паметници, големи или малки паметни знаци. Без някои постижения само (като обобщаващите антифашистката съпротива „Братска могила" в софийския „Парк на сво-

---

[982] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 255, л. 6–7. Протокол № 28 от заседание на Председателството на КК, 11 декември 1979 г. Обсъждане на доклад за V пленум на комитета на тема „За красотата в жизнената среда". Докладът, във вида му, четен пред пленума на 25 декември, е отделно издадена брошура, заведена като един лист от ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 48, *л. 133*. По-нататък цитирам страниците на самата брошура „За красотата в жизнената среда", не нейния архивен статус.

[983] За красотата в жизнената среда. Доклад, четен пред V пленум на Комитета за култура на 25 декември 1979 г., с. 23.

бодата“ или Мавзолея на Георги Димитров) останалото било еднотипно, без мисъл за синтез. Домогването към „нова, социалистическа класика“ открило тежък конфликт между новите строителни конструкции и имитацията на масивен ренесансов по изразност градеж. В архитектурата и паметниците се установил един вид „канон“ – симетрична композиция, класицистичен принцип на изграждането ѝ, профилиране на архитектурните детайли и схема – постамент, увенчан със скулптурна фигура. Голямо място се дало на декоративната орнаментика от класически образец, проявили се силни украшателски тенденции[984]. Общата равносметка на това време показва картина на прибързаност и редки сполуки, на често погрешни концепции за изграждане на средата, но и „набиране на сили, на спорадични, но сериозни първи опити в монументалните жанрове“ – пластиката започва активното си участие във формирането на нейния художествен образ[985].

Прочитът на историята на съвременната архитектура в доклада следва плътно официалния историко-партиен наратив и затова след Априлския пленум, „... освободена от догмите на формализма, българската архитектура обърна лице към съвременния социалистически начин на живот, към новите материали и конструкции, към възможностите на съвременното формообразуване“[986]. В реда на постиженията следват назовавания на курортни комплекси и уникални сгради; проблемите на синтеза сега се свързват с интеграцията между архитектурата и монументалните изкуства; до средата на 60-те, скулптурата обаче в тази интегративна концепция остава основна доминанта[987].

Последвалите години довели до прелом в отношението към синтеза[988]; еволюирало и съществено се променило разбирането за същността на понятието „синтез“ като „комплексен подход към жизнената среда“. Стремежът към красота от частен творчески проблем се превърнал в цел на държавната политика, ясно формулирана в постановлението на Министерския съвет „За развитие на българската архитектура и художествения синтез“ и в решенията на Мартенския пленум от 1977 г.,

---

[984] За красотата в жизнената среда. Доклад, четен пред V пленум на Комитета за култура на 25 декември 1979 г., с. 28.

[985] Пак там, с. 29.

[986] Пак там, с. 30.

[987] Пак там, с. 31.

[988] Пак там. с. 32. Примерите са с Централна гара София, възстановката на Народния театър „Ив. Вазов“, резиденция „Бояна“, българските посолства в Бон и Москва, Операта в Стара Загора, „Братската могила“ и Народната библиотека в Пловдив, паметниците „Априлци“ в Панагюрище и „Бранителите на Стара Загора“, оформлението на партийния дом във Велико Търново, хотел „Рига“ в Русе, хотел „Витоша“ в София, оформлението на мавзолея в Плевен и др.

регламентирали нови форми на териториална организация на населените места – „селищните системи, нашият, български отговор на световния урбанизационен проблем, организиращ пълноценно жизнения цикъл на населението“ и дал решителен тласък за завършването на единния национален териториално-устройствен план[989].

Нека обаче не се забравя, че цялото изложение в този доклад се прави под надслова за синтез на концептуализиращото юбилея триединство „минало-настояще-бъдеще“ с „жизнената среда“. То един вид инструктира как да се добие *юбилейна естетическа идентичност*, как да се постигне естетическа трансцендентност на българското „минало-настояще-бъдеще“, как да се извади образ на юбилейната *метаистория*. Затова и погледът към „жизнената среда“ от края на 70-те е непримиримо критичен.

Масовото жилищно строителство и неусвоените в художествено отношение строителни технологии създали и възпроизвеждат постоянно „безлична, скучна, равнодушна архитектурна среда“, с непоправимо разрушена хармония между естетическо и утилитарно[990]; „старинното“ се руши безогледно – съществуват десетки градове и села „без памет“[991]. Създаваните до сега пластични творби и синтезът им в жизнената среда дотук имали „стихиен характер“ и констатацията се отнася до най-значителните монументални паметници, които били под специалното внимание на най-високи държавни комисии, както при подбора на авторите и инвеститорите им, така и при усилията за цялостно решаване на тематичния, градоустроустройствения и на други, идещи оттам специфични проблеми. Още по-безутешно се вижда положението при средните по мащаб и малките възпоменателни и декоративни обекти, чиито наплив не внесъл и минимум красота, който да би оправдал вложените гигантски средства. Въпреки изграждането през 1975 г. на Единна държавна комисия за изобразителни, приложни изкуства и архитектура при Комитета за култура, Съюза на българските художници и Съюза на архитектите в България и въпреки безспирната ѝ работа (от 1975 до 1979 г. комисията провела 1200 заседания, на които били разгледани 27 000 проекта[992]), продължаващата несъгласуваност между звена и институции стигала до пълна разпокъсаност на усилията и загубване на всяка единна творческа цел, и независимо от намеренията, с които била създадена тя, „... все още екипът от урбанисти, архитекти, дизайнери, художници, историци, психолози, социолози, инженери и др. специалисти е мечта“. При необузданото желание всяка

[989] Пак там, с. 33–34.

[990] За красотата в жизнената среда. Доклад, четен пред V пленум на Комитета за култура на 25 декември 1979 г., с. 36.

[991] Пак там, с. 37.

[992] Пак там, с. 50.

почти обществена сграда, и в най-малките села дори, да се сдобие със своя собствена монументална украса, резултатът е неудържимо разрастване на поръчките, труден естетически контрол, множество незрели решения с прибързани реализации и размножаване в многократни повторения на едни същи образци. Така се стига до изключително важната за воденото тук изложение констатация: „Около 75% от всички възпоменателни обекти са паметни плочи и паметни знаци без художествени качества."[993]

От това място постройката на доклада се обръща към мерките за красота в жизнена среда, които да изявят в тогавашното състояние „онези кълнове на новото, очертаващи бъдещето развитие" за качествени промени в разбирането за синтез, като всеобхватно понятие, в което „жанровете губят своята чистота и очертания", за творческа интеграция на всички автори (взаимодействието на Съюза на художниците и на архитектите очертало посоката) и разбира се, „човекът – творец на собствената си среда" – ефективно разгръщане на програмата за естетическо възпитание, „която трябва да стимулира един истински художествен разцвет"[994].

Подмяната на ключови стойности от утопическата класика на българския комунизъм в предюбилейната действителност се съпровожда с изтласкване на старите монументално-образни внушения; по всяка вероятност това е причината 75% от всички налични „паметни знаци" да са лишени (вече) от художествени достойнства. Оттук и най-впечатляващото от решенията на пленума – Комитетът по архитектура и благоустройство в сътрудничество с Комитета за култура да подемат изработката на „мемориален кадастър и национална мемориална схема за създаване на мемориални зони, ансамбли и произведения на монументалното изкуство", като кадастърът на отделните селищни системи стане част от националната мемориална схема[995]. В това решение обаче няма нищо конкретно освен острата непримиримост с образната архаика на ранния комунизъм у нас.

И така, сега може би вече става по-разбираемо защо изнамирането на „емблема, символни знаци и девиз на юбилея", от които пое това поредно отклонение от правия ход по приготовленията за Голямото тържество, не зависи само от разрешението на „хонорарните причини", което главният секретар на Националната координационна комисия Тодор Рибаров смята, че е достатъчно, за да сломи „бездушието" на „художествено-творческата интелигенция" и да преодолее толкова смутителния за началото на 1980 г. символен дефицит.

---

[993] Пак там, с. 38–40.

[994] Пак там, с. 43–47.

[995] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 255, л. 65а. Решения на V пленум на КК, състоял се на 25 декември 1979 г.

Предюбилейните идеологически и пропагандни инструкции правят множеството естетики да кръжат около символно ядро, получило се от абсорбацията на същностни постулати на „българското“ (етническото, националното) и комунистическата идеология, както и от техни по-близки или по-далечни производни; такъв естетически плурализъм създава нов официален, изключително представителен и авторитетен език на режима – (все) народностност (обновен популистки речник), държавностност (свързаност и продължение на хилядолетната държавническа линия), националностност (положеност в националната идеология и култура, органичен национализъм), историчност (дълбоко и здраво потекло, издигащо го на върха на историческата динамика, начело на историческото движение на „българското“, насочено напред, към комунизма), монументност (солидност, ненакърнимост и непомръкващо величие). И този език става възможен посредством *програмите*, които предшестват, съпътстват или ще последват Голямото тържество, както и посредством *програмните техники*, мобилизирани за построяването на непосредствената юбилейна метадействителност – те *правят възможно съвместяването на опониращи дискурси и дори – на опозиционни езици.* Във всяка програма стои неистовото заричане, че тя е „интегрална част“ от останалите, че всичко е свързано, та дори и от дистанцията на времето сега, в новото хилядолетие, изследователят трябва да положи много големи усилия, докато му се яви очевидното – в действителност помежду им няма нищо такова. Свързаност по всяка вероятност се получава от възможността за *програмни експерименти* на „творците“ в лоното и с поддръжката на държавните структури при отлична материална обезпеченост без вече изричните и присъщи на социалистическия реализъм от по-прежни времена императивни идеологически напътствия. Тази възможност произвежда причудливия консенсус от времето на „епохата Живкова“ – от една страна, самозаблудата, че са възможни алтернативни естетики, та дори своеобразен „авангардизъм“, и от друга – увереността на режима в съществуването на национална българска социалистическа култура и олимпийското му спокойствие за сплотеността на „художествено-творческата интелигенция“ от всички „поколения и направления“ (по думите на Т. Живков) около линията на партията[996]. На всичко отгоре, при свободата за *програмни* експерименти, плурализмът на „епохата Живкова“ прави режимът да се заговаря дори на репрезентативния език на „творчеството и красотата“ – социалната структура на социалистическото общество

[996] По този въпрос, особено във връзка с моралната проблема, би могло да се види: Калинова, Е. Симбиозата власт-интелигенция в България през 70-те години на XX век. – В: Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на професор Любомир Огнянов. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски“, С., 2006, с. 770–795.

вече не оправдава изолацията на цели групи и културни стилове, защото такива, които да засягат основните интереси на властта, няма и тя вече търси легитимация чрез универсалния език на високата култура.

За нагледност на гореказаното нека бъде приведена най-ранната концептуализация на „идейно задание" за паметник на 1300-годишнината, чието осъществяване впоследствие се случва в монумента пред Народния дворец на културата в София. Той се замисля като открито изражение на Символа на Многовековния юбилей, а не ще и дума, че неговото първо изричане ще направи не друг, а Людмила Живкова. На 18 март 1980 г. в организиран специален „разговор около кръглата маса" по проблемите на предюбилейната подготовка тя развива постановки, по които Националният информационен център по културата към подвластното ѝ ведомство (направление „Оперативен анализ за обслужване на управлението на културата"), след обработката на стенографския запис, анализира и систематизира най-важните моменти, дали насока за преустрояване на цялостната дейност по националните програми в оставащото до Паметното празнуване време[997]. Там се намира буквално следното:

„Символ на 1300-годишнината: Утвърждаване символа на единичната спирала като израз на вечното и непрекъснато развитие на процесите и явленията в безпределността, на вечната трансформация и изменение.

Цел: Да се намери интегрален символичен знак на идеите и целите на еволюцията, хармоничното и всестранното развитие на човека и неговото естетическо възпитание в контекста на 1300-годишнината.

Подход: Обсъждане на идеята и възлагане на идеен проект за строителство на паметник с 13 спирални кръга, като на всеки от тях се разкрие историческият път на нацията и държавата чрез най-ярките исторически и културни феномени и събития в България.

Предложение: По решение на Председателството да се формира колектив от архитекти, скулптори, живописци и историци, които да реализират утвърдения идеен проект. Да бъдат осигурени условия за изграждане на всички спирални кръгове, като на кулминационата дата през 1981 г. на върха на спиралата се запали факел, символ на безсмъртието на българската нация."[998]

---

[997] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 269, л. 146–147. Докладна записка от Милчо Германов, първи заместник-председател на Комитета за култура, до Людмила Живкова относно анализ на разговор по проблемите на 1300-годишнината от основаването на българската държава, състоял се на 18 март 1980 г.

[998] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 269, л. 156. Систематизация на постановки, идеи и предложения..., 18 март 1980 г. Основен подход и символика при организирането на Програмата „1300 години България".

Паметникът пред Народния дворец на културата, макар и не съвсем буквално, отразява гореизложеното, макар и смеховата култура на социализма да му е дала друго, профанно и крайно непочтително наименование. Вероятно, като прекалено изчистена и едноплановa визия, „единичната спирала" обаче е отстъпила на по-еклектична, но по-лесно четима концепция за юбилеен символ, свързваща *езически* знак (прабългарски лъв)[999], трибагреника и петолъчната звезда – тънка плетка от национална и комунистическа символика, от традиция и уникален социалистически контекст, от „минало-настояще-бъдеще".

В последна сметка „Разговорът около кръглата маса" от 18 март 1980 г. разрешава тъй тревожния символен дефицит от началото на годината; нещо повече – той може да се приема като точката на решителното изтласкване, точката на действителната, на дело правената подмяна на архаизираната твърда, илюстрираща буквално идеологическия разказ за българското минало визия с нови, антипозитивистки сюжети, градящи „юбилейната действителност". Този извод се подкрепя с изведените от разговора „Предложения за крупни комплексни мероприятия за ознаменуване на 1300 годишнината от основаването на българската държава", които, без да споменават вече „координатната система" на „седемте ключови области" от ноември 1978 г., формулират шест обновени „идейно-тематични направления" със съответни на всяко нови „комплексни мероприятия".

Първото носи име „България – страна на древна култура, кръстопът на цивилизации" и за разбиране духа на казаното обновление най принася „мероприятието" „Наследниците на Орфей"[1000]. Задачата му е „... да открои българските земи като едно от огнищата за възникването и развитието на човешката цивилизация; център на тракийската култура с активно присъствие в историята, в социалните, културни и политическите процеси на античния свят". Разкриването, реставрирането и популяризирането на тази древна култура би демонстрирало още грижата на съвременна България към цивилизации и паметници на различни народи по тия земи и активния ѝ принос за вграждането им в световната култура. Редом с това на него се разчита да открие дълбо-

---

[999] Първообразът му е взет от каменна плоча с релеф на лъв от Стара Загора, датирана VII–VIII век. Юбилейната емблематика отказва християнска символика; християнският пласт в българската култура остава пренебрегнат в предюбилейната мобилизация на съвкупния символен капитал. Нему е отказано видимо присъствие извън статута му на „българско изкуство" и скритото тематизиране на жертвеността и вечния живот в комунистическата мартирология. Това отново е друга изследователска тема, извън преките задачи на изследваното тук.

[1000] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 269, л. 49. Предложения за крупни комплексни мероприятия...

ките корени и утвърди още по-безспорно певческата ни школа. Материализирани, проекциите на идеята добиват израз в реставрацията на древния амфитеатър и изграждане на музей на тракийската култура в Пловдив, града, антично средище; в изграждане музей на митовете и легендите в пещерата „Дяволското гърло“ (Смолянско); в поредица концерти, научни симпозиуми; в международна изложба „Троя–Тракия“ и др.[1001]

Второто „идейно-тематично направление“ е „Земя на вековни революционни традиции“. Комплексните мероприятия тук са четири: „Древна Тракия – родината на Спартак“, „България – огнище на богомилството и други социално-революционни движения през Средновековието“, „Титаните на българската национална революция“ и накрая, но никак не на последно място – мероприятието „От Бузлуджа до Април“[1002]. Може би най-неочаквано и с най-голяма дързост от всички начинания тук е намерението за „оббързване на Спартак с българските земи като предистория на революционното движение по българските земи и създаването на музей на Спартак и спартакисткото движение в гр. Сандански“[1003].

В третото направление, „Творческият гений на българина“, са включени почините „Ръцете на българина“; „Народното творчество – вековен порив за красота и хармония“; „Българската култура през вековете“ и „Големите творци на България“. От всички тях несъмнено най-интересен и с най-голямо място е „Българската култура през вековете“. Починът е ответен на вменяваните нови функции на културата от края на 70-те като самостоятелна човекостроителна енергия и се замисля в контекста на чертаните напред хоризонти на изследванията по културата с особено ударение върху развитието на „историята на българската култура като интегрална самостоятелна научна дисциплина“[1004].

[1001] Пак там, л. 54.

[1002] Пак там, л. 49.

[1003] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 269, л. 81. Систематизация на постановки, идеи и предложения, направени на заседание на Председателството на Комитета за култура на 18 март 1980 г.

[1004] Пак там, л. 49. Предложения за крупни комплексни мероприятия... Година по-късно от името на Людмила Живкова в Политбюро ще бъде внесен проект за откриване на висш институт за образование на експерти, работещи в полето на управлението и изследванията на културата с четири факултета: Факултет по теория и управление на културата; Факултет по разпространение на духовните ценности; Факултет за следдипломна квалификация и Международна школа по проблеми на културата (за този четвърти факултет се предвижда да обучава чуждестранни студенти по основните специалности на проектирания институт, а също и да допълва квалификацията на културни дейци от други страни, предимно развиващи се). (Вж. ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 192, лист 105 и сл. Доклад до ПБ на ЦК на БКП от Л. Живкова, член на Политбюро, председател на Комитета за култура, относно откриване на

Ефектът му е разчетен на изключително богата и най-детайлно промислена верига събития. Световни конгреси: Четвърти световен конгрес по славянска археология през лятото на 1980 г. и Първи световен конгрес по българистика в юбилейната година. Международни изложби: „Тракийското изкуство и култура по българските земи" през 1980 г. в Мюнхен, Хиделхайм, Стокхолм и Делхи; „1000 години българска икона" през 1980 г. в Япония; „Съкровищата на Рилския манастир" във Виена през 1980 г.; „Средновековно българско изкуство" през 1980–1981 г. в СССР, Франция и Великобритания; „Каменни надписи от България" през 1980 г. в СССР и Централна Азия; „Етнографските богатства на България" през 1980 г. в Рим, Атина и Берлин и др. Международни симпозиуми: „Старобългарска материална култура – „750 г. Клокотница" през май 1980 г. в Хасково; „Преславската книжовна школа", септември 1980 г. в Шумен; „Търновска книжовна школа – „Григорий Цамблак", Велико Търново, юни 1980; „Скални рисунки" през 1982 г. в Белоградчик; „Праисторическата култура в Южна Добруджа и Варна" през 1982 г. в Толбухин (Добрич); „Опазване на културното наследство" в София през 1981 г.; множество национални конференции по етнография, археология, езикознание, история и т.н.[1005]

Като носещ елемент „в архитектониката на комплексното мероприятие „Българската култура през вековете" е заложена националната ретроспективна изложба „Българското изкуство – вчера, днес, утре"; на нея се възлага очакването да разкрие „еволюцията от спонтанно избликващото творчество и умение у народа към върховете на професионалното изкуство"[1006]. Концептуалното построение на тази изложба

ВУЗ по културата в София.) Документът не е датиран, но е приложен към заседание на председателството на комитета от 16 април 1981 г. Мотивацията за създаването му се основава на обстоятелството, че в структурите на Комитета за култура работели на щат около 70 000 души; от тях само 12 000 с висше образование. Близо 2 500 били ръководен кадър от всички равнища – организатори на културни събития, главни специалисти в разработващите звена, програматори, плановици на културата и пр. Отделно в структурите на обществените организации – Отечествения фронт, Българските професионални съюзи, ДКМС и др. – с ръководна организаторска „културно-просветна дейност" се занимавали над 1300 души. Всички тия имали по-обща специалност – партийно строителство, икономика, право, изкуствознание и пр., но нямали подготовка по управление и икономика на културата. Практиката доказа, че производството на кадри за културно-просветна работа в трите полувисши института в Благоевград, Варна и Хасково не била вече никак подходяща форма, а и потребностите от точно такива били удовлетворени, трябвало нови и пр.

[1005] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 269, л. 63–64. Предложения за крупни комплексни мероприятия...

[1006] Пак там, л. 65.

би могло да се приеме за изглед на осезаемата при Людмила Живкова визия за българска култура, отклоняваща се от отдавна установената положеност на текстуалното и съсредоточаваща се изключително върху изображението. „Вековното развитие на изобразителното изкуство – намираме там буквално – се взема като представително за пътя на българската култура от най-старите живописни изображения, до най-високите съвременни постижения..., от най-древни времена, през иконописта на първите зографи до днес изобразителното изкуство категорично демонстрира характерните черти на българското изкуство и култура въобще – хуманизъм, народностност, демократичност, революционност."[1007]

Четвъртото „идейно-тематично направление", „България и съвременният свят", общо взето повтаря по-ранните разчертания за юбилейната „международна дейност". Петото – „Градим за паметта и бъдещето на България" вече е „комплексна програма за мемориално строителство до 1994 година". В него се дават отправни точки за ритуализираното „откриване" на крупните национални обекти за 1300-годишнината – Мемориала в Шумен, Дом-паметника на БКП на връх Бузлуджа, Народният дворец на културата и др.

Последното, шесто идейно-тематично направление, носи име „14-те дни на България", и то има най-голяма обяснителна сила за разбиране на антипозитивистката концептуализация на юбилейното честване. Несъмнено не е без отношение към „13-те спирални кръга", за които стана дума във връзка с изграждането на фундаменталния мемориален знак – „Паметник на 1300 годишнината", но ако при тях се визуализира вертикалата на историческата динамика и посланието, освен към настоящите, има насоченост и към идните поколения, „14-те дни на България" са изцяло предназначени към съвременниците, случили се на Паметното тържество. В тях през годината на честването, „... в действен, образно-емоционален аспект, в сгъстен ритъм, (се) изразява осъществяването и преосмислянето на историческите завоевания и опита, настоящите и бъдещите стремежи на българския народ в техните общочовешки, национални и интимни измерения"[1008]. Този първи вариант вижда „Дните" като безкраен празник; в тяхната непрекъсната поредица „българинът" става част от вездесъщото единно „минало-настояще-бъдеще", с което до тук само външно е облъчван; празнуващият субект от настоящето се влива, превръща се в частица от безвремевите измерения на светлия утопичен национален колектив, вчера, сега и завинаги. И така, най-напред в последователността на дните от от 9 до

[1007] Пак там.

[1008] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 269, л. 26. Примерна разработка на организационен проект за реализация на комплексно мероприятие „14 дни на България", София, март 1980 г.

22 септември на Славната 1981 г. се проектира дните да са: Ден на българската държава, Ден на цветята и красотата на България, Ден на паметта на България, Ден на песните на България, Ден на семейството, рода и традициите, Ден на труда и творчеството на българина, Ден на шегата и хумора на българина, Ден на земята и хляба на българина, Ден на демократичните и революционните традиции на българина, Ден на българката, Ден на словото на българина, Ден на освободителите, Ден на приятелите на България, Децата – 14-и век на България[1009].

За всеки от тях се прави отделно в дълбочина програма с пълно национално и регионално покритие, най-често и в няколко варианта. Още от средата на април 1980 г. се разработва и версия, разпределяща юбилейните празнични дни през цялата чествана година, като основанията някой Ден да бъде на една, или на друга дата са разгърнати на десетки страници[1010]. През октомври 1980 г. „Дните" се насрочват пак в непрекъсната последователност, но вече през първата половина на месец септември (от 3 до 15-ти) с променен ред и с промени в концептуалното съдържание, проектиращо 9-ти септември за кулминационна точка[1011].

В края на същата година числото им се ограничава окончателно на 13, по всяка вероятност в симетрия с „13-те спирални кръга"[1012], и действителното им разгръщане през 1981 г. се случва така: юбилеен ден първи – 19 април 1981 г., „Земя, наречена България"; ден втори – 1 май, „Трудът на България"; ден трети – 24 май, „Творчеството на България"; ден четвърти – 1 юни, „Героизмът и революционните традиции на България"; ден пети –17 юни, „Миролюбието и интернационализмът на България"; ден шести – 11 юли, „Смехът и радостта на България"; ден седми – 9 август, „Родът и семейството на България"; ден осми – 23 август, „Ден на Българската комунистическа партия"; ден девети – 2 октомври, „Словото на България"; ден десети – 11 октомври, „Силата и красотата на България"; ден единадесети, кулминационният ден, избран за *дата на Началото, актът на легитимация на произхода, на властовия генезис* – 20 октомври „Ден на българската държава", юбилеен ден дванадесети – 28 ноември, „Наследство и приемственост" и юбилеен ден тринадесети – 20 декември, „Младостта и бъдещето на България"[1013].

[1009] Пак там.

[1010] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 192, л. 100, л. 104 и мн.др.

[1011] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 306, л. 42. Протокол от заседание на Председателството на Комитета за култура от 20 октомври 1980 г., утвърдило Програма за най-крупните мероприятия на България през 1981 г. за 1300- годишнината.

[1012] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 66, л. 62. В отчетния доклад на Г. Йорданов за изпълнението на Юбилейната програма през декември 1983 г. ще бъде констатирано, че „по замисъл и изпълнение 13-те юбилейни дни символизираха 13-те века на България и бяха новаторско дело".

[1013] Терзийски, П., Социалистическа България в дати и събития. 1944–1984. Хроника. С., 1984, с. 231–248.

В края на 1980 г. организационните структури по подготовката на честването понасят нова и в общи линии окончателна метаморфоза. На 26 декември 1980 г. съвместното заседание на Държавния съвет, Министерския съвет, ЦК на БКП, Постоянното присъствие на БЗНС, НС на ОФ, Централния съвет на Българските професионални съюзи и ЦК на ДКМС приема обръщение към българския народ за Големия празник под надслов „Да пребъде във вековете нашата древна и вечно млада Родина". Учредява се Общонароден юбилеен комитет за ознаменуване на 1300-годишнината, начело с Тодор Живков, а Националната координационна комисия продължава своята работа като негов подчинен оперативен орган. Обръщението е документ твърдолинеен, нещо като резюме на официалната история на БКП, преизпълнен с убедеността, че „... през тези 36 години ние завоювахме най-високия връх в нашето развитие, постигнахме повече, отколкото за векове преди" и със старинни ритуални формули за отдаване почит „на нашия свободолюбив, героичен, трудолюбив и талантлив народ" и ония „прогресивни сили", които партията смята за предтечи; патос определено чужд на вдъхновенията, произвеждащи хилядите страници по предюбилейните приготовления в Комитета за култура[1014].

Произтеклото в самата Юбилейна година несъмнено дава нагледност за това, което по-напред се определи като „историзиране на културата". Концептуализиращите инструкции за разчитане на *цялото българско време в единство на „минало-настояще-бъдеще"*, остават докрай неясни и неразбрани – центърът, около който се съсредоточават отчетните документи по направеното, е „културно-историческото наследство"; през 1981 г. цифрата на музейните изложби на територията на България стига 3000 с показани над 800 000 експоната[1015]. Около водещия юбилеен наратив – легитимацията на произхода, на властовия генезис – взривът на Епохалното честване изригва документация, реликви, символни реликти, живи свидетели и исторически симулации в домогване към нова национална (официална) памет и всички организирани за Големия празник изяви могат да се приемат за нейни разклонения, за юбилейни съпътстващи разкази (субнаративи):

откритата нова „Национална музейна палата" с експозицията „1300 години България", изложбите на старобългарската книжнина („Шедьов-

---

[1014] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а.е. 2726, л. 79. Обръщението, брошура, е заведено като единствен лист на тази архивна единица. Да пребъде във вековете нашата древна и вечно млада Родина. С., 1981, с. 8.

[1015] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 66, л. 55 и сл. Програмата „1300 години България" – резултати и перспективи, доклад на Г. Йорданов, председател на Комитета за култура, четен на II разширен пленум на комитета, по обсъждане резултатите от изпълнението на Програмата за ознаменуване на 1300-годишнината. 28 декември 1983 г.

ри на славяно-българската писменост в България", „Образите на Кирил и Методий в изобразителното изкуство" и „Древни български паметници, съхранявани в музеите и библиотеките на СССР"), изложбите на средновековното изкуство, на етнографските богатства из старата и съвременната духовна и материална култура. Като такъв ефект на Големия юбилеен взрив могат да се разглеждат етапите на републиканския фестивал на художествената самодейност (предшестващите тържеството приготовления преобразуват изхабения пропагандно-политически формат на самодейността в интерес към „автентичната българска културна форма" и поведение на „обществено-отговорно родолюбие"), Четвъртият национален събор на народното творчество в Копривщица, съборите на Предела и Рожен, значителното внимание към художествените занаяти и т.н.

Като съпътстващ сюжет може да се мисли цялата издателска програма, която „трябва да докосне и строго личностните, интимните страни на индивидуалното съзнание – поне чрез примера на великите по дух и дело българи, включително, съвременници..."[1016]. Само през 1981 г. излизат над 200 книги, които „... разкриват корените на нашата историческа жизненост, осветляват историята на народа и на нашата култура като неразделно единство между минало, настояще и бъдеще..." и пр.; сред тях юбилейните накити – вторият от 14-те тома на „История на България" (започнала да излиза от 1979 г.), първият от петтомната нова „Енциклопедия България", първият от 15-те тома „Речник на българския език", първият от многотомната „Етнография на България", първият том от „Енциклопедия на изобразителните изкуства в България", свръхлуксозните албуми „България 1300" и „България през вековете" на основните чужди езици, албумът посветен на 70-ия рожден ден на Тодор Живков и мн. др.[1017]

Преки юбилейни послания носи откритата ретроспективна експозиция „1300 години България" на Националната художествена галерия. Такива излъчват и уредените над 100 художествени изложби (Общите художествени изложби „Чавдар" (Ботевград); „Земята и хората" (Толбухин); „Ястребино" (Търговище); „Земята на Ботев" (Враца); биенале на българската графика (Варна); „Дизайнът и детският свят" (София), Общата художествена изложба на историческа тема във Велико Търново, Шестата национална изложба на младите художници. Колективните изложби „Сливенски огньове", „Кюстендилско лято", „Традиция и съвременност" (Копривщица), десетките индивидуални изложби – на Ненко

[1016] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 284, л. 69. Документ на Комитета по печата от 6 май 1980 г., озаглавен „Книгоиздателска програма за ознаменуване 1300 г. от основаването на българската държава".

[1017] Пак там, л. 70. Също: ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 66, л. 65 и сл. Програмата „1300 години България" – резултати и перспективи, доклад на Г. Йорданов...

Балкански в Казанлък, на Христо Нейков в Сливен, на Мария Недкова в Габрово, на Атанас Пацев в София и мн. др.[1018]

Такива са внушенията и на поставените над 100 театрални постановки с пряко отношение към 1300-годишнината (театрален цикъл „Поглед към вековете" и „Преглед на историческата пиеса"), както и юбилейната гордост на българската кинематография – историческата суперпродукция „Хан Аспарух" и екранно пресъздадената биография на Тодор Живков, „Човек от народа"[1019]; Прегледът на български филм на историческа тема; аудиовизуалната панорама „1300 години българска култура" и пр.

Извънкамерно звучене и решително преодоляване на интимната затвореност на жанра постигат Юбилейните празници на поезията, провеждани по старите български столици, със заключителен етап в настоящата, в София.

Смело прекосяване на границите на специализираната публика реализира и обогатеният с над 550 нови събития музикален живот; в центъра му се разполагат Прегледът на музикалното изкуство на историко-революционна тема и посветените на Славната годишнина опери „Тракийски идоли", „Хан Аспарух", „Хан Крум", балетът „Козият рог" и др.[1020]

Като съпринадлежащи разкази могат да бъдат прочетени и едромащабните изложения от международната юбилейна програма „Тракийското изкуство по българските земи"; „Средновековната българска цивилизация"; „1000 години българска икона", „Български предания и легенди", „Етнографските богатства на българските земи", „Съкровищата на Рилския манастир", Биенале на световната архитектура в София, гастролите на Московския Болшой театър в столицата и др.[1021]

Така би могла да се прочете дори комплексната научна програма „НРБ-СССР – 1300", изпратила в околоземна орбита българо-съветския спътник „1300 години България", с българска космическа апаратура на борда[1022].

[1018]ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 67, л. 26. Стенографски протокол на II разширен пленум на Комитета за култура, 28 декември 1983 г. Изказване на Л. Зидаров. 1983 г.

[1019]Посветен на 70-ия рожден ден на Генералния секретар, важна част от юбилейното честване, този филм превежда участника от епичните светове на българската история към интимния свят на революционера-държавник и „човек от народа".

[1020]ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 66, л. 64. Програмата „1300 години България" – резултати и перспективи, доклад на Г. Йорданов...

[1021]Пак там, л. 69.

[1022]Пак там, л. 67.

ка викторина „1300 години България", по линия на Профсъюзите, интригуващият почин „Строеж на 1300 възпоменателни чешми", както и всички инициативи в областта на физкултурата и масовия спорт – всенародният туристически поход „България 1300", масовите туристическо-патриотични обходи „Опознай родината, за да я обикнеш", „Стари български столици", „Минало незабравимо, безсмъртни герои", хиляди спортни празници, училищните, казармените и ведомствени кросове, безбройните спортни щафети, мотокросове, конни турнири и т.н. От тяхното число следва да бъде изключена юбилейно организираната първа българска експедиция в Хималаите, сериозно дело на професионалния алпинизъм със свръхвисока символна натовареност, ангажираност към която имат най-високите управленски структури в България и лично взета присърце от оглавяващите ги отговорни партийни и държавни първенци[1028].

Към пределното дълбочинно репродуциране на празничните наративи в недрата на общественото съзнание са насочени т.нар. „специализирани юбилейни дейности" – производството на възпоменателни знаци и предмети – монети, сувенири, приложно-художествени изделия, пощенски марки, отличия, плакати, календари, значки, материали за фотовитрини. Още през 1979 г. серийното производство на сувенири за 1300-годишнината, организирано от Министерството на вътрешната търговия и услугите, стига производство и реализация за 50 млн.лв.[1029], и въпреки честото недоволство в Комитета за култура от многобройните примери за безвкусица, художествена и идейна неиздържаност, в годината на Епохалното честване обемът на тази продукция нараства многократно. В тази връзка, за периода 1981–1983 г. се постига пълна ресурсна осигуреност за издаването на юбилейна монетна емисия в различна номинална модификация от мед, сребро и злато, както и на цялостна стотинкова емисия „1981"[1030]. С указ на Държавния съвет през октомври 1981 г. са учредени орден „13 века България" и юбилеен медал „1300 години България"[1031].

В усилието за пределно дълбочинно репродуциране на празничните наративи следва да бъде разбиран и приетият от Народното събрание на 7 юли 1981 г. „Закон за амнистия", чиито мотиви свързват тази изрична милост най-напред с 1300-та годишнина, с 90-та годишнина от

[1028] Пак там, л. 72.

[1029] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 263, л. 22–23. Протокол № 6 от заседание на Председателството на Комитета за култура...

[1030] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а.е. 2726, л. 73. Справка за досегашната дейност във връзка с подготовката...

[1031] Терзийски, П., Социалистическа България в дати и събития. 1944–1984. Хроника. С., 1984, с. 245.

Осъщественото празнично строителство също е добра основа за разбиране на юбилейната метаистория и на нейните проекции в юбилейната метадействителност:

Мемориалният комплекс „Създатели на българската държава" в Шумен, мемориалът „Хан Аспарух" в Толбухин (Добрич), мемориалът на цар Самуил край Петрич, Пантеонът на възрожденците в Котел. Ансамбълът „Паметник на незнайния войн" в София. Мемориалният комплекс на Георги Димитров в родното му село Ковачевци и другият, „Георги Димитров и борбите на пернишките миньори", в Перник. Важни страници от този метаистория са реставрираните и изградените архитектурно-исторически резервати в Жеравна, Мелник, Пловдив, Русе, Ловеч, Несебър; множеството археологически комплекси – Плиска–Мадара–Преслав, Велико Търново (с особено ярка императивна изразност – Патриаршеската църква на хълма „Царевец", църквите „Св. Димитър" и „Св. 40 мъченици", църквите „Рождество Христово", „Св. Атанас" и „Св. Архангел Михаил" в Арбанаси и др.); частичното възстановяване на Бачковския и възстановяването на Роженския манастир, на античния театър в Пловдив, на Шишмановата крепост край Никопол, крепостта Цепина край Пазарджик, мостът на Кольо Фичето над р. Янтра и др. – всичко това представя предимно една *историческа национална култура*, отвъд която пътят по вечната спирала към бъдещето остава неясно изразен; дори и в юбилейните обекти, сочени като „значими творения на синтеза на архитектурата с другите изкуства" – Дома-паметник на БКП „Бузлуджа", театрите в Шумен, Бургас и Толбухин, партийните домове във Варна и Бургас, новия център на Смолян, венеца на юбилейната архитектура, Народния дворец на културата в София и др.[1023]

Празничните научни събития през годината придават конкретика и псевдореалистична плътност на големия юбилеен метаисторически разказ: Първият световен конгрес по българистика. Международната конференция „България и Балканите 681–1981". Международният симпозиум „Университетски изследвания и преподавания по българска история у нас и в чужбина". Международната научна сесия „Връзките между Киевска Русия и Велики Преслав". Международните симпозиуми с изложби „Народни художествени занаяти", „България – кръстопът на цивилизации", „България и светът". Националните конференции „Проблеми на фолклора и етнографията", „Българската жена в националното ни развитие", „Работническата класа – главен герой в живота и литературата", „Историческата тема в българската литература" и мн. др.[1024]

[1023] Пак там, л. 65.

[1024] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 192, л. 92 и сл. Календарен план на основните мероприятия през 1981 г. за ознаменуване на 1300 г. от основаването на българската държава, приет в заседание на Председателството на Комитета за култура от 16 април 1981 г.

създаването БКП и с 25 години от провеждането на „историческия“ Априлски пленум [1032].

Така юбилейните активности форматират изцяло културния живот в съответната „сфера“, придават му задължително „юбилеен“ изглед, координират културните възприятия на „трудещите се“ в консенсус по властващото положение на режима и в интеграция към съществуващия ред; при всичкия им плурализъм и многообразие програмните техники произвеждат нова официална идеологически унифицирана култура, нов вид безалтернативна културна повинност.

[1032] Пак там, с. 241.

Международните измерения на събитието допълват съдържанието на подетите наративи с уверения за ролята на юбилея в укрепването на двустранните отношения с десетки държави извън кръга на семейството на социалистическите и братските народи – Австралия, Австрия, Алжир, Афганистан, Венецуела, Федерална република Германия, Дания, Еквадор, Етиопия, Индия, Испания, НДР Йемен, Малта, Мексико, Мозамбик, Нигерия, Никарагуа, Португалия, Сирия, Финландия, Холандия, Швейцария, Швеция, Япония и мн. др. Изобразяването на международната значимост на страната в юбилейния контекст се допълва с нескончаеми позовавания на ласкави признания на чужденци за високото ѝ място в международните отношения; на срещата на председателите Националните юбилейни комитети през февруари 1981 г. във Виена се изтъкнало, че „юбилеят прави чест на цяла Европа“[1025]. За особено признание на ролята на България в международните отношения и провежданата „дипломация на културните отношения“ се представя приетата от XXI сесия на Генералната конференция на ЮНЕСКО резолюция, призоваваща страните членки на организацията, „по подходящ начин да отбележат големия юбилей на една от най-старите държави в света“ и решението, следващата, XXIII, сесия на Генералната конференция на ЮНЕСКО, да се състои през 1985 г. в София, форум най-престижен, на който ще бъде ознаменувана и 40-тата годишнина от основаването на тази авторитетна международна организация за наука, изкуство, култура, образование и средства за масово осведомяване[1026]. Личности като Афеворк Текле, Хосе Кабалеро, Хенри Мур, Кармело Гонсалес, Ренато Гутузо, Ервин Фишер и др. се представят като ангажирани със свои приноси към юбилея[1027].

Разработените техники на Комплексната празнична програма са намислени да постигнат предено дълбоко проникване на юбилейните наративи в българското общество; на това ниво замислите и описваните постижения обаче често пъти следват изложените по-напред траектории на класическата „лоша кампанийност“ – така изглеждат организираните по линия на Отечествения фронт „Национална викторина „България, древна и млада“ с 50 000 участници и 750 000 души публика в няколко зонални кръга и различни социални равнища (ученици, работници, селскостопански труженици, служащи и т.н.) с републиканско заключително състезание във Велики Преслав; „Националната работничес-

[1025] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 66, л. 69. Програмата „1300 години България“ – резултати и перспективи, доклад на Г. Йорданов...

[1026] Пак там, л. 70–71 и др.

[1027] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 66, а.е. 2726, л. 75. Справка за досегашната дейност във връзка с подготовката на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Към Протокол „А“ № 606, от заседание на ПБ на 19 декември 1980 г.

ГЛАВА ОСМА:

Промените в културния контекст през 80-те. Следване на инерцията, зададена от „епохата Живкова“ и нейното постепенно изгубване. Настъпление на идеологическата реакция. „Такива са историческите факти...“: „възродителният процес“, „общият родов корен“ и официалната култура на късния социализъм. Челният дозор III – структурите в помощ на управлението на културата при Централния комитет на БКП в края на епохата

Непосредствено след смъртта на Людмила Живкова в официалното говорене оставеното от нея се представя безусловно като най-висока мярка и неизменен стратегически ориентир за културната политика напред. Всяко споменаване на нейното име е и вече внушение за уникалността на идеите ѝ, вникването в извисения им свят е и призив към несъвършените нейни следовници за пределни усилия по поетия стръмен път. Говоренето бързо се отлива и в институционална структура: на 20 октомври 1982 г., в деня на първата годишнина от кулминационния връх на честването на 1300-годишния юбилей, Деня на българската държава, в Народния дворец на културата, украсен вече и с името ѝ (от датата на нестигнатите от нея 40 години, 26 юли 1982 г.), 150 културни, научни, политически дейци със световна известност и личности от солидни делови кръгове, „много от които познаваха лично Людмила Живкова и високо ценяха нейните идеи“, създават Международна фондация, назована ней, водими от намерението да направят достояние на света

делото, на което покойната посветила живота си[1033]. Официалните документи изрично наблягат на обстоятелството, че това е „първата фондация в социалистическа страна" изобщо; в центъра на дейността ѝ „са поставени грижата за развитието на човешкото творчество, за откриване, подпомагане и насърчаване на дарованията на децата и юношите под сплотяващия девиз за единство, творчество и красота"[1034].

В Комитета за култура работата по достигане непристъпните от всеки хребети на наследеното е подета още от началото на 1982 г. при силен кипеж на мисли „за по-нататъшното развитие" и своевременно „актуализиране" на нейните водещи програмни проекти. През февруари председателството анализира резултатите от проведените Международна детска асамблея „Знаме на мира" в 1979 г., „Срещи" „София'80" и „София'81", чертаейки нови перспективи на инициативата – скоро е създаден Център „Знаме на мира" като обществено-държавен орган, средоточие на цялостната дейност у нас и в чужбина във връзка с нея[1035]. Нарочен пленум на комитета разработва променения ѝ статут на „движение". През ноември 1984 г. се обсъждат и приемат принципи на организационната йерархия и мрежа по места на постоянната широко разгърната структура на „движението", както и пространна програма за развитието му напред[1036]. През април 1982 г. се преосмислят обстойно

[1033] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 67, л. 68–69. Стенографски протокол на Втория разширен пленум на Комитета за култура, посветен на резултатите от изпълнението на Програмата за ознаменуване на 1300-годишнината. 28 декември 1983 г. Изказване на Иван Недев, секретар на Международната фондация „Людмила Живкова". Сред учредителите са депутатът във Върховния съвет на СССР, председател на Съюза на съветските писатели, Сергей Михалков, испанският поет Рафаел Алберти, „видният радетел на разведряването Арманд Хамър", индийският политически деец д–р Арун Неру, гръцкият композитор Микис Теодоракис, британският издател Робърт Максуел, генералният секретар на международната асоциация „Златният Меркурий" Лоренцо Гало, заместник-председателят на Австрийската социалистическа партия Карл Блеха, френският писател Ерве Базен, президентът на Университета в Хамбург Петер Фишер Апелт, министрите на просвещението, образованието и информацията на Никарагуа, Полша, Венецуела, Индия, Мексико, Тунис, Нигерия и мн.др.

[1034] Пак там, л. 69.

[1035] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 224, л. 46 и сл. Стенографски протокол от заседание на Председателството на Комитета за култура на 19 февруари 1982 г. за обсъждането на документ, озаглавен „Някои аспекти на подготовката, организирането и постигнатите резултати от проведените Международна детска асамблея „Знаме на мира" – 1979 г., „Среща „София'80" и „Среща „София'81".

[1036] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 108, л. 3 и сл. (общо 123 л.). Програма-проект за развитието на движението „Знаме на мира". Обсъждане в Председателството на КК на 1 ноември 1984 г.

Всенародната програма за естетическо възпитание[1037] и Програмата за издигане ролята на изкуството и културата за всестранно и хармонично развитие на личността и обществото[1038]. По-нататък председателството чертае бъдещето и на Комплексната програма за работа с младата художествено-творческа интелигенция, подбудена с решението на Политбюро от ноември 1978 г. („Израстването и изявата на младите таланти в литературата и изкуството – общопартийно и общонародно дело“) и решенията на VII пленум на Комитета за култура от ноември 1980 г., посветени на същото[1039]. Така се прави и с всички наследени от края на 70-те други програми.

Базовото положение на Програмата за издигане ролята на изкуството и културата като средищна структура „за целенасочено и организирано ръководство на дългосрочен и комплексен идеологически процес“ е запазено и при новата комитетска управа. Въз основа на разработените в предходните етапи на това всеобемащо начертание еталонни програмни техники, освобождаващи възпламеняващата сила на Големия пример – животът на титаните на духа (етапите „Н. К. Рьорих“, „Леонардо да Винчи“, „В. И. Ленин“ и „Константин–Кирил Философ“), обсъждане от 12 април 1982 г. чертае и занапред чрез конкретни проекти, да бъде даван израз на заложената в културната политика на България от Живкова водеща идея – формирането на социалистическия човек като всестранно и хармонично развита личност[1040].

Еклектиката, неизбежно прозираща дори при беглата съпоставка на великите имена, животът на които е дал повод на разгърнатите почини, и сега не е никакво ограничително съображение в концептуализиране развитието на програмата за издигане ролята на изкуството и културата през идните години. В измеренията на нейния управленски потенциал изключителните ѝ достойнства се виждат преди всичко във възможностите да поддържа мястото на Комитета за култура като „комплексен национален център, който действа като един общ механизъм по единна целева програма..., „лаборатория“ за изучаване процесите

[1037] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 49, л. 21–22. Насоки на Комитета за култура относно актуализацията на Комплексната програма за всенародно естетическо възпитание, 7–9 април 1982 г.

[1038] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 93. Стенографски протокол от заседанието на Бюрото на Комитета за култура от 12 април 1982 г. за приемане предложения за по-нататъшно развитие на Дългосрочната програма за издигане ролята на изкуството и културата за всестранно и хармонично развитие на личността и обществото.

[1039] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 295, л. 6 и сл. Анализ на изпълнението на Комплексната програма за работа с младата художествено-творческа интелигенция и др., приет на заседание на Председателството на 5 декември 1983 г.

[1040] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 93, л. 8. Стенографски протокол от заседанието на Бюрото на Комитета за култура от 12 април 1982 г. за приемане предложения...

по формирането на личността и насочването на творческата активност на културните институти и таланта на нашите творци към жизнените проблеми на нашето време“[1041], т. е. най-важното значение на Дългосрочната програма се открива у наличните в нея чудесни способи за управление на произведените в средата на 70-те социални практики за добив и разпространение на култура.

Така бъдещето ѝ предполага умножаване на ефекта от произтеклото най-напред чрез превръщането в постоянни форуми инцидентните мероприятия, организирани в хода на предишните етапи – да се създаде редовно свикван симпозиум „Ролята на изкуството и културата за всестранното и хармонично развитие на личността“ със секционни разклонения, които да възпроизведат на ново, по-високо и по-пространно равнище, тематичните ударения, съдържанието и кръга участници от срещите „Взаимодействие и обогатяване на културите“ (от етапа „Рьорих“); „Хуманизмът и развитието на културите“ (от етапа „Леонардо да Винчи“); „Ролята на културата за развитие на личността и обществото“ (от етапа „В. И. Ленин“) и новата инициатива – „Социалната отговорност на твореца“, предвидена за разгръщащия се през 1982–1983 г. етап „Алберт Айнщайн“. Статут на редовно възпроизвеждани световни събития следва да добият Международният конгрес по българистика (като имащ отношение към ценностите на програмата „Константин–Кирил Философ“) и периодично подновяваната изложба „Хуманизмът в източно-християнската култура и западно-европейското възраждане“ (от „Леонардо да Винчи“). Ранните етапи на програмата ще продължат да пулсират, излъчвайки своите послания чрез отбелязването на 110-та годишнина от рождението на Рьорих през 1984 г., с работата на учредения клуб на млади творци, учени и изобретатели „Леонардо да Винчи“, в инициативността на Кирило–Методиевия център при БАН и превръщането му в национално и международно средище за научноизследователска и културна дейност и т.н.[1042]

Новите програмни проекти следват зададената от самата Живкова траектория на поредицата „Хармонично развити личности“. В периода до 1994–1995 г., за който е проектирано нейното разгръщане, ще се поеме разработката на „етапи“ „Алберт Айнщайн“ (1982–1983), Рабиндранат Тагор (1984), Михаил Ломоносов (1986), Авицена (1988)[1043], Йо-

[1041] Пак там, л. 16.

[1042] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 93, л. 27–28 Стенографски протокол от заседанието на Бюрото на Комитета за култура от 12 април 1982 г. за приемане предложения...

[1043] Пак там, л. 30. Идейното задание на проекта представя Авицена като „... средноазиатски философ, естественик, математик, лекар, поет и музикант, астроном и фармацевт. Неговата книга „Медицински канон“ – няколко века е ръководство в университети и практиката в Арабския изток и Западна Европа. Атеист, преследван от реакционното мюсюлманско духовенство“.

хан Волфганг Гьоте (1989)[1044], Ян Коменски (1992), Николай Коперник (1993) и последният Велик пример в тази алея на духовната слава, предвиден да се открие през 1995 г., е Фридрих Енгелс.

Като подтик за ново развитие на Дългосрочната програма, през 1982 г. Комитетът за култура подбужда работа по останалата до смъртта на председателката само намерение програмна поредица „Бележити българи". Нейният „първи етап" е „Георги Димитров", изцяло разработен в ключа на юбилейното честване на 100 годишнината от рождението на вожда и учителя през същата година. Нататък следват Гоце Делчев (1983)[1045], Асен Златаров (1985)[1046], Евтимий Търновски[1047] (1987), Николай Райнов (1988–1989)[1048], Петър Берон (1990), Георги Раковски (1991), Иван Богоров (1993) и през 1994 – Димитър Благоев[1049].

На 8 февруари 1983 г. ПБ на ЦК на БКП приема решение, последвано от едноименно постановление на Министерския съвет – „За създаване на условия за развитие и задълбочаване на идеите и целите на 13-вековния юбилей на българската държава". Документите преследват „... по-нататъшното използване на идеологическия и емоционален заряд на 1300 годишнината". На пособията за акумулиране на този „заряд" и на практическото изпълнение на високите партийни и правителствени инструкции по него, посвещава изцяло времето си Вторият разширен пленум

[1044] Пак там. Проектът го вижда като „... велик немски поет и мислител, утвърждава реализма в литературата, носител на революционно-освободителните идеи, разностранен учен, финансист, държавен деец. В творчеството си отразява прогресивните идеи и закономерности на своето време. В творбата си „Вилхелм Майстер" създава идеал за всестранно развита и хармонична личност. Свързва се с 240 г. от рождението му".

[1045] Пак там, л. 29. Определен като „другото лице на Левски". Основен акцент на етапа е неговото кредо „Аз разбирам света единствено като поле за културно съревнование между народите". Програмата се обвързва с 80 години от Илинденско-Преображенското въстание.

[1046] Пак там. Представен като „... изтъкнат български учен, публицист, писател, пропагандатор на научно-технически знания; обществен деец; радетел за българо-съветска дружба. Свързва се с 100 години от рождението му".

[1047] Пак там, л. 30. Личност, разпростираща се с делата си в двете програмни поредици.

[1048] Пак там. Представен като „... български писател, академик, изкуствовед, живописец, график, философ, учен, мислител, критик, заслужил деятел на изкуството. Свързва се със 100 г. от рождението му".

[1049] Пак там, л. 31–32. „Основател на БКП, пропагандатор на социалистическото движение, революционер и теоретик на марксизма, педагог, публицист, журналист, историк на българското революционно и работническо движение, парламентарист, литературовед, борец за мир и сътрудничество между народите и на Балканите. Свързва се със 70 г. от смъртта му. Обогатява се честването и на 50-годишнина от социалистическата революция в България."

на Комитета за култура на 28 декември 1983 година[1050]. Свикан два месеца след заключителното заседание, обявило разпускането на Общонародния юбилеен комитет, председателстван от Т. Живков, пленумът има важната задача сега, след прехвърлянето на върховата точка на Паметното честване да изясни докрай йерархическата градация и покритието на институционалната мрежа, разстлана за управлението на стотиците юбилейни почини и вложените в тяхното осъществяване и по продължаващата им поддръжка гигантски ресурси. И както подобава на тези времена, на пленума присъстват най-високи гости от ЦК, ръководствата на творческите съюзи, координационните съвети и поделенията на комитета в дълбочина, ръководители на централни ведомства, обществени организации и движения и т.н. – общо 660 души[1051].

Като централна структура по управлението на свързаните с усилване отблясъците от Многовековния юбилей мероприятия се налага Фонд „13 века България". Макар и създаден по силата на разпореждане на Министерския съвет от април 1978 г., в изказването си неговият генерален директор отбелязва, че в действителност фондът започнал работа през първата година от 14-ия век на България; обявяването му за открит станало на среща на дейци на културата, науката, образованието, общественици и журналисти с Людмила Живкова на 15 април 1981 г. в аулата на Софийския университет[1052]. Фондът пристъпил към дело като юбилейна инициатива, обединяваща всички прояви, свързани с дарителството, подбудено в предюбилейната действителност. Сега обаче, когато то стигало измеренията на постоянна мощна градивна обществена енергия, се налага новият му статут да бъде на постоянна структура, която да регулира и разширява дарителското движение, да регистрира и управлява постъпилите дарения, да им осигурява гласност, да гарантира от името на държавата точното изпълнение на дарителската воля и т.н.[1053] От откриването на подписката за набиране на средства през 1981 г. до края на 1982 г. във фонда постъпили над 40 млн. лв. и хиляди предметни дарове, отделно стойността на които надвишавала 11 млн. лева[1054]. Според уверенията на генералния директор на фонда със сред-

[1050] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 66, л. 1 и сл. Сценарий за провеждането на Втория разширен пленум на КК на 28 декември 1983 г.

[1051] Пак там, л. 12.

[1052] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 67, л. 45. Изказване на Недялко Петков, Генерален директор на „Фонд 13 века България", на Втория разширен пленум на Комитета за култура...

[1053] Пак там.

[1054] Пак там, л. 45–46. Сред най-щедрите дарители се споменават Т. Живков, Л. Живкова, Л. Балканска, Д. Габе, проф. Т. Томов, проф. Р. Балевска и съпругът ѝ, В. Серафимов, Панчо и Елка Владигерови, А. Томова-Синтова, Св. Русев, Ал. Бешков. Сред големите дарители, живеещи извън страната, са Б. Христов, Кл. и К. Делчеви, Кипра Ракарова, Ал. Скендеров, д–р Ал. Чирков и др.

ства от дарения били изградени паметникът „1300 години България" в София, Домът-паметник на БКП на връх „Бузлуджа", Мемориалният комплекс „1300 години България" в Шумен, Музейният комплекс в Плевен. Така било финансирано и възобновяването и изпълнението на редица паметници на революционното движение, Окръжната художествена галерия в Смолян, реставрацията на гробницата при с. Свещари, обекти по постановлението на Министерския съвет за Странджа–Сакар и мн. др. юбилейни обекти[1055]. Уверения не съвсем безпочвени, но пропускащи механизмите за даряване на средства от големите промишлени комбинати, предприятията, търговските обединения, аграрно-промишлените комплекси и пр., сочещи твърде условните и специфични измерения на дарителското „движение" от това време. Но пред голямата му цел, това едва ли е от толкова голямо значение – „... превръщането на дарителството в постоянно действащ фактор за духовно извисяване на българския народ"[1056].

Продължението на гореизложените програмни проекти през първата половина на 80-те е следване на културната политика от предходното десетилетие. Те гарантират важното за режима възпроизводство на свръхцентрализацията в ръководството на „културния процес". Множествеността и еклектиката на програмите не са пречка за неговото управление – те действително оставят впечатление за свободна творческа атмосфера, но по-точно би било да се каже, че това е атмосфера на свобода за експерименти в програмните рамки, задавани от Комитета за култура. Това е продължение на политиката на разбирателство с „творците" по изкарване на творчество, което, без да бъде притискано с прекомерни идеологически инструкции, допуска свободна изява и на авторски маниер, като в същото време, легитимира режима чрез представителния и авторитетен език на високата култура във вида на плурализма на „епохата Живкова".

Но при все и несекващите вричания за следване политиката на покойната председателка, въпреки плътните програмни сходства като преки форми на това следовничество, очевидно е, че Комитетът за култура вече не е онзи от годините на нейното управление и почините му, външно уж същите, вече са наситени с друг „заряд"; „духът" на това най-високо българско културно учреждение сега е различен от онзи, владеещ го, и придаващ му облик през втората половина на 70-те години.

За недоброжелателните външни наблюдатели от началото на новото десетилетие, различието се регистрира най-напред в променения език, с който се говори за култура в официалната публичност. През март

[1055] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 67, л. 46. Изказване на Недялко Петков, Генерален директор на „Фонд 13 века България", на Втория разширен пленум на Комитета за култура...

[1056] Пак там.

1983 г. в бюлетин на американската редакция на радио „Свободна Европа“, излъчен в емисия на английски език, предназначена за журналисти, занимаващи се със страните от Източна Европа, се установяват изменения по извадки от изказвания и речи на български политици от най-високия партиен ешелон и на ключовите нови ръководни фигури в Комитета за култура. Бюлетинът регистрира последователното покачване честотата на настояването за „класово-партиен подход“. Сведен до знание на Политбюро, той е съпроводен с докладна записка, в която се анализират и появилите се из западната преса коментари, направени по повод наближаващия IV конгрес на българската култура през май същата година. Във всички тях смъртта на Живкова се вижда като граница в културната политика на страната; „нейната линия“ се представя за подложена на сериозно ревизиране, насочено „... да очисти от империалистически и западни влияния тази културна политика“[1057]. Анализаторите от Централния комитет правят преглед на основните аргументи на разработваното още от първите дни след смъртта ѝ във вражата пропаганда внушение за съществена разлика между провежданата от нея и от нейните приемници стратегия и предупреждават: „Без съмнение Конгресът на културата ще бъде използван за напомняне на „странните обстоятелства“ по смъртта на Л. Живкова, „ревизирането“ на нейната културна политика, която е била подплатена с „твърде силното издигане на националното българско самосъзнание, прекалено откриване за влиянието на западната култура и нездрави философско-религиозни увлечения“. Ще се говори за „отстраняването“ на „нейни хора“ и ще се използва всеки повод за подчертаване на „затягането“ в идеологическо отношение. И всичко това несъмнено продиктувано от Съветския съюз“[1058]. Документът отбелязва и че ефективността на постановката за „новото „затваряне“ на хоризонта на културна България, значително разширен при Живкова“, се подсилва от разполагането на такава теза в западните медии на фона на известия за „някои наши икономически неуспехи“[1059]. Докладната записка фиксира важното място в тази аргументация на обстоятелствата във връзка със спирането на романа „Лице“ на Блага Димитрова и като ответни мерки набелязва подготвянето на „1–2 интервюта с компетентни културни дейци, чиито имена са известни на Запад – например носители на Хердерова награда (Ата-

[1057] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 1819, л. 3. Докладна записка от Ем. Марков, зав. група за международна информация на ЦК на БКП, и записка на кореспондентка на агенция София-прес във Виена, за появилите се коментарии в средствата за масова информация по повод предстоящия конгрес на българската култура и културната политика на България след смъртта на Л. Живкова. 4 май 1983 г.

[1058] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 1819, л. 3. Докладна записка от Ем. Марков, зав. група за международна информация на ЦК на БКП, и записка на...

[1059] Пак там, л. 4.

нас Натев и Вера Мутафчиева) и считани за по-неортодоксални културни дейци (Блага Димитрова и Радой Ралин). Въпросите, към тези дейци трябва да поставят ударението именно върху пунктовете, които биха били оспорвани от Запад (последователност и приемственост на общественото начало, културен обмен с Изтока и Запада, дискусионна възприемчивост към постиженията на западната култура). Въпросите в един материал (интервю) предназначен за Запада могат да бъдат поставяни и така, както един западен журналист би ги поставил..." и пр.[1060] Очевидно документът лови всички пунктове на ширещата се след крушението на комунизма представа за Живкова като радикално изключение; интересното е, как тази представа има по-дълбоки корени във времето и донякъде – необичайни източници.

Всъщност кое поражда усещане за граница, и дали помежду определени места в културната политика от края на 70-те и през първата половина на 80-те години минава тази граница или през нещо друго, и през какво?

Сравнени с устава на Комитета, приет на III конгрес на българската култура през 1977 г., измененията, утвърдени на IV конгрес през 1983 г., са несъществени и от тях не може да бъде изведен никакъв аргумент за различия в управлението на културата или становище за промените в културния контекст от първата половина на 80-те. Неговият член 3 и през 1977 г., и сега с еднаква сила определя основанията за дейност на ведомството като опрени на демократическия централизъм, последователното приложение на класово-партийния, научния (през 1983 г. в добавка и икономическия) подход при осигуряването на плановост и единство за решаване въпросите на „културния фронт". С други думи, структурната организация, уставният статут на звеното, този на всички уставни фигури, включително и положението на председателя, остават същите[1061]. Както се посочи по-напред, буквално същите остават и големите програмни проекти, съдържанието и насоката им за развитие като преки форми за провеждане на културната политика.

[1060] Пак там, л. 3–4.

[1061] ЦДА, ф. 405, оп. 9, а.е. 22. Устав на Комитета за култура, приет на III конгрес на българската култура, 18, 19 и 20 май 1977 г. Също: Устав на Комитета за култура. – В: Четвърти конгрес на българската култура 25–27 май 1983. Стенографски протокол. Наука и изкуство. С., 1984, с. 661–676. Би следвало да се отбележи, че във варианта, приет от IV конгрес с известни увеличени правомощия спрямо Комитета за култура е Министерският съвет, но това положение не променя горната констатация. (Напр. „чл. 1, ал. 3. Основните положения на взаимоотношенията на Комитета за култура с министерствата и другите държавни ведомства, органи и организации, включени в Националния комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация", се определят от Министерския съвет". – В: Устав на Комитета за култура..., С., 1984, с. 665.)

Както бързо са схванали и са се възползвали незабавно недоброна-мерените външни наблюдатели, усещането за граница действително иде от променения език, с който се говори за култура в официалната публичност – документите на комитета вече удивително точно започ-ват да възпроизвеждат реториката на документите на най-високото партийно ръководство, както и да организират дословно насоките за тяхното въплъщение.

Не че грубите идеолого-пропагандни словесни изстъпления са оскъд-нели през „времето на Людмила Живкова". В годината на програмата „Ръорих" на Третата национална конференция на младите литературни творци, Т. Живков произнася една от най-забележителните си лапи-дарни фрази – „... гръбнакът на българската литература е политичес-ки"[1062]. В годината на програмата „Леонардо да Винчи" работна група на отдел „Култура" на ЦК мери „въздействието и ефективността от дейността на художествено-творческите съюзи върху творческия про-цес" по мерките за „създаване на художествени произведения на съвре-менна тема, отразяващи образа на съвременния трудов човек, на комуниста", по предприетото за „още по-тясно обвързване на творците с живота на народа" и направеното за подобрение на социално-нравстве-ния климат в художествените среди – „по изкореняването на негатив-ни явления като: потребителството, кариеризма, себеизтъкването и пр."[1063].

Директните идеологизации съпътстват неизменно и „времето" на Живкова, но работата е в това, че те не са определящи съдържанието на общия „шум", произвеждан от нейните програмни разработки. А те произвеждат наистина друг „шум". Несъмнено пак възприеман от изло-жените на неговото въдействие като пропаганден, но друг, различен, свързан с промяната на символната архаика на ранния комунизъм в Бъл-гария, за която е отделено друго място в книгата. Словесното реене на

[1062] Живков, Т. Борбата на народа за свобода, прогрес и социализъм – костната система на българската художествена литература. Слово на срещата на Секретариата на ЦК на БКП с участниците в Третата национална конференция на младите литературни творци в резиденция „Бояна". Стеногр. запис 2 декември 1977 година. – В: Живков, Т. Избрани съчинения. т. 26, С., 1979, с. 634. Пълният цитат е: „... костната система на българската литература е борбата на българския народ за свобода, прогрес и социализъм, гръбнакът на българската литература е политически. (Много продължителни ръкоп-ляскания). Политиката и литературата, политиката и изкуството са не-делими. Пазете от болести и изкривявания тази костна система, укрепвай-те я, дръжте винаги изправен гръбнака на нашата художествена литерату-ра..." и пр.

[1063] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 124, л. 1–7 и сл. Информация и справка на работна група на отдел „Култура" на ЦК на БКП по ефективността в дейността на твор-ческите съюзи, 17 декември 1979 г.

председателката Живкова се явява във време, в което кризата на идеологическата класика остро се усеща в нейния най-съкровен визионерски пласт, а изказваното от нея пребивава изключително в този пласт и е несъмнено различно от вече известното.

Пропагандните тематични кофражи (или ако читателят предпочита „тематични матрици“) от епохата на комунизма в България, с всички рискове на едромащабните генерализации, с всички уговорки за невъзможността да бъдат издигнати поотделно тематичните скели на пропагандното строителство и уговорки за липсата на лабораторна чистота в пропагандните жанрове, може най-грубо да бъдат подразделени на пряко идеологически (трите съставни части на марксизма-ленинизма в действие – диалектическият материализъм, историческият материализъм и научният комунизъм, плюс политическата икономия на теория и практика), национални (опрени на официалния, за момента, дискурс по „българското“ – миналото, настоящето и проекциите му в идното) и универсалистки (включващи всякаквите идеологически и пропагандни измерения на освобождението на човека). Тук трябва да се припомни всеизвестното, че изобщо комунизмът не е единна нито по време нито по място идеология, което предполага и съществени разлики в провижданията за крайната завършеност на комунистическия проект, както и предполага чувствителни различия в актуалните пропагандни удари по различните места през различните времена. По всяка вероятност не му е било и наложително, но българският комунизъм не успява да изрази ултимативно своя собствена утопия. Разбирането на тази неспособност не я вменява във вина нему; неспособността му има отношение към ключови стойности на българската модерна култура от втората половина на XIX и до средата на XX век. Това положение прави винаги възможно да бъдат подемани наново домогвания към крайно изражение на утопия; домогвания възможни, но разбира се, не винаги оправдани и още по-малко – допустими за всекиго. Програмата за изграждане на развитото социалистическо общество през 1971 г. изпъва пътеката за посрещане на светлото бъдеще с вариации по класически постановки на материализмите, научния комунизъм и политиконomията. Там не много определено, извън всяка конкретика, се заключава по най-същностното, по комунистическия идеал, като общо взето това се прави тривиално, в кръга на вече добре известното, с неизбежното му натягане към конюнктурата от началото на 70-те. В този смисъл словесното реене на председателката Живкова се явява във време, когато за идното у нас отдавна никой нищо различно и ново не е казвал и не е обещавал. Изгубили са се универсалистките прозрения за всемирния пролетарски преврат и пълното освобождение на човеците. Овехтяло стои обещаното за комунизма в патерналистката утопия за общество от добри хора при всеобщи трудови усилия и справедливо изравняване на социални-

те неравенства чрез държавната опека за по-слабите. Не възбужда вече машинната еротика на комунистическия прогресизъм и нищо не ражда късната любов към научно-техническата революция. Невъзможното изобилие на блага и невъзможното социалистическо потребление на високо качество влекат след себе си невъзможността да бъде преглътнат (консумиран) комунистическият проект. Людмила Живкова има особената, недопустимата за никого другиго, свобода да бъде радикална визионерка, което е несъмнен показател за тоталитарен произвол, но не това в случая е занимателното. Нейните най-крайни, не рядко неудобни, смутителни за самия режим публични откровения компенсират острия дефицит на нови следки и засилки към комунистическото бъдеще в идеологията от средата на 70-те. В обещанието ѝ за ново колективно спасение, основано на култура и нов, пререден в нея за красотата човек, за бъдещето се говори инак; то звучи различно от убийствената скука, гърмяща от празните агит-полит-просветни доминанти в пропагандата. И тук не става дума дали нейната нова вяра е събудила наново надежди лихи у трудещите се, на такова питане не е и нужно да се отговаря – представянето ѝ за макар и пламенна, но самотна, тъжна и неразбрана пророчица поема пътя си от първите дни след нейната смърт. Думата е за различието, за разпознаването на нейното обсебено говорене като различно, по което едва ли ще трябва да бъдат привеждани допълнително обстоятелствени примери от вече наличните дотук.

Несвоевременната кончина на председателката погасява едничкия огън на вдъхновение у приближените ѝ в следването на Верния път (за познавачите респ. „Средния път"), което също не е необичайно явление в историята на тоталитарния произвол; после и никому другиго не е дадено и дошло на ум да се представя за екстремен визионер, и най-малкото на тези, гдето се препоръчват за нейните учители в зарите на новото хилядолетие[1084]. След смъртта ѝ езикът на официалните документи от Комитета за култура редуцира езотеричния пласт на нейното говорене до общо взето стандартни пропагандни клишета. Ритуалните напеви за „естетическо възпитание", „всестранно развита и хармонична личност", „единство, творчество, красота", „хармонизация на жизнената среда" и т.н., все по-рядко се чуват сами по себе си и все по-често в съпровод на пропагандно оркестрирана музика за „партийно ръководство на художествената култура и усъвършенстване системата на нейното управление", „комунистическо възпитание", та живват дори и старите шлагери „Съвременната тема – живец на социалистическата литература и изкуство" и „Социалистическият реализъм – жизнеутвърждаващ метод на новата литература и изкуство", чувствително пропадяли в репертоара на пропагандните агитки през втората половина на

[1084] Б. Райнов. Людмила. Мечти и дела. С., 2001.

70-те. Разпознавани изключително като изпълнения на председателката Живкова, високите тонове на тия напеви не се полага да се вземат от никой друг; ако пък бъде припомнено обсъждането на Всенародната програма за естетическо възпитание в Института по културата през април 1982 г., да се мисли за нейни чистосърдечни последователи и продължители няма сериозни основания. Шумът, произвеждан от „по-нататъшното развитие" и „актуализациите" на нейните програмни разработки, започва да се слива с реториката на документите на най-високото партийно ръководство; отделът „Култура" в Централния комитет на партията добива пак, ако все още не върховенство над Комитета, то поне става важно съображение при неговата работа. От всичко това иде и възвратът към една по-ранна пропагандна образност, към появен, открит идеологически наратив, което по всяка вероятност е и в основата на представата за Живкова като несводимо към тия след нея изключение. Редукцията, възвратът, за които току-що се каза, се явяват достатъчни да преориентират акцентите в българската официална култура, да привилегироват нова мрежа от пропагандни наставления и да преструктурират жанрово идеологическите предпочитания.

Най-добър пример за това могат да са материалите от XI разширен пленум на Комитета, състоял се в Народния дворец на културата на 3 май 1983 година. Самата тема на пленума „Състояние и задачи на художествената критика", категорично говори за новите веяния в откритата атмосфера. Два са основните доклада, около които е организирана работата на високия форум – на първия заместник-председател на Съюза на българските писатели, героя на социалистическия труд, народния деятел на културата Богомил Райнов, с класическо заглавие „Да издигнем литературната критика на нивото на партийните изисквания", и на заместник-председателя на Съюза на българските филмови дейци, народния деятел на изкуството и културата Емил Петров – „Проблеми на художествената критика"[1065]. Последното по-съдържано заглавие би въвело читателя в заблуждение, но само за малко; при обсъждането на доклада в заседание на Бюрото на комитета от 28 март 1983 г. предложеният от автора първи вариант носи име „Художествената критика – форма на партийно ръководство на творческия процес"[1066]. Кое обаче е наложило в последна сметка по-неутралното, това наличната документация не разкрива, а и при запознаване с последвалото ната-

[1065] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 62. Състояние и задачи на художествената критика. Материали от XI разширен пленум на Комитета за култура, състоял се в София на 3 май 1983 г. С., 1983.

[1066] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 99, л. 31 (гръб) Художествената критика – форма на партийно ръководство на творческия процес. Доклад, приет от Бюрото на Комитета за култура на заседание от 28 март 1983 г. с препоръки и бележки.

тък съдържание, установяването на причините за това едва ли имат значение.

Докладът на Богомил Райнов мобилизира най-нападателните ударни формули на идеологическия надзор върху литературата от края на 60-те насетне; високата норма на „партийните изисквания" докладчикът извежда от две трудно да бъдат степенувани по превъзходство обскурантни речи на Тодор Живков – едната пред XVI отчетно-изборна конференция на столичната комсомолска организация, държана на 14 март 1969 г.[1067], и другата, изнесена на срещата на Секретариата на ЦК на БКП с участниците в Третата национална конференция на младите литературни творци в резиденция „Бояна" на 2 декември 1977 година[1068]. С чрезмерна дарба за злотворство, докладът завладява по особен начин. Позоваванията на Живков са без задръжки дотам, че на места изглеждат цинично, издевателстващо забавление („... в областта на литературата ръководи не критиката, а ръководи партията чрез формите на критиката"[1069]). Правата критическа черта се тегли по най-дълбоко забити идеологически жалони – „художествена правда", „идеологическата борба между класово непримирими позиции", „нашият диалектически метод, за който Енгелс казва, че е аналог на живота"[1070], „ленинова теория за отражението, върху която се гради нашата естетика"[1071], „социалистическият реализъм"[1072], „хуманистичната мисия на всяко авген-

---

[1067] Живков, Т. Носете и издигайте още по-високо нашето чисто, свято и победоносно знаме! – В: Т. Живков, Младежта е нашето бъдеще. С., 1972, с. 175–216. От тази реч е знаменитото предупреждение на Живков към ония дистанцирани в работата си от партийните критерии вече утвърдени критици, които стоели безучастно и изчаквали настрани от „хорото"; те много трябва да внимават, „защото винаги са се намирали и винаги ще се намират нови, млади, пълни с енергия хора, които се хващат на хорото и го играят както следва да се играе нашенско, българско комунистическо хоро..." и пр. (Пак там, с. 208.)

[1068] Живков, Т. Борбата на народа за свобода, прогрес и социализъм – костната система на българската художествена литература. Слово на срещата на... Избрани съчинения. т. 26, С., 1979, с. 634 и сл.

[1069] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 62, л. 17. Райнов, Б. Да издигнем литературната критика на нивото на партийните изисквания. Доклад пред XI разширен пленум на Комитета за култура, състоял се в София на 3 май 1983 г.

[1070] Пак там.

[1071] Пак там, л. 19.

[1072] Пак там, л. 20. „Въпросът не опира до помощните методи, а до основния метод на нашата литература, който е бил и който ще бъде методът на социалистическия реализъм. Частичната или пълна амнезия, проявяваща се у отделни критици по тази точка, не е в състояние да измени положението.

тично изкуство, за утвърждаването и крайната победа на комунистическия идеал“[1073] и мн. др. Изобличенията са с упоменаване на конкретни имена; хора от различни поколения и с различен статут в професионалната колегия, но третирани в общата рубрика „злополучни критици“[1074] – Иван Попиванов, Енчо Мутафов, Христина Балабанова, Симеон Хаджикосев, Георги Марковски, Божидар Кунчев и др.; изобличения неясни до край, но поради това и застрашителни[1075]. Има и угрози, също така неопределени, и пак с живото усещане за невидимата заплаха, особено към Михаил Неделчев, чийто предговор на избрани статии от Петко Росен докладчикът взема за повод да бъде изобличено „подминаването с лека ръка“ на стари автори, враждебни на времето към комунистическото движение[1076] и тенденцията на подмяна на „голямата революционна традиция в литературата ни“ с периферни автори и произведения[1077]. Не е подмината слабата бдителност на литературната критика при слу-

---

Да оспорваме необходимостта от този общ метод е равносилно на това да оспорваме принципа на единодействието, сиреч принципа да вървим напред по съдбовния път, поет от народа ни. Защото именно социалистическият реализъм като специфично отражение на нашия марксистко-ленински мироглед е това обединяващо звено, което ни сплотява творчески като дружен отряд в могъщата армия на партията...“ и пр.

[1073] Пак там, л. 21.

[1074] Тук изразът „злополучни критици“ е на пишещия тия редове, не на Б. Райнов, и препраща към един неизменно присъщ на политическата разправа маниер на колективно третиране на различни хора; първоизточникът, както читателят отлично знае, е В. Червенков по „случая „Тютюн“.

[1075] Пак там, л. 18. Имало критици, които не прониквали извън очевидното до дълбоките пластове на художественообразния свят на писателя, не усещали емоционалния полъх на този свят. На такива докладчикът препоръчва „формалните лингвистични и семиотични методи за изследване. Структурализмът е чудесно поприще за лишени от сърце и сетива за възприемане на изкуството“. Или вече без конкретни имена, но непосредствено след част от изброените иде констатацията: „Изискването за идеологическа категоричност и яснота произтича от драматичния развой на събитията.“ Рейгън поел идеологичен поход и открита психологическа война срещу нас, „и тъкмо сега тук и там се явяват тенденции за деидеологизация на литературата“. (Пак там, л. 21, 21 (гръб).)

[1076] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 62, л. 24 (гръб). Райнов, Б. Да издигнем литературната критика на нивото на партийните изисквания. Доклад пред XI разширен пленум... „Ако Неделчев не знае кой е Петко Росен, нека пита. Той обаче не може да не знае, след като е автор на предговора към избраните му статии. Няма начин да не му е известно към кои политически среди принадлежеше Росен в продължение на дълги години и кои политически вестници му служеха за трибуна, преди да стигне до късното прозрение на някои горчиви истини.“

[1077] Пак там. „Това предупреждение е особено важно особено днес, когато отделни явления в критиката предизвикват тревога. Имам предвид определени опити – кога по-плахи, кога по-нагли – за подменяне на голямата революци-

чая с „Лице“ на Блага Димитрова, роман с „грижливо манипулирани полуистини за деформирания образ на нашата действителност, отразена в кривото огледало на едно черногледо светоусещане“, за който, дълги месеци след появата му не се намерил и един критик да реагира на злословието[1078]. Нито е подмината критическата снизходителност към младите, този „стихопроизвеждащ калабалък“, или пък да е пропуснат „интригантският“ предговор на Неделчев в „Литературен Бургас'80“, „най-типична форма на насъскване на едно поколение срещу друго“[1079] и т.н.

По коварство вторият доклад е несъпоставим с доклада на Райнов. По всяка вероятност причините за това са строго субективни; коренят се в очевидно по-скромното подадене на втория докладчик; инак усърдието му е голямо. Структурно двата доклада са градени досущ по едни и същи положения. Позоваванията на Живков у Емил Петров са по-малко занимателни („... насъщният хляб на критиката е разработването на идейно-естетическите основи на нашето социалистическо творчество“[1080]) и буквалността им ги прави лишени от ония тънки фитили, размотани в работата на големия първомайстор, възпламеняващи у публиката угнетение, чувство за изолация и безпомощност, страх. Изобличителните редове за занижената бдителност у кинокритиката тук се извеждат от нейните незрели реакции спрямо филма на Хр. Христов „Една жена на 33“. Критици като Александър Грозев и Лиляна Черноколева го разхвалили дотам, че новогодишната анкета за киноизкуство на в. „Отечествен фронт“ от 31 декември 1982 г. сляпо му отредила първо място[1081]. И при кинокритиката, снизходителността към „младите“ не била по-друга от тази в литературната критика. За един крайно очернителски филм на режисьора Анри Кулев и сценариста Борис Христов не излязла ни една критическа бележка, а опитен критик като Яко Молхов в позицията си на председател на журито на филмовия преглед в Хасково лани му дал и награда; първа при това[1082] и пр. Под най-съсредоточен обстрел Петров излага отклоненията от „социалистикореалистическа-

---

онна традиция в литературата ни с някаква друга традиция. Линията от Ботев до Смирненски, и от Смирненски до Вапцаров бива пренебрегната, за да се изтъкне на преден план линията, очертана от поети като Димчо Дебелянов, Атанас Далчев, Асен Разцветников.“

[1078] Пак там, л. 22.

[1079] Пак там, л. 26 (гръб).

[1080] Петров, Емил, народен деятел на изкуството и културата, зам.-председател на Съюза на филмовите дейци. Проблеми на художествената критика. Доклад пред XI разширен пленум на Комитета за култура, състоял се в София на 3 май 1983 г.

[1081] Пак там, л. 35.

[1082] Пак там, л. 33 (гръб).

те основи на националната ни кинокултура“[1083]. Образцов показателен пример е намерен в изследването „Кинематографическият процес“ – авторът, ст.н. с. Ивайло Знеполски, насочил вниманието си към стотици елементи, „към какви ли не равнища“ на българската кинокултура, без да назове ни веднъж същностното ѝ градиво, „социалистическия реализъм“[1084]; дори като понятие то липсвало изобщо по страниците на книгата му и пр.

В заключителното слово на председателя на Комитета за култура Георги Йорданов има само избледнели следи от езика на „епохата Живкова“; най-близко до него стои изтъпялата вече формулировка, че „сега България живее в златния век на социалистическата си култура“[1085]. След вяло и безсмислено паразитиране върху словосъчетанията „критическия синтез“ и „програмата за естетическо възпитание на народа“, решенията на пленума наблягат категорично другаде – събират вкупом назад изказани по различни поводи най-твърдолинейни постановки на Тодор Живков и разпореждат „да се укрепват класово-партийните основи на художествената критика във всичките ѝ видове като специфична форма на идейно-художествено ръководство на творческите процеси; да се засили връзката на критиката с живота на народа и с разностранната дейност на партията за изграждане на развито социалистическо общество; всички институти, обществени и държавни организации, осъществяващи културна дейност, да поставят в центъра на своето внимание проблемите на художествената критика“ и пр.[1086]

Т. нар. „творчески обсъждания“ и преди, и по „времето на Людмила“, както и на XI пленум на Комитета за култура на 3 май 1983 г., винаги са симптоми за несходства в *единствената*, конюнктурно повече или по-малко, но винаги политизирана официална култура, и са главна сцена на тяхното разрешение. Особеният статут да бъде „*Живкова*“ прави специфично уклончиво при нея приложението на високите политически указания – така несходствата в официалната култура през „*нейното време*“, се сливат безпротиворечиво в отличаващия го разточителен културен плурализъм, невъзможен ни преди, ни след това „време“. При никъде неписаното и неизказано, но ясно за всички ограничение на свободата на новото ръководство на Комитета за култура да прилага по собстве-

---

[1083] Пак там, л. 34.

[1084] Пак там, л. 34 (гръб).

[1085] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 62, л. 93. Заключително слово на председателя на Комитета за култура. – В: Състояние и задачи на художествената критика. Материали от XI разширен пленум на Комитета за култура, състоял се в София на 3 май 1983 г. С., 1983.

[1086] Пак там, л. 96. Решения на XI разширен пленум на Комитета за култура, посветен на проблемите на художествената критика. – В: Състояние и задачи...

но усмотрение високия политически инструктаж, „обсъжданията" при него са си пак, както и *„преди Людмила", силово заличаване на несходствата*; културният плурализъм прехожда логично (и наново) в домогвания към тематично, жанрово и естетически *уеднаквена* идеологизирана официална култура. Затова и жанров приоритет на идеологията сега (както и друг път е бивало *„преди Людмила"*) става *критиката*, на която е гласувано високото доверие повсеместно да упражни твърд натиск за приложение на „непреходни" постановки за социалистическа култура и изкуство и за „единство" на „творците" в привързаността им към снетата в тия постановки моментна партийна линия. Тук иде ред на старата истина, че нищо не се случва така, както е било – тенденцията на „втвърдяване" сега сочи криза на контрола върху онази свобода за изяви в пределите на културния плурализъм, каквато има *само* при високото застъпничество на Живкова за тях; не би било погрешно да се каже – каквато свобода *е възможна единствено поради това именно нейно застъпничество*, случващо се не вследствие дълбоката връзка на нейната митическа личност с красотата, а в резултат на особения ѝ статут на *„Живкова"*, като поръчителство на самата върховна власт за благонадеждността на „свободната изява на таланта".

Кризата на този специфичен контрол върху не по-малко специфичната свобода за изява има пряка връзка с нейната смърт и влече като последица промяна в гледната точка на режима към културните елити и към техните публики („културната общественост"). Черното (и не без основание) неверие в искреността и способността на осиротелите без нея „творци" да правят отливки на идеологията във формите на модернистична социалистическа култура, заличава многосмислието на „творческите изяви" в единния социалистически контекст на *людмилино-живковския културен плурализъм* и разколебава условията за поддържане у тях на самозаблудата, че в този контекст са възможни що-годе свободни експерименти, още по-малко – алтернативни естетики. Очевиден е *„след Людмила"* откровеният възврат на идеологията към един грозен дидактизъм спрямо „творците" и „културната общественост", навеждащ на болезнени възпоминания за най-мрачните години на „приобщаването" – снизходителното им третиране като подопечни, маловръстни, несамостоятелни, несамоотговорни. Във фигурата на новия председател на Комитета за култура също би могло да се види кризата на контрола върху онази свобода за изяви, която е била възможна в пределите на културния плурализъм от „времето на Людмила" – статутът на председателя Йорданов е на изпълнителска и контролираща, не на генеративна инстанция, без да бъде променена и една буква в неговото уставно положение.

Новата тяга към архаична „сплотеност на интелигенцията" придава *нов смисъл* на инак никога нелипсващите, до голяма степен прием-

ливи и допустими *несходства* в единната социалистическа култура; превръща ги в *несъгласия*. Според събраната за това изследване документация, единственото място, на което Тодор Живков говори за дисиденти и дисидентство обстойно, не подхвърлено мимоходом, е в словото му пред срещата на Секретариата на ЦК на БКП с участниците в Третата национална конференция на младите литературни творци на 2 декември 1977 година; не случайно именно тогава. Речовитият говорител дефинира феномена, опрян на теорията за класовата борба – щом няма икономически условия за съществуване на буржоазна класа, невъзможни са буржоазни, враждебни на социализма, партии, основата на опозиционни настроения[1087]. Оттук „... дисидентството не е литературен, а политически факт, не е явление в световното литературно развитие, а явление в съвременната остра идеологическа борба между капитализма и социализма... Дисидентството..., е конюнктурно явление, то няма и не може да има бъдеще. Дисидентството, както показва опитът, е най-лесният начин да станеш известен на враговете на социализма, да се опозориш пред народа си и пред прогресивните хора, а след туй също така бързо да бъдеш забравен и от едните, и от другите. В България дисидентството като политическо явление, като политически факт не съществува“[1088].

Инак, нормално било, в една социалистическа страна, в това число и у нашата, да има няколко души – „другояче мислещи“. Отклонения винаги били възможни и генералният секретар в пристъп на оназ, тъй присъща му чарующа веселост, оживява публиката с откровението, че стига тя да поиска, той веднага можел да ѝ назове няколко „потенциални дисиденти у нас“[1089]. И завършва, изпратен с бурни, продължителни ръкопляскания, преминаващи в овации – „Всуе се морите, господа! Партията и интелигенцията, социализмът и интелигенцията не могат да бъдат разделени[1090]. Сетне, в новото десетилетие, не се намира случай, където той да е дал така открит израз на тази си дълбока убеденост.

В началото на 80-те години *несъгласията*, подбудени от новото домогване към архаичната „сплотеност на интелигенцията“, постепенно добиват изгледа на наличното и преди, много специфично българско *дисидентско държание*, не движение, различимо по програмни декларации и организирани изяви, а *поведение* на отделни личности, нерядко съпроводено с деструктивни и себеразрушителни практики, а и цинизъм, спрямо определени теми, събития и лица от официалната култу-

---

[1087] Живков, Т. Борбата на народа за свобода, прогрес и социализъм – костната система на българската художествена литература. Слово на срещата..., Избрани съчинения. т. 26, С., 1979, с. 637.

[1088] Пак там, с. 612, с. 636.

[1089] Пак там, с. 636.

[1090] Пак там, с. 640.

ра, спрягащи се сред „културната общественост“ във връзка с „някои актуални проблеми на вътрешното и международното положение“.

Ако след смъртта на Людмила Живкова се види новото ръководство на Комитета за култура, няма основания да се заключи, че са направени решителни личностни промени, кой знае какви нови назначения и преназначения. Общо взето такова е положението и в отдел „Култура“ на Централния комитет – твърдолинейчици има, но те *не са станали* преобладаващи, видът им дори изглежда на изчезване из най-дейните подзвена в системата за управление на културата. Публичното говорене обаче, както се каза, местата, от които се говори, и много важно – от чие име, са достатъчни да променят акцентите в официалната култура, да изведат напред нови канали за пропагандни наставления, преструктурирайки дотогавашните идеологически приоритети.

Макар името на Людмила Живкова често да украсява основните документи и изказванията на делегатите на Четвъртия конгрес на българската култура, духът на „епохата Живкова“ е напуснал това най-високо събрание на официалния културен живот. В докладната записка на председателя Йорданов от 19 май 1983 г., по която Политбюро окончателно приема решение за провеждането му на 25, 26 и 27 май 1983 г., се говори за все възходящия път на развитие на българската култура, „в обстановка на единство и сплотеност на художествено-творческата интелигенция и целия културен фронт около ленинската априлска генерална линия на нашата партия, около Централния комитет, начело с др. Тодор Живков“[1091]. В работата на конгреса вземат участие избраните на окръжните отчетно-изборни конференции на културата 2 570 делегати и около 600 гости от страната – изтъкнати представители на изкуството, образованието и науката, на работническата класа и селскостопанското производство, ръководни дейци на държавни ведомства и обществени организации, на творческите съюзи и културните институти. Седем делегации от социалистическите страни, предвождани от съответните министри на културата (СССР, ГДР, Виетнам, Монголия, Полша, Чехословакия и Кампучия) ще са тук да се поучат от българския опит, а отделно, за са това дошли и 44 най-видни представители на културата и изкуството от капиталистически и развиващи се страни, сред които Ерве Базен (Франция), Роже Сомвил (Белгия), Микис Теодоракис (Гърция), Десанка Максимович (СФРЮ), Херлуф Бидструп (Дания), Иняцио Бутита (Италия), Хосе Кабалеро (Испания), Амрита Притън (Индия), Мартин Наг (Норвегия) и т.н. Специално внимание е отделено на изкарвания за разпален почитател на много български културни инициативи представител на ЮНЕСКО, Маданжет Сингх[1092].

[1091] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 67, а.е. 2122, л. 11. Решение на ПБ на ЦК на БКП от 19 май 1983 г.; Протокол „А“ № 447 от заседанието на ПБ от 19 май 1983.

[1092] Пак там.

Главното, около което са обединени всички маркирани в доклада на председателя Йорданов въпроси, е „постановката на XII конгрес на партията за разширяването и издигането на социалните функции на културата като една от основните закономерности на изграждането на развитото социалистическо общество, за по-високо качество и ефективност на цялостната културна дейност“[1093]. Докладът му, увенчан с не дотам изразителното заглавие „За по-нататъшен подем на българската социалистическа култура“, прекрасно обрисува промененитe акценти и новите идеологически приоритети в нея. Независимо от сложно членената му структура, съдържанието му е организирано около три проблемни кръга. На първия приляга заглавието от раздела „Културният подем и духовното богатство на социалистическа България – тържество на ленинската априлска политика на партията“ и параграфите му са „Съвременната тема – живец на социалистическата литература и изкуство“ и „Социалистическият реализъм – жизнеутвърждаващ метод на новата литература и изкуство“ – всички те са прекрасна мостра на реактуализираното твърдолинейно говорене[1094].

Вторият тематичен кръг може да се свърже с изключително важното за онова време управление на културните процеси; в доклада то дори е определено като „условие за по-нататъшно развитие на духовния живот“[1095]. Тук се обговарят обичайните и преди, общо взето обговаряни въпроси по обществено-държавното начало, „научно-обоснованата система“ за управление на културата, въплътена в т.нар. Национален комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация“, въпросът за „кадрите“ и пр. Така нареченият „икономически подход“, на който е отделено обстойно място, не е нещо по което да се говори за първи път; сега обаче е видян като „главна стопанска задача на културния фронт“ и към него са прикачени декларации, които в следващите години ще се чуват все по-често[1096].

[1093] Пак там, л. 17.

[1094] Йорданов, Г. За по-нататъшен подем на българската социалистическа култура. – В: Четвърти конгрес на българската култура 25–27 май 1983. Стенографски протокол. С., Наука и изкуство. 1984, с. 38, с. 41, с. 54, с. 55, с. 61.

[1095] Пак там, с. 97.

[1096] Пак там, с. 112. В тази връзка се казва: „Икономическият подход създава условия да се постига органично единство на моралните и материалните стимули и интереси; да се разширяват правата и оперативната самостоятелност на културните институти, като се повишава тяхната активност и отговорност и се преодоляват някои прояви на бюрократизъм и ведомственост; да се следят и регулират тарифите за възнаграждение на творците и дейците на културата съобразно техните идейно-художествени постижения. *Става ясно, че икономическият подход е не само главна стопанска задача на културния фронт, но и един от най-важните двигатели на творческия процес*“ и пр. (Курсивът е на изданието.)

Третият проблемен кръг е с най-важно отношение към разгръщаната тук в изследването теза. Той засяга работата с програми като стратегия на културната политика и основа на консенсуса на режима с „творците" от втората половина на 70-те. Третирането на Всенародната програма за естетическо възпитание в доклада на председателя Йорданов внася съществена поправка в линията на нейната интерпретация, наследена от Людмила Живкова. Програмата е изведена извън орбитата на „Дългосрочната комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността и обществото в етапа на изграждането на развитото социалистическо общество" и „по-нататъшното" ѝ разгръщане сега се свързва отново с ключови положения в нейното съдържание от 1975 г. – „Трудовата дейност на човека – територия на всенародното естетическо възпитание"[1097], „Свободното време – богатство на трудовите хора"[1098], с изричното наблягане на „комунистическото естетическо възпитание на младото поколение"[1099]. Дългосрочната програма за издигане ролята на изкуството и културата крайно сдържано е определена като „важно проявление на културния живот"[1100] и само мимоходом, в няколко изречения, са споменати „етапите" „Рьорих", „Леонардо да Винчи", „В. И. Ленин", „Константин–Кирил Философ". Споменаването им е и без нотка патетика, далеч от екзалтациите на председателката Живкова, и се третират преди всичко като *образователни*, далеч от големите нейни надежди за отключване на човекостроителните сили с Великия пример[1101].

Няколко месеца по-късно тази линия застива окончателно в прословутата лекция № 4 на Тодор Живков, озаглавена „За мястото и ролята на духовната сфера в изграждането на развитото социалистическо общество"[1102], от цикъла лекции „Проблеми и подходи на изграждането на зрелия социализъм в НРБ", държани пред слушателите и преподава-

---

[1097] Г. Йорданов. За по-нататъшен подем на българската социалистическа култура. – В: Четвърти конгрес на българската култура..., с. 75.

[1098] Пак там, с. 79.

[1099] Пак там, с. 84.

[1100] Пак там, с. 88.

[1101] Пак там. В доклада на Г. Йорданов се казва вяло само следното: „Примерът на бележити личности на различни народи и епохи пробужда и насърчава стремежа на съвременника към творческо развитие и самоусъвършенстване. Осъществяването на етапите от комплексната програма... обогати и допълни представата за многостранност на човешките изяви, за смисъла на творческото начало и потенциалните сили на личността."

[1102] Живков, Т. За мястото и ролята на духовната сфера в изграждането на развитото социалистическо общество в НРБ. Лекция четвърта от цикъла лекции, изнесени пред слушатели и преподаватели в АОНСУ при ЦК на БКП. С., 1983.

телите в Академията за обществени науки и социално управление (АОНСУ) при ЦК на БКП от юли 1983 г. до февруари 1984 година. Лекцията впуска като новост в активно пропагандно обращение инак не непознатото и преди словосъчетание „духовна сфера", трайно удържало се до края на социализма. Но по-важно е друго: при очертаването на „предстоящите задачи" в нея се изправят на крака някои, не би било неоснователно да се каже дори димитровско-тодорпавловски постановки от края на 40-те, като тази за „художествени открития, върхови произведения – национални по форма и социалистически по характер творби за социалистическата действителност в нейната значимост, мащабности и исторически оптимизъм", чиято пряка насоченост *сега* иде да послужи „да се превъзмогне съзнателната или несъзнателна дегероизация, да се преодолее вътрешният страх на автора от голямата творческа задача"[1103]. В лекцията няма и следа от концептуализиращите управлението на културата понятия от края на 70-те години.

Събраната и наредена дотук емпирия иде да покаже, че от началото на новото десетилетие се постига трансформация на програмните насоченост и смисъл, зададен при старта на програмите от „времето на Людмила" – от техники, които правят възможно съвместяването на опониращи дискурси и даже, на езици на несходство в плуралистично и взаимно заинтересувано единство на „творците" около официалната културна политика, сега мястото на програмите в нея се вижда в по-архаичните форми за производство на култура като „картина на социалната действителност", съпътствана надлежно със съответните политико-възпитателни и пропагандно-просветни мероприятия. За пример на такъв разрив с програмните концепции на Живкова, би могла да се приеме обсъдената в Комитета за култура през септември 1986 г. проектопрограма „За качествено нов етап в задоволяването и формирането на духовни потребности на населението"[1104]. В нея, ако бъдат изключени наложителностите, характерни за средата на това десетилетие – мерките за преодоляване на чувствителното изоставане в разработване на „формите и средствата за удовлетворяване на съвременните духовни потребности (аудиовизуални средства, кабелна и космическа телевизия, мобилни и камерни форми, средства за индивидуално и в домашни условия задоволяване на културните потребности; създаване на видео – и фонокасети за масовия потребител..."[1105]) и пр., – инак е раз-

[1103] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 77, л. 4 Справка за основните идеи и задачи за развитието на българската култура в лекциите на др. Т. Живков пред АОНСУ на ЦК на БКП.

[1104] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 57. Стенографски протокол № 24 от заседание на Председателството на КК от 15 септември 1986 г. по проектопрограма „За качествено нов етап в задоволяването и формирането на духовни потребности на населението". (За служебно ползване.)

[1105] Пак там, л. 27.

познаваемо възраждането на някои идеологически постулати за култура, налични още през „времето“ на председателя Матев, пък на места, и преди него – културата като сграден фонд на глава от населението и неговата техническа съоръженост („материално-техническа база“), образование, брой посещения на кинопрожекции, театрални постановки, концерти, художествени изложби, библиотечно заети и индивидуално придобити книги, и все тъй нататък. Реликти на по-ранни времена са разпознаваеми и в недвусмислените предписания в приложената като структурна част от проектопрограмата специална „Програма за развитие на художествената култура“[1106]. Общата инструкция към изкуствата в нея разпорежда: „Главните акценти в развитието на художественото творчество трябвя да бъдат поставени върху високохудожественото претворяване на социалистическата съвременност, засилване на националния компонент в репертоара, повишаване равнището на забавно-развлекателните жанрове, засилване ролята на художествената култура в борбата с отрицателните явления в нашия живот и срещу идеологическата диверсия на империализма.“[1107] В друг раздел на Комплексната програма за всенародно естетическо възпитание се предписва още една „актуализация в духа на XIII конгрес“, както и на поредиците „Хармонично развити личности“ и „Бележити българи“[1108].

***

За *окончателното* „втвърдяване“ на така изложената дотук тенденция на преход от културния плурализъм през „времето на Людмила“ към домогвания за жанрово, тематично и естетически уеднаквена идеологизирана официална култура и „сплотеност на интелигенцията“ в нея изключително значение има подхванатата в първите дни на 1985 г.

[1106] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 57, л. 39–70. Стенографски протокол № 24 от заседание на Председателството на Комитета за култура от 15 септември 1986 г. по проектопрограма...

[1107] Пак там, л. 39. Изрично към театър, музика, изобразителни изкуства, към „културно-просветните дейности“, където се числят музейно, библиотечно и читалищно „дело“, към репродуктивните (тиражирани) форми за културна дейност, където пък са „кинематография, книгоиздаване, аудиовизуални средства (видео, звукозапис и фотография)“, към добилата много важно място празнично-обредна дейност и също към съвременната „индустрия за развлечения“, по която се разпорежда да се приеме „специална програма за осъществяване на културно-възпитателна работа сред подрастващите чрез електронните игри и атракционите, като се използва съветският опит в това направление“ и пр.

[1108] Пак там, л. 78.

смяна на имената на турците в България, начало на асимилационната кампания, шумно прогласена и добила после печална известност още и като „възродителен процес". По отношение на институционалното върховенство, като най-отговорна партийно-политическа операция, „процесът" установява вече недвусмислено първенствуващото положение на отдел „Идеологическа политика" на ЦК на БКП над концептуализациите и осъществяването на почините по културната политика, подемани в Комитета за култура. Той оживява принципно винаги наличната, макар и през годините не с еднаква действеност, практика, разработките да бъдат „спускани надолу", а отчетите по тях да се „изпращат" в ясната йерархичност на тази партийно-ведомствена градация на звената за управление на българската култура по времето на социализма.

През януари 1985 г., в най-напрегнатите дни за оперативното разгръщане на началните възродителни действия, към комитета са низпослани ранните обоснования на тяхната „историческа логика". Документът е озаглавен „За по-нататъшното утвърждаване и издигане на българското патриотично социалистическо съзнание на народа" и занимането с него не може да бъде избегнато, защото оттук се улавя отварянето на процес, същностен за официалната култура от средата, пък и до края на 80-те – вдигането на бой на „историческата тема", което променя (още веднъж) акцентите в официалната култура, а на „историческото" придава свръхзначимостта на основен идеологически инструмент за управлението на „културния фронт", извеждайки нови мотиви в пропагандното облъчване на обществото и преструктурирайки (за пореден път) дотогавашните идеологически ударения.

В центъра на немногофигурната историческа композиция на развитието на българската нация, е изправен силуетът на „българи със замъглено национално съзнание", и означаващите все същото пропагандно-реторически производни „ислямизирано българско население", „потомци на ислямизирано и турцизирано в една или друга степен българско население", „потомци на помохамеданчени в миналото българи" и пр.[1109] В документа няма други, освен исторически доводи; историческата аргументация на етническия произход изключва всеки опит за мотивация на индивидуална идентичност в настоящето. Авторитетът на високата наука за миналото иде да прокуди мъглите, слегнали връз националното съзнание, и изведнъж става ясно като в бял ден, че четиритях основни „канала" на ислямизацията са кръвният данък, отвличанията в робство, служенето в семейства на господствующето племе и „ежедневното насилствено помохамеданчване на български девойки от градо-

[1109] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 139, л. 20. За по-нататъшното утвърждаване и издигане на българското патриотично социалистическо съзнание на народа. Недатиран документ, към поредица от документи с дата 23 и 24 януари 1985 г.

ве и села в продължение на пет века“[1110]. Но това не е всичко, редом с тях, ислямизацията разполага и с набор съпътстващи ги по-изтънчени методи: лъжесвидетелство от мохамедани, че гяурско лице някое е изявило желание да стане правоверен, или пък друго, уж поругало вярата на пророка, да се принуди да я познае, та така да изкупи вината и живота си; встъпване в исляма като опрощение на тежки провинения по закони; или пък при принудително (или користно) заемане и изпълнение на разни имперски служби от будни българчета и пр., а при отказ или отстъпничество, наказание имало само едно – смърт и пр.[1111]

Знаците на тази страшна и свята история били живи и понастоящем; ислямизираното българско население много години безпаметно пазело ред предмети, свързани с неговия прежен християнски бит и етнографията сега ги събира по българо-мохамедански или „турски“ къщи – „стари български книги, кандила, икони, просфори, кръстове и др. старинни предмети от българското минало“[1112]. Към това и археологията дотуря, че „в районите, където сега живеят потомците на ислямизирано и турцизирано в една или друга степен българско население, не са открити следи от турски гробища отпреди 250 години“[1113]. После иде ред на балканистиката; тя вади на бял свят свидетелства на пътешественици из империята от разни времена, които също дават показания все в угода на възродителния процес и пр.[1114] И документът заключава по историческата част: „Потомците на помохамеданчените в миналото българи, независимо че на част от тях беше помрачено българското национално съзнание, се развиват в териториално-икономическата, социално-политическата и културна общност на българската социалистическа нация. Исторически формиралото се отечество, в което живеят те е България. Те са чада на българската земя. Техният етногенезис, тяхната историческа съдба е свързана със съдбата на историческия народ, със съдбата на социализма, със съдбата на НРБ. Тук са родени те, тук са родени и живели техните бащи и деди, тук живеят и ще живеят техните деца и внуци. Тяхната историческа родина е НРБ, техният *родов корен, истински етнически произход и принадлежност са български. Такива са историческите факти.*“[1115] Историческото е станало ед-

---

[1110] Пак там, л. 12, л. 13.

[1111] Пак там, л. 14.

[1112] Пак там, л. 16.

[1113] Пак там.

[1114] Пак там.

[1115] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 139, л. 5, л. 16, л. 20. За по-нататъшното утвърждаване и издигане на българското патриотично социалистическо съзнание на народа. Недатиран документ, към поредица от документи с дата 23 и 24 януари 1985 г. (Курсивът е в оригинала.)

нозначен израз на силовото върховенство на режима в средата на 80-те и през документите то говори с рядък колонизаторски патос.

Подбудените събития се представят в паралел с най-важни моменти от българската история, затова и процесът, очертан от тях, е „възродителен"; той е „... исторически акт, с който се заличава един от най-тежките белези на османското робство, върху снагата на нашия народ"[1116], и оттук нататък, „... след възстановяването на имената, сега основните задачи се свеждат към формиране на боево класово-партийно, българско патриотично социалистическо съзнание, решително повишаване на обществено-политическата и трудова активност, всестранно издигане на социално-икономическото, културно-идеологическото и битовото равнище на тези наши граждани, още по-активното им включване в изграждането на развитото социалистическо общество, непримирима и настъпателна борба против турския буржоазен национализъм, ислямския фундаментализъм и битовия консерватизъм"[1117].

Към принципния документ приложено следва инструкция за колегиалното третиране в рамките на професионалните общности членовете на творческите съюзи и работещите в системата на Комитета за култура, доскоро били със замъглено българско национално съзнание, по надлежно прикачени списъци с новите им имена[1118].

При подмяната им сред интелигенцията в София отдел „Идеологическа политика" на ЦК има по-гъвкав, но както и при всички други, неотклонен по отношение на крайната цел подход. Партийният секретар или председателят на творческия съюз, респ. партийният секретар или директорът на даден институт, главните редактори на вестниците „Йени Йъшък" („Нова светлина"), „Йени хайят („Нов живот") и на редколегиите в Радио София – „Предавания за българските турци" и „Предавания за турците зад граница", в зависимост от личното влияние, което имат върху подвластните им с „турско-арабски имена", са задължени да проведат поотделно с всеки от тях личен разговор, в който да им се обясни положението и им се каже, че в последна сметка те трябва да си решат сами[1119]. В общи събрания на редакционните състави на изброените издания и радиоредакции да бъдат представени и поздравени ония, сменили имената си, а на останалите да се съобщи публично, че също имат право да се възползват *„сега* да възстановят българските си имена"[1120]. На изявените научни работници и членове на творчески съюзи да не се

[1116] Пак там, л. 21.

[1117] Пак там, л. 23.

[1118] Пак там, л. 28–31.

[1119] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 139, л. 3. Предложение на отдел „Идеологическа политика" – „За подхода в работата по подмяната на турско-арабските имена сред интелигенцията в София", 24 ян. 1985 г.

[1120] Пак там. (Курсивът мой, И. Е.)

поднасят стандартните масови формуляри; изискването към тях е сами да подават саморъчно написани молби за „възстановяване на имената". За такива се допуска наред с новото им българско име, отразено в чисто новия личен паспорт, да бъде запазено (при желание) като псевдоним и дотогавашното тяхно лично или фамилно име и т.н.[1121]

През април 1985 г. Комитетът за култура стои като ключово изпълнителско звено в мащабна поверителна „План-програма за идейно-възпитателна работа сред българите с възстановени имена за развитие на възродителния процес". В осемте си раздела програмата включва концептуализации на пропагандно-агитационни мероприятия, въпроси на утвърждаването на българско социалистическо патриотично съзнание, гледища по книгоиздаването, телевизията, радиото и печата, детайлизирано разработени почини в областта на културата и образованието, въпроси на атеистичната дейност, разчертание на полета за научни изследвания и приложни разработки с оглед на текущите горещи събития и накрая, но с положителност никак не на последно място, контрапропагандни съображения[1122].

Историческата аргументация и сега е изходен пункт в цялата тази априлска план-програма; основният ѝ призив буквално повтаря ключовото положение в януарските асимилаторски послания – „да се утвърждава истината, че българите с възстановени имена не са били и не са част от турската нация, че техният етнически произход и принадлежност са български... Такива са историческите факти"[1123].

Макар и да се говори за многообразна и съдържателна по форми, провеждана умно и диференцирано, настъпателна „идейновъзпитателна работа", предложеното в това направление изглежда доволно шаблонно, а в съпътстващите го конкретни разработки самоинициативата и ентусиазмът стоят в степен повече от умерени. Всичко се гради около цикъл лекции с четири тематични ядра: „Формиране и по-нататъшно развитие на българската социалистическа нация", „Насилственото изслямизиране на част от българската народност по време на османското робство", „Съвременният турски буржоазен национализъм: същност, прояви и борбата срещу неговото влияние" и „Турция в плановете на НАТО и положението на Балканите"[1124]. Много повече усилия е отделено на разгръщането на институционална мрежа, осигуряваща постоянство на пропагандно-претопителския натиск. Към всеки Окръжен комитет

[1121] Пак там, л. 4.

[1122] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 76, л. 2. План-програма на отдел „Идеологическа политика" за идейно възпитателната работа сред българите с възстановени имена за развитие на възродителния процес, София, април 1985 г. (Ръкописно уточнение – 30 април 1985 г., б. м., И. Е.)

[1123] Пак там, л. 5.

[1124] Пак там, л. 7–8.

на БКП по местата, в които се провежда „активна етническа консолидация на населението“ да има постоянна група по класово-партийно, патриотично и интернационално възпитание, която системно да разработва с оглед на местната специфика материали по възродителна тематика и да ги превежда в дълбочина. Като водеща сред съдържанието на партийната учебна година в първичните партийни организации, с чувствително присъствие на новоприпознати българи, се утвърждава крайно интригуващата тема „Народна република България – наша родина“[1125]. При републиканските и окръжните съвети на Дружеството за разпространение на научни знания „Г. Кирков“ се изграждат координирани от ЦК специални лекторски групи по въпросите на класово-партийното, патриотичното и интернационалното възпитание, с най-широка включеност на „актива и интелигенцията от средата на българите с възстановени имена“[1126]. Предвид наближаващия туристически сезон, план-програмата замисля специализирано обучение на целия персонал на Българската асоциация за туризъм и отдих, с повишена обучителна нагрузка за преводачи и екскурзоводи по основни постановки от развитието на възродителния процес, център на бъдещите им беседи пред многобройните гости по красивото Черноморие и курортите ни из страната[1127].

Мерките по утвърждаване на българското социалистическо патриотично съзнание включват най-напред разработката на специална структура към отдел „Идеологическа политика“ на ЦК, която, пряко регионалните нива, самостоятелно води на отчет (регистрира, класифицира и анализира) всичко произтичащо по местата, в които обитателите с възстановени имена надхвърлят 50% от общото число на жителите им, като нарочно за такива случаи разгръщат „системни целеви възпитателни и контролни мероприятия...“[1128].

Основните стратегически начертания в тях опитват похвати, насочени да преодоляват традиционно установената взаимонепропускливост на етническите групи в България, като постигнат разрушение на обособеността на съществуването им и надвият очевидните безхитростни поведенчески маневри на новоогласените (между впрочем неприсъщи тям единствено, многовековни по тия места), насочени към окопаване в ежедневието и дълбоко зариване в бита. От този ъгъл рабо-

---

[1125] „Учебната партийна година“ е постоянно действаща партийна агит-полит-просветна инициатива при „отворени врати“; обхваща не само членовете на първичните партийни организации, а всички „членове на трудовия колектив“.

[1126] Пак там, л. 9.

[1127] Пак там, л. 10.

[1128] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 76, л. 13. План-програма на отдел „Идеологическа политика“ за идейно-възпитателната работа сред българите с възстановени имена...

тата предполага най-напред онова, което им се случва, да бъде опубличностено, да се извади на показ и се преобърне от повод за непросветен, най-ретроградeн срам и унижение във висша гордост от принадлежността към хилядолетната култура и бляскавата съвременност на Народна република България. Тук първи са мерките за утвърждаване на българския език като „матeрен на българите с възстановени имена“, разбира се, матeрен, във високия смисъл на думата, като език на социалистическата Родина. Документът предписва незабавно преустановяване говоренето на турски език в учрежденията, обществените учреждения, заведенията за обществено хранене, стопанските предприятия, търговската мрежа, училища, казарми, влакове, автобуси, чакални, изобщо по всички публични места, и на това ниво контролът не изглежда никак затруднителен.

С повишена сложност, но също лесно установими, следват мерки по налагането на българския език като единствен при общуването в кръга на професионалното обкръжение. Тук постепенно трябва да бъдат отстранявани от работа тези служители, които не толкова не знаят добре български език, колкото не желаят да го научат; широтата на тази мярка не се разпростира в пределите на общуването в условията на тежък физически труд, далеч от всяка квалификация и образованост. В помощ на наново припозналите матeрното си слово се разработва широка мрежа за изучаването му чрез курсове за повишаване на агротехническата култура, професионалната квалификация, художествената самодейност, курсове по битова култура и пр., с надлежно издавани свидетелства, удостоверяващи новите компетенции на свършившите ги, вероятно подход, опрян и на тяхната лична заинтересованост за по-голяма конкурентноспособност в бъдещи домогвания към по-престижна работа[1129].

По това деликатно положение в системата на образованието, отдел „Идеологическа политика“ се наема да съдейства на своите колеги от отдел „Кадрова политика“ при ЦК за водене на отчет на учителските колективи в училища с над 50% учители „българи с възстановени имена“, като целта е в най-кратък срок в тях „болшинството от учителите да бъдат от останалата част от населението“. Пак в същата връзка програмата разпорежда да бъде държан най-последователен и строг отчет от съответните ОК на БКП за строителството на детски градини и училища в селища с над 50% население с „възстановени имена“ с оглед в най-кратък срок (до края на 1987 г.) да се достигне 100% обхващане на децата в детските целодневни градини, а на учениците до трети клас включително – в системата на полуинтернатно обучение[1130].

[1129] Пак там, л. 13–14.

[1130] Пак там, л. 23.

Най-неизяснено остава установяването на българския език в общуването в съкровен интимен план. Макар и на партийните комитети и организации да се вменява в длъжност да направят оценка на поведението на отделните семейства по време на възстановяване на имената и като наблюдават развитието им след това, да набележат мерки за индивидуална работа, с онези, които все още не са достатъчно убедени в правилността на възродителния процес[1131], единичка надежда тук документът възлага на личния почин на комунистите и комсомолците с „възстановени имена" и активистите на „възродителното движение" за общуване на български език и вкъщи, като най-достоен и насърчителен пример за подражание от домашните и съверците в човешкото им обкръжение[1132]. Изрично внимание програмата отделя за разработка на система, в която във всички общински комитети на БКП „да се водят на отчет състоянието и тенденциите в развитието на браковете между българи с възстановени имена и други българи и се провежда решителна борба срещу ония, които пречат на създаването и укрепването им или имат неправилно отношение към тях"[1133].

В предписанията по т.нар. „утвърждаване на българското социалистическо патриотично съзнание" излагането на показ продължава с изричното и императивно разпореждане „Да се провежда неотклонен и твърд курс за утвърждаване на българските имена". Това предполага на всички обществени сборища – при събрания и мероприятия на първичните партийни организации, в отечественофронтовските и профсъюзните низови поделения, в трудовите колективи, казарми, в клас и в училищните комсомолски организации, в пионерските отряди, лагери, читалищата и т.н., да се прави поименна проверка на присъстващите с високо и ясно изричане на новите им имена в пълната им цялост (собствено, бащино, фамилно). Средствата за масова информация, и особено местният печат, за по-бързото утвърждаване на българските имена на ръководители от ниски, но важни по места постове – кметове, общински съветници, бригадири, ударници в производството, добри майстори и др., – трябва да изградят по страниците си графичен и образен фон с постоянното изписване на новите имена на такива и да публикуват колкото е възможно повече снимков материал, скрепяващ ликовете им с тях. В тази връзка, до средата на годината се чертае, на национално ниво, успоредно с произтичащото на регионално и микроравнище, да се завърши окончателната подмяна на цялата лична документация (паспорти, партийни, шофьорски и др. книжки, свидетелства за образова-

[1131] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 76, л. 11. План-програма на отдел „Идеологическа политика" за идейно-възпитателната работа сред българите с възстановени имена...

[1132] Пак там, л. 15–16.

[1133] Пак там, л. 17.

ние, всякакви дипломи и пр.), както и на издания, регистриращи имена (телефонни указатели, ведомствени справочници и др). Във същите срокове се планират да бъдат доведени докрай и мерките по окончателното побългаряване на топонимията и микротопонимията на страната[1134].

Точно пък за сферата на културата план-програмата предвижда най-много специфични и разнообразни мерки. Държавното сдружение „Българска книга и печат" и всички издателства трябва да се наемат с оформяне на поредица, обнародваща авторитетни научни проучвания върху българската етногенеза и редом с това трябва да си начертаят схема за последователното покачване числото на издавани книги от „автори с възстановени имена". На издателството на Отечествения фронт се поръчва да подготви сборници с автентични разкази на разочаровани изселници под примерни заглавия „Защо се завърнахме в родината", „Свидетелства" и „Писма до родния край"[1135].

Средствата за масова информация трябва да постигнат отразяване на живота и труда на българите с възстановени имена от всичките им слоеве – работническа класа, селскостопански труженици, интелигенция, научни работници и т.н. с неизменно наблягане на тяхната човешка, професионална и изобщо социалната им интеграция; такива трябва да са и посланията на електронните медии, като на някои регионални от особена важност, каквото е Радио „Шумен", се предвижда чувствително увеличение на програмното време[1136].

Документът указва разработката на дългосрочна програма на основата на държавни поръчки към Комитета за телевизия и радио и Българска кинематография за нови филми и сериали, художествени произведения и пр., третиращи борбата на българския народ против ислямизирането и потурчванията по време на османското робство[1137]. През октомври 1985 г. Председателството на Комитета за култура приема докладна записка за реализация на филм по книгата на А. Дончев „Време разделно", при вече определен от най-високо място режисьор – н. а. Людмил Стайков. Планира се филмът да бъде разработен в 2 варианта – за кино (2 серии в един удължен спектакъл) и като телевизионен сериал от 6 серии[1138].

[1134] Пак там.

[1135] Пак там, л. 18.

[1136] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 76, л. 19. План-програма на отдел „Идеологическа политика" за идейно-възпитателната работа сред българите с възстановени имена...

[1137] Пак там, л. 20.

[1138] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 356, л. 20– 21. Докладна записка за възможността филмът „Време разделно", да се реализира като копродукция с Италия и др., 28 октомври 1985.

Като важна част от провеждането на възродителния процес в „духовната сфера", отдел „Идеологическа политика" на ЦК разпорежда съвместни действия на Комитета за култура с Окръжните комитети на БКП и с творческите съюзи, чието начало да бъде задълбоченото обсъждане състоянието и дейността на окръжните художествено-творчески групи и дружества. На основата на тези обсъждания отделът предписва да бъде постигнато разбирателство за незабавно приемане на нови членове на творческите съюзи, изключително из „средите на българите с възстановени имена"[1139]. В тази връзка се чертае разработката на специални подходи в школите по изкуствата, на центровете „Знаме на мира" и клубовете на младата художествено-творческа интелигенция в съответните окръзи за откриването, израстването и творческата реализация на младите дарования из същите среди. Комитетът за култура приема и специален план за разпределение на млади специалисти, завършващи учебни заведения по изкуствата през текущата и в близките години, по окръзите с „компактни маси българи с възстановени имена" при изрични благоприятстващи условия[1140].

План-програмата настоява да се преосмислят из основи провежданите до този момент по-крупни културни прояви. Предвижда се да бъде съществено допълнено и обогатено съдържанието на някои от предвидените в Националния класификатор „събития, които могат да се честват като празници, свързани с производствената сфера, материалното производство и материалния живот", особено на ония, „... свързани с регионалната отраслова специфика на селскостопанското производство и чествани на регионално ниво"[1141]. Още през януари 1985 г. Комитетът за култура предлага за месец март с.г. „Празник на бадемите" в Ивайловград, като специфичен израз на връзката със земята на местното население; за по-нататък да се организират Майски театрални дни, по случай 25 години Драматичен театър „Кърджали"; през октомври 1985 г. да се направи научна сесия в Хасково на тема „Демографски промени на българските бежанци от Източна и Западна Тракия", посветена на 100 годишнината от Съединението; в края на лятото и ранната есен да се проведе „Фестивал на фестивалите" – поредица жизнерадостни гастроли из възроденте зони на наградените от VI републикан-

---

[1139] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 76, л. 21. План-програма на отдел „Идеологическа политика" за идейно-възпитателната работа сред българите с възстановени имена...

[1140] Пак там, л. 22.

[1141] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 255, л. 18. Заседание на Председателството на КК за утвърждаване на Единен национален класификатор на по-важните събития в живота на обществото, за работата на Съвета на държавните ведомства, развиващи културна дейност. 8 ноември 1982 г.

ски фестивал фолклорни състави за песни и танци и пр.[1142] По време на траенето на тези празници високото българско културно учреждение се наема да уреди изяви на най-изтъкнати и любими български артисти, певци, творци, състави, театри и пр., подсигурявайки добре посещенията им дори и в малките селища и общини, населени с новоогласени българи[1143]. С оглед текущото положение на националните художествени колективи, посещаващи тези райони, на съществуващите си и изявяващи се постоянно тук, както и на колективите от художествената самодейност по тия места, следва да се разрешат категорично и окончателно репертоарните, организационно-методическите и финансовите проблеми без никакъв административно-бюрократичен формализъм[1144].

По отношение на т.нар. „атеистична дейност" задълженията на Комитета за култура се свеждат до мерки по безусловното и вече пълно въвеждане на социалистическите общогражданси празници и ритуали. Под ръководството на Комитета, окръжните и градски партийни комитети и окръжните народни съвети, здравните органи и обществените организации трябва да предприемат действени мерки за пресичане на обрязването и свързаните с него празници; строго санкциониране на сюнетчиите, както и на родителите, които обрязват децата си; ликвидиране на одаите при джамиите, като пространство на общуване между вярващите, като то бъде пренесено изцяло в клубовете и народните читалища; накрая, но с особена важност, утвърждаване на единните гробища. Комитетът за култура заедно с окръжните народни съвети до средата на 1985 г. се задължава да представи конкретна програма за подготовка на ритуалчиции по социалистическата празнично-обредна система с оглед спецификите на районите с осезаемо присъствие на „българи с възстановени имена"[1145].

Специален раздел в по-нататъшното разгръщане на възродителните мероприятия съставляват т.нар. „Въпроси за научно изследване и разработване". Тук средищна структура е Президиумът на БАН, който следва да организира обсъждане състоянието на досегашните проучвания за произхода на мюсюлманското население в България, което „да направи критична преоценка на писаното досега в научната литература, за да се приведе тя в съответствие с новите постановки за българи-

---

[1142] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 139, л. 32. Предложение за празници в региони с компактни маси население българи с възстановени имена от Л. Блажиев, 23 януари 1985 г.

[1143] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 76, л. 21. План-програма на отдел „Идеологическа политика" за идейно-възпитателната работа сред българите с възстановени имена...

[1144] Пак там.

[1145] Пак там, л. 26.

те с възстановени имена“[1146]. Нататък изключителна важност добива изработването на систематичен план за ускорено издаване на новите научни разработки и особено документи, свързани с произхода на това население – по последното направление отдел „Идеологическа политика“ разчита извънредно много на Ориенталския отдел на Народната библиотека. План-програмата предвижда до края на ноември 1985 г. да се създаде към Института по история специална проблемна комисия за проучване миналото и бита на ислямизираното население[1147]. Окръжните исторически музеи да поемат организацията на системни краеведчески проучвания в регионите на българи с възстановени имена, в които да се внедрят и водещи научни работници от институтите при БАН, „като всички доказателства за българския им произход се пускат в обращение чрез средствата за масова информация, устната агитация, лекционната пропаганда и по други подходящи начини“[1148]. Специална задача получава и Информационно-социологическият център при ЦК на БКП, който успоредно с хода на възродителната кампания се задължава да проведе в Разградски окръг емпирично социологическо изследване „за разкриване степента на утвърждаване на българското национално патриотично и социалистическо съзнание“[1149]. Отделно проектът възнамерява да се създаде поредна проблемна група от най-утвърдени в областта философи, социолози, психолози, историци, етнографи и др., която да изследва „специфичността на исляма в България и да разработва проблемите на борбата за неговото преодоляване“[1150].

Тази обемиста програма на практика очертава пространството, в което Комитетът за култура разгръща своите активности през следващите няколко години. Отчетните документи на творческите съюзи и поделенията на комитета на практика се водят по нейните пунктове; всички съюзи, дирекции и културни институти от национален мащаб приемат на свой ред планове за дългосрочна дейност, свързани „със създаването на българското национално съзнание и консолидацията на това население като неделима част от българския народ с обща съдба и единни устремления“[1151].

[1146] Пак там, л. 28.

[1147] Пак там.

[1148] Пак там, л. 29.

[1149] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 76, л. 29. План-програма на отдел „Идеологическа политика“ за идейно-възпитателната работа сред българите с възстановени имена...

[1150] Пак там, л. 26.

[1151] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 151, л. 1. Информация на направленията по културата при отдел „Идеологическа политика“ за работата на творческите съюзи и културните институти по Възродителния процес, 17 ноември 1987 г.

Първите стъпки от плана на Съюза на българските писатели се свързват със създаване на нови и укрепването на съществуващите дружества на писателите в Смолян, Шумен, Хасково и Кърджали. И това действително се прави, като в ръководствата им се включват видни български писатели, преимуществено творци, родени там или работили на терититорията на съответния окръг в ранната фаза на авторското си утвърждаване, както, разбира се, и по-млади техни земляци, разгръщащи творческите си сили още тук. В първата година на Възродителния процес за нови членове били приети Ясен Устренски, Веляна Борянова, Филип Хорозов и Иван Бунков; по предложение на СБП на дългосрочна специализация в литературния институт „Максим Горки" (Москва) била изпратена младата поетеса Елена Алекова от Смолян и пр.[1152]

Съюзът на писателите с особена загриженост приел издаването на книги от автори с възстановени имена – Асен Севарски, Ясен Устренски, Филип Хорозов и др.; основната тема, очертала се като характеризираща тяхното творчество, естествено кръжи около проблематиката на българското родово съзнание, връзката с родната земя и целия български народ. Особеното си внимание към младите Съюзът изразил през 1986, връчвайки на поета Ясен Устренски високата литературна награда „Владимир Башев"[1153].

Процесът дал тласък на публицистиката по историческата съдба и по единителната с българското отечество перспектива на тези региони; с особени достойнства се отличавали работите на Гео Донев, Христофор Дзавелла, Наум Левенов, Борислав Геронтиев, Орлин Загоров, Никола Кучмов, Илинда Маркова, Благой Димитров, изявили се по страниците на съюзните издания „Пламък", „Септември" и „Литературен фронт". С чувство за отговорност към произтичащото, съюзното издателство преиздало изключителната, съзирана вече сред заглавията на националната класика, книга на А. Дончев „Време разделно".

През 1987 г. редакционният състав на сп. „Пламък" и група утвърдени автори посетили Ардино и селата на общината, подклаждайки във всяко селище дълбоки размисли по новите възрожденски вълнения[1154]. В същия план съюзът постоянно отчита десетки прояви с културно-масов характер като литературни четения, обсъждания на книги, срещи с читатели и пр., все в духа на ставащото; освен в окръжните центрове, също и по общините из засегнатите места.

Пак по негова инициатива през последните години празниците на поезията били пренесени в окръзи с компактни зони от население с про-

---

[1152] Пак там, л. 2.

[1153] Пак там, л. 3.

[1154] Корените на родолюбието, родината – днес и утре. – Септември, 1987, № 9, с. 2–33.

яснено национално съзнание – Пазарджик, Кърджали, Смолян, като в тях се стигало до постоянно участие на повече от 60 писатели и поети при повсеместен жарък почитателски интерес. Особено място в поетическото празнуване с оглед на конкретните възродителни задачи, заели новоорганизираните литературни дни „Южна пролет" в Хасково с присъждане на авторитетни съюзни награди за дебют[1155].

И Съюзът на българските художници не изглежда да е паднал по-долу по проявите си във всеобщото възродително културно оживление. За изтъкване на винаги наличната загриженост към творците из тези среди отчетните документи най-често се позовават на свободното израстване в съюзните редове на Самуил Сеферов, Калин Исинов, Филко Исаев, Веждю Рашидов, Златин Норев и др.: „... на тях се предоставят всички възможности, които социалистическата държава осигурява за творческото израстване на българските художници" – участие в националните изложби, в наши и международни пленери, творчески командировки в чужбина, контрактации, държавни откупки; освен това Самуил Сеферов и Веждю Рашидов заемали важни места в Управителния съвет на СБХ[1156]; по същото време последният бил приет и за член на Европейската академия за изящни изкуства.

В периода след 1985 г. съюзът дал възможност на „почти всички художници с възстановени имена" да организират самостоятелни изложби. В съюзната галерия на ул. „Шипка" № 6, в столицата, били уредени изложби на Филко Исаев, Самуил Сеферов и Искрен Чанков; във фоайето на театър „София" – на Захари Кьосев и Денислав Радушев; в Пловдив – на скулптора Златин Норев. Неколцина се показали самостоятелно из чужбина – Самуил Сеферов и Веждю Рашидов в Париж, а Калин Исинов в Австрия и Алжир. В хода на възродителния процес същите художници имали и много самостоятелни изяви в страната – Рашидов в Пловдив и Габрово, Исинов – в Хасково, Долни Дъбник и Банкя, а на общонационалния конкурс за изобразителни изкуства по случай 150 години от рождението на Васил Левски през 1987 г. на Сеферов била присъдена II награда, като първа журито изобщо не дало.

Особено внимание съюзът отделил на националните изяви в пределите на райони с „активно протичаща етническа консолидация на населението". Съвместно с окръжните групи и местните дружествени ръководства той организирал общата художествена изложба „Ястребино–86", общата художествена изложба „Акварел" и Международния пленер по акварел в Търговище; освен тях по негов почин била организирана

[1155] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 151, л. 3. Информация на направленията по културата при отдел „Идеологическа политика" за работата на творческите съюзи и културните..., ноември 1987 г.

[1156] Пак там, л. 3.

изложбата „Земя българска“ с подходящи произведения от галериите в Кърджали, Смолян и Благоевград, която гостувала последователно и в трите окръга през 1986–1987 г. Организацията на посещенията на тези изложби била подобаваща за нивото им на значими общонационални художествени събития и се стигнало до масови посещения на ценителите на изобразителното изкуство сред населението по тези райони, особено пък учащата се младеж[1157].

Съюзът на артистите в България и Дирекцията „Театър“ към Комитета за култура предприемат самостоятелни специализирани разработки, за да бъдат „насочени към активна дейност“ театрите в Разград, Търговище, Силистра, Шумен, Хасково, Кърджали и Смолян в смисъла на изложеното тук. Предвид приобщаването на зрителите от изброените места към литературния канон и националната театрална класика, настояването за „гъвкава репертоарна политика“ подтиква незабавно в репертоара на тези театри да бъдат поставени „Хъшове“ от И. Вазов; „Албена“ и „Боряна“ от Й. Йовков, както и съвременни произведения от рода на „И написа ръка Илиева“ от Милко Милков, нарочната адаптация за сцена по „Време разделно“ и др. На театрите се нарежда „като задължителен момент в годишните планове да се включват мобилни и камерни постановки с оглед нуждите на това население“; в тази връзка през 1987 г. е осъществена специално разработена програма тематични рецитали и моноспектакли по повод 150-годишнината от рождението на Апостола, интегрираща местни и национални театрални сили. Най-често в тези райони гостували столичните Народен театър „Ив. Вазов“, Народният театър за младежта; Държавният сатиричен театър, отиващи натам освен по програмата за културно-политическа просвета „Клуб „Работническо дело“, така и по свои самостоятелни планове.

Както при литературата и изобразителните изкуства, така и тук Комитетът за култура устроява националните театрални събития по местата, в които дялът на българи с новопроявено българско национално чувство е видимо добре изразен – прегледът на най-добрите постановки за сезон 1985–1986 г. бил организиран в Кърджали, като почти всички спектакли след това били последователно представени и в общините на окръга „при препълнени зали“. Този първи успех на начинанието довел Председателството на Комитета за култура до решение прегледът да се провежда ежегодно по тия места, като домакинството се поема от различни окръзи. За сезон 1986–1987 провеждането му се замисля да е в Търговище, където също вече протекъл и националният преглед на детско-юношеската пиеса и пр.[1158]

[1157] Пак там, л. 4.

[1158] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 151, л. 5. Информация на направленията по културата при отдел „Идеологическа политика“ за работата на творческите съюзи и културните..., ноември 1987 г.

Творческо-производственото обединение „Българска кинематография“ и Съюзът на филмовите деятели в България също откликнали на възродителния общокултурен подем – „... още по време на преименуването бяха заснети няколко документални филма, отразяващи спокойната атмосфера на този акт“[1159]. Това продължило със създаването на ред документални филми за съдбата на български граждани, преселили се в Турция, които, огорчени дълбоко, отново избрали България за свое отечество и за великодушното негово опрощение към завърналите се заблудени чада; за живота на възродените села и на хората в тях и пр. Такива филми, създадени в Студия за научно-популярни и документални филми през 1987 г., имало повече от 20, като никак не липсвали и още проекти и заявки за нови от най-различни организации и окръзи. Направили се и ред исторически документални филми, разглеждащи насилственото потурчване на населението от тези райони.

В края на с.г. вече завършва екранизацията на „Време разделно“ и в очакване на новия триумф на историческата тема в българското кино, отчетните документи на ТПО „Българска кинематография“ със задоволство дебело подчертават, че жертвите по него напълно били оправдани също, че предстои филмирането на „крупни произведения на българската класика“, сред които съвсем подходящо за случая и най-близо до завършека си било „Под игото“.

Голяма ползотворност имала инициативата на обединението да бъдат излъчвани по българската телевизия произведения на чужди кинотворци, които „следят положението в съвременна Турция и потъпкването на човешките права“ – в това отношение показаните „Пътят“ на Йълмаз Гюней и „Среднощен експрес“ на Алън Паркър нямали равни. Променило се решително положението новите заглавия от националния кинорепертоар да бъдат показвани из Североизточна, Югоизточна България и особено из Родопите с години по-късно – поделението за киноразпространение сега обърнало нещата, стремейки се те там да „бъдат подавани по-бързо“, а някои филми (не ще и дума, „актуални“ на момента) и най-напред по възродените краища, преди да поемат пътя си из останалата част на страната.

Съюзът на филмовите дейци в България имал установено постоянно сътрудничество с Хасковски, Кърджалийски, Смолянски, Търговищки, Шуменски и Разградски окръг и по взаимна договореност с местните поделения на кинематографията се уреждали премиери на български филми, при многолюдни срещи на поклонници на седмото изкуство из тия места с авторските колективи – само през 1986 г. там имало интригуващ обмен на мнения със създателите на филмите „За Нешка Робева и нейните момичета“, „Маневри на петия етаж“, „Събеседник по жела-

[1159] Пак там, л. 6.

ние", „Степни хора", „Характеристика", „Призвание", „Мечтатели", „Да обичаш на инат" и др. В някои от окръзите усилен живот водели постоянните киноинициативи като „Екран на дружбата" в Кърджали (кинолектория за съветското и киноизкуството на братските и социалистическите страни), а от особена важност бил прегледът на творчеството на младите киноделци в Смолян през 2 години, както и прегледът на дебютантите в киното в рамките на празниците „Южна пролет" в Хасково и др.[1160]

Възродителният процес оживил истински музикалния живот из тези райони. Към традиционно установените „Есенни музикални дни", „Орфееви празници" и събора надпяване „Рожен пее" в Смолян сега се отбелязват високите достойнства на новоподетите музикални тържества „Недялка Симеонова" в Хасково, „Златна Диана" в Ямбол, „Димитър Ненов" в Разград, международният конкурс „Панчо Владигеров" в Шумен; изобщо имало основание да се говори за „като цяло един по-богат музикален живот, особено с естрадни и фолклорни програми"[1161]. В това отношение заслугите на преустроените бивши професионални естрадни състави в Шумен, Кърджали и Разград били неоценими; след еднократно пенсиониране на известна част от състава им, те се влели в драматичните театри от тия градове и изнасяли сборни програми (музика, балет, хумор) не само в своя окръг, а в целите райони, посрещани много добре, удовлетворявайки специфични културни потребности на местното население. Тези състави били рядко мобилни, изнасяли концерти по селата и на открито в хода на различни обществени мероприятия и Председателството на Комитета на култура дава напълно заслужено категория „Б" на Шуменския с оглед на кадровото му укрепване в името на важната мисия, която той следвал през тези исторически дни[1162].

Най-висока оценка в направлението „Музикална дейност" на Комитета за култура отдел „Идеологическа политика" на ЦК присъжда на замислената във връзка с произтичащото и проведена за първи път в с. Стамболово (Хасковски окръг) творческа среща на инструменталните групи за народна музика; при първата изява на мероприятието през 1986 г. там се събрали над 18 000 души публика[1163].

Читалищата стигат постоянна свръхактивизация дотам, че в документите на Комитета за култура нерядко ги определят като „средища за развитието на възродителния процес"; аналогиите на читалищната институция от късния социализъм с първообраза от предосвобо-

---

[1160] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 151, л. 7. Информация на направленията по културата при отдел „Идеологическа политика" за работата на творческите съюзи и културните..., ноември 1987 г.

[1161] Пак там.

[1162] Пак там, л. 8.

[1163] Пак там.

дителната епоха изобилстват вече съвсем непремерено. В тия „крепости на народната свяст" сега се дава подслон на местните клубове за естетическо възпитание, организират се празници на изкуствата, фолклорни надпявания, надиграванията и пр. казионни забавления с политпросветен характер. В центъра на читалищната дейност в хода на „процеса" естествено застава театралната самодейност, сега ориентирана изключително към „възстановяването на традиционните празници и обичаи, които със зрелищния си характер и достъпност могат да играят положителна роля за формиране на българско съзнание"[1164]. Общо взето с такъв репертоар се представят читалищните театрални самодейци навсякъде – в „Националните празници на българската драматургия и на любителското изкуство" в Преслав, в Прегледа на селските любителски театри в с. Кортен (Сливенски окръг); това е основното в съдържанието на работата и изявите им и „на място". От края на 1987 г. се разработва система на договори за сътрудничество между общини от районите с осезаемо присъствие на българи с възстановени имена и общини и райони из страната, главно на основата на размяна на самодейни колективи. Първият бил между Коларовски район от София и Момчилград, което доказало, че подобна форма на обмен ще има своето положително влияние както за развитието на възродителния процес, така и върху самото любителско изкуство[1165].

Изключително интересни са начинанията, подемани от Дирекция „Културно-историческо наследство" на Комитета за култура през това време. Преди всичко правеното там е подчинено на голямата задача – „издирване на доказателствен материал за българския корен на това население". Така с провежданите от 1985 г. насетне серии археологически разкопки, етнографски проучвания, фолклорни и езиковедски изследвания „бяха открити редица доказателства, които дават сериозен материал на науката, на политико-възпитателната работа"[1166]. За безценни се представят откритията от разкопките на християнски некропол в с. Борино, Смолянско, селище към момента с много голям процент новопокръстени, както и от разкопките по други такива из Разградски, Търговищки, Кърджалийски и Бургаски окръзи. Откритото, успоредявано с новоизнамерени документи, и те все с важни доказателства за общия родов корен, веднага се организирало във временни (подвижни) и постоянни експозиции. Такива временни се уредили в около 40 селища в Смолянски, в Пазарджишки и др. окръзи; отделно се отбелязват високите достойнства на скоровъзникналите музейни сбирки в Крумовград,

[1164] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 151, л. 8–9. Информация на направленията по културата при отдел „Идеологическа политика" за работата на творческите съюзи и културните..., ноември 1987 г.

[1165] Пак там, л. 9

[1166] Пак там, л. 9–10.

Момчилград и в селата Пчеларово и Аврен от Кърджалийски окръг, в споменатото с. Борино, Смолянско и др. Из всички тези селища се провели и научни конференции, където редом с местните музейни работници и историци участие взели и солидни изследователи от БАН и Софийския университет, вещи познавачи на тази материя; организационната концепция очевидно преследва вграждането на регионални явления от миналото в раждащата се през погледа на възрожденците нова голяма картина на националната история[1167].

Възрожденският процес има и измерения в един по-общ план на културологични обзори и анализи, правени от Научно-изследователския институт по културата при Комитета за култура и БАН. Институтът следвал свои разработки, които „подавал" важна информация и съдействал най-пряко на управленските решения на комитетското ръководство; отделно той имал и договори за съвместна работа с управленията „Култура" към ОНС Кърджали, Смолян и др. центрове на обновителни националното съзнание деяния, доставяйки там лектори, високи специалисти по културни изследвания от различни направления[1168].

Всичко това отдел „Идеологическа политика" към ЦК намира за прекрасно. Но не съвсем. Отделът не се осланя само на отчетите, провождани му регулярно от творческите съюзи и подведомствените на Комитета за култура звена. Той полага немалко грижи да формира и свой поглед към произтичащото, и когато успява, както става при подобни случаи в онния времена, този поглед има достатъчно основания да бъде строг, а на моменти и укоризнен, та чак осъдителен.

Каквото и да се „подава", за Централния комитет не остава тайна формализмът във всичко предприето до този момент и възнамеряване да се предприема нататък; оттук и основната слабост на произвежданите възрожденски културни събития – „кампанийността" – силом извършваните, лишени от собствен импулс нередовни и разпокъсани действия на творческите поделения и звена, имитиращи насоките и съдържанието на свежданите „от горе" инструкции. Кампанийността имала за източник какви ли не причини – финансови, организационни, творчески, субективни и т.н., но ефектът от всички бил сходен – периоди на затишие и вялост, последвани от прекомерно струпване на мероприятия, еднотипни по същността си и с крайно ниско качество на „художествено-творческите прояви".

И в края на 1987 г. продължавал да стои ребром големият въпрос за „ясното определение на адресата". Много от правените неща „не отиват до съзнанието на обикновените хора поради недостатъчната им

[1167] Пак там, л. 10.
[1168] Пак там.

подготовка и предварителна култура“[1169]. Това спонтанно ориентирало „една голяма част от мероприятията“ към подрастващото поколение, което само по себе си било добре, но от друга страна, подобно ограничение на обхвата на културната колонизация изпускало възрастните и не правело „да се намали негативното въздействие на семейството“[1170]; положение, нуждаещо се от бърз и решителен обрат.

Много от театрите отчитали, че целият им репертоар бил подчинен на възродителното дело, докато всъщност нещата изобщо не били такива; за свързани с произтичащото се представяли пиеси, често пъти нямащи нищо общо с него. Уличени, ръководствата се оправдавали, че репертоарът „решава важни художествено-творчески задачи, необходими за професионалното израстване на театрите“, аргумент нелишен от основания, но несъстоятелен предвид императивите на текущия процес. Заглавия извън класиката, произведения, отговарящи на възродителната проблематика били единични, почти случайни – споменатата пиеса „И написа ръка Илиева“ на Милко Милков и появилият се през сезон 1987/88 моноспектакъл „Зимен Великден“ от Енчо Енчев, поставен „само“ в Силистренския театър. Същото се отнасяло с еднаква сила и до филмопроизводството, филмовия репертоар и филморазпространението, гастролите на музикалните състави и техния репертоар и пр.[1171]

Всичко това се съсредоточава в обяснението за основната тежка грижа на отдел „Идеологическа политика“, „... че все още няма мащабни произведения на тази тема. Установените и изпробвани методи на Комитета за култура и творческите съюзи за ръководство на художествения процес не са реализирани в конкретни мерки за претворяване на възникналата проблематика. Едва ли е достатъчно да се разчита в това отношение само на творци с възстановени имена“[1172]. Последните изречения са важна констатация, издаваща твърде разпространени нагласи в „творческите среди“ от онова време – отговорностите често пъти се свеждали само до отговорности на финансиращата страна и в отговор на упреците от страна на ЦК, причините за неблагополучията се прехвърляли непрестанно между окръжните ръководства и ръководствата на националните културни институти и творческите съюзи; убеждението, че възродителната тема е дълг единствено на „творците с възстановени имена“, уви, била повсеместна и за преодоляването ѝ в

[1169] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 151, л. 11. Информация на направленията по културата при отдел „Идеологическа политика“ за работата на творческите съюзи и културните..., ноември 1987 г.

[1170] Пак там.

[1171] Пак там.

[1172] Пак там, л. 12.

близко време не било основателно да се хранят особени надежди и пр.[1178] Следват много мерки, от които не произхожда нищо.

***

Нека отново бъде казано, че изложената емпирия във връзка с т.нар. „възродителен процес" е подчинена на основната мисъл, определила изследователския подход към „културния фронт" от началото и средата на 80-те – разбирането на посоката на промяна в културната политика, зададена от „епохата Живкова", на причините за нейното постепенно изгубване и за последствията от това. Изложеното не иска да каже, че обяснението се намира просто в упражнената от ЦК „външна принуда" спрямо Комитета за култура, който, натиснат, изоставя възвишените помисли на покойната председателка и подхваща действия, превърнали го в част от инструментариума на асимилационните издевателства. Пряката връзка с идеологията, пропагандата, а оттам и с политическото насилие е принципно положение от организационната структура на това най-висше културно учреждение на социалистическа България, така че оперативното насочване и подчинение работата му на възродителната офанзива изобщо не е изненада. За пишещия тези редове връзката е някак си очевидна и не за да бъде доказана тази очевидност се предприе описанието на натвореното от Комитета в това отношение.

То се направи, защото проследената фактография регистрира крайната фаза на последователното свиване на особените универсалистки измерения на формулата за култура, съставяна в годините на Людмила Живкова и наследена след нейната смърт. Развитието на тази тенденция поема от началото на 80-те с промяната на тематичните ударения дори в завещаните от нея програмни проекти. Начеващи с клетви за неизменно следване начертанията в „Програмата за издигане ролята на изкуството и културата за всестранното и хармонично развитие на личността и обществото" и онези в биографиите от поредицата „Бележити българи", при новото беззащитно положение на комитетското ръководство и при профила на председателя Йорданов, последвалите им препрочити в ред „актуализации" постепенно изпускат много от специфичната тяхна универсалистка компресия, изпълвайки ги с една все по-прогресираща идеологическа яснота. Процесът съпътства и всяка от другите стъпки на провежданата от комитетската управа културна

[1178] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 151, л. 12. Информация на направленията по културата при отдел „Идеологическа политика" за работата на творческите съюзи и културните..., ноември 1987 г.

политика и като се знаят вече изтъкнатите обстоятелства в първата част на тази глава, нека мимоходом само бъдат споменати нататък мерките „За повишаване ролята на изкуството в Строителни войски“ (1983)[1174], програмата „За издигане на по-висока степен равнището на културната дейност сред българските и чуждестранните туристи“ (1983)[1175], особено решенията на третия пленум на Комитета за култура от 23 април 1984 г. „За подобряване на музикалната среда“[1176], „Проекто-програмата за художествено пресъздаване на социалистическата съвременност в българското кино“[1177] (1986), та се стигне чак до идеологическата кулминация в мащабния замисъл от 1987 г. за организация на всенародното ликуване в честването на 50-та годишнина от социалистическата революция у нас през 1994 година[1178].

В непредотвратимото след смъртта на Людмила Живкова развитие на домогването към идеологическа недвусмисленост на „културните изяви“ възродителният процес има несъмнената заслуга на ускорител. Обаче ефектите от него върху официалната култура на късния социализъм са по-сложни, защото възродителният процес има непознати дотук по силата си обратни въздействия върху марксистко-ленинската идеология. В този смисъл последователните ограничения на своеобразните универсалистки концептуализации на културата, наследени от „времето на Людмила“, *излизат следствие на последователното затваряне на универсалистките хоризонти на комунистическата идеология във „времето след Людмила“*, времето, в което „националното“ постепенно остава за известно време самичко и главно поле за експониране на комунистическата идеология.

От самото начало на предприетия поход за „възстановяване на имената“ марксистко-ленинският идеологически дискурс се преформулира без усилия в дискурс по българската национална идеология, в националистически дискурс, на който се предоставя, и то несъмнено много успешно, да върши същото, с което дотогава се е нагърбвал преди всичко марксизмът-ленинизмът – сега насилното „сплотяване“ на творците око-

---

[1174] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 400. Програма за повишаване ролята на изкуството в Строителни войски (1983–1985 г.) (1983).

[1175] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 265. Издигане на по-висока степен равнището на културната дейност сред българските и чуждестранните туристи, 20 януари 1983 г.

[1176] ЦДА, ф. 405, оп. 10, а.е. 111, л. 88 и сл. Информация от 2 октомври 1985 г. за изпълнение решенията „За подобряване на музикалната среда“, приети на Третия пленум на КК, проведен на 23 април 1984 г.

[1177] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 23. Проекто-програма за художествено пресъздаване на социалистическата съвременност в българското кино (1986).

[1178] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 104. Концепция за ознаменуване на 50-годишнината на 9 септември през 1994 г.

ло „национално-историческата тема“ се представя като въплъщение на единството на културата на „единната българска социалистическа нация“. Процесът може да бъде проследен от средата на 60-те насетне, когато основното съдържание от класиката на българската национална идеология с много марксистко-ленински увъртания последователно и неотклонно се инфилтрира в „образованието и възпитанието на младежта“ и заема важно и специфично място в концепцията за официална култура през 70-те като себепостигане на „човешкия индивид“ и обновление на живота чрез издигане на националните традиции в безпределността на нови универсалистки висоти. Все по-рядко огрявана от лъчите на марксизма-ленинизма, се нанася питателната почва на специфичната национална идеология на късния комунизъм у нас и възродителният процес способства неудържимото избуяване на посятото; на нея се развива и естествената „нацификация“ на звената по добив на култура от средата на 80-те, ако е позволена употребата на една такава по-изразителна, свободна от други аналогии, освен с дадената империя по възродителните мероприятия на Комитета, формула. Съставяйки „ретроспективна последователност“, преходът към основните стойности на националната идеология през това време стои логично последователно и все пак като израз на открито прилаганото политическо насилие, доволно внезапно на „национално-историческата тема“ се поръчва да упражни тежестта на репресивния натиск на социалистическия реализъм в името на единна, преувеличавана по значението си, пресилено оптимистична национална култура. Познаващото на моменти преди и по-меки форми настояване за съвременна българска културна идентичност в съпрежение с комунистическата идеология („национална по форма, социалистическа по съдържание култура“), сега се провежда еднозначно от структурите за управление на културата като призив за постигане изначалието на националното историческо единство, единство и сега, единство и завинаги. Не е неоснователно да се обърне внимание на това, как описанието от по-горе показва, че възродителният процес изисква все по-национално социалистическо изкуство, което артикулира нов език в официалното говорене за култура. Но само привидно нов; функциите му възпроизвеждат с лекота познатите и не чак толкова далечни рецидиви на третирането на културата като пропаганда в подкрепа на основната линия в текущата политика на партията, осъществявана посредством Комитета за култура. По всяка вероятност това прозрачно до комичност претакане на идеологически формули ще да е сред причините на него „интелигенцията“ да гледа несериозно като на поредна и нетрайна идеологическа конюнктура; затова и като на „творческа задача“ преди всичко патент на „творците с наново пробудено национално чувство“, а нерядко от мнозина и като на неизбежна халтура.

Добър пример за казаното са програмните проекти, подхванати вече от средата на 80-те: Програма за всенародното честване 100-годишнината от Съединението през 1985 година. През 1986 г. се подготвя за другата година мащабно честване на 800 години от подписването на Ловешкия мир, утвърдил победата на братята Асен и Петър и възкресил Второто българско царство[1179]. През казаната 1986 г. се мисли напред за 1993 г. една „Програма „1100 години от идването на учениците на Кирил и Методий в България“[1180]. През същата 1986 г. се намисля пак за 1993 г. и още по-мащабна „Проектопрограма за общонационално честване на 1100 години от Преславския събор“[1181]. Нататък следват проекти за общонационално честване на „75 години от Балканската война“[1182], „100 години от откриването на Софийския университет“[1183], „110 години от Освобождението на България“[1184] и все тъй нататък юбилейни общонационални празненства без край.

От всички тях по-детайлно внимание нека бъде отделено на казаната „Проектопрограма за общонационално честване на 1100 г. от Преславския събор“, защото, като най-мащабна, тя и най-добре би показала това, за което е думата тук.

Разработена е в изпълнение решение на Председателството на Комитета за култура от 14 април 1986 г. и при нейната подготовка вземат участие солидни изследователи историци от БАН, СУ, Кирило–Методиевския център, експерти от Министерството на народната просвета и др.[1185] Концептуализиращата нишка на програмния замисъл се изтегля от наивното оприличаване на свиканията през 893 г. от княз Борис I в Преслав събор с „актуалния“ възродителния процес; наивно дотам, че доводите му на определени места направо звучат като либрето на оперета. Според инициаторите, „... многолюден и представителен, съборът става преломен момент в обществено-политическия и културен живот на средновековна България..., с трайни последици за политическата и народностната консолидация на народа ни“[1186]. Свалянето на княз Владимир–Расате нанася силен удар на съществуващия религиозен и управленски партикуларизъм в езическа България; възтържествувало-

[1179] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 60.
[1180] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 55.
[1181] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 60.
[1182] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 76.
[1183] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 71.
[1184] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 64.
[1185] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 60, л. 21. Докладна записка от Л. Павлов, първи зам.-председател на Комитета за култура относно Проектопрограма за честване на 1100 години от Преславския събор, Заседание на Председателството на КК, Протокол № 27/24 ноември 1986 г.
[1186] Пак там, л. 24.

то християнство е триумф на държавната монолитност, единствен залог за българското бъдеще. Преславският събор узаконява Кирило–Методиевото дело, което „... получава държавен статут... Старобългарският език става официален за държавните институции и свещен език за богослужението. С това рязко се ускоряват процесите на етническо сливане на прабългари и славяни, формира се единна народност и се утвърждава славянският елемент като водещ при културното формиране на българската народност". След събора България, начело с цар Симеон, става водеща за своето време държава „с нова организация на управлението, със здрава централизирана власт". Накрая, всичко това „довежда до разкриване и изява на творческите сили на българския народ, до разкрепостяването на неговия творчески дух"[1187].

Като израз на дължимата почит на признателните съвременници, програмата цели да насочи вниманието на културните и научните институти, творческите съюзи, образователната система и средствата за масова информация към начинания, „които биха осигурили максимално използване на патриотичната, познавателна и емоционална стойност на това историческо събитие за патриотичното и естетическото възпитание на нашия народ на основата на научни, марксистко-ленински критерии"[1188]. Във времето до 1993 г. програмата трябва да постигне ускоряване на процесите по изследването, консервацията, реставрацията и експонирането на паметниците в археологическия резерват „Велики Преслав". В същата посока да стимулира работата на изследователските звена към преимуществено изучаване епохата на Борис I и Симеон Велики, а особено детайлизирано Преславския събор, постигайки дълбоко прозиране в неговите живи в съвремието последствия. Осъществяването на програмата далеч не е стоварено само на институциите за производство на исторически знания; чрез нея трябва още „... да се стимулира създаването на нови художествени произведения на историческа тема, пряко насочени към IX в. като един от върховите моменти в историческата съдба на нашия народ и ролята на средновековна България в европейските предренесансови явления"[1189]; тя следва да разгърне още и учебно-възпитателна, и извънкласна дейност във всички учебни заведения, та чрез силата на тези величави исторически събития, макар и далечни във времето, да „се утвърждава чувството на национална гордост от делото на политическите и духовни дейци на средновековна България, които положиха началото на най-древната държавна организация на славянските народи и изградиха от езическа България първия културен център на славянството"[1190].

[1187] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 60, л. 24–25. Докладна записка..., 24 ноември 1986 г.
[1188] Пак там, л. 27.
[1189] Пак там, л. 28.
[1190] Пак там, л. 28.

Кулминационната точка на бъдещото юбилейно честване през есента на 1993 г. се проектира да бъде свикването на нов „Народен събор „Велики Преслав", на същото място, както и преди 1100 години. Той ще е с комплексен и масов характер и ще се осъществи по специален сценарий. Редом с него ще текат международна научна сесия на тема „Велики Преслав и ролята на българската държава в средновековната европейска цивилизация" в Шумен и изложба „Материалната и духовна култура на Велики Преслав" в София[1191]. До тази все още далечна дата историко-архитектурният резерват „Велики Преслав" следва да бъде завършен изцяло по-рано, до края на 1991 г. и до дните на честването трябва да се превърне в място на едно трепетно общонационално поклонение. Затова е нужно да се приключи консервацията и реставрацията на Дворцовия комплекс, Кръглата църква, южният сектор от вътрешния град, да бъде укрепена и адаптирана към атмосферата на възсъздаваното новостроената през 20-те години църква „Кирил и Методий", намираща се на негова територия, както да бъдат подготвени за посещения през юбилейната година и обекти извън древната столица – Патлейна, Аулът при селата Цар Крум, Аврадака и Бял бряг и др.[1192]

Съборът в Преслав се вижда и като стратегия на международните изяви на българската медиевистика – програмата назначава подготовката на доклади изключително по тази материя за българското представяне на X конгрес по славистика през 1988 г. и утвърждаването ѝ в центъра на работата на възнамерявания да се проведе в началото на 90-те III международен конгрес по българистика[1193].

Този нов „Народен събор" има ясна проекции в линията на ръководството на „художествено-творческата и изпълнителската дейност", осъществявана от Комитета за култура. Тя чертае мерки за стимулиране на творците по създаването на художествени произведения за „Златния век" – конкурс за сценарий на филм и друг за литературни произведения от всички жанрове за събития и личности от епохата; контрактации за създаване на музикални произведения за годишнината, които да бъдат изпълнени във върховия момент на музикалните дни „Панчо Владигеров" в Шумен през 1992 и пионерските хорови празници „Добри Войников" пак там през 1993 година. Освен това славата на старопрестолния град да се възвеличае и заблести наново посредством многобройни почини, свързани със самото място. Преди юбилейната година да се изкарат няколко научно-популярни филма за резервата „Велики Преслав"; тиражирани на видеокасети от ТПО „Българско видео", да стигнат и до

[1191] Пак там, л. 28–29.
[1192] Пак там, л. 30–31.
[1193] Пак там, л. 35.

последното селско училище. Поелата пътя си от средата на 80-те, по традиция организирана във Видин, „национална комплексна проява „Език свещен" на учителите по български език и литература, през юбилейната 1993 г. трябва да отправи прозрачното внушение за разпознаването в тия труженици на българското слово новите Кирило–Методиеви мисионери. Съюзът на българските писатели се наема да организира литературни дни „Велики Преслав", които ще се проведат за първи път през 1992 г. на мястото на древната книжовна школа като израз на особеното внимание към младите майстори на перото, посветили се на „историческата тема". Съюзът на българските художници пък замисля ежегоден пленер „Велики Преслав" за млади художци, с откупки на най-ярките произведения, създадени в дните на пленера из внушителните руини на Първото ни царство. Съюзът на музикалните дейци в България ще уреди в Шумен музикални дни, без друго именувани „Мадарски конник", превеждащи в забързаното ежедневие днес интонациите на българското историческо величие. ТПО „Българска фотография" се задължава да постави тази тематика в центъра на съществуващото си триенале на фотографията в София и отделно да устрои национална фотоизложба конкурс – „Паметници на средновековната българска култура" в Шумен. Съюзът на българските архитекти следва да организира тематична, пътуваща из страната, изложба „Строителството и архитектурата на Велики Преслав и Първата българска държава" на основата на макети, оригинални фрагменти, чертежи и рисунки и пр. [1194] Отделно към утвърдените учебници се предписват допълнения с нови „конкретни урочни единици", изрично наблягащи на събитието – по български език и литература за VIII клас, когато се изучава старобългарска литература, и към преподаванията по българското минало в родинознанието за IV и по история на България за V и IX клас[1195]. Нататък „Проектопрограмата за общонационално честване на 1100 години от Преславския събор" съдържа конкретни начертания по издателската дейност, по проявите в чужбина, по работата върху нейните пропагандни и управленски измерения, по координацията на Комитета за култура с други ведомства за общи дейности и т.н.[1196]

Замисълът остава в проектния си вид на книга до началото на 1989 г., когато, по всяка вероятност, постановките на Решение № 43 на Секретариата на ЦК на БКП от 27 януари 1989 г. за възродителния процес са причината да бъдат „актуализирани задачите по приетата през 1986 предварителна програма". На практика не се променя почти нищо от нейното съдържание. В заседание на Комитета за култура от 11 май 1989 г. тя е одобрена повторно, като вече се предлага съставянето на

[1194] Пак там, л. 37.
[1195] Пак там, л. 39.
[1196] Пак там, л. 40–43.

Инициативен комитет, който в навечерието на юбилея да прерасне в Национален комитет и пр.[1197]; управленска техника изложена вече по-напред, най-пряко във връзка с 1300-годишнината.

Интересно е, че в края на 80-те атмосферата на възродителния процес отваря поле за едно общо взето несрещано преди националистическо визионерство и рядка самоинициативност в тази посока. Именно във връзка с програмата „1100 години Велики Преслав" на 4 април 1989 г. в писмо лично до Тодор Живков, с копие до Председателството на Комитета за култура, директорът на Института по култура, проф. д–р Димитър Филипов и с подписите на двама от заместниците на комитета, Слав Хр. Караславов и Стефан Ганев, се предлага замислените тържества по тази програма да се преобразуват във всенародно честване на 1100 години от формирането на българската нация. Поводът е взет из честваната през 1987 г. 1000-годишнина от формирането на френската нация, за начало на която се приело възцаряването на Хуго Капета през 987 година. Столетие по-рано, пишат авторите до своя висок адресат, „българското общество чрез централизираната държавна власт, книжовния старобългарски език, бързо развиващата се на негова основа книжовност и култура, християнското покръстване, се извиси до равнището на национална общност, на нация..."[1198]. Това било съзнато на времето още от самия Маркс, който, по свидетелство на Енгелс, прозирайки този факт, удивен, седнал та изучил и старославянски, който всъщност бил старобългарски език[1199]. Авторите заключават: „В контекста на тази инициатива могат да получат по-нататъшно развитие широк кръг от актуални съвременни национални въпроси, и на първо място, проблемите на възродителния процес. В рамката на 1100 годишна национална история се постигат изключително солидни аргументи за възродителния процес и той получава още по-дълбок смисъл"[1200].

Но извън подобни, безмислени, сега комични (ала тогава ни най-малко) почини на провежданата национално-укрепителна акция не липсват и за миг доводи, с които да бъде подплатена дебело. В края на май 1989 г. излиза решение на Политбюро с поредната систематизация на

[1197] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 122, л. 27. Заседание на Председателството на Комитета за култура от 11 май 1989 г. за одобрение актуализацията на „Проектопрограмата за общонационално честване на 1100 години от Преславския събор".

[1198] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 1269, л. 1. Докладна записка на проф. д–р Д. Филипов, директор на НИИ по култура, Слав Хр. Караславов и Ст. Ганев до Т. Живков и до Председателството на КК с предложение и проект на програма за организиране на всенародно честване 1100 години от формирането на българската нация, 4 април 1989 г.

[1199] Пак там.

[1200] Пак там, л. 2.

възродителни аргументи и основани на тях съответни политически действия във вътрешен и международен план[1201]. На свой ред, опряно на този документ, Председателството на Комитета за култура в заседанието си от 5 юни 1989 г. приема „План-програма за работата на Комитета за култура по изпълнение Решението на Политбюро „За по-нататъшно единение на българската социалистическа нация“[1202]. Това е нова обемиста програма, с поредни детайлни предписания към театралното изкуство, изобразителните изкуства, литературата, киното, музиката, художествената самодейност, научните изследвания, социалистическите празници и ритуали и т.н., която с оглед късната фаза на асимилаторските машинации и идеологическото втвърдяване допълва с много детайли вече известното и поради тази причина си заслужава да се опише, но в друго изследване, защото, от гледната точка на воденото тук повествуване, принципно тя не казва нищо ново и затова засега ще бъде изоставена.

***

И така, проведените наблюдения върху изложените програми разкриват невъзможната вече и изоставена плуралистична формула за култура, установила се през втората половина на 70-те години. Те са знаци на променилите се фигури в официалната култура и на промененитe нейни функции през новото десетилетие – белези са на невъзможната и отказвана вече поддръжка на изолирани или елитарни *людмилино-живковски соцнелегитимности*, за невъзможността да бъде въобразяван тъй както при нея *„духовен елит“*, свидетелства са за изгубилото се разбирателство между „творците“ и управлението на „културния процес“ като неедноплановo разбиране за единствена социалистическа културна политика. От тези промени произхождат несъгласия, както в официалните структури на културата, тъй и извън тях, за които отново ще стане дума в нататъшния ход на изследването.

Програмите от средата на 80-те вече са предназначени за „българин“, изцяло подчинен на идеологическата доминация и силовото превъзходство на режима. Езикът им, изключително фиксиран върху българската етногенеза, постепенно изличава многосмислово натоварените внушения за допир на „личността“ до означенията на високотехнологи-

[1201] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3634. „За по-нататъшно утвърждаване единението на българската социалистическа нация“, януари 1989 г.

[1202] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 123, л. 59 и сл. План-програма за работата на КК по изпълнение Решението на Политбюро „За по-нататъшно единение на българската социалистическа нация“. (За служебно ползване.)

чен прогрес, социални придобивки, социалистическо потребление, естетическо възпитание, хармония и творчество, досег до красотата на хилядолетната родна автентична художествена форма, до световно признатото високо българско певческо и изпълнителско изкуство, спорт, „културен отдих“ и т.н. усложнени пропагандно-идеологически внушения, минаващи през официалната култура на 70-те. Всеобщата споделеност на една национална социалистическа българска култура и „национално-историческата тема“ става висок критерий, по който се отсъжда за настоящото състояние и развитието на „творците“; нейният твърд език радикализира наративите на националната идеология и неизбежно възвръща към голото третиране на културата като пропаганда. Осланяйки се на буквализацията и нагледността на прякото пропагандно послание, „позитивната“ стойност на „историческия факт“ добива извънредно голямо значение, изменяйки на антипозитивисткото концептуализиране на историческото в Големия юбилей през 1981 година. Не изкуствата *„както при Людмила“*, а „емпиризирани“ пропагандни внушения – разкопки на некрополи, установяващи „общия родов корен“ на мюсюлмани и християни, „реставрационни и консервационни дейности“, изнамирането на реликви, „научни“ свидетелства и музеификацията на „общото национално-историческо наследство“, авторитетните уверения на високите науки за миналото и пр. са сега тези, които придават достоверност на идеологията чрез фалшивото наподобяване на документна еднозначност (вероятно и поради все по-спорната научност на марксизма-ленинизма). Форматът и съдържанието на програмите говори и за отказ и неразбиране вече на онова „елитарно“ себепредставяне на режима във вида на специфичния и пищен *людмилино-живковски социалистически модернизъм* от края на 70-те.

***

Завършвайки този дял, посветен на промените в културния контекст през 80-те години, следването на инерцията, зададена от „епохата Живкова“ и нейното постепенно изгубване, необходимо е да бъдат казани и няколко думи за структурите в помощ на управлението на културата при Централния комитет в края на царството на комунизма у нас.

Никак не без връзка с онова, което в началото на тази глава, пародирайки официалния език, бе определено като „настъпление на идеологическата реакция“, през 1984 г. се подема пак обединение на отдел „Изкуство и култура“ с други звена от апарата на Централния комитет. Така се ражда новият отдел „Идеологическа политика“. Мотивацията на ком-

плектуването му и изобщо концептуализирането на стратегия за „идеологическа политика" представляват сложна и в същото време предълно прозрачна марксистко-ленинска казуистика, характерна за това време. Каквото и да се каже обаче, това си е открито „връщане" на „културата" при пропагандата и агитацията, както е било открай време, въпреки някои заблуждаващи маневри от началото на 60-те и после през 70-те.

Новият отдел не прави нищо по-различно от онова, което са имали като служебно задължение и неговите предходници[1203], но сега структурно „културата" в отдел „Идеологическа политика" се обгръща от три *„направления"*.

Направление „Художествено творчество" събира в едно работата на сътрудниците от „първа" и „втора" групи, според както ги делеше правилникът от 1975 година. Ако се изключат някои редакционни поправки, описанието на длъжностните характеристики на инструкторите тук не е много различно от по-рано и като потвърждение на тази констатация ще бъде приведено по-обстоятелствено описанието на наблюдаващите и анализиращите тенденциите в „художествената литература", а другите дейности в кръга на това направление само ще бъдат споменати.

Под наблюдение и анализ на тенденциите в художествената литература през 1985 г. се разбира освен пълното познание и редовен обзор на всички новопоявяващи се литературни, литературно-критически и литературно-теоретически произведния, още и поддържането на непосредствена връзка с цялостната работа на Съюза на българските писатели и неговата първична партийна организация, разработката на информации и мнения за характерните към момента слабости в тях, не-

---

[1203] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 8, л. 3 и л. 5. Бележки на направленията „Управление на културата" и „Художествено творчество" и бележки на сътрудници при отдел „Идеологическа политика" на ЦК по проект за статут на отдела и длъжностни характеристики на инструкторите. Април–юни 1985 г. Новият отдел „... следи отблизо и изучава процесите на идеологическия фронт и информира своевременно ръководството на ЦК на БКП за основните тенденции в тяхното развитие, както и за значими събития и явления в тази област; подготвя материали за нуждите на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП..."; по отношение на културата той „... помага на Политбюро и Секретариата на ЦК на БКП за осъществяване на политическото ръководство на Националния комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация", партийните органи и организации, обществените организации и ведомствата, за последователно провеждане на Априлската културна политика на партията, за повишаване на социалната роля на изкуството и културната дейност, на тяхната ефективност в процесите на формирането и възпитанието на многостранна, а в перспектива – на всестранно и хармонично развита личност".

пременно с приложени заключителни предложения за подобрение и за понататъшните им действия в духа на партийната политика и текущите решения. Инструкторите познавачи на този дял от „художественото творчество“ имат още и грижата за навременното и точно спазване на изискванията и реда по награждаването на писателите, командировките им в чужбина, следят сключването на договори, подготовката на съюзните конгреси, конференции, дискусии, събрания и др. Според документа те още се трудят и „за извисяване“ работата на окръжните дружества на писателите и в това отношение поддържат редовна връзка с окръжните комитети на партията по тяхното моментно състояние и бъдещо развитие. Те наблюдават вършеното и в творческия фонд към СБП, продукцията и плановете на издателство „Български писател“, вестник „Литературен фронт“, списанията „Пламък“, „Съвременник“, „Панорама“, „Факел“, „Септември“, „Литературна мисъл“ и специализираните за вътрешна употреба бюлетини, детските и юношески издания „Славейче“, „Картинна галерия“, „Родна реч“, всички литературни алманаси, издавани в окръзите и т.н. Присъщият на първата половина на 80-те години възврат към един по-архаичен идеологически наратив се проектира директно в описанието на длъжностното назначение на инструкторите по проблемите на художествената литература – те лично „... съдействат за последователно прилагане метода на социалистическия реализъм, за по-тясна връзка на писателите с живота на народа и все по-дълбокото опознаване и отразяване на действителността, за разширяване жанровото многообразие на литературните творби, за проблемно-тематичното съдържание и създаване на произведения за героичното минало и съвременността, възпитаващи в дух на патриотизъм и комунизъм, за прилагане на класово-партийния критерий при създаване и оценка на художественото творчество, за непрекъснато извисяване на художественото майсторство..., за използване на партийните форми и средства за усъвършенстване работата в областта на литературната критика...“[1204] и пр., и пр.

По същия начин се описва естеството на работата в направление „Художествено творчество“ и длъжностните характеристики на инструкторите и по проблемите на пластичните изкуства, по проблемите на киното, театъра, музиката и т.н.[1205].

Второто *направление* „по културата“ в рамките на отдела носи име „Управление на културата“ и общо взето покрива кръга дейности на старата „трета“ група от средата на 70-те. Има обаче някои специа-

---

[1204] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 8, л. 31–32. Длъжностни характеристики на инструкторите в направленията „Управление на културата“ и „Художествено творчество“. Април–юни 1985 г.

[1205] Пак там, л. 33–37.

лизирани, разработени в детайли задължения, които са новост и много присъщи именно на времето от началото и средата на 80-те. Откроява се конкретното описание на работата на нарочен инструктор по „въпросите на кадровия потенциал в учебните заведения по изкуствата и в сферата на културата" изобщо. Най-напред той „... следи развитието и движението на номенклатурните кадри на Политбюро и Секретариата на ЦК и отчетно-контролната номенклатура на отдела в областта на художествената култура и подготвя необходимите материали". Същият наблюдава дейността на дирекциите „Кадри" и „Образование" към Комитета за култура и кадровото подсигуряване във всички средни, полувисши и висши учебни заведения по изкуствата и културата и бди за чистотата на атмосферата, способстваща „правилното им развитие"; следи и отчита моралното и материалното стимулиране на „художествено-творческата интелигенция" и ръководните кадри, правилния подбор на учащите се в училищата по изкуствата и т.н.[1206] Друг негов колега води уговорено в детайли наблюдение върху дейността по подобряване управлението на българската култура. Тук водещ мотив в длъжностната характеристика на този инструктор е „обществено-държавното начало", за чието утвърждаване той трябва да съдейства на дейността на ръководствата на Комитета за култура и териториалните поделения на Националния комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация", на окръжните комитети на партията и на учрежденския партиен комитет при Комитета за култура за „усъвършенстване планирането и прогнозирането на културните процеси", за научно-информационното обслужване на културата, за специфичното прилагане на икономическия подход и механизъм в сферата на културата, за развитието на нейната материално-техническата база и ефективното ѝ използване и пр. безбройни, присъщи на това време идеолого-управленски заклинания. Същият наблюдава и представя редовни отчети за дейността на секторите „Култура" при Окръжните комитети на БКП, дирекциите към Комитета за култура „Съвети за култура", „Координация", „Материално-техническа база на културата", неговите звена „Усъвършенстване на управлението и икономическия механизъм", Информационно-изчислителен център и Център за пропаганда, информация и печат, Научно-изследователския институт по културата, в. „Народна култура", списание „Проблеми на културата" и т.н.[1207]

Интересно е да бъде отбелязано, че големите програмни проекти на Комитета за култура от средата на 70-те и продълженията им от

[1206] Пак там, л. 38–39.

[1207] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 8, л. 40. Длъжностни характеристики..., април–юни 1985 г.

началото на следващото десетилетие, не са обособени като самостоятелен обект за наблюдение. За вървежа им се трудят двама инструктори, към единия от които са прикрепени и традиционно установени дейности по читалищното дело и художествената самодейност. Но така или иначе проектите не са изпуснати от наблюдение и двамата инструктори си разделят отговорностите по развоя на Всенародната програма за естетическото възпитание, Програмата за работата с младата художествено-творческа интелигенция, решението на Политбюро „За създаване на условия за развитие и задълбочаване на идеите и целите на 13-вековния юбилей на българската държава" и т.н. Инспекторите съответно наблюдават и дейността на структурите, свързани с тези програми – Народния дворец на културата „Людмила Живкова", Центъра „Знаме на мира", фондацията „Людмила Живкова", дирекцията „Международна културна дейност" при Комитета за култура, междуведомствената комисия за подбор на български филми за чужбина, дейността на Координационния съвет „1300 години България" и др.

Дейността на останалите инструктори в направлението е продължение на съществуващите от началото на 70-те – библиотечното дело, културно-историческото наследство, музеите, галериите, сега в добавка към тях още и дарителското движение, засилената грижа за народните художествени занаяти т.н.[1208]

Третото *направление* е „Телевизия, радио и печат". В него са съсредоточени контролиращи и надзиращи дейности, насочени към интегрираните звена в Комитета за телевизия и радио, като цяло журналистиката и журналистите от художествено-творческата и културна проблематика в медиите. Длъжностните характеристики на сътрудниците повтарят в основното си съдържание характеристиките на колегите им от другите структурни звена; през 1985 г. направлението е в процес на конституиране и много от тях още не са добили окончателно завършен вид[1209].

През лятото на 1989 г. поделенията в помощ на висшето партийно ръководство за управление на културата понасят още една, последна, трансформация. Направленията, за които стана дума, се отделят от „Идеологическа политика" и се събират отново в самостоятелен отдел „Култура" на ЦК на БКП. Аргументацията за това преобразуване се основава на обновените за пореден път идеологически наративи – юлската концепция и прозряната в нея тенденция за все по-нарастващата роля на културата и интелигенцията в процеса на преустройството на социалистическото общество, но извън тези доводи, промените не са без връзка и с извеждането на Владимир Живков в най-високата

[1208] Пак там, л. 41–42.
[1209] Пак там, л. 43.

партийна йерархия и отвореното място за него като завеждащ новия отдел.

В докладна записка до Секретариата на ЦК от 28 юли 1989 г. за утвърждаване функциите, структурата и щата на отдел „Култура" предназначението на бъдещото самостоятелно звено се представя така както е било и при неговите предходници – насочено към последователното провеждане стратегията на партията и осъществяване партийното ръководство на социалистическото изкуство и култура. Отделът ще разработва анализи, становища, доклади, информации, проекторешения и документи на Политбюро и Секретариата на ЦК, ще наблюдава процесите, явленията и тенденциите в професионалната и любителската „художествено-творческа сфера" и разпространението на културни ценности, ще разработва на „научно-обосновани програми, планове и др. за целенасочено изучаване, обобщаване и направляване развитието на съвременното художествено творчество и културно-възпитателна дейност", ще подпомага ръководствата на вече именуваните „творческо-професионални съюзи" и националните културни институти и обществените организации, имащи отношение към културата, ще ратува за подобряване дейността на училищата по изкуствата и културата, обучението и квалификацията на художествено-творчески и ръководни кадри в „духовната сфера". Единствените две нови положения в определяне на функционалните характеристики на отдела са изразени в малко неясните изявления, че отдел „Култура" при ЦК на БКП ще „съдейства за изграждане на ефективни взаимоотношения между творческо-професионалните съюзи, творческите къщи, организациите с идеална цел и органите на държавната власт и обществените органи и организации" и ще работи и за „реализацията на междупартиен обмен по линия на културата"[1210].

Структурата на отдел „Култура" най-напред включва „Ръководство", изградено от един завеждащ и трима негови заместници, съответно оглавяващи всяко от трите „направления", с каквито се осъществяваше пълното ръководно покритие на културата и при неговия предходник. Освен тях към ръководството има още завеждащ сектор „Планиране и организация", „координатор" и „технически секретар-документатор"[1211].

Направление „Художествено творчество и творческо-професионални съюзи" наблюдава литературното творчество, дейността на Съюза на българските писатели и първичната партийна организация при не-

[1210] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 11, л. 3–4. Докладна записка от Владимир Живков, завеждащ отдел „Култура" при ЦК на БКП, до Секретариата на ЦК за утвърждаване функциите, структурата и щата на отдела, 28 юли 1989 г.

[1211] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 11, л. 5. Структура на отдел „Култура" на ЦК на БКП. Юли 1989 г.

го. В кръга на неговите задължения спадат още наблюдението на музикалното и танцовото изкуство, дейността на Съюза на българските композитори и партийната организация при съюза, Съюза на музикалните дейци в България; изобразителните изкуства и техния синтез с архитектурата, дизайна, дейността на Съюза на българските художници и партийната организация при него; театралното (драматично и куклено) и цирковото изкуство, дейността на Съюза на артистите в България и всички специализирани издания за литература и изкуство. Това повтаря точно вършеното и при предходниците на отдел „Култура", само с тази разлика, че сега нему се вменява в дълг и наблюдението на вече допустимите „творчески къщи" и „организации с идеална цел", имащи отношение към литературата, изобразителните изкуства, музиката и театъра[1212].

Второто направление „Културно възпитателна дейност", вероятно по аналогия с непосредствения му предходник, на места в набора документи по конституирането на отдел „Култура" се нарича още и направление „Управление на културата"[1213]. Както и да му е името, то не върши нови дейности – наблюдава Комитета за култура, съветите и комисиите за култура в териториалните общини, културните учреждения и институти, читалищата, библиотеките, музеите, галериите, паметниците на културата, дарителското движение и художествените занаяти. На него също са подопечни структурите в България на международното детско движение „Знаме на мира" и специфичните им дела по разкриването и развитието на млади дарования. Отчита и произтичащото в „любителското творчество", както през тия последни година-две от епохата на комунизма се нарича вече самодейността и следи координацията между всички подпрограми, имащи отношение към естетическото възпитание. То още следи състоянието и перспективите на кадровия потенциал в областта на културата, обучението на ръководни кадри и изобщо всички номенклатурни кадри на Политбюро, Секретариата и отделите на ЦК в областта на културата и научно-информационното обслужване. Под негова опека са и културната дейност на обществените, стопанските и държавни организации, Националният клуб на младата художествено-творческа интелигенция и множество издания от разреда на в. „Народна култура", списанията „Библиотекар", сп. „Читалище" и др.[1214]

Третото направление „Културна дейност", наричано още направление „Международна културна дейност", покрива освен останалия не-

---

[1212] Пак там, л. 5–6.

[1213] Пак там, л. 10.

[1214] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 11, л. 6–7. Структура на отдел „Култура" на ЦК на БКП. Юли 1989 г.

пояснен по смисъла си „междупартиен културен обмен“ и всички измерения на международната дейност на Комитета за култура, творческите съюзи и обществените организации. Той обзира също международните контакти и вършеното в чужбина от фондацията „Людмила Живкова“, Центъра „Знаме на мира“, фонд „13 века България“, българските културно-информационни центрове в чужбина и чуждите у нас и пр.[1215]

По щатното разписание от края на юли 1989 г. намираме Владимир Живков утвърден за завеждащ отдела „Култура“ при ЦК на БКП. Нему най-близък сратник разписанието предвижда и един „помощник на завждащия“, който обаче по това време още не е определен поименно.

С ранг „заместник-завеждащ отдел“, оглавяващ направление „Художествено творчество и творческо-професионални съюзи“ е Петър Анастасов. Направлението има петима инструктори, някои от които работят „по културата“ в апарата на ЦК още от началото на 70-те. Инструктор по художествена литература продължава да е поетът Владимир Голев; ново име, сега с длъжност „инструктор по литературна теория и критика“, е Виктория Дамянова. Инструктор за Съюза на българските художници е познатият скулптор Христо Симеонов; нови имена са Венета Илиева, също инструктор за съюза на художниците, както и Христо Брайков на длъжност „инструктор по пластичните изкуства“. Иструктор по киното е познатият вече режисьор Димитър Пунев. Нови са имената на инструкторите по театрално изкуство, критика и теория – Цветана Стоянова, и на инструктора по музикална култура – Евгений Ганчев[1216].

Заместник-завеждащ отдел, оглавяващ второто направление „Културно-възпитателна дейност“, е Тома Върбанов. Работният състав на това звено е изграден от четирима инструктори, вероятно „партийни работници“ с „класически“ номенклатурен профил, защото изявите им не ги правят разпознаваеми извън контекста на управленския апарат при Централния комитет. Те си разделят грижите по кадровия потенциал в сферата на културата (Радка Сърцанова); по структурната мрежа от програмата за естетическо възпитание, читалищното дело, „любителското изкуство“ и работатата с младата художествено-творческа интелигенция (Юлия Пенева – и двете инструкторки са на работа тук „по културата“ от началото на 70-те); по културно-историческото наследство и библиотечното дело (Коста Илиев) и един инструктор по кадрите в ръководството и управление на културата (щатна бройка, по това време още непопълнена)[1217].

[1215] Пак там, л. 7.

[1216] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 78, а.е. 11, л. 30. Щатно разписание на отдел „Култура“ при ЦК на БКП, юли 1989 г.

[1217] Пак там, л. 30–31.

Съставът на направлението „Международна културна дейност“ включва третия заместник – завеждащ отдел, началник на направлението и двама инструктори; през юли 1989 г., с изключение длъжността на инструктор по международна културна дейност (Теменужка Ангелова), звеното стои с още непопълнени персонално щатни бройки[1218]. Ако бъдат изключени някои присъщи на последните перестроечни години фразеологизми, длъжностните характеристики на инструкторите в новия отдел „Култура“ почти не се различават от вече представените техни описания от 1985 г., което е и основанието сега те да бъдат изоставени[1219].

Както излиза от щатното разписание, общата численост на отдел „Култура“ при ЦК и през 1989 г. не е много по-различна от числеността на неговите предтечи – с все непопълнените места тя се побира в границите на 16 души, цифра, не по-различна от числеността на това поделение и в предходните десетилетия.

През ония години потайният режим на работа на оперативните звена към Централния комитет ги обвива с неяснота; малкото излизащо наяве за заниманията на погълнатите в тях сътрудници дълго се сподиря от тревожни слухове; числото на последните винаги изглежда легион и т.н. Очевидно общоизложеното по тази материя дотук не изглежда правдоподобно основание за тъмните мълви от ония години за скритите формени злодеи в помощ на партийното ръководство за управление на културата към ЦК на БКП. С положителност обаче то е още едно потвърждение на всеизвестната теза на Хана Аренд за баналността на злото в тоталитарните общества, изведено извън персонални въплъщения, лишено от приписваната му кинематографична чудовищност, промислено организирано и систематично провеждано повсеместно и ежедневно институционално насилие.

[1218] Пак там, л. 31.
[1219] Пак там, л. 37–55.

ГЛАВА ДЕВЕТА:

Несъстоялият се Пети конгрес на българската култура през ноември 1989: „новите икономически регулатори“ и старият политически произвол

На 31 октомври 1989 г. Политбюро на ЦК на БКП обсъжда ред документи, предназначени за насрочените след две седмици, на 15 и 16 ноември, Първи конгрес на науката, Втори конгрес на народната просвета и Пети конгрес на българската култура. След паралелното приключване на трите конгреса, на делегатите, избрани на всяко от последните техни заключителни заседания, иде ред да бъде поверена още и тежката отговорност, събрани вкупом на другия ден, на 17 ноември 1989 г., да изберат управа на проектирания върховен единен орган за ръководство и координация на дейностите в т.нар. „духовна сфера“, именуван „Национален съвет за образование, наука и култура“.

Като предмет на *бъдещата* усилна пряка работа на трите конгреса на Политбюро са предоставени в това заседание за последна санкция основният доклад от Министерството на народната просвета, със заглавие „Преустройството в образованието – залог за бъдещето на България“, Решение на предстоящия Втори конгрес на народната просвета и Правилник за устройството и дейността на Съвета за народна просвета, който щял да бъде съставен на същия този Втори конгрес. На същото заседание Политбюро следва да одобри и доклад от Комитета за наука и висше образование, „Основни насоки за преустройство и развитие на науката и висшето образование“, Решения на Първия конгрес на науката и висшето образование и Статут на избрания на него нов Комитет за наука и висше образование. Политбюро също трябва да даде своето одобрение и на доклада на Комитета за култура, „Българската култура и преустройството на социалистическото общество“, Решенията на Петия конгрес на културата „За изграждане на високо развита

социалистическа система на културен живот в НРБ" и нов устав на Комитета за култура. На всичко отгоре, на това явно напрегнато заседание, най-високото партийно ръководство приема още и встъпителните думи към пълномощниците на трите предстоящи конгреса, които следвало да изберат от тях за председател на върховния орган за ръководство и координация на дейностите в „духовната сфера" (към датата на заседанието на Политбюро, за такъв е набелязан проф. д–р Ал. Фол), единно общо решение на делегатите, което вече ще е било гласувано поотделно на конгресите на просветата, науката и висшето образование и културата, декларящо необходимостта от единен върховен орган и накрая негов устав – Устав на Националния съвет за образование, наука и култура.

Но и с това документите за тежкото заседание не се свършват. Политбюро трябва още да приеме преди окончателното им влизане в сила и ред нормативни документи: Закон за народната просвета, Закон за научната дейност и висшето образование, Указ за стопанската дейност в художествената култура и в издателското дело и постановление на Министерския съвет за неговото прилагане, постановление на Министерския съвет за прилагане принципите на икономическия подход и Икономически правила за културната дейност, Указ за изменение и допълнение към Закона за авторското право, Указ за изменение и допълнение към Закона за творческите фондове; Приложения за изменение и допълнение към тарифата за авторски и др. възнаграждения за издания, тарифата за авторски възнаграждения за създаване на предзназначени за публично изпълнение драматични, музикално-драматични и музикални произведения и за публично изпълнение на произведения, защитени от Закона за авторското право, тарифата за авторски, изпълнителски и др. възнаграждения за презапис на грамофонни плочи и накрая, две наредби за импресарските и за изложбените къщи.

Очевидно краят на 1989 г. е нарочен от висшето партийно и държавно ръководсво за крайно време на решителното преустройство на „духовната сфера", защото наред с окончатено завършените, изброени по-горе документи, за „всенародно обсъждане" вече е пуснат „Закон за народните читалища", а в Секретариата на ЦК на БКП е обсъдена и предстои в най-близко време да бъде внесена в Полибюро „Докладна записка относно структурното преустройство на книгоиздаването, периодичния печат, полиграфическата промишленост и книгоразпространението върху принципите на фирмената организация" и се работи усърдно по „Основни положения за изграждане и функциониране на издателски къщи"[1220].

[1220] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3799, л. 5–7. Докладна записка от Й. Йотов, чл. на ПБ и секретар на ЦК на БКП, 26 октомври 1989 г.

След одобрението на Политбюро в казаното заседание, на 8 ноември 1989 г. се провежда Тринадесетият пленум на Комитета за култура, обсъдил още веднъж и за последен път преди конгреса документите в неговия дял от „духовната сфера", обмисляйки, не ще и дума, задълбочено, съответните поправки, дошли от най-гореположената партийна инстанция[1221].

Но нито Петият конгрес, нито друго някое от проектираните събития се случва. Останала е налична изобилната им систематична документация и с нея може да се постъпи по различни начини. Подходът към тези ценни документи тук естествено е изцяло предзададен от развоя на изложението из предишните страници. Прокараният през неговата оптика за наблюдение поглед разпознава посочените свидетелства преди всичко в дълбокото им родство с два ключови идеологически постулата, милионно тиражирани през последните 2–3 години от царството на комунизма у нас – *„нови икономически регулатори"* (варианти *„икономически подход"*, *„нови икономически правила"*) и *„нови структури на общественото самоуправление"* (в конкретния случай във фокус на изследователското внимание е формулата *„нови структури на самоуправлението в духовния живот"*). Този подход към изброените документи налага схващането им в развитието на процес от втората половина на 80-те години, който може да бъде наречен *„икономизиране на идеологията"*, респ. *„икономизиране управлението на културата"*. Тези понятия идат да отличат това време от друго едно, от края на 70-те и през 80-те, за което по-напред бяха аргументирани основанията да се говори за „историзиране на идеологията", респ. „историзиране на културата". „Икономизирането" им сега означава процес на изпълване на пропагандните послания с икономически термини, които се наемат да изписват нови хоризонти на утопията и да представят нови изгледи на човешкото щастие, както и проекциите на тези термини и техните производни върху институционалните трансформации в управлението изобщо и в частност – в управлението на културата от същото време. Точно в този смисъл документите не са абсурдни, заниманието с тях не е безсмислено, защото те имат собствената си логика именно в контекста на предхождащия ги процес, а това, че в последна сметка събитията, предначертани с тях не са се случили в действителност – това няма по-малко, дори, никакво значение.

Трябва обаче да се вземе предвид, че „икономизирането на идеологията" е предълно общ процес и само в предълната му цялост, би могъл да се мисли като последователен. Яснотата на конкретно съставящите го ключови понятия, постоянството и приемствеността в разви-

[1221] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 21. Стенографски протокол от XIII пленум на Комитета за култура по обсъждане на документите за предстоящия V конгрес на културата, 8 ноември 1989 г.

тието на тяхното съдържание, както и последователността на решенията, водещи до конструиране на конкретни институционални форми за управление са много спорни, често пъти логическите връзки и последователността направо липсват. Точно тази им проблематичност, непоследователност, изменчивост, нерядко и неяснота, дава възможността по тях да се съставя исторически разказ, който да е част от последните страници в цялостната история на крушението на комунизма у нас. Така изложението от приближаващите вече края на изследването страници се домогва към очертанието на сложните перипетии на постулатите „нови икономически регулатори в духовната сфера" и „нови структури на самоуправлението в духовния живот", както и на основаните на тях институционални форми, до точката, в която ги намираме застинали в документите на несъстоялия се Пети конгрес на българската култура през ноември 1989 година. До много голяма степен те са симетрични на проекциите им също и в документите на Втория конгрес на просветата и Първия конгрес на науката в България, но тази възможна линия съзнателно се изоставя.

***

Докладът за конгреса от Комитета за култура, „Българската култура и преустройството на социалистическото общество", канонично за своя жанр извежда пряката генеалогия на проектираните за края на 1989 г. промени, започвайки от XIII конгрес на БКП (1986). По-нататък следват Юлският пленум (1987), Юлският пленум („За преустройството на духовната сфера", 1988), Решенията на Декемврийския пленум („За по-нататъшното претворяване на Юлската стратегия в преустройството на нашето общество", 1988) и докладът на Тодор Живков – „Преустройството на нашето общество, призвание и отговорност на интелигенцията", изнесен на среща на Политбюро с дейци на културата, науката и образованието на 20 февруари 1989 г. в дом № 1 на резиденция „Бояна"[1222].

Позоваването на XIII конгрес е унаследена архаична реторическа фигура, която представя настоящето като неизбежно предзададено от конгресните предначертания за развитието на социалистическото общество през поредната петилетка. Проектираното културно развитие в деветия петилетен план, утвърден на XIII партиен конгрес, е поставено изцяло върху клишетата от първата половина и средата на 80-те,

[1222] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 118, л. 31, 33. Стенограма от обсъждането на доклада за V конгрес на българската култура, 6 март 1989 г.

спрягащи безсмисленото вече паразитиране върху ключови словосъчетания от „епохата Живкова“ редом с твърдолинейни постановки за „укрепване класово-партийните основи на културата“.

В работата на пленума на ЦК на БКП от 28 и 29 юли 1987 г. и в приетите от него „Основни положения на концепцията за по-нататъшно изграждане на социализма в България“, не се засягат пряко проблеми на българската култура. Но пленумът разработва важни постановки, без познаването на които, документите, дали повод за завръзката на сюжета в тази глава от изследването, биха останали неразбираеми.

Прословутият Юлски пленум оповестява революционното „перестроечно“ откровение, че е възможно да се постигне специфичен български модел на социализма, който трябва да компенсира по-рано ентусиастки пренебрегнатите обстоятелства на нашата социално-икономическа неразвитост, защото, по убеждението на основния докладчик, „... никой не е успял да „надхитри“ историята“[1223]. Постигането на такъв модел предполага създаването на „цялостни условия“, в които българското общество да функционира и да се развива като „самоуправляваща се система“[1224]. Пленумът разпознава съществуващите нейни основни клетки – „трудовите колективи във всички области, където се създават материални и духовни ценности“, „териториалните общности и преди всичко общините“.[1225] Органите на самоуправлението на всички нива в тази система занапред трябва да бъдат изцяло самостоятелни, недосегаеми за политическо давление, и изобщо за всяка външна намеса, и „трябва да се формират на широкодемократична основа на базата на обществената гласност, изборност, конкурсна система и сменяемост“[1226]. Многошумният „Юлски модел“ на социализма предполага нови икономически отношения, основани на прозрението, несъмнено марксистко-ленинско, че „... икономическите интереси са движещата сила на

[1223] Живков, Тодор. Основни положения на концепцията за по-нататъшно изграждане на социализма в България. Одобрени от пленума на ЦК на БКП, състоял се на 28 и 29 юли 1987 година. С., 1987, с. 25. Това убеждение постоянно ще бъде засвидетелствано от Живков по различни поводи. В „Обсъждане на материал на др. Т. Живков по някои актуални въпроси в работата с интелигенцията на настоящия етап“ на заседание на ПБ на ЦК на БКП от 14 февруари 1989 г., в реплика към Петър Танчев, обсъжданият обобщава: „Петре, има и нещо друго – всеки да извърви своя път в онези сфери, които сме прескочили. Ако поставиш в Монголия 5 американски академии, 5 български и 5 съветски, пак няма да я оправят, разбира се, не по вина на монголския народ.“ (ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3591, л. 282.)

[1224] Живков, Тодор. Основни положения на концепцията..., 28 и 29 юли 1987 година. С., 1987, с. 16.

[1225] Пак там, с. 41.

[1226] Пак там, с. 56.

обществеността развитие, най-силният мотиватор на човешкото поведение“[1227]. Оттук (пак вариации по-близки обаче до марксистката политикономия) се чертае да се премине от административни към икономически регулатори, основани на закона за стойността и свързаните с него стоково-парични отношения, както и произтичащите от тях изисквания спрямо разпределителните отношения[1228].

Същността на процеса на преминаване към икономически регулатори е предоставянето на социалистическата собственост на трудовите колективи и териториалните общности за стопанисване и управление, вече обявено с декларация на Народното събрание (29 април 1987 г.)[1229]. Точно тук е и единственото изтъкване в документите на Юлския пленум на обстоятелства, свързани с българската култура; то никак не е много и буквално се казва следното: „Независимо дали се отнася за промишлеността, строителството, селското стопанство, здравеопазването, художественото творчество, за която и да е сфера, главното е свободното сдружаване на хората в различни звена на базата на икономическите интереси на индивида и колектива.“[1230]

Накрая трябва да се спомене и това, че пленумът проектира радикални интервенции спрямо довелото до „сериозни обществено-икономически деформации“ сращване на партийното и държавното управление на всички нива и установява пропорции за разпределение на властта на комунистическата партия решително в полза на новите „органи на народното самоуправление“[1231]. Дни след пленума стратегическото началото на този процес е поставено с изличаването на зримото партийно всемогъщество от откритите места на официалната показност, с известното Решение на Политбюро „За необходимостта от дълбоки промени в атрибутите на властта“ (11 август 1987 г.)[1232].

Тези възможно най-кратко представени постановки на Юлския пленум са положени в основата на официалните перестроечни призиви и практики у нас до края на комунизма, пък и след него.

На 9 декември, водено от новите пароли на Юлската концепция и съгласно решенията на пряко насоченият към нейното практическо приложение Ноемврийски пленум от същата (1987) година, Политбюро приема разработени девет важни нормативни документа, насочени, според формулировката на предлагащата ги докладна записка, към „въвеждане

[1227] Пак там, с. 65.

[1228] пак там, с. 61.

[1229] пак там, с. 62.

[1230] пак там, с. 67.

[1231] пак там, с. 93.

[1232] За необходимостта от дълбоки промени в атрибутите на властта в съответствие с решенията на Юлския пленум (1987 г.) на ЦК на БКП. Решение на ЦК на БКП. – Работническо дело, № 223, 11 август 1987.

на система нови икономически регулатори и предоставяне на социалистическата собственост на трудовите колективи" – Правилник за стопанската дейност, Наредба за стопанските договори, Наредба за цените, Наредба за взаимоотношенията в инвестиционния процес, Предложение за нова система от основни заплати, Предложение за данъчна реформа, Предложение за поетапно привеждане на цените на едро към международните цени, Проект на постановление, договори и указания за предаване на социалистическата собственост на трудовите колективи за стопанисване и управление и Правилник за самоуправлението на т.нар. „териториални общности"[1233].

В нито един от тях не става дума конкретно за трансформации в организацията и управлението на българската култура.

На 30 декември 1987 г. излиза Постановление № 65 на Министерския съвет на НРБ, според което от 1 януари 1988 г. се създава Министерство на културата, науката и просветата[1234]. С друго Постановление на Министерския съвет, № 14 от 9 май 1988 г., се уточнява, че по своя статут новото министерство е орган на Министерския съвет, оправомощен „да провежда държавната политика и стратегия в духовната сфера". На национално равнище като колективни органи на самоуправляващите се организации в духовната сфера си остават да функционират Комитетът за култура и Комитетът за наука и висше образование, а предстои да бъде изграден Комитет за народна просвета. На председателя на Комитета за култура Георги Йорданов е отредено да оглави новото министерство, като същевременно продължи да бъде председател на Съвета за духовно развитие при Министерския съвет, както и заместник-председател на Министерския съвет. За председател на Комитета за култура е посочен първият заместник на Йорданов дотогава, проф. Георги Робев[1235].

Аргументацията на тази трансформация няма нищо общо с основните положения за по-нататъшното изграждане на социализма в България, обосновани на Юлския пленум. Тя не е разработена в учрежденията, към които са насочени нейните преобразуващи предписания, засяга техните най-високи управленски нива и няма никакви последствия за

[1233] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3340, л. 1, л. 3, л. 4. Проектодокументи за въвеждане на система нови икономически регулатори и предоставяне на социалистическата собственост на трудовите колективи.

[1234] ЦДА, ф. 136, оп. 80, а.е. 86, л. 1–8. Постановление на Министерския съвет № 65/30. 12. 1987 г. за осъществяване функциите на закрити министерства и други ведомства.

[1235] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3399, л. 66–81. Препис от протокол № 46 на ПБ от 5 април 1988 г. „Основни положения на Правилника и задачите на Министерството на културата, науката и просветата, утвърдени от Политбюро на ЦК на БКП".

низходящите. Като новост биха могли да се отбележат изграждането съобразно новото административно деление на страната Областни комисии за духовно развитие, които са поредни административно-командни привидности без зрим ефект. Въпреки събрани в общата рамка на новото Министерство на културата, в действителност структурите за „ръководство и управление на духовната сфера", продължават да работят по силата на следваната отколешна собствена институционална инерция. Изглежда, се очаква че ефектът от направеното ще се разкрие в едно несъвсем определено бъдеще и интересното е, че аргументацията на този ефект е доста еклектична. Тя съчетава отново основни постулати от „времето на Людмила Живкова" и това от първата половина на 80-те години с най-повърхностно прикачвани към тях преустройствени формули от т.нар. „Юлска концепция".

Особено ярко това положение е засвидетелствано в документите на Националната партийна конференция от края на януари 1988 година. В нейните решения преустройствените фикции по отношение на икономиката, идеологията и общественото управление продължават да се радикализират. Конференцията споделя и оповестява новото откровение на генералния секретар за изчерпаните възможности на „досегашния модел" на социализма и предписва да бъде разработена за следващия конгрес „съответна редакция" на толкова говорената програма за изграждане на зрелия социализъм от началото на 70-те[1236].

По отношение на промените в „духовния живот" обаче, аргументацията запазва еклектичността, за която стана дума по-горе. Тук намираме както домогването към „многостранно развит, нравствено извисен и висококултурен гражданин", така и обосновката на новото министерство като продиктувано от „... обективно необходимия синтез на науката, културата и просветата – задължително условие за повишаване на социалната роля на човешкия фактор в съвременния етап на научно-техническата революция"[1237].

И все пак Националната партийна конференция от края на януари 1988 г. е мястото на най-обстойното обсъждане на промени в организацията и управлението на културата от началото на преустройствената офанзива, макар и във вида на най-общи формулировки. Решенията на конференцията указват „преустройството да обхване целия духовен процес, като се почне от основните творчески групи, колективи, учреждения, където се създават и разпространяват идейни, научни, художествени и образователни ценности, та до органите на самоуправлението

[1236] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3368, л. 57, л. 58, л. 60. Решение на Националната конференция на БКП. 28 и 29 януари 1988 г.

[1237] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3368, л. 75. Одобрение на предложението за преустройството и по-нататъшното изграждане на социализма в НРБ. Януари 1988.

и управлението на национално равнище“[1238]. В тях за първи път се разпорежда „да се разработят и полезотворно да се прилагат специфични икономически правила за развитието на духовното производство“[1239], за първи път се говори за промени на „творческите съюзи и организации като самоуправляващи се звена, които развиват своята дейност и насочват творческия процес върху принципите на пълния демократизъм, обществеността начало и сменяемостта на ръководствата“[1240]. Разбира се, вече не за първи път, като отглас на едно още живо минало, Националната партийна конференция се обръща и пряко с наставлението: „Усилията на творците да се насочат към създаването на произведения, които с художествена убедителност разкриват сложния, многолик живот, революционния преломен характер на нашето време, постоянно растящата роля на социално активната личност.“[1241] Смисълът на тия препоръки обаче е толкова общ, че от тях трудно се установява сигурна връзка с документите, основа на настоящото изложение – тези от петия непроведен конгрес на българската култура.

Ала от края на март 1988 г. насетне нещата добиват съвършено друг изглед и за да се внесе драматизъм в това изложение, би могло да се каже – внезапно и неочаквано. На 24 и на 27 март в две продължителни заседания, като одобрява съображенията на Тодор Живков по „Някои проблеми и задачи във връзка с преустройството на духовната сфера“, Политбюро на ЦК на БКП приема *„Решения за ускорено преустройство на духовната сфера“*. От втория си лист с гриф „Строго поверително! Стенографски запис“, обемистият протокол от тези заседанията вече носи заглавието „За създаване на „Обществен комитет за екологична защита на гр. Русе“ и за свързаните с това проблеми“[1242].

Събитието днес вече е широко известно и посветените му изследвания го разглеждат изключително в последователността на веригата събития от историята на славното българско дисидентство[1243]. Прочитът тук открива в мартенските решения *пряка връзка с документацията на замислените промени в управлението и организацията на българската култура от края на 1989*, та макар и подготвеният за Петия

[1238] Пак там, л. 76

[1239] Пак там, л. 77.

[1240] Пак там, л. 80.

[1241] Пак там.

[1242] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3394а, л. 2. Приемане на решения за ускорено преустройство на духовната сфера.

[1243] Баева, И. Из историята на българското дисидентство. Образуването на „Комитет за екологична защита на град Русе“ и властта. – Известия на държавните архиви, № 76, 2000, с. 33–53; Христова, Наталия. Специфика на българското „дисидентство“. Власт и интелигенция 1956–1989 г. С., 2005, с. 353 и сл.

конгрес отчетен доклад изобщо да не се позовава на тези заседания. Предлаганият прочит на решенията изоставя обстоятелствата по конституирането на Русенския комитет, не се занимава с персоналния състав и статута на неговите учредители, с подбудите за действията им, с обратите в тези действия и пр., не се занимава изобщо с „дисидентството", а се съсредоточава върху *„свързаните с това проблеми"*, довели до толкова спешното преустройство на „духовна сфера".

Не би било основателно да се каже, че като прецедент на „истинска" дисидентска организация у нас, Русенският комитет буди особено безпокойство у участниците в заседанията на Политбюро. Угнетителният тон на обсъжданията им иде от очевидната неспособност на съществуващата система да установи контрол над редица структури, и административни, и партийни, в „сферата на духовното производство". Нещо повече – оказват се неподатливи на партийна санкция, неуправляеми, много високи нейни нива. С други думи, по-важна за Политбюро е *кризата в системата за управление на официалната култура, загубването на мотивация за привързаност към йерархическия управленски партийно-държавен ред у мнозина нейни агенти и звена*, нежели агресивните словоизвержения на неизвестните никому и незначителни (до този момент) фигури, разпознавани отпосле като „дисидентски".

Заседанията от 24 и 27 март раждат за първи път конкретни виждания за преустройство на управлението на културата и то по отношение на проявилите в обсъжданите събития най-слаби нейни основни звена – творческите съюзи (особено), системата на управление на науката и виждания по отношение на съществуващите в тези звена партийни организации.

Изказването на Чудомир Александров изглежда като специално подготвено да представи картина на партийните организации в „идеологическите институти" (така се гледа открай време, а очевидно и през март 1988 г., на хуманитарните факултети от Софийския университет, Единния център по философия и социология към БАН), някои други институти на академията (преди всичко физически и биологически), творческите съюзи и средствата за масова информация.

Общата преценка на състоянието им като „незадоволително" е причината, с която Александров обяснява особения профил на издиганите на ръководни постове в тези организации през последните години „неуравновесени, болни екстремисти като Смоленов"[1244]. Особено тежко било състоянието на БАН, където по същество системата била неуправляема. Десет института нямали директори и владеело пълно разложение на трудовата и служебната дисциплина.

[1244] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3394а, л. 11. *Приемане на решения за ускорено преустройство на духовната сфера.* Март 1988 г.

Незадоволително било и състоянието на ръководството на общинските и на Градския комитет на БКП в София. Поради неспособността им да въздействат никому, останали неизпълнени конкретни задачи от Централния комитет във връзка с произшествията[1245]. За тяхната мудност и бездействие Александров привежда показателен пример. На 2 март 1988 г. било донесено за проведеното събрание в Единния център по философия и социология и за оформилото се там намерение да се състои голямо събрание, на което вече да се учредял Комитетът за екологична защита. От 2 до 8 март били отправени още няколко предупреждения по същия канал, но останали без реакция. Особено възмутително било, че оперативните донесения оставали единственият източник и нито един комунист не дошъл да информира в партийните органи, „било в общински комитет, било в Градски комитет, било в ЦК на партията“[1246]. „И когато в самия ден става ясно, че събранието ще се проведе – продължава Чудомир Александров, – не се намират най-елементарни форми за неговото проваляне – да отвъртят един бушон или нещо друго, а напротив, изпращат се наблюдатели да гледат какво ще стане.“ И малкото налична информация за подготвяното учредително събрание останала потулена в отдел „Идеологическа политика“ и не бил уведомен нито Секретариатът, нито Градският комитет[1247]. По този повод министърът на вътрешните работи Димитър Стоянов додава, че преди имал практиката, при сигнали по линия на Държавна сигурност, когато преценявал, че не е необходимо да занимава Тодор Живков, да изпраща „наши хора да докладват на някои другари от ЦК“. По-напред го правел по-често, напоследък преустановил, защото никой не обръщал внимание на неговите нарочни пратеници. По думите на вътрешния министър, ръководителят на идеологическия отдел на ЦК Стоян Михайлов може и да е добър социолог, но в случая бил най-типичен пример за бездействие по тази верига[1248].

Друго, което според Александров дава повод за сериозни безпокойства, било, че от направената оперативна схема на личностните връзки на участниците в дейността по учредяването на Русенския комитет при много от най-активните се установила тясна приятелска близост със сътрудници на ЦК, от отделите и в апарата на най-различни равнища. Освен това, въпреки изрични решения на Секретариата, немалко сътрудници на ЦК работели като съвместители в най-компрометиралите се в тези събития институти и ВУЗ-ове – очевидно те не може да

[1245] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3394а, л. 12. Приемане на решения за ускорено преустройство на духовната сфера. Март 1988 г.

[1246] Пак там, л. 11.

[1247] Пак там, л. 15–16.

[1248] Пак там, л. 181–182.

не са знаели какви се вършат и мислят по тези места. За Александров статутът на такива лица в ЦК, съотнесени към техните неформални връзки, им позволявал, освен да не реагират и да бездействат, „да ни и заблуждават", а изтичането на информация от ЦК било отдавнашна и нерешена задоволително грижа[1249].

„В Софийския университет ние по същество гасим пожари" – това са първите думи на Иван Панев от неговото „обследване" състоянието на университетските партийни организации и някои преподаватели. Огнища, „... потенциален източник на напрежение в Софийския университет, в градската организация и в цялата партия", спрямо които трябвало да се проведе последователна твърда политика били „Философският факултет с неговите преподаватели, включително и комунисти" и Историческият факултет, на чието последно партийно събрание взели решение да се настоява за справедливо разглеждане на партийното положение на четиримата скандално уволнени професори. „Разчистването" на университета било, по думите на Панев, неотложно[1250].

Остро срещу бездействието на Университетския партиен комитет говори и Петър Младенов, но особено интересни аргументи в полза на „разчистването" на Университета привежда Емил Христов. „Институт иди-дойди – казва той. – Но в СУ и в др. вузове тези хора всеки ден преподават. Ако напише едно стихотворение или някаква рецензия, някаква статия, тогава ние сме в състояние да я прочетем, да я оценим и да я видим. Но той всеки ден преподава лекции, които не са документирани, той води упражнения. Една иронична усмивка на един преподавател, вече говори на студентите, или една реплика. Тя е неуловимо поведение, недокументирано. Не може такъв човек да създава студентска интелигенция, защото тези студенти стават утре техническа, художествено-творческа и друга интелигенция. Но студентската скамейка създава у него ирония, настроение да плюе ценности, върху които ние не сме съгласни да се плюе. Така че на всяко друго място – да, но там, където се преподава на студенти – не! Тук наистина прочистването трябва да бъде безкомпромисно, защото тук се създава една бъдеща, решаваща част от обществото – и научно-техническа и художествена интелигенция"[1251].

Десетки дълги страници от протокола заема проблемът, формулиран в предварителните съображения на Живков като „монополизъм в някои творчески съюзи и организации". В общ план квалификацията се отнася до организационната структура на съществуващите творчес-

---

[1249] Пак там, л. 17–18.

[1250] Пак там, л. 161.

[1251] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3394а, л. 172. Приемане на решения за ускорено преустройство на духовната сфера. Март 1988 г.

ки съюзи, изградена през 70-те години, и особено за икономическата и финансовата мощ на техните творчески фондове. В конкретен план – иде реч за участието на Светлин Русев в събитията от края на февруари и началото на март 1988 г. и за неговото, на практика неподвластно никому положение – става дума за серия конкретни негови действия: предложението му на заседание на Управителния съвет на СБХ да бъде гласуван призив в подкрепа на инициаторите за създаване на Комитета за екологична защита; на всичко отгоре да го публикува като документ на СБХ, подписан от него, председателя, във в. „Народна култура“. Освен председател на СБХ, Русев е член на ЦК на БКП, директор на Националната художествена галерия и народен представител. Живков развива и лична неприязън към него, вероятно Русев му е внушавал особен респект, който го кара да мисли, че „той е в центъра“ на събитията и че е техният интелектуален подбудител. Биографично не е изяснено дали генералният секретар е имал през живота си съприкосновение с йезуити и кое точно му дава основание да твърди, че Русев е „страшен йезуит, талантлив на всичко отгоре“, но той разпорежда при изясняването на неговия случай „да се провери дали не е завършил йезуитско училище“[1252].

По-софистицирано проблема с „монополизма“ в творческите съюзи в заседанията на Политбюро изяснява Андрей Луканов. Той одобрява изцяло поставянето на „въпроса за демонополизация на културния и научния живот“ и споделя собствените си наблюдения за изграждането на принципа на самоуправление в творческите съюзи в „едни йерархични, корпоративни по своя характер организации, нещо като средновековните гилдии, в които ръководствата имат изключителна власт върху членовете“[1253].

По-простодушно, но с голяма обяснителна сила, същия проблем представя Пенчо Кубадински. В дух на самокритика и другарска откровеност той обвинява Политбюро и себе си, че бил даден голям аванс на някои хора. „Светлин“ смазал носителите на художествения реализъм от по-старото поколение. „Той изкара тенденциозно на предна линия само някои модернистични неща. Може да не е само той, да не се изказвам категорично. Ще посоча пример. Имаше един Симеон Халачев, който рисуваше фундаментални картини из партизанското движение. Те го смазаха. 20 години той е доцент и не го допуснаха да стане професор. Той умря. Аз съм разговарял с него, на неговите картини даваха най-ниска оценка. Той работеше по 6 години над една картина. И в края на краищата каза: повече не мога. Той умря в мизерия. Да вземем Иван Христов. Той ми казва така: Пенчо, като карате така, и аз мога да правя модерни

[1252] Пак там, л. 3.
[1253] Пак там, л. 135.

картини." И накрая на живота си започна да прави съвсем модерни картини.... Това не е само идеологически въпрос, а ти не му даваш да съществува. Ако картината не може да излезе в изложбена зала, тя се оценява най-ниско, той не може да я продаде и е принуден икономически да капитулира, въпреки своите партийни убеждения и виждания, че е прав."[1254] В изследователската перспектива тук, обсъжданата ситуация би могла да се мисли като краен ефект от присъствието на „новия администратор в културата", по чийто социален статут и културен профил са казани неща в предишните страници на книгата.

Нека от тия заседания бъдат спестени епизодите от коментариите по поведението на водещи актьори от сцената на Сатиричния театър и Театъра на народната армия, на кинодокументалистите и изобщо много от обсъжданите прояви сред филмовите дейци и в телевизията, коментариите върху вестниците „глашатаи на сензациите", скандалното стихотворение на партийния секретар на Съюза на българските писатели Георги Константинов, изявленията на Любомир Левчев в съветския печат за „плюшкиновски социализъм в България" и т.н. Спестени, едно, че са известни, и друго, защото не разправата със забърканите личности е посоката, към която се развиват обсъжданията в Политбюро. Обсъжданията навеждат на първите по-конкретни решения за промени в структурата на управление на културата след общите перестроечни концептуализации от Юлския пленум през 1987 г. нататък, и би могло да се допусне, че този прочит на протокола от заседанията е по-оправдан, от едностранчивото му третиране като основен източник в ретродуктивно извежданата, права събитийна линия на историята на дисиденството в България.

Обсъжданията постепенно се систематизират в две основни становища. Първото остава без последствия, към него са привързани неколцина по-простодушни участници и може да бъде изразено с препоръката на един от тях за крайната необходимост „вече да се удари здраво". В коментариите на същия (Васил Цанов) направо се говори със злобна отмъстителност за бързостта да се покажат публично „... нарисуваните деца със запушени с пионерски връзки уста против задушаване..."[1255]. Второто становище е преобладаващо, Андрей Луканов го формулира така: „Трябва да говорим за неутрализиране, ако трябва, за политическа дискредитация, изобщо за политически форми" и стратегическо промисляне на промени в „духовната сфера." Другото било лесно, емоционално, но не и най-мъдро решение[1256]. Към тази линия следва да се

[1254] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3394а, л. 46. Приемане на решения за ускорено преустройство на духовната сфера. Март 1988 г.

[1255] Пак там, л. 151.

[1256] Пак там, л. 131. Очевидно се съзнават и от останалите участници изключителните възможности на стратегията за дискредитиране. „Я вземете Лев-

отбележи изрично и умереното изказване на Станко Тодоров, първи, може би, формулирал идеята за провеждане на конгреси на науката, образованието и културата като част от преустройството на „сферата".

Интересно е, че въпреки няколкото агресивни, направо грозни избухвания на Живков, той определено заема втората позиция. „Но правилно е – казва, – че решаващото не е моягата, а политическият подход ще бъде главното, водещото..."[1257] И на друго място – „... разбира се, това трябва да стане умно, все едно, че нищо не сме казали досега"[1258]. Така всъщност стигаме до решенията за ускорено преустройство на духовната сфера от 27 март 1988 г., които заедно с основно преработените съображения на Живков, в началото на април с.г. излизат в отделна брошура[1259].

В нея, разбира се, за изложените тук обстоятелства и за подбудите, довели до тях, нищо не се споменава. Като изказва пълното си единодушие със „Съображенията", Политбюро разпорежда ускорена подготовка на документи по преустройството на духовната сфера и насрочва пленум на ЦК по тази материя през май 1988 г., а непосредствено след пленума да се състоят конгресите на културата, науката и образованието. *Оттук именно започва реалното конструиране на форми, чиято крайна установеност се открива в документите на несъстоялия се Пети конгрес.*

Съображенията на Живков, обсъжданията им и в последна сметка решенията от 27 март 1988 г. обосновават важни нови положения. Някои по-общи веднага се разполагат в центъра на идеологическите обоснования на преустройството на социализма у нас – на първо място стигналите впоследствие непоносима натрапчивост пропагандни мотиви за най-дейното участие на интелигенцията в обществените промени[1260]

чев – казва Живков – колко долари само изразходва той, за да се печатат неговите произведения на Запад. Ще го разкатаят, ако знаят, нищо няма да остане от него, трябва да го спасяваме след това. Партията и народът са голяма сила." (Пак там, л. 116.) Или по отношение на Нешка Робева Живков избухва: „Трябва с всеки да се разговаря. Нешка Робева, какво си развява байрака, колко пъти ще се жени и ще се развежда? Защо не ѝ се каже, че 30 души работят с тези момичета. Какво си въобразява тя? / Д. Стоянов: С нея са водени 3 разговора. / Т. Живков: Зависи какви разговори са водени." и т.н. (Пак там, лист 220) и мн.др.

[1257] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3394а, л. 217. Приемане на решения за ускорено преустройство на духовната сфера. Март 1988 г.

[1258] Пак там, л. 172.

[1259] Живков, Т. Някои проблеми и задачи във връзка с преустройството на духовната сфера. За ускоряване на преустройството на духовната сфера. Решение на ПБ на ЦК на БКП. 27 март 1988 година". С., 1988.

[1260] Пак там, с. 29.

и другият – този за „социалистически плурализъм", който „... се осъществява върху основата на нашите принципи, идеали и етика"[1261]. Конкретизазията им обаче остава неясна, най-вече поради мъгливостта на представата за „социални общности", на която се опират и двете. Определено са метаморфоза на онова, което в юлската концепция се нарича „трудови колективи и териториални общности" и повод за въпросното тълкуване дава заключителното слово на Живков от 27 март 1988 г., където той казва: „Ние сега даваме власт на социалните общности, които работят в материалното производство, в общините. Власт ще дадем на другите общности, които работят в духовната сфера, в народното здраве и т.н. Власт, власт и само власт и нищо друго! Огромна власт! 70–80% от властта минава там. Ето това е проблемът."[1262] И още един момент от същото изказване: „... ние не можем да бъдем против социалните общности да се създава широка самодейност и извън ОФ, и извън Комсомола, и извън профсъюзите. Няма нищо страшно, но в общностите, а не както сега искат да ги създадават в национален мащаб. Нека да отиде в общината и да се създава това, което е необходимо. Не ще в Комсомола, не ще в ОФ, не ще в профсъюзите – да създава там. Щом това е полезно за обществото, няма от какво да се плашим. Хубаво е това да се обхване от Комсомола, от ОФ, от профсъюзите, но когато се създаде извън тях, не бива да ревнуваме. Няма нищо страшно, щом е в интерес на социализма. Трябва да се даде възможност такива инициативи да растат, но в общностите, не извън общността. Ето това е главното.... нищо страшно, когато те са в общността. А там знаят кое трябва и кое не трябва"[1263].

Употреба на понятието „социална общност" остава малко неясна, то сякаш покрива нещо като „съсловие", недвусмислено предполага професионален принцип на групиране, но в същото време и някаква териториална съсредоточеност – изглежда, че става дума за конструиране на общности и за разполагането им с обещаваната „огромна власт" изключително в хоризонтален план, затваряне в тези „общности", отказ от всякакъв вертикализъм на тяхната публична „самодейност". Може би в този смисъл трябва да се приема и едно изказване на Живков от декември 1987 г. за бъдеща България като „страна на цивилизовани кооператори", задържало се обаче много кратко в пропагандно обращение[1264].

[1261] Пак там, с. 19.

[1262] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3394а, л. 213. Приемане на решения за ускорено преустройство на духовната сфера. Март 1988 г.

[1263] Пак там, л. 216.

[1264] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3340. Проектодокументи за въвеждане на система нови икономически регулатори и предоставяне на социалистическата собственост на трудовите колективи.

В същото заключително слово той произнася и едно друго понятие – „организации с идеална цел", което ще има важна роля в говоренето за преустройството на „духовното производство". То е изказано мимоходом, като изпусната приказка, без да му се придава концептуална тежест, но впоследствие, значимостта му ще нараства. Контекстът на употребата е конкретен – Живков казва, че „... всички театри ще отидат в тези общности, няма да бъдат както сега. Те трябва да се преустроят и да станат като организации с идеална цел. Държавата ще даде, но трябва да ги оставим да се борят за живота си. Те трябва да станат театри на общините, които ще обслужват. Ако имат там възможност, ще ги издържат. Ако нямат възможност, ще ги трансформират и ще ги съчетаят със самодейността. Много от тези театри няма да бъдат такива, каквито са сега, те трябва да се преустроят. Аз вземам за пример театрите, а така е по целия фронт"[1265].

Няколко заседания на Политбюро и два нарочни пленума до края все на тази, ако се каже пак с драматизъм, „тревожна" 1988 г., ще придават плътност на общите постановки и ще разработват конкретни форми за организационните идеи, родени в мартенските заседания. В заседанието на Политбюро на ЦК от 26 май 1988 г. се приема изготвеният проект за „Основни насоки и задачи на преустройството в художествената култура", част от документацията, подготовяща предстоящия пленум по същата проблематика[1266]. В него вече се придава концептуален статут на понятието „организации с идеална цел" и се предлага поясна картина на много от мартенските идеи, но понеже документът съвпада почти изцяло с варианта му, приет от новия Юлски пленум (1988 г.), ще бъде коментиран в кръга на неговите материали.

Представяйки сега документите на този Юлски пленум, проведен на 19 и 20 юли 1988 г., изложението пропуска много обстоятелства, засягащи нюанси на формулировки от общ идеологически характер и се съсредоточава върху два момента, очертаващи се след март с.г. като средищни в преустройството на организацията и управлението на българската култура.

Първият се отнася до споменатите т.нар. „организации с идеална цел"[1267]. В тези документи те вече са главно звено в преустройството в областта на художествената култура, „организации на самите творци и художествени дейци" и основната им цел е „да се утвърждават и развиват като жизнени, действени и богати по своите възможности само-

---

[1265] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а. е. 3394а, л. 216–217. Приемане на решения за ускорено преустройство на духовната сфера. Март 1988 г.

[1266] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3429. За преустройство на духовната сфера и художествената култура. Май, 1988 г.

[1267] За преустройството на духовната сфера. Документи, утвърдени на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 19 и 20 юли 1988 г. С., 1988, с. 67.

управляващи се общности, които са носители на огромна власт, на съответни права и отговорности". Като такива конкретно са посочени театрални и музикални колективи (национални, общински, студийни, пътуващи и т.н.), киностудии, издателства, издания за изкуство и култура; библиотеки, музеи, художествени галерии, културни домове, читалища, кинотеатри, държавно-обществената организация „Фонд 13 века България", Международната фондация „Людмила Живкова" и др. фондове и фондации за подпомагане дейностите в тънката „духовна сфера" и за изграждане на материално-техническата ѝ база. Всички изброени могат да влизат в отношения помежду си и формите на тези отношения се определят като „асоциация", „обединение", „сдружение", „териториален културен комплекс", „културно-образователен и културно-спортен комплекс"[1268] и явно това влизане „в отношения" се чертае като едно по-високо ниво на самоуправлението. Организациите с идеална цел ще стопанисват предоставените им обекти на социалистическа собственост – интелектуална и материално-техническа – и ще имат самостоятелност в осъществяването на формите на художествено-творческия процес и културно-масовата дейност, ще работят на стопанска сметка, а някои, при нормативно определени условия, и на самоиздръжка. Те ще имат статут на юридически лица и като такива ще могат да си създават приходи, да получават дарения, да ползват средства и ресурси на асоциираните с тях самоуправляващи се стопански и обществени организации и териториални общности, ще могат да управляват и стопанисват сами социалистическата собственост и бюджетни средства, предоставени им от държавата и общините[1269].

Пленумът изрично указва, че самодейните сдружения за художествена дейност, които ще се изграждат според творческите и професионалните интереси на създателите на духовни ценности, ще са в съответствие със „социалистическите принципи, етика и идеали". В тях могат да се обединяват на доброволни принципи „творци от една или повече сфери за постигане на дадена конкретна задача"[1270].

От изключително значение за изграждането им ще бъде принципът, че организациите с идеална цел са организации на общината, на група от общини или на областта, като това не ще изключи съществуването на национални институти на културата[1271].

Вторият средищен момент от документите на Юлския пленум от 1988 г. засяга промени в статута на творческите съюзи. В майския

[1268] За преустройството на духовната сфера. Документи, утвърдени на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 19 и 20 юли 1988 г. С., 1988, с. 68.

[1269] Пак там, с. 69.

[1270] Пак там, с. 70.

[1271] Пак там, с. 71.

вариант на документа първоначално те са обявени за самоуправляващи се. Със собственоръчна бележка Живков указва, че „творческите съюзи не са нито самоуправляващи се организации, нито органи на самоуправлението. Те са – казва той – творчески организции, които са партньори и опоненти на органа на самоуправление“[1272]. *Тази идеолого-организационна мистика* е фиксирана дословно в документите на Юлския пленум (1988) и не би могло да се каже, че стои много ясно и в тях, но нека се обърне внимание на това, защото *нейното конкретно прояснение ще се добива по-нататък.* За център на дейността на творческите съюзи се определят преимуществено творчески проблеми, обсъждането и формирането на виждания за развитието на съответното изкуство и активностите по тези творчески вълнения пленумът предписва да се пренасят изключително в секциите, групите, дружествата и във временните комисии. В тази връзка по отношение на изключително важния въпрос за творческите фондове обаче пленумът отделя само едно изречение и то немного ясно. „Да се ликвидират деформациите в използването на творческите фондове – е казано там, – като се преустроят върху единни и демократични принципи.“[1273]

Декемврийският пленум на ЦК на БКП от 13 и 14 декември 1988 г. започва своята работа с един „фундаментален“ въпрос като „... как да се преодолее създалото се отчуждение на непосредствените производители от средствата за производство и собствеността, а оттук и от някои органи на властта“[1274], с оглед на „... по-нататъшно развитие на принципните постановки за единството и неделимостта на социалистическата собственост при многообразието на формите на нейното стопанисване и управление“[1275].

Магическите слова сега са „фирмена организация“. „Фирмата – се казва в документите на пленума – следва да бъде основната организационна форма, в рамките на която социалистическите стокопроизводители ще организират и реализират своята дейност.“[1276]

Пленумът концептуализира фирмената структура, оповестява, че с един вече почти готов указ на Държавния съвет, основа за бъдещ закон, се осигурява възможност за правната регламентация на новите икономически регулатори. Нека се спомене само, че на него са изказани

[1272] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3429, л. 57. За преустройство на духовната сфера и художествената култура, май 1988.

[1273] За преустройството на духовната сфера. Документи, утвърдени на пленума..., С., 1988, с. 75.

[1274] Живков, Т. За по-нататъшното претворяване на Юлската стратегия в преустройството на нашето общество. Доклад и Решение на пленума на ЦК на БКП на 13 и 14 Декември 1988 г. С., 1989, с. 14.

[1275] Пак там, с. 18.

[1276] Пак там, с. 19.

идеи и за държавния надзор на икономическите процеси чрез „един общ данък... върху прибавената стойност, вместо досегашните ресурсни данъци“ и чрез определени нормативи за работната заплата и цените, са изказани идеи за икономическа регулация чрез участието на държавата в разпределението на печалбата, аргументира се „социалистически акционерен принцип“, акумулирането на фондове и много други, но подробно изложение тук не е в кръга на изследването и затова ще бъде спестено. По-нататъшното му развитие ще бъде съсредоточено върху проекциите на всички тези начала върху системата за управление на културата, направени в документите на Декемврийския пленум.

Преди всичко тук е потвърдена линията, изказана преди пет месеца, задаваща трансформацията на творческите съюзи изключително като „творческо-професионални организации“. Тази линия би ги освободила от „редица несвойствени функции и отклонения от същинското им предназначение“, тя би изличила съществуващите при сегашното положение условия за „монополизъм, деформации на партийните организации и използване на материална база за лично облагодетелстване“. Тези „несвойствени“ за тях функции, за каквито се сочат в документите на пленума разпространението на културни ценности, организирането на изложби, издателската дейност – „би било целесъобразно да се поемат от други организации, които условно можем да наречем „къщи“, по аналогия с другите сфери“[1277]. Точно в този план на мислене възниква и въпросът от тук нататък как да съществуват и какъв да бъде начинът на формиране на творческите фондове към в съюзите. Пленумът не се произнася съвсем ясно: „Явно – казва се там – неговото решение трябва да се обмисли и да се проведе в съответствие с принципите на функционирането на самоуправляващите се организации в духовната сфера.“[1278] Въпреки липсата на категорично указание, мисля, че оттук нататък на творческите съюзи и техните членове е отредено да се издигат и населяват все повече серафическите селения на духа и творчеството, *а на творческите фондове да се развиват в посока на фирмените структури, до точката, в която намираме този процес в документите на непроведения Пети конгрес на българската култура.*

Като част от промяната към по-добро на системата, при която се „осъществява творчеството“ в тогавашния момент, Декемврийският пленум разпорежда и нещо конкретно – промени в системата на партийните организации към творческите съюзи. Оттук насетне, с грижа за освобождение на съюзите от отклоняващите ги „несвойствени активности“, членовете им комунисти трябва да се презапишат в партийните организации на градените нови културни институти, като

[1277] Пак там, с. 36.
[1278] Пак там, с. 38.

не им се отказва членство дори от кварталните първични партийни организации, ако желаят, но по думите на Живков, „нищо не налага повече да се изграждат партийни организации към творческите съюзи“[1279]. Несъмнено в това положение се проектира духът на заседанията от 24 и 27 март; инак според първия партиен и държавен ръководител то си било ясно указано в устава на партията и силата на уставното предписание трябвало да се възстанови.

Решенията на Декемврийския пленум са включени в гигантска пропагандно-разяснителна кампания на всички нива – от първичните партийни организации, до срещи на членове на Политбюро и ЦК с ръководствата и с колективите, обект на визираните трансформации. Най-високият връх в тази кампания е, разбира се, срещата на Политбюро в пълния му боен състав с „изтъкнати представители на науката, културата и образованието“ на 20 февруари 1989 г., в Бояна, среща, на която Тодор Живков изнася многошумния си доклад „Преустройството на нашето общество – призвание и отговорност на интелигенцията“.

Едва ли някой би оспорил, че този доклад е занимателен. В него публично се изобличават заблужденията на т.нар. „политикономия на социализма“, отменя се стратегическият ориентир за българското развитие в посока на изграждане на развито социалистическо общество, опровергава се като принадлежаща на миналото концепцията за авангардната роля на работническата класа, и се отчита високото, изключителното място на „интелигенцията“ в настоящия етап на преустройството на социализма[1280].

Но несъмнено по-интересен документ е протоколът от заседанието на Политбюро, състояло се няколко дни преди срещата, на 16 февруари 1989 г., обсъдило въпросния доклад и анализирало както видимата, така и невидимата страна в развитието на преустройствените процеси в тази толкоз трепетна „духовна сфера“.

Обсъждането засяга най-напред отново принципната обосновка на функциите на новите структури в сферата на културата и на техните взаимоотношения със съществуващите учреждения. Най-обстойно по тази тема говори Живков. Той констатира все още липсващите разработки на детайлите по организацията на новите структури, изразява пълното си доверие към вярващата и кипяща в тази посока работа,

---

[1279] Живков, Т. За по-нататъшното претворяване на Юлската стратегия в преустройството на нашето общество... С., 1989, с. 39.

[1280] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3591, л. 112–238. Обсъждане доклада на Тодор Живков „Преустройството на нашето общество, признанието и отговорността на интелигенцията“, 16 февруари 1989 г.

след приключването на която, по неговите думи, „духовната сфера трябва да бъде направо разтърсена“[1281].

Живков аргументира, че тяхната принципна страна е възможността на всички да работят при равни начала, финансови и нормативни. „Ще им кажем – обговаря той предстоящата си изява: – Добре, вие желаете да се развивате. Моля, развивайте се. Имайте си издателства, имайте всичко, каквото желаете“. Сочи за пример писателите, но това важи и за художниците.“[1282] Театрите – „... колкото артисти им трябват, моля, нека си вземат. Да им плащат, колкото щат. Може да вземат артисти и от чужбина. Да вземат режисьори от чужбина и да им плащат по 10 000 лв. месечно. Това си е тяхна работа. Ще кажем на този съюз открито, че този монополизъм трябва да се ликвидира. Който желае да си го запази. Няма нужда да се бъркаме нито в работата на писателите, нито в работата на художниците, нека си го запазят. Обаче ще поставим всички други къщи на равни условия (с „монополните“ предприятия на творческите съюзи, б. м., *И. Е.*) и те ще фалират за няколко месеца.

Ще им кажем, че къщите, които ще създаваме, ще имат право да издават вестници, списания, никой не ще може да им забрани. Те могат да си внасят хартия от чужбина и да си издават. И тогава ще видим „Литературен фронт“ ще дава ли на Радой Ралин 500 лв. синекурна заплата и ще държи ли над 45 журналисти или ще остави 15... Отпада целият проблем за журналистите, за артистите. Всеки може да държи, колкото си иска и журналисти, и артисти, да им плаща синекурни заплати... Ще им кажем всичко това, ще им кажем, че това иска време, защото не са узрели. Но паралелно ще провеждаме това в живота и рано или късно трябва да се приспособят към тези нови условия“[1283].

Вторият централен проблем в обсъждането се отнася до процеса на работа по подбора на някои ключови фигури в новите управленски нива на творческите съюзи и творческите фондове, като част от подготовката на конгресите на науката, образованието и културата. Тук основен говорител е Йордан Йотов. Той разделя преустройството на „духовната сфера“ на два етапа – първият, доконгресният, е подготвителен. Ще завърши с откриването им. Конгресната работа, изборът на нови ръководни органи на съюзите на всички общности, приемането на новите документи за организацията на самоуправляващите се общности в духовната сфера – всичко това бележело началото на втория етап, съществения, решаващия, в който заложеното в Юлската концепция и във всички документи след нея, вече на основата на създадените нови

[1281] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3591, л. 256. *Обсъждане доклада на Тодор Живков...*, 16 февруари 1989 г..

[1282] Пак там, л. 257.

[1283] Пак там, л. 258–259.

структури, ще бъде реализирано докрай. Така че в предстоящата среща в Бояна трябвало да се поясни, че решителният момент на преустройството ще бъде след конгресите и изцяло на основата на новите структури[1284].

Имайки предвид тяхната важност Йотов свежда до знание, че били създадени групи, които работят в това направление. Била поставена задачата „да се огледат кадрите, на които може да се опрем", но на конгресите тази операция ще бъде извършена окончателно. Изрично за художниците (очевидно това интересува лично Живков и Йотов се смята задължен да поясни), „... специално за художниците ние дадохме едно указание процесите на непосредствената подготовка и избирането на делегати да се вземат не от Управителния съвет (на творческия фонд), не от бюрото (на Съюза), а от партийното бюро. Те направиха едно разпределение (помежду си, б. м., И. Е.), отиват в провинцията, където има дружества, за да работят по тези неща. Разбира се, имат трудности, но не е оставено всичко в ръцете на сегашните ръководни органи, тъй като те са формирани в една друга обстановка. А специално за художниците – заключава той многозначително – са формирани и по други показатели"[1285].

Третият важен въпрос, повдигнат при обсъждането на доклада на Живков пред срещата му с интелигенцията, е този за новите структури и положението на заслужилия „стар кадър". Тук става дума за хора, по думите на Живков, „които са навършили стаж за пенсиониране, по силата на мандатната система". За онези, които по силата на утвърдения срок от два, максимум 3 мандата, вече не могат да заемат управленски длъжности. Живков коментира така: „На кого ще се опрем сега в тези творчески съюзи...; и това не важи само за творческите съюзи. Това се отнася по целия фронт. Ето в тези фирми ние трябва да държим най-малко 20% от местата и да пращаме такива хора, които са работили десетки години в областта на икономиката, не са неграмотни хора... Не бива да обричаме тези кадри на забрава и да създаваме трагедии за тях, за техните семейства, за техните близки, а правилно е те да бъдат използвани, ако са работоспособни и ако желаят... Как може, служил той на априлската линия в областта на духовната сфера 30 години, а сега ще го захвърлим? Защо? Нека да бъде избран в тези къщи за член, някои могат да бъдат избрани и за председатели, ако са работоспособни... Затова трябва да въведем нов морал. Ако това не въведем, ние ще създадем големи трудности, особено в духовната сфера. И това аз във встъпителното слово трябва да го кажа. Да кажа, че ние никого няма да захвърлим..."[1286]

[1284] Пак там, л. 268–269.

[1285] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3591, л. 270. Обсъждане доклада на Тодор Живков..., 16 февруари 1989 г.

[1286] Пак там, л. 306–307.

И на края, по повод коментариите, че сред поканените на срещата има и лица, които биха възразили по неприличен и некрасив начин, Живков прокламира стратегията на настъпление по свой си начин: „Минаваме в настъпление против нихилизма, против разрушаването и ерозията на всичко свято и честно, което поколения са създавали в нашата страна и за което хора са умирали. И аз на тази среща с представителите на духовната сфера ще кажа: дайте да видим на кое място са по заплати партийните работници и тези, които работят в стопанската сфера и администрацията. На първо място е художествената интелигенция, на второ място са някои занаятчии, където още няма контрол, на трето място са миньорите и чак на четвърто място по заплащане са партийните работници. Освен това в този списък на 500 души, които държаха милиард и половина, няма нито един партиен работник, като вземеш от председателя на Държавния съвет до долу.

Става дума за хора, които получават до 80 и над 80 000 лева. Ако искат тези, които присъстват, да им кажем на кое място са, ей това ще им кажем. Между нас нито един не участва в тази категория.

В настъпление трябва да се минава сега навсякъде!... Трябва решително да се действа.“[1287]

Така завършва това обсъждане.

На 26 февруари 1989 г., по-малко от седмица след срещата с интелигенцията, която като място на официална показност и публичен обмен е нагласена от край до край, поради което и убийствено вяла, Политбюро организира ново заседание, този път с основна тема „Някои оценки и изводи за резултатите от срещата с представители на българската интелигенция“. Оценките са високи, изводите – насърчителни. Независимо от това, че резултатите надминали очакванията, „всяка форма на лековерен оптимизъм сега е опасна“, отбелязва Йотов, защото ред изказвания посочили, че в изявленията на много от говорилите на срещата още не била овладяна „философията на преустройството“, мнозинството още не подозирали, че то утре ще засегне неизбежно личните интереси на немалко хора, които сега, под „общия флаг“ на преустройството, изразяват съгласие с него“[1288]. Това споделено общо мнение дава основание, че още не трябва да се избързва с формирането на организациите с идеална цел, на издателските къщи и т.н., а до конгресите, в чиято подготовка да се включи цялото партийно и държавно ръководство, да се изясни още веднъж и категорично въпросът за структурата и организацията на духовната сфера, особено изискването в ор-

[1287] Пак там, л. 309–310.

[1288] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3591, л. 335–336. Заседание на ПБ на ЦК на БКП от 26 февруари 1989 г. по „Някои оценки и изводи за резултатите от срещата с представители на българската интелигенция“.

ганизацията и ръководството да се прилагат неотклонно принципи на фирмената организация на различните равнища [1289].

В предконгресната подготовка следва да бъдат мобилизирани всички партийни структури и открито в разговорите с интелигенцията да се заема по подходящ начин позиция към гражданското поведение на някои интелектуалци в този момент. В изводите от срещата се констатира, че според налична поверителна информация, българската общественост като цяло била запозната и имала неодобрително отношение към интервютата на наши интелектуалци, дадени пред западни централи, и изобщо към действията им, от типа на тези, провеждани от интелектуалците от „Клуба в подкрепа на гласността и преустройството", та би могло в предконгресната подготовка да се систематизират, предоставят на разположение и оповестят широко доста неизвестни неприятни подробности за тях, като се нагнети отрицателното отношение от страна на обществеността към подобни деяния[1290].

В обсъждането от 26 февруари 1989 г. на резултатите от срещата на Тодор Живков с представители на българската интелигенция пак се подема въпросът за новата управленска структура на творческите съюзи. Положението в момента разкривало управителни съвети, президиуми, бюра, председателства и т.н. – тежък, неефективен, скъп и трудно контролируем административен апарат. Сега се обмисля схемата властта там да бъде опростена и да се осъществява само от „Управителен съвет" и „Бюро", като се запази съществуващото положение председателят на творческия съюз да бъде и същевременно председател на Управителния съвет[1291].

Въпросът за статута на председателя отключва умувания по щатните длъжности. Приема се за най-добро положението в бъдещите преродени творчески съюзи председателят им да не бъде щатен – да работи на обществени начала, тъй като такъв трябва да е преди всичко представителна, най-авторитетна в творческата общност фигура. Ако председателят бил погълнат в активна ежедневна административна работа, нивото на творчеството му ще спаднело и затова се предлага основната движеща фигура в управлението да бъде главният или отговорният секретар, който също да е даровит творец, но така или иначе за известен период от време да е на разположение на организацията и да се посвети изцяло на нейното ръководство[1292]. Аналогиите с предходни положения винаги крият рискове, но в случая не може да не бъде отбелязано едно натрапващо се подобие с функционалните характеристики

[1289] Пак там, л. 339.
[1290] Пак там, л. 343.
[1291] Пак там, л. 344.
[1292] Пак там.

на ръководните фигури от структурата на творческите съюзи в процеса на „приобщаването" към институционалните стандарти на отечественофронтовската власт от втората половина на 40-те години.

На 6 март 1989 г. Председателството на Комитета за култура обсъжда основните документи за насрочения на 29, 30 и 31 март 1989 г. Пети конгрес на българската култура – Отчетния доклад, новият устав на Комитета за култура и Решения на конгреса. Обсъждането им разкрива сериозни разминавания в концептуализациите за управлението на „духовната култура" в бъдеще. То констатира, че въпреки написаното в доклада, липсва окончателно избистрен и нормативно установен икономически механизъм за духовната сфера. Излиза наяве, че в организациите на пряко подчинение на Комитета за култура се прилагали пет различни „икономически механизми", всеки различен от другия и нито един съобразен със специфичните особености на културата[1293]. Определено се усещало *увлечение по усвояване статут на фирмени структури на ред подразделения на Комитета.* Това увлечение стига до доста куриозни измерения в изказването на Валентин Караманчев по новия устав на Комитета за култура, в което той определено настоява, че „щом творческите съюзи отиват към аналогии на фирми, то и при нас би трябвало да се извърши някакво преустройство по такава аналогия"[1294]. От другата страна се разполага становище, въплътявано най-ясно от Георги Йорданов, твърдо отстояващ статутът на Комитета да бъде, както и досега, орган на правителството за провеждане на държавната културна политика. Силно неразбиране, на практика липса на регламент, имало по отношение на новия механизъм за възлагане на държавни поръчки на самоуправляващите се организации и фирми в културата и доколко тези поръчки ще определяли творческите задачи в „духовното производство" занапред. Такива и още много други въпроси, най-вече около провеждащите се активно от началото на годината, но незавършили конгреси на художествено-творческите и научно-техническите съюзи, стават причината конгресите да бъдат отложени за есента, като в средата на март Политбюро разпорежда систематизация на зоните, в които неяснотите и противоречията са най-големи, та да се добие съответно тяхното прояснение и разбирателство на страните по тях.

С указ на Държавния съвет от 4 юли 1989 г. съществуващото Министерство на културата, науката и просветата се преобразува в Национален съвет за образование, наука и култура, в състава на който се включват вътрешноведомствените на неговия предходник Министер-

---

[1293] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 118, л. 212. Стенограми от обсъждането на доклада за V конгрес на българската култура, неговите решения и проект за нов устав на Комитета за култура. 6 март 1989 г.

[1294] Пак там, л. 11.

ство на народната просвета, Комитет за наука и висше образование и Комитет за култура[1295]. С указ от същата дата се извършват и ред персонални промени в състава на Министерския съвет, като тази, която е от особен интерес за изложението тук, е назначаването на проф. Александър Фол за председател на Националния съвет за образование, наука и култура с ранг на министър и член на правителството. За негов първи заместник-председател и министър на народната просвета е назначен проф. Асен Хаджийолов[1296]. Тези ведомствени преобразувания могат да се приемат като институционално фундиране на успеха на инициаторите в предконгресната подготовка. В началото на август 1989 г. Политбюро насрочва Първият конгрес на науката и висшето образование, Петият на културата и Вторият на народното образование да се проведат на 15 и 16 ноември с.г., а на другия ден, както се и каза съвсем в началото, на 17 ноември, учредителният конгрес на Националния съвет за образование, наука и култура.

Така всъщност вече се добираме до възможността да се разбере какво всъщност предписват конгресните документи и какво от съществуващото положение променят, защото казаното дотук не убеждава, че интезивното говорене за промени в „сферата на духовното производство" действително ги постига, а и очевидно, едва ли тази е неговата съкровена цел.

Нека в тази връзка се коментират три от предложените за санкция от Политбюро документи на заседанието му на 31 октомври 1989 г., които, мисля, най-съществено засягат действителното положение и дават отговор на много от повдигнатите след юли 1987 г. въпроси, а след март 1988 г. и немалки тревоги.

На първо място Проектът за указ за стопанската дейност в художествената култура и в издателското дело. Указът прокарва и създава нормативни условия принципите на фирмената организация и стопанска дейност (самоинициативност, самоиздръжка, самофинансиране), посочени най-общо в постановките на Декемврийския пленум (1988) и конкретизирани в Големия указ № 56 за другите „сфери" (13 януари 1989), да бъдат втъкани и в „сферата на духовното производство". В проекта се указват точно и фирмените форми, а с това и пространството за приложение на тези начала – „къща" (импресарска и изложбена), „издателство", „редакция", „агенция", „бюро", „студио" и „трупа"[1297]. Мотивите на проек-

---

[1295] Указ на Министерския съвет № 1321/4 юли 1989 г. – Държавен вестник № 53 от 11 юли 1989 г.

[1296] Указ на Министерския съвет № 1322/4 юли 1989 г. – Държавен вестник № 53 от 11 юли 1989 г.

[1297] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3799, л. 119. Указ за стопанската дейност в художествената култура (проект). Октомври 1989 г.

та са изведени пряко от всичко изложено, съставляващо сърцевината на активните обсъждания от март 1988 г. насетне – проектоуказът задава еднаквите икономически условия за всички като сигурен щит срещу „монополизма", но в онзи много специфичен смисъл на еднаквите условия, разгърнати в аргументите на Тодор Живков по време на февруарското обсъждане от Политбюро на доклада му преди неговата среща с интелигенцията през 1989 година. После, пак според мотивите на проектоуказа, като още един удар срещу вредния монополизъм, указът ще освободи творците от тяхната материална зависимост от творческите съюзи и ще създаде възможности за пряко тяхно самоинициативно заинтересовано икономическо стимулиране от фондовете на фирмите в художествената култура и в издателското дело, тъй като на тях, творците и авторите, се дава пълното право пряко да участват в работата на фирмите; да избират и да бъдат избирани в управителните, творческите, експертните и пр. техни съвети, което очевидно ги освобождава от дългогодишното им закрепостяване в собствените им гилдии. Проектът се препоръча като създаващ условия за конкурентна надпредвара, при гарантираната позиция на държавните структури и строго съблюдаване началата на социалната справедливост, извънредно важно обстоятелство в сила и за преустроения социализъм (каквото и да означава то)[1298].

Много важен момент в проектоуказа за стопанската дейност в художествената култура и в издателското дело е преминаването към свободно определяне на хонорарите на договорна основа с прекия поръчител и продажните цени на „духовни ценности и услуги". В отделни случаи се предвижда Министерският съвет да определя пределни или твърди цени, или тарифи за възнаграждения на някои видове особено важен творчески и изпълнителски труд. Като такива проектоуказът дефинира три от общо 12-те действащи тарифи – тарифата за авторски и др. възнаграждения за издания; тарифата за авторски възнаграждения за създаване на предназначени за публично изпълнение драматични, музикално-драматични и музикални произведения и за публично изпълнение на произведения и тарифата за авторски, изпълнителски и др. възнаграждения за презапис на грамофонни плочи и звукозапис. Запазването на тези 3 тарифи предполага тяхното осъвременяване – заличават се максималните размери на възнагражденията, тиранично фиксирани до този момент, като в духа на упоменатата социална справедливост вече се фиксират минималните, при удвояване на съществуващите хонорарни разписи.

Всички останали тарифи се предлага да бъдат отменени в резултат на възприетия принцип за утвърждаване на свободното договорно начало при определяне на авторските възнаграждения[1299].

[1298] Пак там, л. 121–122.

[1299] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3799, л. 22. Указ за стопанската дейност в художествената култура (проект). Октомври 1989 г.

До този момент авторските тарифи са удържали необезпокоявани своето положение близо 40 години. Системата, усвоена от съветски първообразци, води началото си от редакцията на Закона за авторското право от 1951 г., според която „размерите на авторските възнаграждения за различните ползувания се определят с постановление на МС..." през определен период от време за различните случаи. Дълголетието ѝ се основава на отличната възможност чрез хонорарните тарифи да се постига тясна обвързаност с цялостната партийна и държавна културна политика – т. е. прякото регулиращо влияние на тарифите върху доходите на отделните категории „творци" и косвено върху развитието на културата. С други думи – тарифите са изпитаната през всичките тези години система за поддържане на социален статус и социално равенство на „творците" и косвено – контрол над посоката на техните творчески занимания[1300].

През октомври 1989 г. в подготовката на документите за конгреса вече се отчита, че строгата ограничителност на системата на тарифите е трудно приспособима към изменящите се условия. Тя не реагира на непрекъснатите нововъведения (имат се предвид феномените на 80-те – видео- и аудиотехники) и на инфлационните процеси, което будело голямо недоволство в тези среди. Отчита се, че тя вече е в остро противоречие с новите начала на стопанската дейност, на практика представлявала система за ограничаване на договорната свобода, което било вече в противоречие със съвременните схващания за свободата на гражданите[1301].

Но и пълното, и неограничено въвеждане на договорна свобода при определяне на възнагражденията на сегашния етап изглежда преждевременно в мотивите на този проектоуказ, защото нито творците, ни-

---

[1300] Ето какво пише за тарифната система в „Справка, относно финансово-икономически и социални въпроси, произтичащи от решението на Юлския пленум на ЦК на БКП (1988) за основни насоки на преустройството в областта на културата", 25 септември 1989 г.: „Какви са нейните предимства? Най-вече в това, че се създава здрава и ясна единна национална система за заплащане на творчески труд, валидна за цялата територия на страната и за всичките ѝ граждани, т. е. за всички „вътрешни" правоотношения, свързани със създаването и разпространението на произведения. По този начин се дава възможност на държавата да регулира целия този процес и по тази начин да влияе пряко върху доходите на отделните категории творци и косвено върху развитието на културата. Създават се гаранции за творците, улеснения за организациите-ползователи и тясно обвързване на хонорарите с цялостната партийна и държавна политика. За времето на 50-те, 60-те и 70-те и първата половина на 80-те години този режим бе напълно подходящ за нашите условия. През същото време подобен режим действаше и в другите европейски социалистически страни". (Вж. ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 131, л. 59.)

[1301] Пак там.

то плащащите организации били готови за това, а в отделни области, предвид сложната вътрешна и международна обстановка, тарифните рамки трябвало да се запазят[1302]. Става дума за вече споменатите три от действащите общо 12 тарифи, а именно – тарифите за издания, за създаване и публично изпълнение на музикални и драматични произведения и за запис на произведения върху звуко – и видеоносители. Да се запазят, защото, по мнението на авторите на проектоуказа, именно те регулират „най-важните потоци на творческо-съзидателния процес"[1303].

Освен запазването на тарифите, като схема на контрол, проектът предвижда и институционални форми за управление и контрол от страна на държавата в ред дейности: излъчване на телевизионни и радиопредавания, книгоиздаване и книгопечат, издаване на вестници, списания и др. периодични издания, разпространение на кино и видеофилми и звуко – и видеозаписи, държавно посредничество при сделки с духовни ценности с чуждестранни лица, импресарска и продуцентска дейност – всичко това ще се осъществява с изричното разрешение на определени от Министерския съвет органи.

„Поради спецификата, деликатността и сложността на художествената култура и издателското дело – се казва в коментарии на проектоуказа – и някои възникнали отрицателни и неблагоприятни резултати у нас при осъществяване на стопанската дейност в тези области от граждани (има се предвид сривът на т.нар. „интонационна среда", постигнат от появите на първите звукозаписни фирми по указ № 56 от началото на 1989 г.), и за ограничаване появите на печалбарство и конкуренция на дребно, в проектоуказа са ограничени случаите, при които гражданите самостоятелно, колективно или чрез образувана от тях фирма, могат да осъществяват такива дейности."[1304] В тази насока се въвежда и общо изискване за правоспособност (преди всичко специализирано образование) на лицата, които работят във фирмите, и на гражданите, осъществяващи стопанска дейност в художествената култура и в издателското дело, по предвидена такава в закон, указ или акт на Министерския съвет.

Вторият документ, т.нар. „Икономически правила за културната дейност" се отнася до театрите, музикалните институти, държавните ансамбли, читалища, библиотеки, музеи и тям подобни. И тук „поради техния характер" се предвижда сериозно подпомагане от държавата. В чертаните реформени начинания важен източник за финансиране на художествената култура и занапред си остава държавният бюджет.

[1302] Пак там, л. 60.

[1303] Пак там.

[1304] ЦДА, ф. 1 Б, оп. 68, а.е. 3799, л. 18. Докладна записка от Й. Йотов, чл. на ПБ и секретар на ЦК на БКП. 26 октомври 1989 г.

Изрично обаче се подчертава, че в бъдеще средствата ще се отпускат при строг подбор „*целево*“ на основата на конкуриращи се творчески програми, при определени нормативи и лимити, а не за издръжка на съществуващи структури, както е било досега, и каквото е съществуващото положение. „Правилата“ предвиждат съответни институционални форми за оценяване творческите проекти на основата на новите взаимоотношения на държавата със свободните творци, особено пък между държавата и театрално дело. В този смисъл „Икономическите правила“ разработват водещото място на държавните ръководни органи и неограниченото им въздействие върху творците от посочените творчески колективи и структури чрез правото им да определят съотношението между платими, безплатни и частно платими „културни ценности и услуги“; нормативите и бюджетните лимити за тяхното финансиране, държавните поръчки по националните програми; организирането на конкурси; преобладаващото дялово участие във финансиране на съвместни програми; стимулиране на високи постижения по предварително установени от компетентни звена критерии, въвеждане на срочни трудови договори за изпълнители, както и с помощта на други икономически средства като освобождаване от данъци, мита, такси, кредитни облекчения и др.[1305] Не е неоснователно да се допусне, че тук, редом с всичко друго, правилата предполагат и контрол върху театрите и артистите, провинили се особено тежко в последните години.

Накрая, документът, който внася допълнителна светлина към усилията да се видят и разберат смисълът и намеренията, влагани в подготовката на несъстоялия се Пети конгрес на българската култура, третира въпроса, дал поводи за големи вълнения в периода след март 1988 г. – става дума за проекта на „Указ за изменение и допълнение на Закона за творческите фондове“.

Мотивите към проекта уверяват, че той цели да бъдат отстранени добре известните отклонения в тази сфера, квалифицирани от най-високото държавно и партийно ръководство, както и пропагандно като „монополизъм“. Мотивите аргументират необходимостта от възстановяване на творческите фондове в чистия им вид като целеви суми пари, без да бъдат те повече юридически лица и без да им се позволява да се занимават със стопанска дейност. Оттук проектът предписва *управителните съвети на творческите фондове да станат независими от ръководните органи на творческите съюзи*, да се избират от конгресите на съюзите и да се отчитат пред тях. Той предвижда и радикално изменение на приходоизточниците на фондовете, така че да отговарял ли на действителния „материален и духовен“ принос на съответния творчески съюз и на всеки от неговите членове; също – недопускане из-

[1305] Пак там, л. 21.

ползването на средства на творческите фондове за издръжка на творческите съюзи и тяхната администрация.

В общи линии аргументацията за промяна се извежда от „Закона за създаване на фонд за творческо подпомагане на работниците по изкуствата" от 1950 година. Към този фонд държавата открива тогава 3 фондови сметки – за писателите, за художниците и за композиторите, музиколозите и концертиращите артисти, попълвани изключително от бюджета. До края на 60-те години творческите съюзи от 3 нараствят на 9. Новите 6 творчески съюза останали необхванати от съществуващия закон и следователно – финансово необезпечени. Дори и трите творчески съюза, за които именно бил създаден законът от 1950 г., не можели да се самоиздържат, поради малките приходи, които им предоставяли фондовите сметки по него. По тази причина се установила практиката почти всички творчески съюзи тогава да се опират изцяло на субсидия от държавния бюджет, за да осъществяват своята творческа, социална и организационна дейност[1308].

Край на тази финансова зависимост на творческите съюзи от държавата слага „Закон за творческите фондове" от 1973 година. По силата на този закон към всеки творчески съюз, както и към тогавашния Комитет за изкуство и култура, се създава творчески фонд – към съюзите на българските писатели, композитори, художници, филмови дейци, журналисти, артисти, музикалните дейци, научни работници, архитекти и фонд на самия Комитет[1307]. Първоначално всеки отделен творчески фонд представлява целева сума пари, поради което му се открива отделна банкова сметка, *без самият фонд да е юридическо лице.* Според закона от 1973 г. средствата на творческите фондове се набират от вноски в размер на 2% от всеки хонорар на съюзните членове, и най-вече от трайно отстъпени чрез закона отчисления от държавни приходи – чувствителен процент от коричната цена на всяка издадена книга, от билети за кино, театър, опера и концерт, от вноски на заведенията за обществено хранене и забава, в които се изпълняват музикално-артистични, илюзионни и всякакви и други програми, поддържани от изпълнители, членове на творческите съюзи или такива със статут, присъден им от техни структури (Комисии за категоризиране на музиканти, изпълнители и артисти в заведенията за обществено хранене, Комисии за оценка дейността на художници-приложници, оформители и пр., свързани с тях) в размер 0,2% от годишния стокооборот на съответното заведение, немалки вноски от организациите, производители на грамофонни плочи или звукозаписи и др. Разпределението на тези източници

[1308] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 131, л. 62. Справка *относно* преустройството на творческите фондове. 25 септември 1989 г.

[1307] Закон за Творческите фондове. – Държавен вестник. № 27, 16 април 1973 г.

между отделните творчески фондове става по наредба, излязла скоро след закона и утвърдена от Министерския съвет, съгласно която известни отчисления (до 1 млн. лв. годишно) постъпват и в творческия фонд при Комитета за култура, давайки и на него тъй известна самостоятелност от бюджета. Разпределението на средствата, добивани по този начин според закона, се извършва, „... като се вземат предвид нуждите на съответните фондове, тяхната дейност, приносът на дейците на литературата, изкуството и науката – членове на съответните съюзи – в развитието на различните дейности в областта на изкуството и културата, от които са предвидени вноски и отчисления за творческите фондове“[1308].

Изключително важно положение с оглед на разгръщания тук сюжет е положението в закона от 1973 г., според което в творческите фондове могат да се акумулират и приходи от собствени стопански дейности, издателства, печатни органи, ателиета, галерии, магазини, концерти, спектакли и др. *мероприятия и прояви на творческите съюзи*, от собствени имоти и влогове, дарения и завещания и ред приходи, предвидени от източници за тях в други нормативни актове[1309]. Законът от 1973 г. още не казва нищо по въпроса за юридическия статут на структурите, разгръщащи изброените в него дейности.

Той отключва големи активности и в края на същото десетилетие стопанските дейности стават основна задача на творческите фондове при съюзите – при тях се образуват мощни стопански организации, вече юридически личности, промишлени, дори и собствени търговски предприятия с голяма икономическа сила и съответно даващи сила и на управляващите ги ръководства на творческите съюзи[1310].

В средата на 80-те години статут на „творческо-стопански обединения“ и права на юридически личности по „импресарска дейност, изложби, музикални, филмови и др. фестивали“ и пр. придобиват Народният дворец на културата „Людмила Живкова“ в София, НДК „Людмила Живкова“ във Варна, Държавно-обществената организация „13 века България“ (по „придобиване, регистриране и управление на движими и недвижими имоти, финансови средства, уникални и други произведения на изкуствата, литературата и науката, на технологии, авторски и други права“), ред специфични права са отдадени на Центъра „Знаме на мира“, Агенцията за авторско право и Научно-изследователския институт по културата[1311] – целият този сюжет си е голяма и отделна изследова-

---

[1308] Закон за Творческите фондове. – Държавен вестник. № 27, 16 април 1973 г.

[1309] Пак там.

[1310] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 131, л. 62. Справка относно преустройството на творческите фондове. 25 септември 1989 г.

[1311] Разпореждане № 17/26 юни 1986 г. за преобразуване и образуване на творческо-стопански обединения и комбинати. – Държавен вестник № 54, 11 юли 1986..

телска тема, която тук се докосва само за да се очертаят явно не безпочвените основания на партийните документи от последните години на комунизма в България да говорят донякъде с прикрито притеснение за „отклоняване вниманието на творческите съюзи към несвойствени дейности".

През октомври 1989 г. Проектът за изменение и допълнение на Творческите фондове, както се спомена, визира да се възстановят те „в чистия си вид", т. е. като целеви суми пари, без да са юридически лица и без да се занимават със стопански дейности – „... те би трябвало само да акумулират парични средства и да ги предоставят на съюзите и на Комитета за култура за осъществяване на творческа, а при съюзите още организационна и социална дейност". Той предвижда управлението на творческите фондове да се изгражда изцяло на принципите на изборност, мандатност и самоуправление, като бъдещите им управителни съвети категорично да нямат никакво административно подчинение спрямо бюрата на съюзите [1312].

Стопанската дейност, която досега са ръководили творческите фондове на съюзите, се предлага да бъде отделена от тях и да се организира на принципите на фирми или къщи по Указ № 56 за стопанската дейност, като към тях се прилага специфичната регламентация за стопанска дейност в „духовната област". Тези фирми или къщи ще бъдат създадени с основен фонд средства, предоставен от съответния творчески съюз, поради което ще плащат на държавата данък в размер на 20% от печалбата си, а други 30–40% от нея ще внасят в творческия фонд като финансова организация на съюза. Проектоуказът намира за основателно да бъдат отменени всички приходоизточници за творческите фондове, набирани от отстъпвани дотогава отчисления от държавни приходи и двупроцентните удръжки от хонорарите на съюзните членове, защото, след обособяването на несвойствените им стопански дейности във фирми или къщи, привежданите от тях в съюзните фондове средства ще могат да финансират социалните дейности, международното сътрудничество, организационната издръжка и чисто творческите мероприятия на съюзите. Откровен експертен коментар към проекта ясно сочи, че при разполагането „нашироко" от съюзите както е било от отдавна и както продължава и сега – „всичко това не би могло да се остави само на несигурните постъпления от вноски от печалбата на създадените фирми или къщи. Творческите фондове, а оттам и творческите съюзи, ще изпаднат във финансови затруднения. Това ще има за последици: недоволство сред съюзните членове от липсата на възможности за творчески изяви и прибягване към искане на субсидия от

[1312] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 131, л. 62–63. Справка относно преустройството на творческите фондове. 25 септември 1989 г.

държавния бюджет, която при новата структура и роля на бюджета едва ли ще могат да получат, а и да я получат – тя ще ги дискредитира пред международните неправителствени организации и ще намали авторитета и активността им в тях“[1313]. Такава организация на фондовете при творческите съюзи, продължава същият коментатор, „ще стесни стимулирането на творческите процеси от тях“. Всъщност това може да се мисли и като една от невидимите пряко негови цели, защото точно такова, „стеснение“ правело целесъобразно запазването на творческия фонд при Комитета за култура в цялата му мощ, чрез който да се финансирали „определени национални и международни мероприятия и бъде средство за икономическо въздействие от страна на държавния орган върху развитието на творческата дейност в областта на художествената култура“[1314]. Последното положение показва свойствената за всичкото време на комунизма централистична тяга на институциите за управление на културата и разбира се, нейното неизличимо присъствие в документацията на несъстоялия се Пети конгрес на българската култура.

***

„Икономизирането“ на идеологията и проекциите на този процес върху структурите за управление на културата следват едно основополагащо за социалистическото общество начало – доминантната позиция на политическата инициатива. Така социалните функции на призивите за „нови икономически регулатори“ по същество не изглеждат да са по-различни от посланията, основани на класическите марксистко-ленински доктринни категории като експроприация на експроприаторите; обобществяване на средствата за производство, премахване на експлоатацията на човек от човека, културна революция и пр. Те осъществяват политическо разпределение на икономически ресурси спрямо произволно конституирани „свободни организации с идеална цел“, с други думи – старият политически субективизъм при определяне позициите на „свободните“ икономически агенти в „новите структури на самоуправлението в духовния живот“.

[1313] ЦДА, ф. 405, оп. 11, а.е. 131, л. 64. Справка относно преустройството..., 25 септември 1989 г.

[1314] Пак там, л. 64–65.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Само привидна е монолитността на марксистко-ленинските постулати, с които се говори за култура през социалистическата епоха. В ранните зари на новата ера, при разпознаването на „народното" вече в полето на „трудещите се", се наслагват първите внушения за нова, „истинска" „народна култура" – сложна кръстоска от традиционалистки възторзи и ляв радикализъм, важна съставка на отечественофронтовските консенсусни реторики за колективното спасение и единствения общ спасителен път. Би могло да се каже, че в основата на това говорене (респ. в говоренето за „народна (отечественофронтовска) интелигенция", за „народно изкуство" и пр.) стои мисълта за социалното неравенство, което, естествено, иде от неедноквите възможности за достъп до култура на различни обществени среди у стара, буржоазна България, за причастност към културни форми, функциониращи активно като система на социална стратификация, форми, успоредяващи или препотвърждаващи икономическа или обществена доминация. Отдавна изказаното гледище за „вродения демократизъм" на „нашата интелигенция" сега се развихря като идеологически и пропагандни подстъпи за политическа мобилизация на културните елити. Изведеното оттам в историографията клише „културна революция" покрива действителни процеси: този на „преодоляването" на „буржоазната култура", „фашизма" и „великобългарския шовинизъм" като разбиване на естествено установени в хода на модернизацията на българското следосвобожденско общество асиметрии между среди с различна култура и с различен обществен статус, и процеса на „приобщаването" на хората от артистичните професии, научните и писателските среди, комунистическото „Gleichschaltung", към политически установяваните нови институционални стандарти на културата в отечественофронтовска България. „Приобщаването" е тяхното политическо овладяване и съответно, в крайна сметка, социалното им деградиране. През януари 1947 г. министърът на информацията и изкуствата Димо Казасов говори за „духовното съдържание и идейните тенденции на отечественофронтовската ера, която иска да смени олимпийците и парнасците от техните изолирани върхове и да ги изкъпе в животворните води на народните низини", което е същото, изказано в старорежимен слог. Новото институцио-

нално пространство оразмерява полето за „творческо съществуване“ и същевременно безусловно го обвързва с живеенето.

Обаче представата, че режимът действа изключително силово, а „творците“ противодействат, не е съвсем точна; подобна теза пропуска ключови области на разбирателство между официалната културна политика и високите образовани и експертни елити. Още от първите следдеветосептемврийски дни се разгръща като ключов, възпроизведен после гръмко и примамливо в пропагандата, но и в конкретни действия, мотивът за третирането на творческата дейност като платена и гарантирана от държавата професионална работа, нагласа, легнала на сърцето на „интелигенцията“ в началните мигове от раждането на третото ни царство, и каквато тази дейност за времето на неговото царствие никога не успява да стане. Живо ехо на българския смутен културен живот, нагласа стара, приемаща икономическия либерализъм в творческите професии за синоним на несигурност, през 20-те и 30-те години на XX в. в много души вкоренена дълбоко и безкористно като корпоративистично влечение, затова и по взаимно съгласие сега превърната по детински лесно в инструмент на политическо подработване. Вярно е, че „приобщаването“ е процес на политически бързо проведено силово налагане, но „приобщаването“ е и бързо, мълчаливо, компромисно приемане на консенсусния призив за „народна култура“ като ядро на новата официална, постепенно доминирана от марксизма-ленинизма, българска култура. Голият ефект от това е суровото изличаване на преживяващия последните си мигове наследен културен партикуларизъм и легитимацията на режима чрез авторитета на високата култура и тези на нейните най-значими представители.

Краят на отечественофронтовската ера открива без уговорки всички сложили се дотогава условности. Като „надстройка“, културата трябва да покаже произтеклите промени в базовите отношения на българското общество открито, нагло и демонстративно. Плакатно, с пропагандна яснота да отрази историческия път на тържеството на социалистическата революция, да яви силите, из които черпи токове днешният живот, и да посочи в него кълновете на комунизма – само в този смисъл, отношението на режима към нея може да се приеме като искрено заинтересувано и загрижено.

В друго едно, по-късно време привидно монолитни марксистко-ленински категории изписват различен образ – културата като социална придобивка, като „завоевание на победилия социалистически строй“, но култура, индивидуално притежание на конкретния човек, измерима във възможностите за „културно потребление“ – сграден фонд на глава от населението и техническа съоръженост („материално-техническа база“), образование, брой посещения на кинопрожекции, театрални постановки, концерти, художествени изложби, мода, свободно време, бит, хра-

нене, отдих, пътувания, дори лукс. Тя става широка и светла витрина на „социалистическия начин на живот" – идеологизирания изглед на конкретиката на човешкото щастие. От това социалистическата култура богатее с производството на официална масова култура. Тя трябва да е живо опровержение на вещанията за демокрация на потребителските маси, на прокобите за меритократическа демокрация, която „... цели да увековечи капитализма, да превърне трудовите хора в потенциално безцелни съществования, в нахранени, но лишени от творчески интереси и възможности индивиди". Идеологическият език, с който се трябва производството ѝ (особено през 60-те) на места е толкова твърд, че никога изследователят не е съвсем уверен дали става пряко дума за старите механизми на политическо надвиване, за политическо измишление под прикритие на култура, или за действителен план за добив на социалистическа масова култура, която в един и същ момент е и кампанийна политическа контракултура и перспективна идеологизирана масова култура – отпор на попълзновенията на идеологическата диверсия, проявите на упадъчност и още непреодолени остатъци от буржоазен морал. По-вероятно да е второто. Този език регистрира приспособяване към действителни промени в българското общество – надделяване на градското население в общата демографска структура на страната и свързаните с това оформящи се нови структури на частно съществуване в пределите на социалистическото общество. Той регистрира приватни пространства, несъмнено различни от тия на унаследеното битуване; чувствително нарастване на свободното време; културни полета със собствен потенциал на развитие; изплъзващи се, още неовладяни докрай от него консумативни нагласи, универсални феномени на масовата култура, нова култура на тялото и сексуалността, все тревожни сигнали, явстващи възможности за наслада от живота. От май 1960 г. поемат метаморфозите на „Център за асортимента на стоките за народно потребление и културата на облеклото", чието назначение е да „изучава и обобщава... потребностите и вкуса на населението и на тази основа насочва производството и потреблението"; „съобразно битовите особености, местни условия и нужди на населението (да) разработва проекти, модели, образци и др. от стоки, които след обществена оценка (да) предава за изпълнение от промишлените предприятия и за пласиране от търговските предприятия"; „(да) упражнява методическото ръководство на художествените проектантски колективи в предприятията за повишаване на творческата им култура и квалификация, за предпазването им от увлечения към упадъчната мода и други неприсъщи на социалистическото общество прояви и тенденции".

Идеологическият език от това време описва и конкретика, извикваща откриване на дълбоки патерналистки вълнения в сърцето на българския комунизъм: незаспали антимодерностни чувства, неприязън

спрямо покварената в безделие градска младеж, потиснатост и агресия пред развалата на „човешката порядъчност", безсилие в грубото властово преутвърждаване на разколебания родителски авторитет, старчески страхове пред трепетно осезаемия поколенчески разрив и пр.

От всичко това идат импулси за промяна на установените параметри на високата официална култура и даване преднина на обновените и нови културни индустрии – масов печат и издателско дело, кино, радио, телевизия, туризъм, естрада, спорт, звукозаписно производство. Социалистическата масова култура се проектира в „синтетични спектаклови концерти", които се провиждат като бъдеще на масовите музикални жанрове; в тях ще са втъкани театър, кино, фотоколажи, мюзикъли, „спектакли с високо идейно и художествено съдържание и жанрова насоченост", танци, политическа песен, живопис, графика, скулптура и мн. др. В същото време медийното битие на класическите жанрове произвежда „радиотеатър", „телевизионен театър", „телевизионни филмови серии", „телевизионна новела", „радиодраматизация"; особен и непознат дотогава успех добиват „по-леките жанрове" – „телевизионна оперета", „телевизионни естрадни рецитали", „телевизионни мюзикъли" и т.н. – само по себе си всичко това е „нова култура" с масови размери на производство и разпространение, натоварена с очаквания да бъде идеологическо (пре) възпитание на нови културни навици. Възможно е за крайна точка на нейното концептуализиране да бъде приета „Всенародната комплексна програма за естетическо възпитание на трудещите се и младежта" от 1975 година.

През втората половина и в края на 70-те една чувствително различаваща се от всичко познато преди реторика еманципира културата от статуса ѝ на „надстройка" и я превръща в самостоятелна човекостроителна сила: гениалният предтеча, естетически изграденият съвременен човек и човекът от бъдещото комунистическо общество се сливат в неподвластната на времето всестранно развита и хармонична личност. Като политика тя предлага изразяване на цялостния живот чрез естетически опит. Това е радикално визионерство несъмнено с тоталитарни параметри: високо доверие в научни експерименти и тежки институционални практики, съвършено свободни от вътрешна етика на възпиране. Новите реторически кодове регистрират чувствителната криза в съдържанието на утопическата класика на българския комунизъм и оттук – на „Дългосрочната комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността и обществото в етапа на изграждането на развитото социалистическо общество", на програмите „Н. К. Рьорих" и „Леонардо да Винчи", на Международната детска асамблея „Знаме на мира", на програмите „В. И. Ленин", „Константин-Кирил Философ", „Георги Димитров", „Алберт Айнщайн", „Авицена", „Ломоносов" и кой ли още не, би могло да се

гледа като на регенерация на износени важни ранни символни стойности на комунистическия проект у нас, като на идеологически техники, които, изключвайки езотеричните увлечения на председателката на Комитета за култура Людмила Живкова, превръщат трудовия ентусиазъм в творческа еуфория, героизма на себеотрицанието в гениалност, комунистическата идейност в хуманизъм, естетическата култура в социална активност и пр. Комунизмът се извежда извън течението на пълноводния поток от материални блага, където ще се осъществи великият принцип „От всекиго според възможностите, всекиму според потребностите", и става дух, „жива етика", лишава се от профаниращите неговата същност материални измерения на идеята; комунизмът се превръща в „мечти и дела" на „Тайното учение". Не ще и дума, че на такава митотворческа политика е потребен трудно податлив на изчисления свръхурожай на естетическа продукция, и то такава, не само от настоящето и произвеждана не само в България. Политика, градяща новата трансцендентна реалност, поради което хората на изкуството и културата в нея добиват много специално място – сонм ярки дарования ще дават заинтересувано културната идентичност на зрелия социализъм.

Въпреки и не роден в това време, но от средата на 70-те години поема изключителната активизация и интензивното си обновление един друг идеологически образ – българската култура като единство на „минало-настояще-бъдеще". Макар и да е възприето виждането на Людмила Живкова, че символ на всенародното честване от създаването на българската държава трябва да бъде „единичната спирала като израз на вечното и непрекъснато развитие на процесите и явленията в безпределността, на вечната трансформация и изменение", при все и да са консултирани източници от чужд аналогичен опит – 2500-годишнината на Иранската империя, 1000-годишнината на Полската държава, 200-годишнината на САЩ, 1000-годишнината на Австрия, разработките на предстоящите тогава чествания на 150 години от обявяването на независимостта на Белгия и 2050 години от държавата на даките в Румъния, тематичният център на 1300-годишнината не е езотериката, нито миналото, а съвременността. Като сложен текст, смесващ идеологически наставления, пропаганда, опростени наративи и развлечения с по-дълбоки и многосмислови послания, юбилейното честване е част от историята на сложното комунистическо принципно отрицание на миналото, съпрежено с поредно преобразуване и усвояване на съществували преди комунизма, културни стандарти, на чиито фон да бъде постигната формула, която да изрази уникалността на социалистическото настояще на България („1300 и 35 от тях"). Юбилейната действителност произвежда нова символност, проникваща дълбоко на всички официални културни равнища, символност, която, като изразява чрез дър-

жавността неразривната връзка на съвременността с българската древност, императивно настоява за социално сцепление в този момент. Историзирането на културата от края на 70-те и през 80-те години на XX в. ще бъде припомнящо миналото легитимиране на настоящето посредством нов официален език и нови идеолого-пропагандни послания – мобилизация и митификация на дискурса по националната култура и преформулиране на комунистическата символика и митология в национален култ, артикулиран като отворен и включващ всичко ценно и достойно от хилядолетната българска културна традиция („Вторият златен век"). Историзирането на културата ще даде официалната парола за синтез на високите изкуства и материализация на новата символност в съвременното българско културно пространство чрез монументалното юбилейно съзидание и същевременно ще приложи блестящо техники на масовата култура за стимулиране на ниската аудитория. Юбилеят ще бъде стратегия на българската външна политика за „ново културно настъпление", след онова на солунските братя. Юбилеят накрая ще бъде знамение и ново обещание за приближаването на бъдещия свят.

От този символен капитал по-нататък ще бъде изведено домогването към „единна социалистическа национална култура" с опити да се разшири и конкретизира обхватът на общата формула от честването на 1300-годишнината. Усилията да се репродуцира нейният успех обаче последователно ще опират до провал – възродителният процес ще направи да бъде изоставена всяка двусмисленост (или многосмисленост) на националния култ от 1981 година. Мерките на Комитета за култура „за подобряване на културната работа в окръзи, където се провежда целенасочена работа за етническа консолидация на населението" и идейният заряд на новите програми („1100 години от Преславския събор", „1100 години от смъртта на Методий", „800 години от Ловешкия мир", „110 години от Освобождението", „75 години от Балканската война" и др.) ще са знак за изоставената плуралистична формула от епохата на председателката Живкова, изоставена поне от официална протекция сега. Историческото ще стане еднозначен израз на силовото върховенство на режима в средата на 80-те.

В последните години от неговото съществуване може да бъде уловен друг идеологически образ на културата, отглас на „перестроечните" процеси от края на 80-те. Сега пропагандните послания се изпълват с икономически термини, които се наемат да изписват нови хоризонти на утопията и да представят нови изгледи на конкретното човешко щастие. Така в отлика на понятието от по-горе „историзиране на идеологията", респ. „историзиране на културата", струва ми се, че този последен идеологически образ би могъл да се изкаже с понятието „икономизиране на културата".

Това „икономизиране“ и проекциите му върху нейните структури за управление не отменят по никакъв начин определящата позиция на политическото. Социалните функции на призивите за „нови икономически регулатори“ и „нови структури на самоуправлението в духовния живот“, за „фирми в художествената култура“, за издателски, импресарски и изложбени „къщи“, по същество не са по-различни от социалните функции на класическите доктринни категории от разреда на „експроприация на експроприаторите“, „обобществяване на средствата за производство“, „премахване на експлоатацията на човек от човека“ и пр. „Икономизирането на културата“ въвежда в пропагандата икономически и организационни акценти, насочени към промяна на социалния статут на културните елити. Експлоатирайки наивните и неясни либералистични нагласи от това време за силата на творческата свобода и индивидуалния талант, вярата в професионализма и чудото на самостойната икономическа инициатива, „икономизирането на културата“ опитва да бъде преобразувана консолидиращата се крехка дисидентска критичност спрямо режима в икономическа конкуренция между „свободни организации с идеална цел“. В последна сметка „новите икономически регулатори“ и „новите структури на самоуправлението в духовния живот“ са призовани да осъществят ново политическо разпределение на реални икономически ресурси спрямо произволно конституирани, „свободни икономически агенти в сферата на духовното производство“; инак казано – тези термини описват с нови думи стария партиен субективизъм при изцяло неконтролируем политически произвол.

Културният фронт. Непримиримата битка на комунизма за преусвояване на културата в настоящия политически дневен ред.

БИБЛИОГРАФИЯ

I. Източници

А. Архивни материали

Централен държавен архив

Фонд 1 Б
Централен комитет на БКП

опис № 6
Политбюро на ЦК на БКП
а.е. 92, а.е. 365, а.е. 752, а.е. 6321, а.е. 6666, а.е. 6687 – протоколи от заседания и решения на Политбюро, доклади, информации, изводи, предложения и др. във връзка с управлението на културата (1946–1967).

опис № 34
Политбюро на ЦК на БКП
а.е. 34 – материали по т.нар. „нова система на ръководство" (1966).

опис № 35
Политбюро на ЦК на БКП
а.е. 199, а.е. 1279, а.е. 1501, а.е. 2075, а.е. 3547, а.е. 3688, а.е. 3727, а.е. 4823, а.е. 5358 – протоколи от заседания и решения на Политбюро, доклади, информации, изводи, предложения и др. във връзка с управлението на културата, концептуализации на паметни чествания и юбилейни тържества, начертания по развитието на историческата наука, мероприятия за повишаването на жизненото равнище и др. (1968–1975).

опис № 66

Политбюро на ЦК на БКП

а.е. 639, а.е. 2726 – решения и очертание на перспективи по развитието на българистиката в чужбина, справки за развитието на подготовката на честването на 1300-годишнината от създаването на българската държава и др. (1969–1980).

опис № 67

Политбюро на ЦК на БКП

а.е. 1401, а.е. 2122 – протоколи от обсъждания и решения за провеждане на конгреси на науката и културата и др. (1983–1984).

опис № 68

Политбюро на ЦК на БКП

а.е. 3340, а.е. 3368, а.е. 3394а, а.е. 3399, а.е. 3429, а.е. 3591, а.е. 3634, а.е. 3799 – обсъждания по „актуални въпроси на работата с интелигенцията", концептуализации върху „по-нататъшното утвърждаване единението на българската социалистическа нация", проектодокументи по въвеждането на „система нови икономически регулатори", одобрението на „предложения за преустройството и по-нататъшното изграждане на социализма в НРБ"; решения по „ускорено преустройство на духовната сфера" и „художествената култура", съображения по Правилника и задачите на Министерството на културата, науката и просветата, по указа за стопанска дейност в художествената култура и др. (1988–1989).

Фонд 1 Б

опис № 36

Секретариат на ЦК на БКП

а.е. 409, а.е. 2286 – решения по „идейно-възпитателната работа сред интелигенцията", по написване на многотомната история на България и др. (1969–1974).

Фонд 1 Б

опис № 15

Отдел „Пропаганда и агитация" при ЦК на БКП

а.е. 10, а.е. 176, а.е. 202, а.е. 222, а.е. 287, а.е. 370 – протоколи от заседания на Агитпропа при ЦК на БРП (к) и ЦК на БКП, изложения, информации и предложения по задачите, организацията, структурата и състава на отдела и секторите в отдела, в т. ч. „Културен сектор" (1945–1949).

Фонд 1 Б

опис № 16

Отдел „Наука и образование" (Наука, образование и изкуство) при ЦК на БКП

а.е. 46, а.е. 60, а.е. 68, а.е. 120 – доклади, информации, писма по дейността на ГЛАВЛИТ, по работата на творческите съюзи в помощ на селото, за участието и неучастието на художници в общи художествени изложби и др. (1953–1957).

Фонд 1 Б

опис № 42

Отдел „Изкуство и култура"

а.е. 101, а.е. 118, а.е. 122 – изводи от произтекли културни събития, справки по спорни произведения, информации и преценки за партийни събрания в творческите съюзи и др. (1964–1972).

Фонд 1 Б

опис № 78

Отдел „Изкуство и култура" („Култура", „Идеологическа политика")

а.е. 3, а.е. 8, а.е. 11, а.е. 48, а.е. 60, а.е. 111, а.е. 124, а.е. 134, а.е. 139, а.е. 151, а.е. 170, а.е. 364, а.е. 407, а.е. 446, а.е. 1209, а.е. 1819 – правилници за функциите, структурата и задачите на отделите в ЦК, свързани с управлението на културата, справки по „развитието на културната политика на БКП", мнения по състоянието и предложения за промени в творческите съюзи, творческите фондове към тях, информации за въвеждането и функциите на т.нар. „обществено-държавно начало", справки по изпълнение конгресните повели и решенията на пленуми с отношение към културата, мнения по проекти за закони и правилници по тази материя, мнения на отдел „Изкуство и култура" при ЦК по Програмата за естетическо възпитание, докладни записки по мнения в западната преса за българската културна политика след смъртта на Л. Живкова; разработки за причастността на „духовната сфера" към „възродителния процес" и др. (1971–1989).

Фонд 136

Министерски съвет на НРБ

опис № 1

а.е. 1, а.е. 23, а.е. 29, а.е. 40, а.е. 120, а.е. 143, а.е. 206, а.е. 416 – доклади на министри, постановления и разпореждания на Министерския съвет,

писма от Министерския съвет до други държавни институции, обяснителни таблици по служебния състав и щатовете в Министерството на пропагандата и това на информацията и изкуствата и др. (1944–1945).

описи № 30 (а.е. 113, а.е. 260), *№ 36* (а.е. 18), *№ 46* (а.е. 269), *№ 52* (а.е. 530), *№ 53* (а.е. 394), *№ 86* (а.е. 657) – доклади, докладни записки, предложения, постановления и пр., във връзка с организацията на производството и естетическите достойнства на стоки и вещи, списъци и номенклатура на разни изделия и др. (1960–1974).

описи № 46 (а.е. 24), *№ 58* (а.е. 34) – постановления и разпореждания на Министерския съвет по структурната схема на Комитета за изкуство и култура, по „усъвършенстване ръководството на културния фронт" и др. (1968–1974).

описи № 56 (а.е. 9), *№ 80* (а.е. 86) – постановления на Министерския съвет по въвеждане на намалено работно време и петдневна работна седмица, за поемане функциите на закрити министерства и ведомства от нови структури и др. (1973–1987).

Фонд 2

Министерство на пропагандата, Министерство на информацията и изкуствата

опис № 1

а.е. 2, а.е. 9, а.е., 68, а.е. 83, а.е. 88, а.е. 115, а.е. 123, а.е. 155 – доклади на началници служби в Министерството на пропагандата, законопроекти и закони за Министерството на информацията и изкуствата, отчети за работата на министерските дирекции, на областните инспекции, речи на министъра, законопроекти и правилници за дейността на Камарата на народната култура; правилници за дейността на Клубовете на науките и изкуствата, на Художествената комисия при министерството и пр., писма от председатели на клубовете със сведения, запитвания, искания; молби от и заявления до министерството от граждани и др. (1944–1948).

Фонд 143

Комитет за наука, изкуство и култура

опис № 1

а.е. 2, а.е. 106, а.е. 107, а.е. 110, а.е. 116 – устав на Клуба на културните дейци при КНИК; доклади за дейността на провинциални Клубове на народната култура; писма от ръководството на КНИК до Клуба на кул-

турните дейци в София и др. по устройването и функциите на клуба; правилник за раздаване на награди от Камарата на народната култура; писма до Дирекцията на Народната милиция, пояснящи структурата на поделенията на КНИК и местонахождението им; мероприятия на КНИК по развитието на изкуствата; организационна структура на комитета за култура и изкуство във ФНРЮ и др. (1947–1948).

описи № 6, (а.е. 236), *№ 7* (а.е. 44), *№ 8* (а.е. 5, а.е. 176, а.е. 177, а.е. 191) – информация за състоянието на Клубовете на културните дейци в провинциалните градове и предложение за закриването им; преписка във връзка прекратяване дейността на Съюза на художниците самоуци; доклади за състоянието на преподаваната във ВУЗ „Основи на марксизма ленинизма"; указания за устройването на традиционни изяви, събори, панаири и пр.; документи по одобрение на конкретни разработки за контрактационни договори и др. (1947–1952).

Фонд 405

Министерство на културата (1954–1957), Комитет по културата и изкуството (1963–1967), Комитет за изкуство и култура (1967–1976), Комитет за култура (1977–1989)

описи № 1 (а.е. 48, а.е. 62), *№ 2* (а.е. 157) – доклади, мнения и предложения по състоянието на управленческите кадри в Министерството на културата и по структурата на Министерството на просветата и културата и др. (1954–1957).

опис № 7

а.е. 1, а.е. 24, а.е. 34, а.е. 74 – щатно разписание на Министерството на културата, доклади до Министерския съвет относно структурата на Комитета по културата и изкуството; справка за неговото щатно разписание; правилници за устройството на вътрешния ред и службите в театрите, устройството и задачите на ККИ; предложения за реорганизации на комитета и др. (1956–1963).

опис № 8

а.е. 29, а.е. 273 – решение на ПБ на ЦК на БКП относно Първия конгрес на българската култура; решение на Комитета за изкуство и култура по изпълнение решения на Политбюро; указания по подготовката на конференциите и събранията по избор на общински, районни и окръжни съвети по културата и изкуството и за делегати на Първия конгрес и др. (1966).

опис № 9

а.е. 22, а.е. 62, а.е. 73, а.е. 74, а.е. 81, а.е. 93, а.е. 106, а.е. 118, а.е. 121, а.е. 172, а.е. 192, а.е. 231, а.е. 250, а.е. 255, а.е. 263, а.е. 269, а.е. 284, а.е. 306, а.е. 362, а.е. 698 – протоколи от заседания и решения на Комитета за култура; устав на същия; проекти по „структурно-функционалното устройство на Националния комплекс „Художествено творчество, културна дейност и средства за масова информация", както и приетият окончателен вариант; изказвания на Людмила Живкова; варианти и „Основни положения на Примерната комплексна програма за естетическо възпитание на народа"; мнения по създаването на „Лаборатория по проблемите на естетическото възпитание"; устав на КК, приет на III конгрес на българската култура; задачи на Окръжните съвети за изкуство и култура; докладни записки по „Дългосрочна комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността в съвременния свят"; анализи на етапите от тази програма „Н. К. Рьорих" и „Леонардо да Винчи"; разработки на детайлизирани подпрограми от поделенията на КК; информации за състоянието на работата по подготовката на честването на 1300-годишнината от основаването на българската държава; протоколи от обсъждания на почина „За красотата в жизнената среда"; систематизация на постановки, идеи и предложения, направени от Людмила Живкова по 1300-та годишнината и др. (1974–1981).

опис № 10

а.е. 49, а.е. 62, а.е. 66, а.е. 67, а.е. 77, а.е. 93, а.е. 108, а.е. 111, а.е. 159, а.е. 192, а.е. 224, а.е. 255, а.е. 265, а.е. 356, а.е. 360, а.е. 400 – доклади на Людмила Живкова по усъвършенстване системата за управление на художествената култура; протоколи от заседания и обсъждания на Председателството на Комитета за култура по естетическото възпитание; календарен план на основните мероприятия през 1981 г. за ознаменуване на 1300 години от основаването на българската държава; доклад на председателя Йорданов и обсъждане резултатите от юбилейното честване на 1300-та годишнина; протоколи от обсъждане „някои аспекти на подготовката, организирането и постигнатите резултати от проведените Международна детска асамблея „Знаме на мира"'79 г., „Среща „София'80" и „Среща „София'81"; проекти за развитие на движението след смъртта на Л. Живкова; анализи и обсъждания по продължаване изпълнението на програмните проекти на Живкова след нейната смърт и др. (1974–1984).

опис № 11

а.е. 21, а.е. 23, а.е. 55, а.е. 57, а.е. 60, а.е. 64, а.е. 71, а.е. 76, а.е. 104, а.е. 123, а.е. 131, а.е. 212, а.е. 218, а.е. 224 – преработки на програмата за все-

народно естетическо възпитание; проект за младежка мемориална научно-изследователска експедиция „Урусвати 79–84“; концепция за ознаменуване на 50-та годишнина от 9 септември през 1994 г.; програми за честване на 800 години от подписването на Ловешкия мир, за честване „1100 години от идването на учениците на Кирил и Методий в България“, за общонационално честване на 1100 години от Преславския събор; проекто-програма за художествено пресъздаване на социалистическата съвременност в българското кино; план-програма за работата на Комитета за култура по изпълнение решението на Политбюро „За по-нататъшно единение на българската социалистическа нация“; протоколи от пленуми на комитета и заседания на Председателството; документи на несъстоялия се V конгрес на българската култура и др. (1983–1989).

Фонд 468

Министерство на просветата и културата

описи № 2 (а.е. 11, а.е. 143), *№ 4* (а.е. 144), *№ 5* (а.е. 110,), *№ 7* (а.е. 36, а.е. 44) – правилник за устройството и работата на Министерството на просветата и културата; информации за изпълнение на призива „Изкуството повече между народа – по-близо до живота“; доклади за работата на окръжните отдели „Просвета и култура“; писма и заповеди за изпълнение на решенията по преодоляване култа към личността и др. (1967–1963).

фонд 232к

Дирекция на обновата

описи № 1 (а.е. 19) и *№ 2* (а.е. 4) – план-инструкция за дейността на пропагандата и нейните задачи; материали по учредяването на Дирекцията на обновата, нейните задачи, цели и закриване (1934–1935).

фонд 15к

Дирекция на националната пропаганда

опис № 1

а.е. 99, а.е. 104 – списъци и отчетни таблици за изнесени беседи, темите и броя на посетителите, преписки с Дирекцията на националната пропаганда за изнасяне на беседи, музикални прояви, откриване художествени изложби, одобряване репертоар на държавните театри, за разрешение на народни певци да пеят и др. свързани с надзора над публичните зрелища, радиото, устната пропаганда и др. (1942–1943).

фонд 380к
Камара на народната култура

опис № 1 (а.е. 1, а.е. 2) – варианти на мотиви към законопроекта за Камара на народната култура (1942–1943).

фонд 1137
личен фонд на Никола Тодоров Балабанов

опис № 1 (а.е. 135) – законопроект за Институт за национална култура, наука и изкуство (1937).

фонд 990
Координационнен съвет „13 века България“

опис № 1

а.е. 5, а.е. 10, а.е. 62 – състави на комисии по организацията на 1300-годишнината; решения на Секретариата на ЦК на БКП във връзка с организацията на юбилейното честване; протоколи от заседания на Консултативен съвет по история към Националната координационна комисия; предложения на експерти за по-ефективно въздействие на юбилейната символика и др. (1976–1980).

Научен архив на БАН

фонд 88
Институт по история

опис 2, а.е. 71 – протокол от заседание на авторския колектив на преработената в три тома „История на България“ (1962).

Б. Публикувани документи; документи от конгреси, пленуми, конференции и др.

Архив „Гестус“. Случаят Стаматов. Гестус. № 1–2, 1990, с. 43–192.

БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите и Политбюро на ЦК на БКП. Т. 5. С., 1965.

За преустройството на духовната сфера. Документи, утвърдени на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 19 и 20 юли 1988 г. С., 1988.

Идеен проект за характера, целите и насоките на дейността, свързана с 1300-годишнината от основаването на българската държава. – В: За достойно посрещане на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Сборник основни материали за подготовката на 1300-годишнината от основаването на българската държава. С., 1979.

Конгрес на българската култура. I. София, 1967. 18–20 май 1967. Сб. материали. Съст. П. Астарджиев, С., 1967.

Конгрес на българската култура. II. София, 1972. Стенографски протокол. 14–16 декември 1972. Ред. К. Попов. С., 1973.

Основни насоки за по-нататъшното развитие на системата на нашето общество. Решения на пленума на ЦК на БКП, състоял се на 24, 25 и 26 юли 1968 г. С., 1968.

Трети конгрес на българската култура. 18–20 май 1977. Стенографски протокол. С., 1977.

Случаят „Тютюн“. Стенограми, статии, рецензии, спомени. С., 1992.

Установяване и укрепване на народнодемократичната власт (IX.1944–V. 1945). Сборник документи. С., 1969.

Четвърти конгрес на българската култура 25–27 май 1983. Стенографски протокол. С., Наука и изкуство, 1984.

Произведения на видни партийни и държавни ръководители от времето на комунизма

Димитров, Георги. За литературата, изкуството и науката. С., 1950.

Живков, Тодор. Комунистическата идейност – висш принцип на нашата литература и изкуство. Реч на срещата на ПБ на ЦК на БКП с дейци на културния фронт, произнесена на 15 април 1963 г. С., 1963.

Живков, Тодор. Някои основни проблеми на работата с младежта и Комсомола. Тезиси, развити на заседанието на ПБ на ЦК на БКП на 12 октомври 1967 г., утвърдени от пленума на ЦК на БКП (26 и 27 декември 1967 г.) като основа за работата с младежта и Комсомола. С., 1968.

Живков, Тодор. Носете и издигайте още по-високо нашето чисто, свято и победоносно знаме! Реч пред XVI конференция на столичната организация на ДКМС, 14 март 1969 г. – В: Живков, Тодор. Младежта е нашето бъдеще. С., 1972, с. 175–216.

Живков, Тодор. Борбата на народа за свобода, прогрес и социализъм – костната система на българската художествена литература. Слово на срещата на Секретариата на ЦК на БКП с участниците в Третата национална конференция на младите литературни творци в резиденция „Бояна". Стеногр. Запис, 2 декември 1977 година. – В: Тодор Живков. Избрани съчинения. Т. 26. С., 1979, с. 634 и сл.

Живков, Тодор. За мястото и ролята на духовната сфера в изграждането на развитото социалистическо общество в НРБ. Лекция четвърта от цикъла лекции, изнесени пред слушатели и преподаватели в АОНСУ при ЦК на БКП. С., 1983.

Живков, Тодор. Основни положения на концепцията за по-нататъшно изграждане на социализма в България. Одобрени от пленума на ЦК на БКП, състоял се на 28 и 29 юли 1987 година. С., 1987.

Живков, Тодор. Някои проблеми и задачи във връзка с преустройството на духовната сфера. За ускоряване на преустройството на духовната сфера. Решение на ПБ на ЦК на БКП. 27 март 1988 година. С., 1988.

Живков, Тодор. За по-нататъшното претворяване на Юлската стратегия в преустройството на нашето общество. Доклад и Решение на пленума на ЦК на БКП на 13 и 14 Декември 1988 г. С., 1989.

Живкова, Людмила. Единно ръководство на целия културен фронт. – Пламък, 1974, октомври, № 13, с. 3–5.

Живкова, Людмила. Комплексно културно мероприятие с голямо значение и възможности. – Народна култура, № 12 (1133), 24 март 1978.

Живкова, Людмила. Изграждането на културата на Развитото социалистическо общество – наша непосредствена историческа задача.

Доклад пред Третия конгрес на българската култура, състоял се на 18, 19 и 20 май 1977 г. С., 1977.

Живкова, Людмила. За усъвършенстването на човека и обществото. Сб. статии, речи, доклади. С., 1980.

Живкова, Людмила. С априлско вдъхновение в борбата за мир и социализъм, за единство, творчество, красота. Доклади, речи, статии, изказвания и монографии. В 3 т. Съст. К. Аврамов, Л. Николов. т. 1–3. С., 1982.

Лилов, Александър. Да издигнем идеологическата работа на висотата на задачите, поставени от X конгрес и новата програма на Партията за изграждане на Развито социалистическо общество. Доклад, изнесен пред пленума на ЦК, състоял се на 7 и 8 февруари 1974 г. С., 1974.

Лилов, Александър. Партията и изграждането на социалистическата култура в България. – Ново време, 1974, № 8, с. 70–84.

Матев, Павел. За постиженията и перспективите на социалистическата култура и изкуство в НРБ. Доклад на председателя на Комитета по културата и изкуството, изнесен пред Първия конгрес на българската култура. С., 1967.

Матев, Павел. Българската художествена култура в изграждането на развитото социалистическо общество. Доклад пред Втория конгрес на българската култура. – В: Втори конгрес на българската култура. 14–16 декември 1972. Стенографски протокол. С., Наука и изкуство, 1973.

Фол, Александър. По някои основни въпроси на културния фронт. – В: Борбата за претворяване в живота стратегията на партията за висока ефективност и високо качество – задача над задачите на идеологическия фронт. Сб. материали от Националното съвещание с ръководители на идеологически кадри, състояло се на 2 ноември 1978 г. в зала „Г. Кирков“ на Партийния дом. С., Партиздат, 1979.

Фол, Александър. Българската култура и 1300-годишнината от основаването на българската държава. Встъпително слово на първия заместник-председател на Комитета за култура Ал. Фол, произнесено на IV–ия пленум на Комитета, 28 март 1979 г. – Народна култура, № 13 (1186), 30 март 1979 г.

Спомени

Александров, Емил. Култура и лична власт. Аз работих с Людмила Живкова. С., Слънце, 1991.

Александров, Емил. Културното ни откриване за света. Мемоари и съвременност. С., 1995.

Димитров, Илчо. Всичко тече... Спомени. С., 2000.

Левчев, Любомир. Ти си следващият. Роман от спомени. С., 1998.

Мислете за мен като за огън. Книга за Людмила Живкова. С., 1982.

Райнов, Богомил. Людмила. Мечти и дела. С., 2001.

Периодичен печат

Държавен вестник (1920; 1921, 1935, 1941, 1943, 1963, 1966, 1968, 1973)
Известия на президиума на Народното събрание (1957)
Народна култура (1974, 1979)
Пламък (1974)
Септември (1987)

Справочници и библиографии

Методиев, Веселин, Лъчезар Стоянов (съставители). Българските държавни институции 1879–1986. Енциклопедичен справочник. С., Петър Берон, 1987.

Савова, Елена, Здравка Мичева, Кирил Аврамов. Людмила Живкова. Живот и дело (1942–1981). Летопис. С., 1987.

Славчева-Рибарова, Цанка. България през епохата на социализма. 1944–1984. Историческа библиография. С., 1986.

Терзийски, Петър. Социалистическа България в дати и събития. 1944–1984. Хроника. С., 1984, с. 231–248.

Фурнаджиева, Елена, Василка Стоилова. Социалистическата културна революция. Препоръчителен списък. С., 1960.

II. Литература

Аврамов, Димитър. Летопис на едно драматично десетилетие. Българското изкуство между 1955–1965 г. Част първа. С., Наука и изкуство, 1994.

Аврамов, Румен. Стопанският XX век на България. Център за либерални стратегии. С., 2001.

Баева, Искра. За народната демокрация – полемично. – Векове, 1989, № 6, с. 36–46.

Баева, Искра. Из историята на българското дисидентство. Образуването на „Комитет за екологична защита на град Русе" и властта. – Известия на държавните архиви, № 76, 2000, с. 33–53.

Белоконски, Петко. Истина по време на война (Пропагандата в България през 1941–1944). С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски, 2000.

Болц, Николай. Консумистически манифест. ИК „Критика и хуманизъм", С., 2004.

Гаврилова, Райна. История на гражданските организации в България. – В: Райна Гаврилова, Иван Еленков. Към историята на гражданския сектор. Фондация „Развитие на гражданско общество" със сътрудничеството на „Граждански институт", № 2, пролет 1998, С., 1998, с. 11–104.

Генов, Георги. Погромът над творците на изобразителното изкуство след 9 септември 1944 г. С., 2004.

Генчев, Николай. Учителка на живота, но кога? – Младеж, 1966, № 8, с. 6–18.

Генчев, Николай. Спомени. С., Гутенберг, 2005.

Груев, Михаил. Людмила Живкова – пътят към „Агни-йога". – В: Калинова, Евгения, Михаил Груев, Людмила Зидарова (съст.). Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на проф. Любомир Огнянов. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски", С., 2006, с. 796–815.

Гюзелев, Васил, Николай Генчев. Предателите в българската история. – Младеж, 1965, № 7.

Даскалов, Румен. Българското общество 1879–1939. (т. I. Държава. Политика. Икономика). С., 2006.

Деянова, Лиляна. Националното минало и „Големият декор". – Социологически проблеми, № 1–2, 2005, с. 37 и сл.

Дичев, Ивайло. От принадлежност към идентичност. С., ЛИК, 2002.

Еленков, Иван. Родно и дясно. Принос към историята на несбъдналия десен проект в България от времето между двете световни войни. С., ЛИК, 1998.

Еленков, Иван. Реформите в образованието и техният смисъл в контекста на българските модернизационни проекти до края на 80-те го-

дини на XX век. – В: Държавата срещу реформите. С., Изток–Запад, 2004, с. 13–29.

Еленков, Иван. Второто национално съвещание на историците в България. – В: Разум и възвишеност. Юбилеен сборник в чест на проф. д. ф. н. Димитър Аврамов. С., Издателско ателие „Аб", 2004, с. 48–92.

Запрянова, Антоанета, Екатерина Вечева (съставители). Историците – за истината, за насилията, за себе си. Сборник с интервюта. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски", 1994.

Златева, Ани. Художествено-творческите съюзи и обществено-политическия живот в България (1944–1948). – В: I международен конгрес по българистика. С., 1981. Доклади. Българската култура. 3. С., 1983, 358–366.

Златева, Ани. Творческите организации и Отечественофронтовската власт 1944 г. – В: Страници от българската история. Събития. Размисли. Личности. т. 2. С., 1993.

Знеполски, Ивайло (съст.). Франсоа Фюре и превъплъщенията на социалната утопия. Дом на науките за човека и обществото. С., 1997.

Знеполски, Ивайло (съст.). История, разказ, памет. Дом на науките за човека и обществото. С., 2001.

Иванов, Мартин. Реформаторство без реформи. С., 2008.

Исусов, Мито. Политическите партии в България 1944–1948 г. С., 1978.

Калинова, Евгения. Симбиозата власт-интелигенция в България през 70-те години на XX век. – В: Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на професор Любомир Огнянов. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски", 2006, с. 770–795.

Калинова, Евгения, Искра Баева. Българските преходи 1939–2002. С., Парадигма, 2002.

Дичев, Ивайло. Дарът в епохата на неговата техническа възпроизводимост. С., ЛИК, 1999.

Корнай, Янош. Възпроизводството на дефицита. – Социологически проблеми, № 1–2, 2003, с. 37–57.

Косев, Димитър. За състоянието и задачите на българската историческа наука. – Исторически преглед. 1964, № 4, с. 23–94.

Косев, Димитър, Димитър Ангелов, Евлоги Бужашки, Велизар Велков, Христо Гандев, Мито Исусов, Борис Матеев, Николай Тодоров, Александър Фол, Крумка Шарова. Основни етапи в развитието на българската историческа наука след Втората световна война. – В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1972, с. 13–99.

Костова, Стефка, Цветанка Александрова. Трудово-културните бригади в България през възстановителния период. 1945–1948 г. – Годишник

на катедрите по научен комунизъм и история на БКП, № 1–2, 1968, 225–265.

Луджев, Димитър. Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX век. С., Университетско изд. „Св. Климент Охридски", 2005.

Маринова-Христиди, Румяна. Българското образование между съветизацията и традицията 1948–1959. С., Университетско изд. „Св. Кл. Охридски", 2006.

Марков, Георги. 50 години Институт по история при БАН. – Исторически преглед, 1998, № 1–2, с. 8.

Мигев, Владимир. Утвърждаване и разгръщане на сталинския модел на социализма в България (1948–1953). – В: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Част. 2, С., 1993, с. 61–70.

Мигев, Владимир. Българските писатели и политическият живот в България (1944–1970). С., Кота, 2001.

Минева, Мила. Разкази и образи на социалистическото потребление. – Социологически проблеми, № 1–2, 2003, с. 143–165.

Можни, Иво. Защо така лесно... Някои семейни основания на нежната революция. Социологическо есе. С., Изток–Запад, С., 2003.

Мутафчиева, Вера, Весела Чичовска, Дочка Илиева, Елена Нончева, Златина Николова, Цветана Величкова (Съст.). Съдът над историците. Българската историческа наука – документи и дискусии 1944–1950. т. 1, С., 1995.

Поппетров, Николай. Опити за дирижиране на културата в България (1934–1944). – В: Модерна България. Сборник исторически изследвания в чест на 65-годишнините на проф. д–р Величко Георгиев и академик Илчо Димитров. Съст. Искра Баева. С., Университетско изд. „Св. Климент Охридски", 1999, с. 191.

Радева, Мария. Културната политика на българската буржоазна държава (1885–1908). С., 1982.

Радков, Иван. Утвърждаване на обществено-държавното начало в управлението на културата. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. III. С., 1983.

Трифонов, Димитър. Движението на трудово-културните бригади (1945–1948 г.). – Исторически преглед, 1964, № 2–3, 184–199.

Тодоров, Владислав. Адамов комплекс. С., 1991.

Христова, Наталия. Политика на „психотерапията". Щрихи към художествения живот в България от началото на 50-те години. – В: Лица на времето, № 2, 1997.

Христова, Наталия. „Социалистический реализм" и драма болгарского творца (середине 40-х–середине 50-х годов). – Bulgarian Historical Review, 1998, No 1–2, pp. 161–187.

Христова, Наталия. Българският художествен елит през втората половина на XX век между идеите и идеологията. – В: Двадесети век. Опит за равносметка, С., 2003.

Христова, Наталия. Специфика на българското „дисидентство". Власт и интелигенция 1956–1989 г. С., 2005.

Чичовска, Весела. Държавни културни институции в България (1944–1948). – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. С., 1981, с. 460 и сл.

Чичовска, Весела. Културната политика на народодемократичната власт 1944–1948 г. – Исторически преглед, 1979, № 4–5, с. 121 и сл.

Чичовска, Весела. Българската интелигенция в народнодемократическата революция. – Във: Великият Октомври и социалистическите революции в Централна и Югоизточна Европа. С., 1980, с. 222–242.

Чичовска, Весела. Председателят на Камарата на народната култура. – Исторически преглед, № 3, 1985, с. 60 и сл.

Чичовска, Весела. Примерът на съветската страна и възгледите и перспективите на социализма в България 1944–1947. – Летопис на дружбата, № 5, 1975, с. 172 и сл.

Чичовска, Весела. Главлит. Формиране на единна цензурна система в България (1952–1956 г.). – Исторически преглед, 1991, № 10, с. 38–69.

Чичовска, Весела. Культурная политика в Болгарии (1944–1958). – Bulgarian Historical Review, 1984, No 1, p. 26 и сл.

Чичовска, Весела. Политиката срещу просветната традиция. С., 1995.

Affron, Matthew and Mark Antliff, (Ed.), Fascist Visions. Art and Ideology in France and Italy, Princeton, New Jersey, 1997.

Cole, George D. H. Socialism and Fascism: 1931–1939, New York, 1960.

Connor, Walter D. Socialism's dilemmas: State and society in the Soviet bloc. – New York, Columbia University Press, 1988.

Crowley, David and Susan E. Reid. Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post–War Eastern Europe. – In: Reid, Susan E. and David Crowley (Ed.). Style and Socialism:

Modernity and Material Culture in Post–War Eastern Europe. Oxford–New York, 2000. pp. 1–25.

Crowley, David and Susan E. Reid. Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc. – In: Crowley, David and Susan E. Reid (Ed.). Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc. Oxford–New York, 2002. pp. 1–22.

Elenkov Ivan, Daniela Koleva. Did „the Change" Happen? Post-socialist Historiography in Bulgaria. – In: Ulf Brunnbauer (ed.). (Re) Writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism. Muenster, 2004. pp. 94–127.

Fitzpatrick, Sheila. The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia. Cornell University Press. Ithaca and London, 1992.

Fowkes, Reuben. The Role of Monumental Sculpture in the Construction of Socialist Spase in Stalinist Hungary. In: Crowley, David and Susan E. Reid (Ed.). Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc. Oxford–New York, 2002. pp. 65–84.

Gerchuk, Iurii. The Aesthetics of Everyday Life in the Khrushchev Thaw in the USSR (1954–64). – In: Reid, Susan E. and David Crowley (Ed.). Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post–War Eastern Europe. Oxford–New York, 2000. pp. 81–100.

Piotrowsky, Piotr. Modernism and Socialist Culture. Polish Art in the late 1950s. – In: Reid, Susan E. and David Crowley (Ed.). Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post–War Eastern Europe. Oxford–New York, 2000. pp. 133–148.

Steinwais, Alan E., Art, Ideology and Economics in Nazi Germany. The Reich chambers of music, theater, and the visual arts. The University of North Carolina Press. 1993. (233 pp.).

Steinwais, Alan E., Conservatism, National Socialism, and the Cultural Crisis of Weimar Republic, – In: Larry Retallack, (Ed.), Between Reform, Reaction, and Resistance. Studies in the History of German Conservatism from 1789 to 1945. Oxford. 1993 (pp. 329–346).

Stone, Marla Susan. The Patron State. Culture and politics in fascist Italy. Princeton. New Jersey, 1998.

Todorova, Maria. Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria. – American Historical Review, October 1992, p. 1113–1120.

Weisbrod, Bernd. The crisis of bourgeois society in interwar Germany. – In: Richard Bessel (Ed.), Fascist Italy and Nazy Germany. Comparisons and contrasts. Cambridge University Press. 1996. pp. 23–39;

Ivan Elenkov

THE CULTURAL FRONT

(Bulgarian Culture during the Communist Era – Political Manegement, Ideological Basis, Institutional Regimes)

(Summary)

A subject matter of research in this work are the political governance, ideological reasons and the institutional organisation of the culture during the period of Communism in Bulgaria. Therefore, as a generalization of the cultural politics of the regime during that era, the title „the Cultural Front" was chosen.

First chapter from the research traces back the basic tendency in the establishing of the institutionalised system for governance of the Bulgarian culture in the dawns of the Fatherland Front era – the administrative centralisation. In it is examined the short but with important consequences existence of the Ministry of Propaganda and the Ministry of Information and Arts. The Ministries lay down the foundations of the super-centralised institutional circumscription, supervision and control of the cultural institutions, organisations, initiatives and manifestations. They are also the State's legitimised institutional embodiment of the monolithic vision for a „national culture", the early ideological motif in the politics for the creation of a new official, ideological unified culture which goes beyond the inherited particularism and harshly obliterating the conditions for the continuation of its existence.

The second chapter of the book deals with the establishment which had an exceptional role in the process of „incorporating the intellectuals" (the Communistic „Gleichschaltung") to the institutionalised standards of the culture in Fatherland Bulgaria – The Chamber of National Culture (1945–1947). The structural construction of the Chamber and its activi-

ties reach political centralisation of the intellectuals, thus a direct control over the cultural elite.

The third chapter of the work is devoted to the Committee of Science, Art and Culture (CSAC) and its functions of a central ideological institute between the years of 1948 and 1954. The historical-reconstructive line of the research shows, here as well, the structural organisation of the system for a state-political regulation of the culture. Parallel to it, the establishment of the new places for social cultural exchange are traced which are the perfect environment for unfolding the current official cultural policy of socialist Bulgaria. The reconstruction of the structure and the activities of CSAC reveal the implementation of the Marxist–Leninist ideology deeply in the cultural subject-matter of the Communist society.

The fourth chapter contains in itself an overview of the system for governance and regulations of the Socialist culture from 1954 until the beginning of the 1970s. The inclusion of this huge period in one chapter is based on the understanding of the slow development of the changes during these nearly two decades – starting with the planning of universal events for political enlightenment and agitational propaganda which were after that applied at accelerated rates and reflected on the whole society, not until the 1970s when changes in the cultural politics slowly start to creep in. They are connected with the long-term program projects which are part of a new technology for governance and control of differential social processes.

These projects are an unquestionable sign for a change of the practices for production and distribution of culture and therefore they could be considered as one of the important boarders in the history of the cultural politics of the Communist regime in our country. Their uplift at the beginning of the 1970s reveals the efforts made in order an efficient grip to be achieved on the multiplying new social spheres and cultural audiences seen in the general perspective of the changes in the social structure of the Socialist society. With the renewal of the ideological narratives and with the expanding of the field of the official taste, the program projects aim at the involvement of new social groups.

The rhetorical codes in the new program projects register the existing, from the end of the 60s and the beginning of the 70s, crisis in the content of the utopian classic of the Bulgarian Communism and from here – of the „The long-term complex program for elevating the role of art and culture so that a harmonic development of the individual and the society to be achieved in the stage of building the Developed Socialist Society", of the programs „N. K. Roerich"

and „Leonardo da Vinci", of the International Children Assembly „Flag of Peace", of the programs „V. I. Lenin", „Konstantin–Cyril Philosopher", „Georgi Dimitrov", „Albert Einstein", „Avicena", „Lemonosov" and many more on which could be looked at as a regeneration of worn out but still important early symbols of the Communist project in our country.

The intended social functions of the programs are directed to achieve in „a new stage" a connection between all groups; directed to produce the new ideological homogeneity and cultural identity of the so-called „Developed (mature) Socialist society".

The fifth chapter is devoted to processes which introduce gradually at the beginning of the 1960s the ushering of the culture in the dimensions of the individual consumption of the individual worker. At the beginning of the 1960s the Communist regime in Bulgaria pays attention to the consuming of goods and services which has never happened during all the years from the establishing of its power. The people of the new social system start to present themselves not only as a society of the heroic labour asceticism in the name of the future, but also as a society whose advantages are measurable according to the opportunities which open for every single member of that society in order this member to have multiple acquisitions in the present – to have their time for leisure in which the number of visits of the cinemas, theatres, concerts, art exhibitions and cultural events is constantly increasing, to have home life with conveniences and beautifully furnished houses, ensured recreation and trips and as a whole to lead a life which is not deprived even from luxury. From the beginning of that decade, the everyday life gradually turns into a field of ideological submission of a great importance to the regime and conceptualisations of a „Socialist way of life" start to portray unknown till that moment pictures of the concreteness of the human happiness during the Communism.

Sixth chapter deals with the long-term program projects from the 1970s as it concentrates on the two most important – The National program for Aesthetic Education of the Workers and The Long-term Complex Program for Elevating the Role of Arts and Culture so that a harmonic development of the individual and the society to be achieved in the stage of building the Developed Socialist Society. The second one is presented by the two most popular subprograms which paved the way of its „explosive start" – „Nicholas Konstantinovich Roerich" and „Leonardo da Vinci".

The seventh chapter deals with another of the important projects of the 1970s – the one for the celebration of 1300 anniversary of the establishment of the Bulgarian country. The decision to discuss a single project in a whole chapter is not arbitrary; it is because through this project the „historisation of the culture" could be traced and it unfolded in the „reality of the anniversary" – the synthesis of the Bulgarian history with the Communist mythology and symbols in the nationalistic cult, articulated as open and including all the sparks of the thousand-year old Bulgarian cultural tradition.

Around the leading anniversary narrative – legitimation of the genesis of the Communist power and reconfirmation of the magnificence of the regime for ever – the explosion of the impressive anniversary errupts innumerable „anniversary activities" which the dissertational text reads as deeply connected with it subnarratives: the accomplished monumental celebratory building; the museum exhibitions; the hundreds art exhibitions; the exhibitions of Old Bulgarian literature and art; the large-scale anniversary publishing program; the hundreds theatrical productions made by special anniversary subprograms; the program of the Bulgarian cinematography with the anniversary historical super productions, the innumerable celebrations of the Bulgarian literature, „the enriched with anniversary events musical life", the whole gigantic international program; in this respect, the celebratory scientific events are included too. As an in-depth reproduction of the anniversary subnarratives, the dissertational text deals also with the so-called „specialised anniversary activities" – the manufacturing of memorial signs and subjects – high honourable orders; installing of anniversary symbols in towns and villages, as well as in uninhabited areas, coins, souvenirs, ceramics, stamps, flags, diplomas, sport medals, posters, cards, calendars, badges, materials for photo show cases; similar is the conception for the adopted by the National Assembly law during the anniversary year 1981 – „Law for Amnesty", etc.

The eight chapter examines the changes in the cultural politics of the regime during 1980s. The gradual return of the earlier propagandised imagery is outlined towards a clearer, more overt ideological narrative, sufficient to redirect the accents of the Bulgarian official culture, to favour a new network of propagandised regulations and to reshape stylistically the ideological preferences. The research does not contradicts the „Zhivkova epoch" with the followed after that activity of the Committee for Culture through the first half of the 1980s. The tendency for „hardening" of the cultural politics during the time of the chairman Yordanov is analysed as a crisis of the control over the liberty of expressions within the limits of the cultural pluralism from „the time of

Luydmila Zhivkova"; „freedom" – possible only when she intercedes for „the authors" in her peculiar statute of „Zhivkova".

For the final opening of the strivings after the ideological clarified official culture and „unity of the intelligentsia" in it, a great significance has the replacement of the personal names of the Turks in Bulgaria – from Turkish names to Bulgarian ones – noisily proclaimed and acquired a woeful fame as „Revival Process". In the text of the book, arguments have been given about the transforming of the „historical theme" into a main ideological instrument for control of the „cultural front" and the transforming of the „historical" into a synonymous expression of the powerful supremacy of the regime from the middle of the 1980s.

The last chapter, chapter nine, deals with the dimension of the official culture and cultural politics, repercussions of the „processes of the perestroika" from the late second half of the 1980s. The nucleus around which the narrative revolves is the preparations over the scheduled for 15th and 16th of November 1989, Fifth Congress of the Bulgarian Culture which eventually did not take place.

Two are the key formulas which allow the research to go in-depth – they have been published innumerably during the last few years before the end of the Communism in our country – „new economic regulators" and „new structures of public self-government". They are understood in the development of a process called in the research „economising of the ideology", respectively, „economising the governance of the culture" as an indication of a process which gives the propagandist messages economic terms that present the new project of the regime for reorganisation of the „Socialist social system".

„The economising" and its implementation on the structures for governance of the culture does not abolish in any way the defining position of the politics and the Party. „The economising the culture" introduces in the propaganda economic and organisational accents, directed to a change in the social statute of the cultural elite. Exploiting the vague liberal attitudes from that time of the power of the intellectual freedom and individual talent, the faith in professionalism and the miracle of the independent economic initiative, „the economising of the culture" tries to reshape the consolidating and weak dissident criticism against the regime in the economic rivalry between the „free non-profit organisations". Eventually, the „new economic regulators" and the „new structures of self-governance of the spiritual life" are exhorted to realise a new political distribution of real economic resources in relation to randomly constituted, „free economic agents in the sphere of the spiritual production"; i. e. these terms describe with new words the old

subjectivity of the party under the conditions of entirely uncontrollable political arbitrariness.

The conclusion summarizes and deepens some of the most important deductions drawn in the process of writing, concentrating in the final sentence: „The cultural front. The restless fight of the Communism for a re-assimilation of the culture in the present political agenda".

Иван Еленков
КУЛТУРНИЯТ ФРОНТ
Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими

Първо издание

Георги Мичев, редактор
Кети Иванова, коректор
www.nasko-1701.com, предпечат

Институт за изследване на близкото минало
Институт „Отворено общество"
Формат 70/100/16

Сиела софт енд паблишинг АД
1463 София, бул. „Патриарх Евтимий" 80А
тел./факс (02) 954 10 30
www.ciela.net e-mail: booksales@ciela.net
Книгите на СИЕЛА могат да бъдат купени
от интернет-книжарницата www.mobilis.bg,
от книжарница СИЕЛА Книгомания,
Mall of Sofia, бул. „Ал. Стамболийски" № 101 София,
както и от всички добри книжарници в страната.

Книги в поредицата:

- **Даниела Колева (съставител)**
  ВЪРХУ ХРАСТИТЕ НЕ ПАДАТ МЪЛНИИ
  Комунизмът – житейски съдби
- **Александър Везенков**
  ВЛАСТОВИТЕ СТРУКТУРИ НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ 1944-1989г.
- **Мартин Иванов**
  РЕФОРМАТОРСТВО БЕЗ РЕФОРМИ
  Политическата икономия на българския комунизъм
- **Момчил Методиев**
  МАШИНА ЗА ЛЕГИТИМНОСТ
  Ролята на Държавна сигурност в комунистическата държава
- **Ивайло Знеполски**
  БЪЛГАРСКИЯТ КОМУНИЗЪМ
  Социокултурни черти и властова траектория
- **Михаил Груев, Алексей Кальонски**
  ВЪЗРОДИТЕЛНИЯТ ПРОЦЕС
  Мюсюлманските общности и комунистическият режим
- **Даниел Вачков, Мартин Иванов**
  БЪЛГАРСКИЯТ ВЪНШЕН ДЪЛГ,1944–1989
  Банкрутът на комунистическата икономика
- **Румен Аврамов**
  ПАРИ И ДЕ/СТАБИЛИЗАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ 1948–1989
- **Михаил Груев**
  ПРЕОРАНИ СЛОГОВЕ
  Колективизация и социална промяна в българския Северозапад 40-те–50те години на XX век

Интернет книжарница
www.mobilis.bg
9 789542 803386
Цена 18 лв.

Иван Еленков

Доцент в Софийския университет, доктор на науките за културата.

Някои публикации:

Ivan Elenkov, Daniela Koleva. Historical Studies in Post-Communist Bulgaria. Between Academic Standards and Political Agendas. In: *Narratives Unbound*. "CEU Press", 2007; pp. 409-486.

Иван Еленков. Дебатът за фашизма сред историците в България през XX век - историографски контекст и функции. В: *Ars inveniendi. Изследвания в чест на проф. Ивайло Знеполски*. С., 2002, с. 360-383.

Ivan Elenkov. *La Chiesa Cattolica e i Cattilici in Bulgaria*. Montecchi Editore. Sofia. 2002.

Иван Еленков. *Католическата църква от източен обряд в България от времето на нейното учредяване с присъединяването на част от българския народ към Рим през 1860 г. до средата на XX век*. С., 2000.

Иван Еленков. *Родно и дясно. Принос към историята на несбъднатия десен проект в България от времето между двете световни войни*. С., 1998.

Иван Еленков, Румен Даскалов (съст.). *Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност*. С., 1994.

Създаден през есента на 2005 г., **Институтът за изследване на близкото минало** идва да запълни една все по-осезаема липса в академичния и в обществения ни живот. Комунистическото минало е загърбено, но не е осмислено и преодоляно, не е изживяно като манталитет и продължава да се възпроизвежда под различни форми. На фона на общественото мълчание за комунизма и сблъсъка на различни частни памети и стратегии за манипулирането им се появяват поколения без историческа памет. Ще бъде жалко, ако преминат през историята или по-точно историята премине през тях, без да разберат какво точно им се е случило. Институтът си поставя за цел насърчаването и подпомагането на изследванията в областта на съвременната българска история, както и методологическото обновяване и обогатяване на тези изследвания. Стремежът ни е да помогнем на младите хора в България и на всеки четящ и любознателен гражданин да получат адекватно познание за отминалия период. Поредицата **МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО**, осъществявана съвместно с Институт „Отворено общество", ще предлага резултатите от извършваните изследвания.